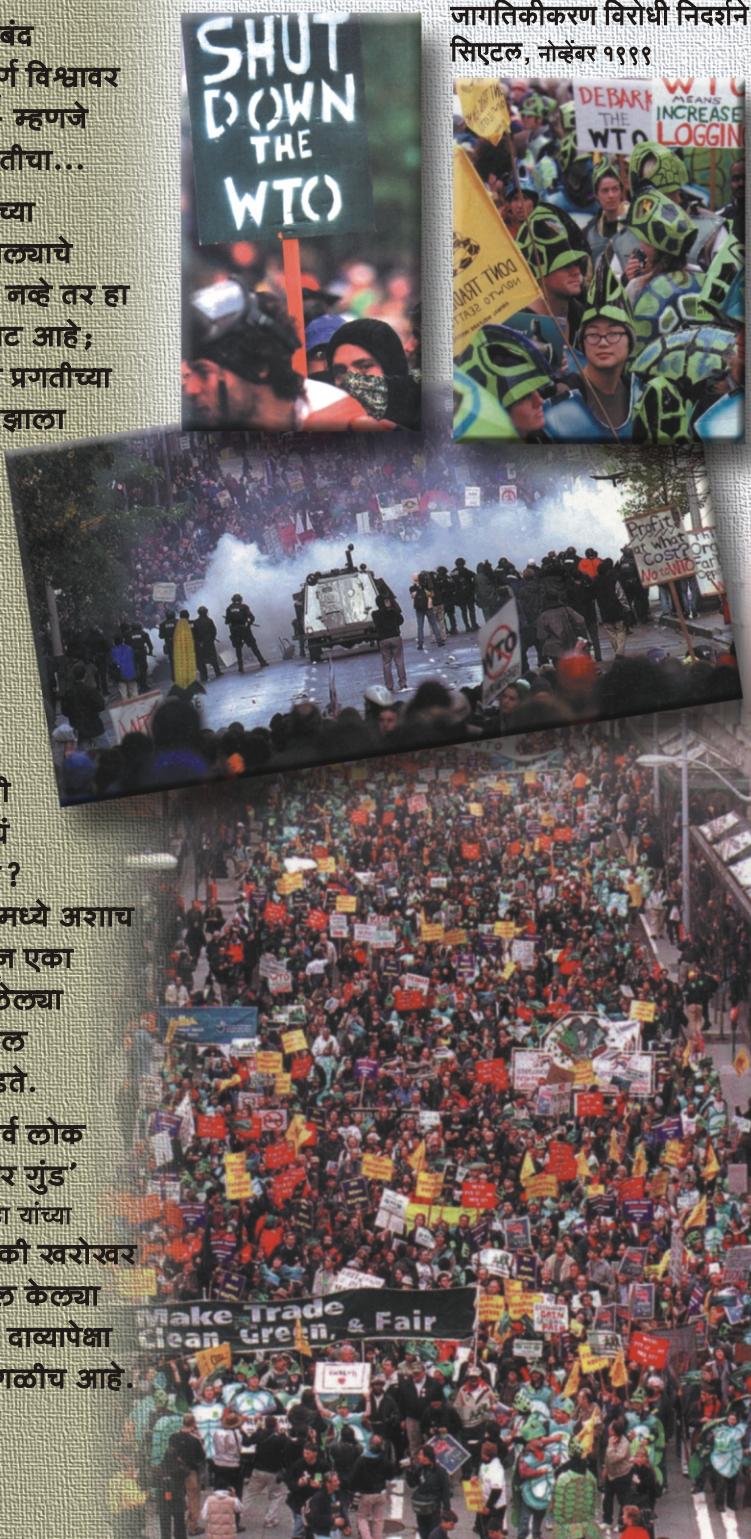

जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी?

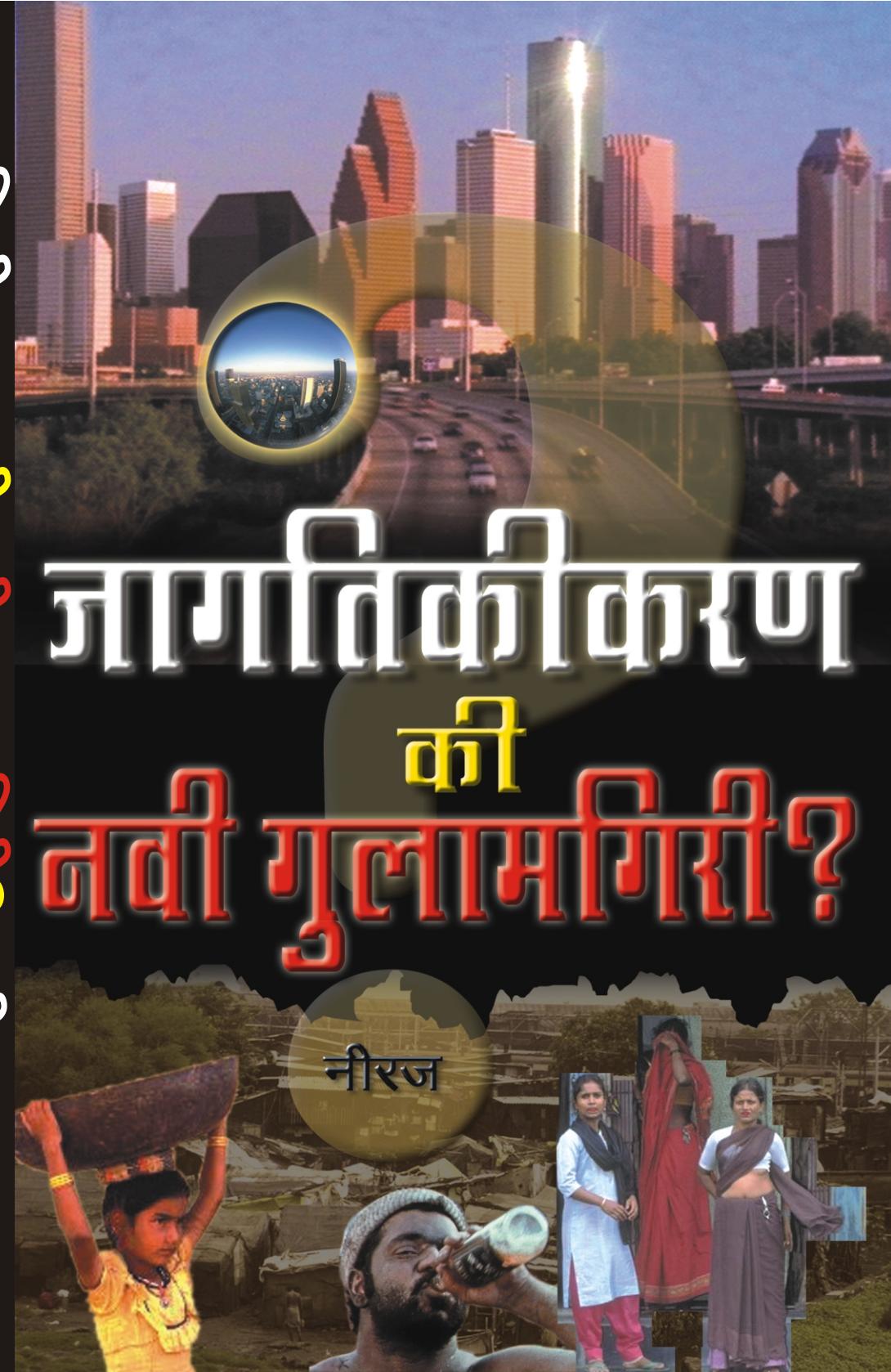
जागतिकीकरण - बेबंद
 भांडवलशाहीने संपूर्ण विश्वावर
 मिळवलेला विजय - म्हणजे
 साम्राज्यवादाचा, क्रांतीचा...
 खरंतर सर्वच प्रकारच्या
 'वादांचा' शोवट असल्याचे
 मानले जाते. एवढच नव्हे तर हा
 सर्व इतिहासाचा शोवट आहे;
 आणि आता अभ्याद प्रगतीच्या
 नव्या युगाला प्रारंभ झाला
 आहे असेही
 म्हटले जाते. हे
 जर खरे असेल,
 तर मग १९९९
 मध्ये सिएटल येथे
 जगभरातील हजारो
 जागतिकीकरण
 विरोधी निर्दर्शकांनी
 एकत्र जमून WTO ची
 मीटिंग बंद पाडण्याचं
 काय कारण होत वरं?
 त्यानंतरच्या नाहिन्यामध्ये अशाच
 अनेक निर्दर्शनांमधून एका
 वेगाने पसरत चाललेल्या
 जागतिक पातळीवरील
 घळवळीचे दर्शन घडते.
 विरोध करणारे हे सर्व लोक
 खरच केवळ 'मूठभर गुंड'
 (अर्थमंत्री यशवंत सिन्हा याच्या
 वक्तव्यानुसार) आहेत की खरोखर
 जागतिकीकरणाबद्दल केल्या
 जाणाऱ्या मोठमोठ्या दावापेक्षा
 वस्तुस्थिती काही वेगळीच आहे.

लोकायत

जागतिकीकरण विरोधी निर्दर्शने
 सिएटल, नोवेंबर १९९९

जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी? - भीरु

नीरज

जनतेच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांविषयी चर्चा करणार आहोत. तिसन्या जगातील बहुतांश देशांच्या अर्थव्यवस्थांच्या जागतिकीकरणाची सुरुवात होउन दोन दशके उलटली आहेत. तेथील जनतेच्या आजच्या परिस्थितीवर देखील आम्ही एक नजर टाकणार आहोत.

विसाव्या शतकातील शेवटच्या दशकात जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये एक विचित्र बदल झाला. ती संडेबाज भांडवलाच्या वर्कस्वाखाली आली. परिणामी संडेबाज भांडवलाने (त्यालाच शेअर - भांडवल किंवा पोर्टफोलीओ कॅपिटल देखील म्हणतात) तिसन्या जगातील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रवेश केला आहे. ह्या देशांसमोर खरंतर दुसरा कोणताही पर्याय नव्हता. जागतिकीकरणाच्या परिणामांमुळे त्यांना त्यांच्या अर्थव्यवस्था या क्षमालीच्या अस्थिर भांडवलाच्या प्रवेशाला खुल्या करण्यास भाग पडले. ह्यामुळे अनर्थ घडला आहे. ह्या अस्थिर भांडवलानेच पूर्व आशियाई देशांमध्ये आर्थिक अरिष्ट कोसळले होते. १९९० च्या दशकामध्ये तिसन्या जगातील इतर देशांवर देखील यामुळे संकट आलेले होते. ह्याच भांडवलाने जागतिक अर्थव्यवस्थेला जागतिक वितीय अरिष्टाच्या उंबरक्यावर आणुन ठेवले आहे. तरीही जगाच्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरु आहे. ह्या सर्व गोष्टींची चर्चा सातव्या प्रकरणात आपण करणार आहोत. अंतिमत: आपण ह्या संडेबाज भांडवलाच्या ओघाच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांवर एक नजर टाकणार आहोत. सर्व तथ्ये शेवटी एकाच अटल निष्कर्षास येऊन पोहोचतात की आपला देश देखील जागतिक संडेबाजांच्या लहरीवर नाचणारे बाहुले बनला आहे.

अशा प्रकारे २० व्या शतकात भांडवलशाही वर्गाने आपली सत्ता संपूर्ण जगावर पुनर्प्रस्थापित केली होती. आणि त्यांनी 'इतिहासाचा शेवट' झाल्याचे देखील जाहीर करून टाकले होते. तथापि भांडवलशाहीची ही विजयाची धुंदी अल्पायुषी ठरली आहे. विसाव्या शतकाचा अंत होता होता जगभरात कामगार वर्ग, विद्यार्थी आणि तरुणांच्या बंडाची एक नवीन लाटपसरली आहे. ह्या चळवळी फक्त भांडवलशाही जागतिकीकरणाचा प्रतिकार करत नाहीत, तर भांडवलशाहीलाच आव्हान देत आहेत. या स्फूर्तिदायक संघर्षाचा आढावा आपण शेवटच्या प्रकरणात घेणार आहोत.

पुणे

२० सप्टेंबर, २०००

...

जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी ?

नीरज जैन

लोकायत
सक्रिय सामाजिक हस्तक्षेपासाठी

जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी ?

Globalisation or Recolonisation? चा मराठी अनुवाद

■ लेखक

नीरज जैन

१२९ब/२, लोकायत, सिंडीकेट बँकेसमोर,
लॉ कॉलेज रोड, नळस्टॉपजवळ,
एरंडवणे, पुणे - ४११००४

■ प्रथम मराठी आवृत्ती - सप्टेंबर २००२

(प्रथम इंग्रजी आवृत्ती - मार्च २००१)
पुनर्मुद्रण - सप्टेंबर २०१३

■ प्रकाशक आणि मुद्रक

अलका जोशी,

१२९ब/२, लोकायत, सिंडीकेट बँकेसमोर,
लॉ कॉलेज रोड, नळस्टॉपजवळ,
एरंडवणे, पुणे - ४११००४

■ मुख्यपृष्ठ, मांडणी आणि निर्मिती

मिलिंद जोशी,
अनुपम क्रिएशन्स,
२/१४ मारवा, अनुपम पार्क, कोथरुड, पुणे - ४११०३८

■ मुद्रक

आर. एस. प्रिंटर्स, ४५५, शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३०

सहयोग मूल्य: रु. १५०/-

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना ५

१) जागतिकीकरण कशासाठी? ११

२) मुक्त व्यापार (!) २७

३) परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी

तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले ५१

४) भारत : आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटचाल ७३

एक) भारताच्या उत्पादन साधनांची बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विक्री ७३

दोन) अधिकाधिक नफा बाहेर घेऊन जाण्यासाठी भारतीय

अर्थव्यवस्थेची पुनर्बांधणी ९४

५) तिसऱ्या जगातील शेतीचा विध्वंस १२३

६) लोकांवर होणारे परिणाम १२७

एक) भारतातील परिस्थिती १२७

दोन) उर्वरित तिसऱ्या जगातील स्थिती १४०

७) अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळख्यात १४९

८) अजून वेळ गेलेली नाही! २०७

• आमच्या विषयी (लोकायत) ००४

• पुस्तकात वापरण्यात आलेली संक्षिप्त रूपे २२८

• संदर्भ सूची २३०

आमच्या विषयी (लोकायत)

जर आपण लढळो नाही
जर आपण लढत राहिलो नाही
तर शत्रू
त्याच्या संगिनींनी
आपल्याला ठार मारून टाकेल
आणि मग
आपल्या हाडांकडे बोट दाखवून म्हणेल
बघा:
ही गुलामांची हाडं आहेत
गुलामांची.

प्रिय वाचक,

आम्ही ही आपल्यासारखेच सर्वसामान्य लोक आहोत. आम्हाला ठामपणे असं वाटतं की साप्राज्यवादी स्वरूपाच्या जागतिकीकरणाला नक्कीच वेगळा पर्याय आहे. मात्र, सर्व कष्टकरी, विद्यार्थी आणि लोकहिताचा विचार करणारे बुद्धिवादी लोक जेव्हा एकत्र येतील आणि त्यांच्या स्वतःच्याच आयुष्याची दिशा स्वतः: ठर्यूलगातील, तेव्हाच तो अस्तित्वात येईल. आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन असणारी एक ताकदवान, देशव्यापी चळवळ उभारणं ही काही सोपी गोष्ट नव्हे. नवउदारसमतवादी जागतिकीकरणाला यशस्वी आव्हान निर्माण करण्याच्या मार्गामध्ये असणाऱ्या असंख्य अडचणीबद्दल आमच्या मनात कोणतेही भ्रम नाहीत. तरीही, आम्हाला हेही माहीत आहे की, ज्याची सुरुवात होते त्याचाच शेवट होतो. निरनिराळ्या ठिकाणच्या सामान्य लोकांनी पुढीकार घेतला पाहिजे, आपल्या आजूबाजूच्या लोकांपर्यंत पोहोचलं पाहिजे, आणि भारतातील सत्ताधारी वर्गाने साप्राज्यवादी शक्तीशी हातमिळवणी करून आपल्या आयुष्यावर केलेल्या आक्रमणाविरुद्ध लढलंच पाहिजे. अखेर, मोठ्यामोठ्या वृक्षांच्या जीवनाची सुरुवात ही एका छोट्याशया बीजापासूनच तर होते!

या पुस्तकासंदर्भातील आपल्या सूचना व प्रतिक्रिया आपण खालील पत्त्यांवर कळवू शकता:

- संपर्क पत्ता:** अलका जोशी, लोकायत, सिंडीकेट बँकेसमोर,
लॉ कॉलेज रोड, नळस्टॉप्जवळ, पुणे - ४
- संपर्क फोन:** नीरज जैन ९४२२२२०३११ अलका जोशी: ९४२२३१९९२९
- ई-मेल :** lokayat.india@gmail.com

प्रस्तावना

अ) इतिहासाचा अंत

अलीकडच्या काळात जगभरामध्ये जागतिकीकरणावर चर्चा करणे हा एक लोकप्रिय छंद झाला आहे. क्यूबासारख्या काही देशांचा अपवाद वगळता श्रीमंत विकसित देश आणि तिसऱ्या जगातील गरीब अविकसित देश एकत्र येत आहेत आणि अर्थव्यवस्थेची वेगाने सांगड घालत आहेत. याने एका अभूतपूर्व गतिमान जागतिकबाजारी अर्थव्यवस्थेला जन्म दिला आहे आणि ही अर्थव्यवस्था जगाला समृद्धीच्या नवीन सहस्रकात घेऊन जाईल अशी अपेक्षा केली जात आहे. उदा. अमेरिकेतील बिझनेस वीकनावाच्या प्रतिष्ठित नियतकालिकाने अलीकडे '२१व्या शतकातील अर्थव्यवस्था' या विषयावर अंक प्रकाशित केला आहे. यात संपादकाच्या अनुमानप्रमाणे, "क्रांतिकारी तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाच्या वेगामुळे.... उत्पादनात भरीव वाढ होईल, यातून कमी चलनवाढ आणि मर्यादित रोजगाराबोरोबरच वेगाने विकास होईल. हा चमत्कार अनेक दशके अस्तित्वात राहू शकेल आणि यामुळे जगभरात अविश्वसनीय प्रगती होईल."^१

तिसऱ्या जगातील बहुतांश देशांनी १९८० च्या दशकातच आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास सुरुवात केली होती. भारताने नंतर म्हणजेच १९९१ मध्ये आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास सुरुवात केली. अर्थमंत्री यशवंत सिन्हांवर विश्वास ठेवायचाच झाला तर, एका दशकात भारत एक आर्थिक महासत्ता होऊ पाहत आहे.^२ अगदी अलीकडे अमेरिकेच्या भेटीत तेथील संसदेच्या संयुक्त अधिवेशनात पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी बोलले. त्यांनी आर्थिक सुधारणा चालूझाल्यापासून भारताने केलेल्या आर्थिक प्रगतीचे एक तेजस्वी स्वरूप सर्वासिमोर मांडले. ते म्हणाले, "गेल्या दहा वर्षांमध्ये आम्ही ६.५% या दराने दरवर्षी प्रगती करत आहोत. आणि त्यामुळे जगातील सर्वांत प्रगतीशील दहा अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताने स्थान मिळविले आहे."^३ भारताच्या विकासाच्या या स्थिर प्रगतीकडे त्यांनी अमेरिकन संसदेचे लक्ष वेधले. "दोन वर्षांपूर्वी आशियातील बच्याच देशांना आर्थिक संकटाचे भीषण हादरे बसले होते, भारत मात्र आपले स्थान टिकवून होता."^४ भविष्याबद्दल बोलताना त्यांनी टिप्पणी केली, "आगामी दशकात आम्ही ह्यापेक्षा जास्त प्रगती करू इच्छितो. ह्या काळात दरडोई उत्पन्न दुप्पट

करण्यासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत. ह्यासाठी १% विकासदराची आवश्यकता आहे. जरी हे आव्हान अवघड असले तरी भारत ते पूर्ण करू शकेल. भारत ते पूर्ण करेलच. ''^५ ते पुढे म्हणाले की भारताने चालू केलेल्या सर्वकष सुधारणामुळे देशाला हा विकासदर प्राप्त करणे शक्य होईल.^६ वाजपेयींचे यजमान, अमेरिकेचे अध्यक्ष विल्यम जेफर्सन क्लिंटन यांनी देखील अलीकडच्या काळात भारताने घेतलेल्या मोठ्या उद्यांचे गोडवे गायले. पुढे जाऊन ते हेही म्हणाले की, भारत भविष्यकालीन जागतिकशक्ती आहे. अर्थक्षेत्र, पर्यावरण, आरोग्य, लोकशाही अशा सर्वच बाबतीत भारत नेता बनत असल्याची स्तुतिसुमने त्यांनी उधळली.^७

जगातील मोठ्या सौंदर्यस्पर्धामध्ये भारतीय सुंदर्यांची यशस्वी मालिका, भारतातील सॉफ्टवेअर इंजिनिअर्सना विकसित देशांतील वाढती मागणी, इन्फोसिसासारख्या भारतीय सॉफ्टवेअर कंपन्यांची नेत्रदीपक प्रगती आणि अझिम प्रेमजीसारख्या अब्जाधीशांचा उदयाला येणारा नवीन वर्ग - इत्यादींचे दाखले वरील विधानांची सत्यता पटविण्यासाठी सादर केले जातात. मार्च २००० मधील क्लिंटनच्या भारत भेटीत क्लिंटन-वाजपेयी यांनी काढलेल्या संयुक्त निवेदनात जाहीर करण्यात आलेकी, ''आम्ही सर्जनशील आणि उद्यमशील समाजाची उभारणी केली आहे. आम्ही माहिती तंत्रज्ञान युगाचे नेते आहोत.''^८

परंतु भारतातील मूलभूत वास्तव काय आहे? आपल्या लोकसंख्येपैकी एक पंचमांश पेक्षा जास्त जनता (२० कोटी लोक) स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यापासून वंचित आहे. जवळजवळ अर्धी लोकसंख्या (४० कोटी लोक) अशिक्षित आहे; दोन - तृतीयांश लोकसंख्या (६० कोटी) आरोग्याच्या पायाभूत सुविधांपासून वंचित आहे. आपली जवळजवळ ४०% लोकसंख्या (३७ कोटी) अत्यंत विपन्नवस्थेत जीवन कंठत आहे. खरंतर 'माहिती तंत्रज्ञान'च्या या युगमध्ये अशागोष्टीबद्दल बोलणे सुद्धा कालबाब्या झाल्याचे मानले जाते. देशांनी विकासाचा दर वाढविण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे कारण हाच विकास आपोआप खालपर्यंत द्विरपत जाऊन गरिबीचे निर्मूलन करेल. २१ मार्च २००० ला भारत-अमेरिकेच्या संयुक्त निवेदनात पुढे म्हटले आहे की, विकास ही उत्पन्न आणि जीवनमान उंचावण्याची गुरुकिळी आहे.^९ निवेदनात पुढे म्हटले आहे की, ''भारत फक्त आपल्या देशातीलच गरिबी दूर करणार नाही तर अमेरिकेच्या जोडीने जगातील गरिबी विरुद्ध देखील लढेल, ज्यायोगे नवीन अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्व ठिकाणी जाणवतील आणि कुठलाही देश मागे राहणार नाही.''^{१०}

आणि म्हणून नव्या युगाची पहाट होत आहे. नवीन सहस्रकातील पंडितांवर विश्वास ठेवायचाच झाला तर जग आज अनंतकालीन भरभराटीच्या ऊंचरऱ्यावर उमेआहे. त्यामुळे आपोआपच जगभर शांती आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित होईल. विसाव्या शतकात जगाला पीडा देणारे संघर्ष संपुष्ट आले आहेत म्हणूनच : हा वर्षांसंघर्षाचा शेवट आहे; क्रांतीचा शेवट आहे; साम्राज्यवादाचा शेवट आहे; मतभेदांचा शेवट आहे; काही जणांनी तर असे जाहीर केले आहे की हा इतिहासाचा शेवट आहे.

ब) आमचा प्रतिवाद

या भूलभूलैयाला न फसता वस्तुस्थितीकडे नजर टाकली तर आपणास दिसून येईल की हे सर्व अतिरंजित दावे धादान्त खोटे आहेत. हे एक कठोर सत्य आहे की जागतिकीकरण म्हणजे वेगळ्या प्रकारचे 'पुनर्वसाहतीकरण' आहे. ज्या साम्राज्यवादी शक्तींनी तिसऱ्या जगातील देशांना एकेकाळी गुलाम केले होते तीच विकसित राष्ट्रे आज तिसऱ्या जगातील स्वतंत्र राष्ट्रांना आर्थिक गुलामगिरीत ढकलत आहेत. 'मुक्त बाजारव्यवस्था' आणि 'मुक्त व्यापारा' च्या नावाखाली पश्चिमेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि बँका तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये त्यांची धनसंपदा आणि नैसर्गिक संपत्तीची लूट करण्यासाठी पुन्हा प्रवेश करीत आहेत. १९ व्या शतकाच्या आरंभीच्या काळाप्रमाणे साम्राज्यवादी आता हा नवीन वसाहतवाद लादप्यासाठी बळाचा वापर करीत नाहीत. तसेच करण्याची त्यांना आवश्यकता नाही. तिसऱ्या जगातील देशांचे राज्यकर्ते स्वतःच आपल्या देशातील जनतेच्या पाठीत खंजीर खुपसत आहेत. ते स्वेच्छेने आपल्या अर्थव्यवस्थेवरील ताबा पश्चिमी कंपन्या, त्यांची सरकारे आणि त्यांच्या आधिपत्याखालील आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांच्या हातात सोपवत आहेत. अर्थातच तिसऱ्या जगातील राज्यकर्त्या वर्वाला ह्या विश्वासघाताचा पुरेपूर मोबदला मिळत आहे: साम्राज्यवादी त्यांच्याच देशाच्या लुटीतील काही तुकडे त्यांच्या तोंडावर फेकत आहेत.

या पुनर्वसाहतीकरण - जागतिकीकरणामुळे - तिसऱ्या जगातील कोट्यावधी लोकांच्या जीवनमानावर भयानक दुष्परिणाम झाले आहेत. १९६० आणि १९७० च्या दशकामध्ये या देशांतील सामान्य जनतेचे उंचावलेले जीवनमान परत खालावत चालले आहे. तिसऱ्या जगातील या नवीन आर्थिक व्यवस्थेमध्ये दर तीन वर्षात भूक आणि योग्य उपचाराभावी जी प्राणहानी होते, ती दुसऱ्या महायुद्धात सहा वर्षात झालेल्या प्राणहानीपेक्षा कितीतरी जास्त आहे.^{११} जागतिकीकरणाने जागतिक अर्थव्यवस्थेला १९३० च्या आर्थिक महामंदीप्रमाणे एका मोठ्या वित्तीय पतनाच्या कड्यावर आणुन ठेवलेले आहे. महामंदीच्या आधी म्हणजेच १९२० च्या काळातील भरभराटीचे ''अमर्याद विकास'' ह्या शब्दांत वर्णन केले जात होते. आज प्रसारमाध्यमे जागतिकीकरणाचे असेच कल्पनास्म्य चित्र उभे करत आहेत.

भारतातल्या श्रीमंत शासकवर्गाने देखील अमेरिका आणि बाकीच्या साम्राज्यवादी शक्तींची दलाली करण्याचा निर्णय घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या नावाखाली विदेशी कंपन्या आणि वित्तीय संस्थांचे, गालिचे अंथरून आणि हारतुरे देऊन स्वागत केले जात आहे. त्यांना आपल्या अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या क्षेत्रांचा (म्हणजेच पायाभूत गोष्टी, शेती आणि वित्तीय क्षेत्र) ताबा दिला जात आहे. नैसर्गिक संपत्तीच्या खुल्या लुटीचा, पर्यावरण प्रदूषित करण्याचा हक्क दिला जात आहे. आत्यंतिक चंगल्यादाने इथली संस्कृती भ्रष्टकरण्याचा खुला परवाना दिला जात आहे. उद्योगपती,

मोठे शेतकरी, बडे व्यापारी आणि उच मध्यमवर्गीय - समाजातील फक्त ह्या छोट्या गटाला - देशाच्या ह्या 'लिलावातून' विपुल नफा मिळत आहे. तर दुसरीकडे करोडे भारतीय जनतेच्या जीवनमानावर ह्याचा घातक परिणाम होत आहे. मागच्या दशकात ५ कोटींपेक्षा जास्त लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले गेले आहेत. लाखो लोकांना नोकच्यांवरून हाकलून देण्यात आले आहे. आणि आता फक्त कमी पगाराच्या कंत्राटी पद्धतीच्या नोकच्याच उपलब्ध आहेत. करोडंच्या संख्येने भारतातील गरीब आणि छोट्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातून हुसकून शहरातील गलिच्छ वस्त्यांमध्ये ढकलले जात आहे. देशात आधीच अपुरी असलेली देशाची सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण आणि रेशनव्यवस्था उद्धवस्त केली जात आहे. १९९७ मध्ये 'पूर्व आशियाई चमत्कार' म्हटल्या जाणाच्या अर्थव्यवस्था रातोरात खाईत लोटल्या गेल्या. जागतिकीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्थेलाही पडझडीच्या अशाच कञ्चावर आणून ठेवले आहे.

पूर्व आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्थांच्या पतनाप्रमाणेच तिसऱ्या जगातील अन्य अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था १९९० च्या दशकात पडझडीला आल्या होत्या. हे सर्व विधवंस जागतिकीकरणाचे तर्कशुद्ध परिणाम होते. ज्या ज्या वेळेस असे आर्थिक पेचप्रसंग निर्माण होतात त्या त्या वेळेस अमेरिकेचे शासन, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International Monetary Fund किंवा IMF) आणि जागतिक बँकेने (World Bank किंवा WB) पाळलेले अर्थशास्त्रज्ञ ह्याचे काही ना काही स्पष्टीकरण तयार करतात. ह्या सगळ्याचे सार एकव असते - की हे पेचप्रसंग अपुर्या जागतिकीकरणमुळे निर्माण झाले आहेत! जागतिकीकरण म्हणजे जणू काही ब्रह्मवाक्य आहे.

क) पुस्तकाची रूपरेषा

विश्वासघातकी भारतीय राज्यकर्त वर्ग जागतिकीकरणाच्या नावाखाली साम्राज्यवाद्यांना देश विकल आहेत. याविरुद्ध आम्ही लोकांना जागृत आणि संघटित करण्याची मोहीम हाती घेतली आहे. आर्थिक सुधारणेमुळे जनतेच्या जीवनमानावर होणाच्या घातक परिणामांविषयीच्या लहान पत्रकांची एक मालिका आम्ही प्रसिद्ध केली होती. बन्याच कालावधीपासून जागतिकीकरणाच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि जनतेवर होणाच्या परिणामांविषयीच्या अधिकव्यापकलेखनाची आम्हाला गरज भासत होती. तसेच जागतिकीकरणमुळे तिसऱ्या जगातील इतर देशांवर आलेल्या परिस्थितीचा देखील आढावा घ्यायचा होता. म्हणूनच हा लेखन प्रपंच.

पहिल्या प्रकरणात आम्ही आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत झालेल्या तीन महत्वपूर्ण बदलांची चर्चा करणार आहेत. या बदलांमुळेच तिसऱ्या जगातील देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण करावे लागले. ह्या पार्श्वभूमीवर भारतीय राज्यकर्त्यांना १९९१ मध्ये अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करण्यास भाग पाडणाच्या कारणांची चर्चा नंतर करणार आहेत. मुक्त व्यापार (आयात आणि निर्यातील खुली सूट) हे जागतिकीकरणाचे महत्वाचे अंग आहे. दुसऱ्या प्रकरणाच्या

सुरुवातीला आपण या धोरणात्मक बदलांसाठी देण्यात येणाऱ्या कारणांचे विश्लेषण करणार आहोत. त्यानंतर त्यांच्या भारतासह तिसऱ्या जगातील देशांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या ताळेबंदावर होणाच्या परिणामांविषयी चर्चा करणार आहोत. तिसऱ्या प्रकरणामध्ये आपण जागतिकीकरणाचे सर्वांत सुपरिचित अंग - तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीस (Foreign Direct Investment किंवा FDI) खुल्या करणे - याची चर्चा करणार आहोत. यामध्ये प्रथम तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये FDI च्या प्रवेशामुळे होणाच्या फायद्याविषयीच्या प्रचारामध्ये कितपत तथ्य आहे, ह्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल. त्यानंतर आम्ही ह्याच्या प्रत्यक्ष परिणामांविषयी चर्चाकरणार आहोत. या परकीय भांडवल प्रवेशामुळे भारतासहित तिसऱ्या जगातील देशांना आर्थिक सापळ्यात अडकविले आहे - त्यांचे परकीय चलनाचे संकट अधिक भीषण झाले आहे. परिणामी त्यांना आपली अर्थव्यवस्था दिवाळखोरीतून वाचविण्यासाठी आपली उत्पादक मालमत्ता साम्राज्यवाद्यांना विकावी लागत आहे. ह्या सर्वांचा तिसऱ्या जगातील देशावर काय परिणाम झाला ह्याविषयीही आढावा घेणार आहोत.

भारतीय अर्थव्यवस्था देखील अशाच सापळ्यात अडकलेली आहे. पुढच्या चौथ्या प्रकरणात आम्ही ह्याच्या परिणामांची तपशीलवार मांडणी करणार आहोत. त्यातील पहिल्या भागात आम्ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या पायामूळ आणि वित्तीय क्षेत्राच्या साम्राज्यवाद्यांना करण्यात येत असलेल्या विक्रीबद्दल चर्चाकरणार आहोत. त्याचबरोबरीने साम्राज्यवाद्यांना अवाढव्य नफेमिळविण्यासाठी ह्या क्षेत्राची पुनर्नचना कशी केली जात आहे, ह्याविषयी चर्चा करणार आहोत. दुसऱ्या भागात आम्ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वसाहतीकरणाच्या आणखी एक महत्वाच्या पैलूवर चर्चाकरणार आहोत. देशाच्या आर्थिक धोरणाची दिशाच संपूर्णपणे बदलण्यात येत आहे. जागतिक बँक एक नवीन सिद्धान्त घेऊन येत आहे, की शासनाने त्यांची राजकोषीय तूट कमी करण्यावर भर दिला पाहिजे, आणि तो देखील एका विशिष्ट पद्धतीने. भारतासहित तिसऱ्या जगातील देशांचे राज्यकर्ते ह्या धोरणांची कठोरणे अंमलबजावणी करीत आहेत. आम्ही प्रथम ह्या आर्थिक सिद्धान्ताची योग्यायोग्यता तपासण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. नंतर भारतीय शासनाने ह्याच्या अंमलबजावणीसाठी निवडलेल्या विशिष्ट दिशेविषयी चर्चाकरणार आहोत (गरिबांवर र्खर्च होणारा शासनाचा पैसा श्रीमंतांकडे वळविला जात आहे.)

अशा प्रकारे जागतिकीकरणाच्या नावाखाली विकसित देश पूर्वी गुलाम असलेल्या देशांच्या अर्थव्यवस्था ताब्यात घेत आहेत आणि अवाढव्य नफेकमविण्यासाठी त्याची पुनर्नचना करीत आहेत. पाचव्या प्रकरणामध्ये आम्ही तिसऱ्या जगातील देशांचे अत्यंत महत्वाचे असे शेती - क्षेत्र साम्राज्यवाद्यांच्या ताब्यात देण्यासाठी योजलेल्या धोरणांविषयी चर्चा करणार आहोत.

सहाय्या प्रकरणामध्ये ह्या सर्व धोरणांच्या म्हणजे जागतिकीकरणाच्या सामान्य भारतीय

जागतिकीकरण कशासाठी?

१९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतीय अर्थव्यवस्था गंभीर संकटात खोलवर सापडली होती. ह्याचेच लक्षण म्हणजे १९९१ च्या सुरुवातीलाच परकीय चलनाच्या समस्येने उग्र रूप धारण केले. परकीय खात्याच्या गंगाजळीत खडखडाट झाला. परकीय कजाचे प्रमाण एवढेवाढले होतेकी ते फेडण्यासाठी भारतीय शासनाला सोन्याचा साठ विक्रीस काढवा लागला. स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये राबविण्यात आलेले अर्थिक धोरण - ज्याला 'नेहरु मॉडल' या नावाने ओळखले जाते - त्याची शकले उडाल्याचे स्पष्ट झाले.

ह्या दरम्यान म्हणजेच १९८० च्या दशकात जगामध्ये मोठी उल्थापालथ होत होती. परिणामी जागतिक अर्थव्यवस्थेत जे बदल झाले, त्यांना आपण 'जागतिकीकरण' म्हणून ओळखतो.

अशा आंतरराष्ट्रीय वातावरणात भारतीय राज्यकर्त्त्यांनी नेहरु मॉडल चा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास सुरवात केली. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडून घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हापासून ही प्रक्रिया वेगाने सुरु आहे.

प्रथम आपण १९८० च्या दशकात जगभरात जे परिवर्तन झाले त्याचा आढावा घेऊ. म्हणजे मुळात जगभरात जागतिकीकरणास सुरुवात का झाली याचे मर्म कळले. त्यानंतर आपण १९९० च्या आसपास भारतीय शासकवरांनी ज्या तात्कालिक कारणामुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया चालू केली त्याचा आढावा घेऊ.

अ) विश्व अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाची कारणे

१९८० च्या दशकात जगात तीन महत्वाचे बदल घडले. त्यामुळे जगात एकनवीन पर्वच सुरु झाले असे म्हणता येईल.

पहिला बदल : सोविएत गटाची धूळधाण

सोविएत युनियनच्या नेतृत्वाखालील देशाच्या गटाने अमेरिकेच्या गटापुढेशरणागती पत्करली. आणि खुद सोविएत युनियनची शकले झाली. पूर्वी अमेरिका आणि सोविएत रशिया या दोन साम्राज्यवादी गटांतील आपासातील वैरामुळे तिसऱ्या जगातील देशांना त्यांच्याशी वाटाघाटी

करून काही गोष्टी पदरात पाडून घेणे शक्य होत असे. सोविएत युनियनच्या पतनानंतर ती शक्यताही नाहीशी झाली. ह्या शिवाय १९७० च्या उत्तरार्धात चीनने समाजवादी मार्गाचा त्याग केला होता आणि दोन्ही साम्राज्यवादी गटांशी असलेला आपला तात्खिक विरोधही समाप्त केला होता. आता त्यांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या भांडवलीकरणास केवाने सुरुवात केली. या घटनामुळे, जगाची अर्थव्यवस्था पहिल्यांदाच पूर्णपणे अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील पाश्चिमात्य विकसित देशांच्या वर्कस्वाखाली आली.

दुसरा बदल : तिसऱ्या जगातील देशांपुढचे संकट

दुसरे म्हणजे, तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था रसातळाला गेल्या होत्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या दोन दशकांत या बहुतांश देशांनी स्वातंत्र्य मिळवले होते. १९७० च्या दशकात वासाहातिकयुग जवळ जवळ संपृष्ठात आले होते. ह्यापैकी अनेक देशांमध्ये सर्वेवर आलेल्या नवीन देशी राज्यकर्त्यांवर्गाने आपापल्या देशांमध्ये साम्राज्यवादी भांडवलाच्या प्रवेशावर नियंत्रण ठेवले व स्वतःच्या कमीजास्त स्वायत्त भांडवली विकासास प्रारंभ केला. ह्यासाठी 'शासकीय हस्तक्षेपाचे धोरण' राबवण्यात आले. अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या क्षेत्रांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. भांडवलाच्या तुटवळ्यामुळे शासनाने वित्तीय क्षेत्रात हस्तक्षेप करून पायाभूत उद्योगांसाठी भांडवल उपलब्ध केले. शासकीय हस्तक्षेप करून देशी उद्योगांना विदेशी कंपन्यांच्या स्पर्धेपासून संरक्षण दिले. ह्या उद्योगांचा विकास करण्यासाठी सर्व मदत दिली. देशांतर्गत बाजारपेठेचा विस्तार करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. परंतु पूर्वीच्या या गुलाम देशांतील भांडवली विकासाला मुळातच मर्यादा होत्या त्यामुळे १९७० च्या उत्तरार्धात तिसऱ्या जगातील स्वायत्त भांडवली विकासाची मॉडेल्स संकटात सापडली.

तिसऱ्या जगात या दरम्यान राबवलेल्या 'शासकीय हस्तक्षेपाच्या धोरणांची' आज खूप निंदा केली जात आहे. पण इथेएका अतिशय महत्वाच्या गोष्टीची नोंद घेणे जरुरीचे आहे. इंलंडपासून अमेरिकेपर्यंतच्या सर्व विकसित देशांनी आपापल्या देशांचा भांडवली विकास साधण्यासाठी हीच 'शासकीय हस्तक्षेपाची' धोरणे राबवली होती! खरे म्हणजे अमेरिकेचे स्वातंत्र्य सेनानी अलेकझाऊर हेमिल्टन हेह्या संरक्षणवादी धोरणाचे जनक मानले जातात.¹ ह्याच प्रकारे २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तिसऱ्या जगातील देशांनी आपापल्या देशांतील नवीन उद्योगांसाठी संरक्षण देणे आणि शासनाच्या मदतीने भांडवली विकासाची धोरणे आखणे ह्यात काही नवीन नव्हते. ते फक्त विकसित देशांची नवकल करत होते. पण, विकसित देशात जरी ही धोरणे यशस्वी झाली असली तरी तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये मात्र ती अयशस्वी ठरली. या पुस्तकात याच्या कारणांची खोलात जाऊन चर्चा करण्याचा उद्देश नाही. परंतु इथे एका स्पष्टपणे जाणवणाऱ्या महत्वपूर्ण

गोष्टीची चर्चा करणे गरजेचे आहे, जे कदाचित सगळ्यांत महत्वपूर्ण कारण आहे. विकसित देशांनी आपल्या औद्योगिक क्रांतीसाठी लागणारा भांडवल संचय तिसऱ्या जगातील देशांना गुलाम बनवून, त्यांची लूट करून जमा केला होता. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, जेव्हा तिसऱ्या जगातील देशांनी आपल्या विकासाला सुरुवात केली तेव्हा असा कुठलाही देश नव्हता की जो लुटून ते आपल्या औद्योगिक क्रांतीचा पाया घालू शकले असते.

भांडवलशाही ही नेहमीच असमान विकास साधणारी व्यवस्था आहे, जिच्यामध्ये काही जिंकतात, बाकीचे हरतात. पण हे एवढ्यापुरतेच मर्यादित नाही. भांडवलशाही ही एक अशी कायमस्वरूपी जागतिक व्यवस्था आहे, जिच्यात काही विजयी होतात ते इतर पराभूत होतात म्हणूनच! उरुवेचे प्रसिद्ध लेखक एटुआर्डोगलिआनोत्यांच्या ओपन क्लॅन्स ऑफ लॅटिन अमेरिका² ह्या उत्कृष्ट पुस्तकात म्हणतात:

"दुसऱ्यांच्या विजयात नेहमीच आमचा पराभव निहीत होता. आमची संपर्तीच नेहमी आम्हाला गरीब करून इतरांची साम्राज्ये आणि त्यांच्या देशी दलालांची समृद्धी फुलवत राहिली."

म्हणूनच तिसऱ्या जगातील भांडवली विकासाची मॉडेल्स अयशस्वी होणे हे सुरवातीपासून अपरिहार्य होते असे म्हटले तर त्यात काही अतिशयोक्ती नाही. १९८२ मध्ये तिसऱ्या जगातील अनेक देशांना दिवाळखोरीने घेरले होते, तोपर्यंत हे स्थापित तथ्य झाले होते.

१९७० च्या दशकामध्ये या अर्थव्यवस्था संकटात सापडल्या म्हणून या देशांच्या राज्यकर्त्यांनी विकसित देशांकडून मोठी कर्जे घेण्यास सुरुवात केली. साम्राज्यवादीही खुषीने ही कर्जे देण्यास तयार होते. त्यांना पुन्हा एकदा तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थेत शिरकाव करण्याची संधी मिळाली. अमेरिकन संसदेच्या परसाठ्यव्यवहार समितीच्या एका रिपोर्टमध्ये ही गोष्ट नेमकेयणाने मांडली आहे. तिसऱ्या जगातील देशांना देण्यात येणाऱ्या आर्थिक मदतीच्या कारणांची चर्चा करताना रिपोर्ट म्हणतो:

"सगळ्यांत महत्वाचे कारण म्हणजे हे देश विकास करू इच्छितात. त्यांच्या हा प्रक्रियेत सामील होऊन आपण त्यांच्या विकासाला आपल्या दृष्टीने सर्वाधिक फायदाची अशी दिशा देऊ शकतो."³

आता, अंतर्गत आणि परकीय कर्जात मुळातच फरक असतो. अंतर्गत कर्जाची परतफेड राष्ट्रीय चलनात होते. परकीय कर्जफेडण्यासाठी मात्र परकीय चलनाचीच आवश्यकता भासते. देशांतर्गत विकासातून या कर्जाची परतफेड होऊ शकत नाही. कारण त्यातून परकीय चलन मिळत नाही. म्हणून, परकीय कर्जातून अगदी अंतर्गत विकास साधता देखील आला, तरीही

जागतिकीकरण कशासाठी?

तेवढ्यानेच कर्ज फिटणार नाही. परकीय कर्जाच्या परतफेडीसाठी निर्यातीतून मिळणाऱ्या परकीय चलनाची आवश्यकता असते.

परंतु तिसऱ्या जगातून होणाऱ्या निर्यातीला मर्यादा आहेत. निर्यातीतून मिळणारे परकीय चलन त्यांची कर्जे फेडप्यासाठी पुरेसे नव्हते. परिणामी त्यांना कर्ज फेडप्यासाठी पुन्हा कर्जे घ्यावी लागली. हल्ळूहल्ळू कर्जाचा डॉगर वाढतच गेला. १९८२ पर्यंत तिसऱ्या जगातील देशांनी अमेरिका, युरोप आणि जपानी बँकांकडून घेतलेल्या कर्जाचा आकडा ७८५ अब्ज डॉलर्सवर पोहचला.⁴ या प्रचंड परकीय कर्जाची परतफेड करणे अशक्य होते. त्याच वर्षी यांतल्या २२ देशांनी परकीय कर्जाचा हसा चुकविण्याबाबत असमर्थता जाहीर केली.⁵

तिसरा बदल : विकसित देशांतील स्टॅम्पेशन (स्थायी मंदी)

१९८० च्या दशकात खुद्द विकसित देशांच्या (अमेरिका, युरोप आणि जपान) अर्थव्यवस्था संकट्यास्त झाल्या. पुन्हा एकदा त्या स्थायी (कायमस्वरूपी) मंदीच्या विळख्यात सापडल्या. हा अतिशय निर्णायिक आणि महत्वाचा बदल असल्यामुळे आणि विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांवरूप कष्टकळ्या भ्रम असल्यामुळे त्या विषयीचा तपशीलवार आढळवा घेऊ.

भांडवलशाही ही मुळात नफा संचयाची प्रक्रिया आहे. भांडवल नेहमीच फारदेशीर गुंतवणुकीसाठी संधीच्या शोधात असते. एकदा ती मिळाली की गुंतवणुकीवर नफा मिळण्यास सुरुवात होते. त्यामुळे अधिक गुंतवणुकीस उत्तेजन मिळते आणि नफा वाढतच जातो. हे चक्र अपरिहार्यपणे अतिउत्पादनाच्या अवक्षेला येऊन ठेपते. म्हणजेच, मंदीच्या जाव्यात अडकते. ह्यातून बाहेर पडण्यासाठी भांडवलशाहीला बाह्यप्रेरणेची आवश्यकता भासते. उदा. तंत्रज्ञानामधील नवीन शोध, की ज्यातून गुंतवणुकीच्या भरपूर नवीन संधी निर्माण होतील. १९ व्या शतकात विकसित देशांत पायाभूत कारखाने, रेल्वे, रस्तेबांधणी सारख्या क्षेत्रांच्या उभारणीसाठी मोठ्या भांडवलाची आवश्यकता होती. त्यामुळे नफासंचयाच्या प्रक्रियेत जेव्हा जेव्हा खंड पडले ते फारच कमी कालावधीचे होते. गुंतवणुकीच्या अमर्याद संधी उपलब्ध आहेत असेच जणूवाटत होते.

विसाव्या शतकाच्या आगमनाबाबेरच विकसित देशांत भांडवलशाहीने महत्वाचे वळण घेतले. १९ साव्या शतकातील भांडवलशाहीचे वैशिष्ट्य असलेल्या घोट्या उद्योगांची जागा आता अवाढव्य कंपन्यांनी घेतली. ह्या मक्तेदारी कंपन्यांचे विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर वर्चस्व प्रस्थापित झाले. या अवाढव्य उत्पादन क्षमतेच्या कंपन्या आता गट (cartel) बनवून मुद्दाम किंमती वाढवू शकत होत्या. त्याद्वारे अवाजवी नफा कमावण्याच्या स्थितीत होत्या. ह्याबरोबरच उद्योगांनी बँकिंग क्षेत्रात प्रवेश सुरु केला आणि बँकाही उद्योगांमध्ये भांडवल गुंतवू लागल्या. बँकांच्या आणि औद्योगिक भांडवलाच्या ह्या विलीनीकरणानंतर भांडवलशाही जगात अमर्याद

भांडवलाचा साठा असणाऱ्या भांडवलशाहीचा एक नवीन वर्ग उदयास आला.

या परिस्थितीत भांडवलशाही समोर नवीन समस्या उभी राहिली - ह्या प्रचंड भांडवलाची फायदेशीर गुंतवणूक कुठे करावी? कारण पायाभूत उद्योगांची उभारणी तर पूर्ण झाली होती. अशा प्रकारे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून विकसित भांडवलशाही देश एका नवीन प्रकारच्या संकटात सापडले आहेत. जे १९ व्या शतकातल्या तात्पुरत्या स्वरूपाच्या संकटापासून पूर्णपणे वेगळे आहे. त्यांच्या अर्थव्यवस्थांना स्थायी मंदीच्या दिशेने घेऊन जाणाऱ्या प्रवृत्तीनी घेरले आहे-म्हणजेच स्टॅम्पेशन.

१९३० च्या दशकातल्या महामंदीच्या काळात हा प्रथम प्रथम निर्माण झाला होता. संपूर्ण दशकभर काहीच विकास झाला नव्हता. मंदीतून बाहेर पडण्याचा कुठलाच मार्ग दिसत नव्हता भांडवलशाहीच्या इतिहासात अशी परिस्थिती प्रथमच निर्माण झाली होती. बेकारीमध्ये अभूतपूर्व वाढ झाली होती. संपूर्ण समाज संकटाच्या खार्फात लोटला गेला होता.

१९३९ मध्ये सुरु झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे हा काळ संपुष्टात आला. महायुद्धाने प्रचंड प्रमाणात युद्धसामुग्रीची मागणी निर्माण केली ज्यामुळे उत्पादनात वेगाने वाढ झाली. जॉन केनेथ गॅलब्रेथच्या समर्पक शब्दांत, आर्थिक मंदी कधीच संपली नाही, ती फक्त युद्धमान अर्थव्यवस्थेत (war economy) सामावली गेली.⁶

विकसित भांडवलशाही देशांमध्ये हा विकास दुसऱ्या महायुद्धानंतर दोन दशके चालूराहिला. हा अर्थातच भांडवलशाही व्यवस्थेच्या अंतर्गत तर्काचा परिणाम नव्हता. कारण महामंदीने हे स्पष्ट केले होते की ह्या व्यवस्थेत स्वाभाविकपणे असलेली विकासाची गती आता संपलेली आहे. विकासाची कारण ही होती: युद्धात झालेल्या हानीमुळे गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध झाल्या होत्या; युद्धाच्या काळात विकास पावलेल्या नवीन तंत्रज्ञानाने (उदा. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि जेट विमाने) गुंतवणुकीच्या नवीन संधी निर्माण केल्या; सर्वांत महत्वपूर्ण म्हणजे कोरियाचे युद्ध आणि विएतनाम युद्ध ज्यांनी गुंतवणुकीसाठी नवीन दालने खुली केली.

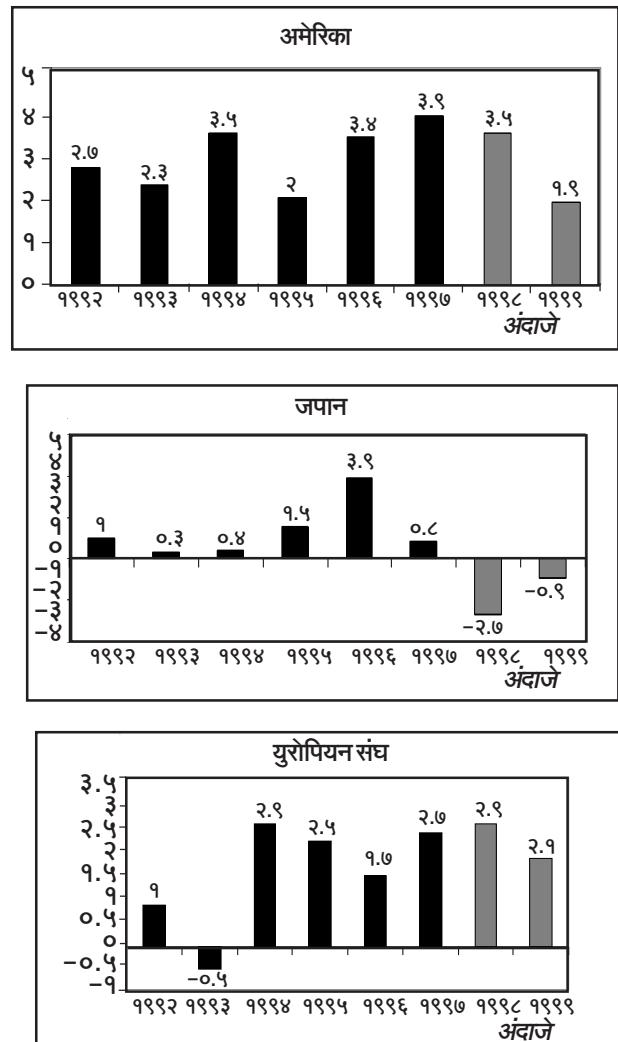
भांडवलशाहीचा हा स्थायीभावच आहे की, तिला प्रेरणा देणारी प्रत्येक मागणी ती संपुष्टात आणते. या तत्वानुसार दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित देशात ज्या कारणांमुळे विकास झाला, त्यांची समासी होणे अपरिहार्य होते. १९६० चे दशक संपत्ताना हेच घडूलागले आणि १९७० च्या दशकात या देशांच्या अर्थव्यवस्था पुन्हा स्थायी मंदीच्या विळख्यात सापडल्या.

पण मग, अलीकडच्या काही वर्षांतील तंत्रज्ञानातील नवीन शोधांनी गुंतवणुकीच्या संधी निर्माण केल्या नाहीत का? त्यातून तर गुंतवणुकीसाठी प्रचंड प्रमाणात नवीन संधी निर्माण व्हायला हव्या होत्या. पण दुर्दृवाने असे झाले नाही. पूर्वीच्या काळातील वाफेचे इंजिन, रेल्वे, स्वयंचलित वाहने यांसारख्या शोधांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध झाल्या होत्या. परंतु

जागतिकीकरण कशासाठी?

आलेखक्र. १.१

जागतिक आर्थिक महासत्ता : तुलनात्मक विकास दर (मागच्या वर्षाच्या तुलनेत वारस्तवातील GDP ची टक्केवारी)

संदर्भ : Deutsche Bank Research, cited in *Times of India*, Jan 14, 1999

माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील शोधांमध्ये फारच कमी भांडवलाची गरज असते. आजच्या राक्षसी उद्योगांकडे असलेल्या भांडवलाच्या मानाने ती गुंतवणूक नगण्य भासते.^७

परिणामी १९७० च्या दशकापासून या देशांमध्ये विकासदर कमी होत चालला आहे. सात प्रमुख औद्योगिकराष्ट्रांचा (जी-७, म्हणजेच अमेरिका, जपान, इंग्लंड, पश्चिम जर्मनी, फ्रान्स, इटली आणि कॅनडा) सरासरी वार्षिक औद्योगिक उत्पादनाचा विकासदर १९६० च्या दशकात ७% होता. तो १९८० च्या दशकामध्ये २% वर घसरला आहे.^८ ॲर्गनायझेशन फॉर इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन अँड डेव्हलपमेंट (Organisation for Economic Co-operation and Development किंवा OECD) च्या मतानुसार जी-७ राष्ट्रांचा सरासरी वार्षिक आर्थिक विकासदर १९७० च्या दशकामध्ये सरासरी ३.५% असा संतोषजनक होता; ह्याउलट १९८९ पासून तो सरासरी २.१% वर घसरला आहे.^९

१९९० च्या दशकात परिस्थिती आणखीनच बिकट झाली आहे. हे आलेख क्र. १.१ वरून स्पष्ट होते.

आजकाल विकसित देशांमध्ये फक्त अमेरिकेच्याच अर्थव्यवस्थेत वाढ होताना दिसत आहे. प्रसास्नाध्यमेया प्रगतीचे ढोल बडवित असतात. प्रत्यक्षात त्यांचा विकासदर (जवळजवळ ३.७%) भारतापेक्षाही कमी आहे - भारताचा वार्षिक विकासदर सध्याच्या मंदीच्या काळातदेखील ५% हून जास्त आहे! अमेरिकेचा वर्तमान तेजीच्या काळातील (१९९१ च्या तिमाहीपासून १९९९ च्या तिमाहीपर्यंत) सरासरी विकासदर ३.२% आहे. मागील तेजीच्या काळातील सरासरी विकासदरांपेक्षा हा खुपच कमी आहे.^{१०} महत्वाचे म्हणजे हा विकासदेखील कृत्रिम आहे. ह्याची कबुली अमेरिकेच्या केंद्रीय बँकेचे अध्यक्ष अँलन ग्रीनस्पॅन यांनी १३ जानेवारी, २००० रोजी न्यू यॉर्क येथील एका भाषणात दिली आहे.^{११} अमेरिकेतील अर्थव्यवस्थेचा विकास मुख्यतः संघेबाजारातील भरभराटीवर अवलंबून आहे. १९९३ पासून अमेरिकेतील शेर्असच्या किंमतीत १५०% वाढ झाली आहे. अमेरिकेतील नागरिकांच्या संपत्तीत त्यामुळे वाढ झालेली आहे. आणि ते भरपूर खरेदी करण्यात मग्न आहेत. एवढेच नाही तर खर्च करण्यासाठी ते मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घेत आहेत. यामुळे अमेरिकेतील नागरिकांची कौटुंबिक कर्ज त्यांच्या उत्पन्नाएवढी होउलागली आहेत.^{१२} ग्रीनस्पॅन यांच्याच शब्दात - आज ना उद्या शेर बाजारात उल्थापालथ होणार हे नक्की.^{१३} जेव्हा हे होईल, तेव्हा कर्जात बुडलेले अमेरिकन नागरिक आपल्या खर्चाला कात्री लावतील. परिणामी अमेरिकेची अर्थव्यवस्था भयानक मंदीच्या दरीत कोसळेल.

भांडवलशाहीचे कटूर समर्थक असलेल्या स्वामीनाथन अंकलेसरीया अस्यर यांना देखील टाईस्स ऑफइंडिया मधील एका लेखात अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेच्या या फुगावट्याबाबत प्रतिक्रिया व्यक्त करणे भाग पडले:

जागतिकीकरण कशासाठी ?

‘बुड्बुडे बरीच वर्षे फुगत राहू शकतात, जसे जपानमध्ये १९८० च्या दशकात घडले होते. कदाचित हा अमेरिकन फुगा फारतर आणखी काही वर्षे फुगत राहील. परंतु जेवढा फुगवटा मोठा असेल तेवढ्याच वेगाने तो आकुंचन पावेल. आज जपानमधील शेअर-निर्देशांक (निकर्फ्झॅइंडेक्स) त्याच्या कमाल पातळीच्या फक्त एक त्रुतियांश झाला आहे. त्याच्या कोसळण्यामुळे जपानची अर्थव्यवस्था गेली ८ वर्षे ठप्प आहे हे विसरता येणार नाही.’’¹⁴

वरील विवेचनावरून आणखी एक निष्कर्ष निघतो. विकसित देशांतील बहुराषीय कंपन्यांकडे मोळ्या प्रमाणावर भांडवलाचा साठा झाला आहे, त्या देशांमध्ये गुंतवणुकीच्या संघी उपलब्ध नाहीत. मागणीपेक्षा गुंतवणूक जास्तच आहे. जगभरातील उत्पादक क्षमतेच्या ६५% ते ७०% क्षमतेचाच आज वापर होत आहे. आणि त्यातही घट होत आहे.¹⁵ आकडेवारीवरून दिसून येते की विकसित देश आपापसात अज्ञावधी डॅलर्सची गुंतवणूक कीरत असतात. परंतु हातील कोणतीही गुंतवणूक नवीन उत्पादनासाठी होत नाही. अस्तित्वात असणाऱ्या उद्योगांना खरेदी करण्यासाठी हा पैसा वापरला जात आहे.¹⁶ भांडवल आपल्या अस्तित्वाच्या संकटाला सामोरे जात आहे.

आणि म्हणून जागतिकीकरण

१९८० च्या दशकातील या महत्त्वपूर्ण घडमोडींनी जागतिकीकरणाची पाश्वभूमी तयार केली. विकसित देश मंदीच्या चक्रातून सुट्ट्यासाठी नवीन बाजारपेठांच्या शोधात होते. त्याचवेळी तिसऱ्या जगातील देशांची भांडवली विकासाची मॉडेल्स् संकटात सापडली होती. हे देश पाश्चिमात्य सावकारांच्या कर्जाच्या विळळ्यात पूर्ण अडकले होते. आता विकसित देशांना तिसऱ्या जगातील देशांचा हात पिरण्याणे सोपे होते. त्यांना या देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्था पाश्चिमात्य भांडवलासाठी खुल्या करण्यास भाग पाडणे शक्य होते. याच सुमारास सोविएत युनियनच्या साम्राज्यवादी गटाचा अस्त झाला होता. चीनमध्ये सुद्धा भांडवलशाहीची पुनर्स्थापना झाली होती. पाश्चिमात्य भांडवलदारांना जगाच्या कानाकोपन्यात भांडवल गुंतवणूक करायला आता कसलीच भीती वा स्पर्धा उरली नाही. परिणामी विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात साम्राज्यवादी देशांकडून तिसऱ्या जगामध्ये भांडवलाचा प्रकंड ओघ चालूझाला. (विकसित देशांमध्ये आपापसात भांडवलाची आवक जावक चालू होतीच.) यालाच ‘जागतिकीकरण’ म्हणण्यात येऊ लागले.

आपण अोढार चर्चा केल्याप्रमाणेच तिसऱ्या जगामध्ये ‘शासकीय हस्तक्षेपाचे धोरण’ राबविले जात होते, ते मोडीत काढणे साम्राज्यवादांसाठी अत्यंत महत्वाचे होते. विदेशी भांडवलाच्या मोळ्या प्रमाणावरील प्रवेशासाठी तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थांची पुनर्रचना करणे आवश्यक होते. या उद्दिष्टाच्या पूर्णोसाठी ‘मदतरूपी कर्जाचा’ शस्त्राप्रमाणे वापर करण्यात आला.

विकसित देशांतर्फे तिसऱ्या जगातील देशांना दिल्या गेलेल्या कर्जाचा मोठा हिस्सा IMF-WB सारख्या आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्थांमार्फत दिला गेला. अमेरिका व इतर विकसित देशांचा या संस्थावर निर्णयिकताबा आहे.¹⁷ या संस्था बहुतेकवेळा एकत्र येउन्न सुरूपणे कर्जाचे व्यवहार करतात आणि विकसित देशांच्या इच्छेप्रमाणे कर्जदार देशांवर अटी लादतात. ह्या संस्थांमार्फत काम करून घेणे हा अमेरिका व इतर साम्राज्यवादी देशांचा उत्तम डावपेच आहे. यामुळे असेवाटते की कर्जाच्या अटी अमेरिका लादत नसून एक ‘आंतरराष्ट्रीय संस्था’ लागूकरत आहे. १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला या संस्थांच्या कर्जाच्या धोरणात बदल करण्यास अमेरिकेने भाग पाडले.¹⁸ तिसऱ्या जगातील कर्जबाजारी देशांना दिवाळ्योरीतून वाचप्यासाठी तातडीच्या कर्जाची गरज होती. IMF-WB ने ही मदत देऊ केली. ह्या बरोबरच जुन्या कर्जाच्या मुदतीत वाढ मिळवून दिली. त्या बदल्यात तिसऱ्या जगातील देशांना आपल्या अर्थव्यवस्थांची पूर्णपणे पुनर्रचना करण्यास तयार व्हावे लागले. या आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमाच्या (Structural Adjustment Programme किंवा SAP) मुख्य तरतुदी पुढीलप्रमाणे होत्या:

- आयातीला खुली सूट आणि निर्यातमिश्र उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे;
- औद्योगिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीवरील सर्व निर्बंध हटवणे;
- देशी चलनाचे अवमूल्यन करणे;
- सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण करणे;
- खुल्या बाजारपेठेच्या व्यवहारामधला शासनाचा हस्तक्षेप काढून घेणे;
- वेतन कपात करणे, शासनाचा खर्च कमी करणे, अबकारी कर वाढवणे, ह्यांसारख्या अन्य तरतुदी ज्यामुळे देशांतर्गत मागणी, खप कमी होईल आणि देशी उत्पादकांचा मुख्य उद्देश निर्यात हाच बनेल.

तिसऱ्या जगातील देशांना हे आर्थिक पुनर्रचना कर्ज (Structural Adjustment Loan किंवा SAL) मिळवण्यासाठी एवढ्या सगळ्या अटी मान्य करणे हे देखील पुरेसे नव्हते. कर्ज मिळण्याचा देशाला IMF-WB यांची संपूर्ण देखरेख सुद्धा मान्य करावी लागत होती. ही कर्ज हप्त्यांमध्ये दिली जाणार होती, म्हणजे जर मान्य केलेल्या अटींनुसार गोषी घडल्या नाहीत तर उर्वरित कर्ज अडविता यावीत.

१९८० चे दशक संपैर्यंत तिसऱ्या जगातील ७० पेक्षा जास्त देशांनी आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमाचा स्वीकार केला होता.¹⁹ १९९० च्या सुरवातीपासूनच जागतिक बँकेने ‘नवीन आर्थिक सुधारणांच्या’ यशस्वितेची घोषणा केली.²⁰

जागतिकीकरण कशासाठी ?

ब) भारतातील जागतिकीकरणास प्रारंभ (१९९१ चे दिवाळखोरीचे संकट)

नेहरू जरी समाजवादाच्या गप्पा करीत असत तरी स्वातंत्र्यानंतर नेहरूंच्या नेतृत्वाखालील भारतातील धोरणांचा उद्देश भांडवली विकास साधणे हाच होता. ह्यातील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे मिश्र अर्थव्यवस्था, आणि १९४८ आणि १९५६ चे औद्योगिक धोरणांचे ठराव, ही वैशिष्ट्ये भारतीय भांडवलदारांच्या समितीने शिफारस केलेल्या आर्थिक योजनेवर आधारित होती. जे.आर.डी. टाटा व गोवर्धनदास बिर्ला हेच या 'बॉम्बे प्लॅन' म्हणून नावारूपाला आलेल्या योजनेचे शिल्पकार होते.

'नेहरू मॉडेल' चे उद्दिष्ट भारतीय उद्योग आणि शेतीचा भांडवली तत्वावर व्यापक विकास करणे हेच होते. हे साध्य करण्यासाठी शासनाने अर्थव्यवस्थेत सक्रिय हस्तक्षेप केला. मर्यादित साधनांचा नियोजितपणे वापर करणे, मक्तेदार घरापण्यांची ताकद कमी करणे, परकीय भांडवलाच्या प्रवेश व प्रभावावर नियंत्रण ठेवणे, हा यामागील हेतू होता.

भारतामध्ये खाजगी क्षेत्राचा विकास सार्वजनिक क्षेत्राच्या उभारणीशिवाय अशक्य होता. आज भारतीय भांडवलदार वर्ग व त्यांचे भाडेत्री भाट विचारवंत हे भारतातील आर्थिक संकटाबद्दल नेहरूंना जबाबदार ठरवतात. म्हणजे चे ह्यातून स्वतःचे अंग काढून घेतात. खरं म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर भांडवलदार पायाभूत उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्यास तयार नव्हते. एक तर त्यासाठी लागणारे प्रचंड भांडवल उभारणे त्यांना शक्य नव्हते आणि दुसरे म्हणजे हे उद्योग उभे करण्यासाठी लागणारा प्रदीर्घ कालावधी व तुटपुंजा नफा. त्यांना कमी गुंतवणुकीतून भरघोस नफा देण्याच्या उद्योगांमध्ये रस होता. उदा. ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उत्पादन. परंतु त्यासाठी पायाभूत सुविधा व उद्योगांची उभारणी आवश्यक होती. भारतीय भांडवलदार वर्गाच्या सोयीसाठीच व त्यांच्या शिफारशीवरून वीज, वाहतूक, पोलाद, तेल आणि इतर पायाभूत उद्योगांची उभारणी करण्यात शासनाने पुढाकार घेतला व संशोधन संस्था उभारल्या. त्यासाठी लागणारा पैसा सर्वसामान्य जनतेच्या कष्टाच्या कमाईमधील बचतीमधून आणि त्यांच्यावर अप्रत्यक्ष कर लाढून उभारण्यात आला.

तिसऱ्या जगातील देशांच्या भांडवली विकासाला मुळातच मर्यादा आहेत. तरी सुद्धा जो मर्यादित भांडवली विकास भारतात होऊ शकला असता तेवढादेखील होऊ शकला नाही कारण नेहरूंनी मूलगामी जमीन-सुधारणा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली नाही. मोर्क्या कारखान्यांच्या उभारणीवर खूपच भर दिला. शेती क्षेत्राकडे मात्र दुर्लक्षण झाले. परिणामी ग्रामीण भागात राहणाऱ्या ७०% जनतेची खरेदी क्षमता विकसित झालीच नाही.

ह्याची परिणती अगदी उघड होती. १९६० च्या दशकात 'नेहरू मॉडेल' संकटात सापडले. नेहरूंनी स्वतः संसदेमध्ये या गोष्टीची कबुली दिली होती.

१९७० च्या दशकात शेतीक्षेत्राच्या भांडवली विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न झाला. 'हरितक्रांती' ला प्रोत्साहन देण्यात आले. शेतीक्षेत्राकडे मोर्क्या प्रमाणावर भांडवल वळविण्यासाठी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. परंतु यासारख्या उपाययोजनांनी आर्थिक संकटातून फक्त तात्कालिक सुटका झाली.

१९८० च्या दशकात या संकटावर मात करण्यासाठी भारतीय शासनाने मोर्क्या प्रमाणावर परकीय कर्ज घेण्यास सुरवात केली. परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला देखील आणखी परवानगी दिली गेली. आयातीवरील खर्च निर्यातीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त होता. परिणामी एका दशकातच चालू खात्यातील तूट सहापटीनी वाढली. (१९८०-८१ मधील १६५७ कोटी रु. वरून १९८९-९० मध्ये ११,३८२ कोटी रु. वर पोहचली.²¹) ही तूट भरून काढण्यासाठी परकीय कर्जाचे प्रमाण वाढवणे हा एकमेव मार्ग होता. परिणामी भारतावरील परकीय कर्ज १९८० मधील २०.५८ अब्ज डॉलर्सवरून १९९० मध्ये ८३.७ अब्ज डॉलर्सवर पोहचले.²²

पाश्चिमात्य सावकाराना भारतीय सरकारला कोंडीत पकडण्याची संधी मिळाली. आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती देखील त्यांना अनुकूल होती. त्यांनी भारतीय राज्यकर्त्त्यावर आपल्या अर्थव्यवस्थेची दारे खुली करण्यासाठी दबाव आणण्यास सुरवात केली.

३० नोव्हेंबर १९९० ला जगातिक बँकेने भारत सरकारला एक मसुदा दिला, तो 'अँडरसन मेमोरेंडम' म्हणून ओळखला जातो. त्यातील महत्वाच्या शिफारशीची गोळाबेरीज म्हणजे जागतिक बँकेचा आर्थिक पुरुषचना कार्यक्रम (SAP).²³ हाच कार्यक्रम तिसऱ्या जगातील अनेक देशांमध्ये यापूर्वीच्या दशकात लागू झालेला होता.

विकसित देशांनी एकजूट करून भारताभोवतीचा फास आवळण्यास सुरुवात केली. भारताची नवीन कर्ज रोखण्यात आली. १९९० मध्ये 'मुडीज' (moody's) सारख्या आंतरराष्ट्रीय पत प्रतवारी संस्थांनी (credit rating agencies) भारताची प्रतवारी कमी केली. 'एड इंडिया कन्सोर्टियम' (Aid India Consortium) नावाच्या श्रीमंत देशांच्या एका गटाने भारताला सवलतीत देण्यात येणारी कर्ज बंद केली. अमेरिकेच्या शिष्टमंडळाने भारताकडे प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक आणि व्यापारावरील सर्व नियंत्रणे उठविण्याची मागणी केली. जागतिक बँकेने ही भारतास कर्ज देण्यास नकार दिला आणि नवीन आर्थिक सुधारणेच्या अंमलबजावणीसाठी दबाव आणण्यास सुरवात केली.²⁴

परकीय कर्ज रोखल्यामुळे ३१ डिसेंबर १९९० रोजी भारताकडील परकीय चलनाचा साठा १.२ अब्ज डॉलर्स वर घसरला. अनिवारी भारतीयांनी देखील भारतातून पैसा काढून घेण्यास

जागतिकीकरण कशासाठी ?

सुरवात केली.²⁵ १९९१ च्या सुरवातीलाच भारतीय सरकार परकीय चलनाच्या संकटात गळ्यापर्यंत रुतले होते.

दिवाळखोरी वाचविष्णाचा आता एकच मार्ग उरला होता, तो म्हणजे आर्थिकपुनर्वर्चना कार्यक्रम राबविणे. दहा वर्ष आधी या संकटात सापडलेल्या त्या सत्तर देशांप्रमाणेच.

१९९१ च्या सुरवातीला चंद्रशेखर यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार सत्तेवर आले होते. अल्पमतात असल्यामुळे परकीय कर्जदारांच्या निर्देशांप्रमाणे धोरणांमध्ये बदल घडवून आणण्यास स ते असमर्थ होते. देशाला तात्कालिक दिवाळखोरीतून वाचविष्णासाठी त्यांनी प्रथम २० कोटी डॉलर्सला २० टन सोने विकले. त्यानंतर थोऱ्याच कालावधीत आणखी ४७ टन सोने गहाण ठेवून त्यांनी ४० कोटी डॉलर्स उभे केले.

१९९१ मधील मे महिन्यात झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत पी. व्ही. नरसिंहरावांच्या नेतृत्वाखालील सरकार सत्तेवर आले. मनमोहनसिंगानवीन अर्थमंत्री झाले. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाची स्पष्टपणे नांदी झाली.

१ आणि ३ जुलै १९९१ रोजी परकीय चलनाच्या तुलनेत भारतीय चलनाचे एकूण २२% ने अवमूल्यन करण्यात आले. ४ जुलै रोजी शासनाने व्यापार धोरण सुधार योजना जाहीर केली. २४ जुलै रोजी संसदेसमोर 'केंद्रीय अर्थसंकल्प' आणि 'औद्योगिक धोरणाविषयीचे निवेदन' सादर करण्यात आले. हे बदल IMF-WB आणि विदेशी सावकारांच्या अटीनुसार केलेले होते. त्यांनी आता पुन्हा एकदा भारताला कर्ज देण्यास सुरवात केली. देशाचा परकीय चलन साठा १२ जुलै १९९१ रोजी १७.५ कोटी डॉलर्स होता, तो १९९२ च्या मार्चमध्ये ५६३.१ कोटी डॉलर्सवर पोहोचला.²⁶ राज्यकर्त्यांनी परकीय चलनाची समस्या संपुष्टत आल्याचे जाहीर केले. ९ नोव्हेंबर १९९२ ला इकॉनॉमिक टाईफ्सला दिलेल्या मुलाखतीत अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी दर्पोक्ती केली:

“आम्ही सत्तेवर आलो तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील पत ढासळत होती. कुणीही आम्हाला कर्ज द्यायला तयार नव्हते.... मला वाटते आज आमच्यावर कोणी अविश्वास दाखवत नाही..... भारताच्या आर्थिकपुनर्वर्चनेच्या पाठीशी आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्था आज भवकमपणे उभ्या आहेत.....”²⁷

मनमोहन सिंग यांच्या या दाव्यात काहीही तथ्य नाही. ह्या संदर्भात मजेशीर गोष्ट अशी की १९९१ च्या लोकसभा निवडणुकीत देशापुढील ह्या समस्येची चर्चा कोणत्याही पक्षाने केली नाही. हा मुळी मुद्दाच नव्हता. ह्याचाच अर्थ असा की ह्या समस्येबद्दल सर्व पक्षांचा एक सामाईक छुपा कार्यक्रम होता. प्रगत भांडवलशाही देशांनी सुचवलेली आर्थिक धोरणे राबविष्णाला भारतीय

राज्यकर्त्यांची एकमताने संमती होती. १९९१ नंतरच्या घटनामुळे हे सिद्ध्वच होते; तेव्हापासून या देशात सर्वच प्रमुख पक्ष प्रत्यक्षपणे केंद्रात सत्तेवर येऊन गेले. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाची प्रविष्ट्या वेगाने पुढेच जात राहिली.

क) भारतातील आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरण होऊन एकदशक उल्लंघन आहे. भारताच्या आर्थिक धोरणांमध्ये होत असलेल्या बदलांचा खाली थोडक्यात आढावा घेत आहेत.

१) १९९१ - ९२ च्या अवमूल्यनानंतर रुपयाचा विनिमय दर खुल्या बाजारावर अवलंबून ठेवणाऱ्या व्यवस्थेच्या दिशेने मध्यवर्ती बँकेचा प्रवास हळूहळू सुरु झाला. १९९३ - ९४ पर्यंत चालूखात्यातील व्यवहारामध्ये रुपया पूर्णपरिवर्तनीय बनवण्यात आला. आता भांडवलीखात्यासाठी देखील रुपया परिवर्तनीय बनवण्याच्या दिशेने पावले उचलण्यात येत आहेत.

२) व्यापार-धोरणांचे 'उदारीकरण' :- आयातीवरील सर्व संख्यात्मक निर्बंध हटविष्णात येत आहेत. आयात शुल्कात सरसकट कपात करण्यात येत आहे. निर्यातीला सर्व बंधनातून मुक्त करण्यात येत आहे.

३) औद्योगिक धोरणाचे 'उदारीकरण' :- काही थोडी क्षेत्रे वगळता जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रांमध्ये परकीय गुंतवणुकीवरील निर्बंध काढण्यात आले आहेत. बन्याच क्षेत्रांमध्ये परकीय भांडवलाला एका मर्यादिपर्यंत गुंतवणूक करण्यासाठी परवानगीची गरज राहिलेली नाही. अशा क्षेत्रांची दिवसेंदिवस वाढव होत आहे. आपोआप मान्यता मिळणाऱ्या परकीय गुंतवणुकीवरील मर्यादा काढण्यात येत आहेत. (काही क्षेत्रांत तर या एकूण गुंतवणुकीच्या १००% पर्यंत पोहोचल्या आहेत.) तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरणावरील अटी आणि विदेशी चलनाचे नुकसान भरून काढण्यासाठी निर्यात करणे अशा परकीय गुंतवणुकीवरील सर्व अटी काढून टाकण्यात येत आहेत तसेच नफ्याच्या जावकीवरील बंधने हटवत आहेत. कारखान्यासाठीची परवानापद्धत मोडीत काढण्यात आली आहे. लघुउद्योगांचे संरक्षण आणि अनुदाने बंद करण्यात आली आहेत. मोठ्या उद्योगांवरील सर्व नियंत्रणे (उदा. MRTP कायदा) शिथिल करण्यात येत आहेत.

४) परकीय गुंतवणूकद्वारांना देशाची नैसर्गिक साधन संपदा आणि खनिज संपत्तीची खुली लूट करण्याचा परवाना देण्यात येत आहे.

५) शेती-क्षेत्राचे 'उदारीकरण' :- कमाल जमीनधारणा कायदा रद्द करण्याच्या दिशेने पावले उचलली जात आहेत. शेती उत्पादनांच्या आयातीवरील निर्बंध उठवले जात आहेत. शेती-समूहांना कृषिक्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी परवानगी देण्यात येत आहे. या क्षेत्रातील अनुदाने

जागतिकीकरण कशासाठी ?

रद्द करण्यात येत आहेत. शेतीक्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूक कमी होत आहे. याची भरपाई खाजगी गुंतवणूक करेल अशी अपेक्षा केली जात आहे.

६) जागतिकव्यापार संघटने (World Trade Organisation किंवा WTO) च्या निकषांवर भारताचे 'पेटंट' कायदे बदलले जात आहेत.

७) वित्तीय क्षेत्राचे 'उदारीकरण' :- पैसाव भांडवली बाजार, तसेच भारतीय आणि परकीय गुंतवणूकदारांमध्ये फरक करणारे कायदे संपविष्यात येत आहेत. नवीन भांडवल विक्रीवरील निर्बंध हटविष्यात येत आहेत. बँकांना म्युच्युअल फंड उभारून शेअर्सच्या व्यवहारात प्रवेश करण्याची परवानगी दिली गेली आहे. बँकांना स्वतःचे कर्ज आणि ठेवीवरील दर ठसविष्याची परवानगी दिली गेली आहे. (रिझर्व्ह बँकेने काही अधिकार अजून तरी राखून ठेवले आहेत.) 'अग्रक्रमातील क्षेत्रांना' कमी व्याजदरात कर्ज देण्यावरील भर कमी केला जात आहे. या प्रकारची सर्व अनुदाने बंद करण्याच्या दिशेने पावले उचलण्यात येत आहेत. परकीय गुंतवणूकदारांसाठी वित्तीय क्षेत्र खुले करण्यात येत आहे. राष्ट्रीयीकृत बँका आणि वित्त क्षेत्रांच्या खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेस सुरुवात झाली आहे. खाजगीकरणानंतर या क्षेत्राचा ताबा परकीय गुंतवणूकदारांकडे जाण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. परकीय वित्त-संस्थांना भारतीय शेअर बाजारात प्रवेश दिला गेला आहे. (अजूनतरी शेअर बाजारात गुपचुप शेअर खरेदी करून भारतीय कंपन्या ताब्यात घेण्यावर बंधने आहेत.) भारतीय कंपन्यांवरील परकीय कर्ज घेण्यावरची सर्व नियंत्रणे शिथिल करण्यात येत आहेत.

८) खाजगीकरण :- सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण होत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे हेखांब ताब्यात घेण्यासाठी परकीय गुंतवणूकदारांना परवानगी दिली जात आहे.

९) सरकारचा बाजारपेटेला हस्तक्षेप संपलाच पाहिजे हेच नवीन तत्वज्ञान आहे. म्हणूनच किंमतीवरील नियंत्रणे दूर करण्यात येत आहेत. अन्नधान्याची संडेबाजी रोखण्यासाठी असलेली सार्वजनिक वितरण व्यवस्था नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. वीज, पाणी, सरकारी इस्पितांचे आणि शिक्षण यांसारख्या अत्यावश्यक सेवांचे दर वाढविष्यात येत आहेत. टेलीफोन व वीज हांगसारख्या सेवा सामान्यांना स्वस्तात उपलब्ध करून देण्यासाठी श्रीमंतांवर टाकला जात असणारा भार आता समाप्त केला जात आहे.

१०) राजकोषीय तृटकमी करणे :- केन्सच्या सिद्धान्ताला डावलून हेनवीन धोरण अमलात आणले आहे. श्रीमंत वर्गावरील प्रत्यक्ष कर तर वाढवायचा नाही, मग सर्वसामान्य जनतेवर अप्रत्यक्ष करांचे ओझे लादण्यात येत आहे. शासकीय खर्चास कात्री लावण्यात येत आहे. सरकारच्या

भांडवली खर्चात कपात होत आहे. गरिबांसाठीची अनुदाने नष्ट होत आहेत. पगारवाढरोखून तसेच नवीन नोकर्याभरती थांबवून वेतनावरील खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न होत आहे.

११) कामगार कायद्यात बदल :- 'नवीन जागतिक वातावरणाशी' जुळ्यून घेण्यासाठी कामगार कायद्यात बदल केले जात आहेत. यासाठी सुचविष्यात आलेल्या तरतुदीमध्ये कंपन्यांना आपल्या इच्छेनुसार कामगारांना काढून टाकण्याची सवलत देणे, किमान बोनसचा कायदा रद्द करणे, तसेच इतर कल्याणकारी योजना बंद करणे हे अभिप्रेत आहे. या सर्व गोष्टींवर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी दुसरा राष्ट्रीय कामगार आयोग नेमण्यात आला आहे.

■ ■ ■

विज्ञानाकडे नेणारा कोणताही राजमार्ग नाही. आणि जे कोणी त्याच्या थकवणाऱ्या, कठीण, खडचा चढणीवरून चालत राहण्यास कचरणार नाहीत तेच त्याचं तेजः पुंज शिखर सर करु शक्तील.

- कार्ल मार्क्स

जनरल, तुमचा रणगाडा हे एक प्रभावी वाहन आहे

जनरल, तुमचा रणगाडा हे एक प्रभावी वाहन आहे.

ते जंगल बेचिराख करत आणि शेकडो माणसांना चिरडून टाकतं.

पण त्यात एक दोष आहे :

त्याला एक चालक लागतो.

जनरल, तुमचा बाँबर अत्यंत शक्तिशाली आहे.

तो वादळापेक्षा वेगाने उडतो, हत्तीपेक्षा जास्त शक्ती त्यात आहे.

पण त्यात एक दोष आहे :

त्याला एक मेर्कॅनिक लागतो.

जनरल, माणूस अत्यंत उपयुक्त आहे.

तो उडू शकतो, तो मारू शकतो.

पण त्यात एक उणीव आहे :

तो विचारही करू शकतो.

- बर्टोल्ट ब्रेख्ट

मुक्त व्यापार(!)

आपण आता भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जागतिकीकरणाचे परिणाम पाहू. भारताच्या आधीच तिसऱ्या जगातील इतर देशांनी जागतिकीकरणाचा प्रारंभ केला होता. त्यांच्यावर झालेल्या परिणामांचा देखील आपण आढावा घेऊ.

तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थांवरील जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे मूल्यमापन आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहारातील^{*} तुटीवरील (विदेशी व्यापारी तूट) परिणामांपासून सुरुकेलेपाहिजे. आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहारातील वाढी तूट आणि त्या अनुषंगाने वाढणाऱ्या परकीय कर्जामुळेच या देशांमध्ये परकीय चलनाची समस्या उम्ही राहिली होती. यामुळेच या देशांना आर्थिक सुधारणा कराव्या लागल्या. या प्रकरणात आपण व्यापाराच्या उदारीकरणमुळे (जागतिकीकरणाचे एक महत्वाचे अंग) तिसऱ्या जगातील देशांच्या आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहारातील आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराच्या ताळेबंदावर (balance of payments किंवा BoP) झालेल्या परिणामांचा आढावा घेऊ. तसेच ह्या देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थाच्या जागतिकीकरणास सुरुवात केल्यानंतरच्या देन दशकांनंतर निर्माण झालेल्या परकीय कर्जाच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊ.

*व्याख्या : आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहाराचा ताळेबंद (BoP)

राष्ट्राच्या परकीय अर्थव्यवहाराच्या ताळेबंदामध्ये देशादेशांमधील दैनंदिन आर्थिक व्यवहारांची नोंद ठेवली जाते. या व्यवहारांमधील मिळकर आणि खर्चमधील हा फरक असतो.

मिळकरीमध्ये प्रामुख्याने व्यापारी माल आणि सेवांची निर्यात, परदेशात गेलेल्या कामगारांनी स्वदेशी परत पारविलेला पैसा आणि परदेशातील भांडवल गुंतवणुकीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश असतो.

खर्चात प्रामुख्याने आयात आणि परकीय गुंतवणूकद्वारांनी परत नेलेला पैसा (उदा. सॅयलटी, लाभांश (dividend) आणि कर्जावरील व्याज) यांचा समावेश होतो.

अ) जागतिक बँकेचा सल्ला : निर्यात वाढवा

IMF-WB च्या सिद्धान्तानुसार तिसच्या जगातील देशांना विदेशी व्यापारातील तुटीच्या समस्येतून मार्ग काढण्यासाठी निर्यात वाढवणे हाच उपाय आहे. १९८० च्या दशकात तिसच्या जगातील बहुतांश देशांना BoP च्या संकटाने ग्रासले होते. परकीय चलनाच्या या समस्येतून बाहेर येण्यासाठी ते जागतिक बँकेकडे कर्ज मागण्यास गेले. जागतिक बँकेने सर्वाना एकच सल्ला दिला - आपली निर्यात वाढवा.

या सल्ल्यात कितपत तथ्य आहे याचा आपण आढावा घेऊया. कर्जाच्या विळख्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांना निर्यात मोळ्या प्रमाणावर वाढवणे आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत कितपत शक्य होईल याचाही विचार करू. यात भारतही आलाच.

१) पारंपरिक निर्यातीत वाढ

तिसच्या जगातील देशांचा औद्योगिक विकास कमजोर असल्याने त्यांच्या निर्यातीत अन्न धान्य, इंधन व खनिजे आणि इतर कच्च्या मालाचाच जास्त भरणा आहे. WTO च्या माहितीनुसार १९९७ मध्ये मध्यपूर्व देश, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील (मेक्सिको सोडून) देशांच्या व्यापारामध्ये २/३ पेक्षा जास्त वाटा प्राथमिक उत्पादनांचा (प्रक्रिया केलेले खाद्यपदार्थ धरल्न) होता. ११ विक्सनशील देशांच्या नमुना सर्वेक्षणानुसार ६७ देशांच्या निर्यातीमध्ये ५०% पेक्षा जास्त वाटा प्राथमिक उत्पादनांचा होता. काही देशांमध्ये हा वाटा ९५% पर्यंत होता.^१ त्यांची इतर निर्यात मुख्यतः हलकी औद्योगिक उत्पादने आणि हस्त उद्योगातील उत्पादने होती. भारताची देखील हीच परिस्थिती आहे. तिची निर्यात प्रामुख्याने प्राथमिक उत्पादने (चहा, कोळंबी, कापूस, खनिजे, चामडे, अन्नधान्य इ.) अथवा साध्या तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादने (कपडे, पैलूपाडलेले हिरे, हस्तव्यवसायातील वस्तू, चामच्याच्या वस्तू इ.) आहे.

जागतिक बँकेने तिसच्या जगातील कर्जबाजारी देशांना या ठराविक वस्तूच्या निर्यातवाढीचा सल्ला दिला आहे. त्यांच्या 'तुलनात्मकलभाच्या' सिद्धान्तानुसार 'कोणत्याही देशाने उत्कृष्टपणे करता येईल त्याच वस्तूचे उत्पादन करावे...'^२ तिसच्या जगातील देशांनी स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या वर्षात आपल्या उत्पादनामध्ये विविधता आणण्याचा प्रयत्न केला होता. या प्रक्रियेला जागतिक बँकेच्या सल्ल्याने खीळ बसली.^३

तिसच्या जगातील सर्व देशांनी एकच वेळेस त्याच त्या प्राथमिक उत्पादनांच्या निर्यातवाढीसाठी प्रयत्न केला, तरी जागतिक बाजारपेठे अतिपुरवद्याचे संकट निर्माण होणारच आहे. त्यांची सर्वांत मोठी बाजारपेठ असलेले विकसित देश मंदीच्या विळख्यात असताना होण्याची अपरिहार्य आहे. बाजारपेठा एखाद्या राक्षसाप्रमाणे अमर्याद अन्नधान्य, कपडे, किंवा ट्रान्झिस्टर मिळून वाकूशकता नाहीत.

म्हणूनच प्राथमिक उत्पादनांच्या किंमती भराभर खाली उतरु लागल्या. १९७९ ते १९९२ च्या कालावधीत तयार वस्तूच्या किंमती धडाधड कोसळल्याचे जागतिक बँकेने स्वतःच कबूल केले आहे. शीतपेयांच्या किंमती ७४% नी, अन्नधान्याच्या ४४% नी, तेल-तुपाच्या ५७% नी, लाकडाच्या २४% नी आणि धातू व खनिजांच्या ३६% नी कमी झाल्या आहेत.^४

जागतिक बँकेला किंमतीच्या ह्या घसरणीच्या कारणांची सुद्धा कल्पना आहे. ह्या कारणांची चर्चाकरताना तेपुढे म्हणतात, "आर्थिक पुनर्व्यवस्था कार्यक्रमामुळे प्राथमिक उत्पादनांच्या निर्यातीत मोठी वाढ झाली; या वाढीमुळे स्वाभाविकच किंमतीत मोठी घट झाली".^५

गेल्या काही दशकांत प्राथमिक वस्तूच्या किंमतीतील घसरण अविरत चालूच आहे. त्याच्या परिणामी, साखर, कॉफी, कोको सारख्या वस्तूंची खरेदीक्षमता १९६० च्या तुलनेत फक्त वीस टक्के उरली आहे.^६

तिसच्या जगातील देशांतून होणाऱ्या औद्योगिक मालाच्या निर्यातीच्या (जी मुख्यतः श्रमप्रधान किंवा नैसर्गिक साधनांवर अवलंबून आहे) किंमतीत देखील घट होत आहे. १९८० च्या सुरुवातीपासूनच अशा वस्तूच्या निर्यातीवर अवलंबून असणाऱ्या देशांच्या मूल्यतूल्यता दरात (आयात मूल्याच्या तुलनेत निर्यात मूल्याची घसरण किंवा ज्याला terms of trade म्हणतात). दरवर्षी सरासरी एका टक्क्याने घट होत आहे.^७

आयातीच्या तुलनेत निर्यातीच्या किंमतीच्या ह्या घसरणुंडीमुळे गेल्या काही वर्षात लॅटिन अमेरिकेतील देशांना निर्यातीतून मिळणाऱ्या संभाव्य उत्पन्नात २५% पेक्षा जास्त घट झाली आहे.^८ दुसर्या एका अंदाजानुसार १९८०-९१ या कालावधीत विक्सनशील देशांना तेलाशिवाय इतर मालाच्या निर्यातीत व्यापारशर्तीच्या घसरणीमुळे २९० अब्ज डॉलरसंघे नुकसान झाले. ९ दुसर्या शब्दांत, एवढ्या अवाढव्य रकमेचा माल प्रगत देशांच्या पदरात फुकटात पडला आहे! गुलामीच्या युगातील लूट चालूच आहे.

परिणामस्वरूप, तिसच्या जगातील देशांना निर्यातीतून मिळणारी पूर्वीची उत्पन्नपातळी टिकवण्यासाठीच निर्यातीत सतत वाढ करावी लागत आहे. IMF च्या एका अहवालानुसार (World Economic Outlook, Oct. 1992) निव्वळ कर्जधारी झालेल्या १२२ विक्सनशील देशांना, १९८४ च्या तुलनेत १९९१ मध्ये तेवढीच आयात करण्यासाठी १२.४% जास्त मालाची निर्यात करावी लागली.^{१०}

या नाप्याची दुसरी बाजू म्हणजे विकसित देशांना भरभरून नफा झाला.

निष्कर्ष : तिसच्या जगातील देशांना आपली पारंपरिक निर्यात मोळ्या प्रमाणावर वाढवून

परकीय चलनाच्या समस्येतून बाहेर येणे अशक्य नसले तरी फारच बिकट आहे.

२) निर्यातवाढीसाठी परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला (FDI) आमंत्रण

IMF-WB, जगातील प्रसिद्ध आर्थिक तज्ज्ञ आणि भारतातील गतानुगतिक विचारवंतांच्या मतानुसार या समस्येतून सुट्ट्यासाठी मार्ग आहे. तिसऱ्या जगातील देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्था खुल्या करून FDI ला मोठ्या प्रमाणावर आमंत्रण दिले पाहिजे. यामुळे उत्पादनात विविधता निर्माण होईल. परिणामी, निर्यातीची व्यापी वाढेल, ज्यात औद्योगिक उत्पादनांचा देखील समावेश असेल. भारतीय शासनाने देखील २४ जुलै १९९१ च्या औद्योगिक धोरणविषयक निवेदनात वरील भूमिका घेतली आहे.¹¹

या युक्तिवादाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्यापूर्वी आपण एक साधा व्यावहारिक प्रश्न उपस्थित करूया.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या (Multinational Corporations किंवा MNCs) अवाढव्या आहेत. या मूठभर राखसी कंपन्यांचे जगभारातील सर्व क्षेत्रातील आर्थिक व्यवहारांवर वर्चस्व आहे. (शेतीपासून औद्योगिक उत्पादनार्पणात आणि किरकोळ व्यापारापासून बँकिंग पर्यंत.) आधीच पाश्चिमात्य अर्थव्यवस्था मंदीच्या संकटात सापडल्या आहेत. अर्थात, तिथे अतिउत्पादन आहे; मालाची विक्रीच होत नाही. अशा वातावरणात एखादी MNC भारतात कारखाना उभारून विकसित देशांना माल कशासाठी निर्यात करेल? त्या देशांतील आपल्याच कारखान्यांतील उत्पादित मालाशी स्पर्धा ते का करतील?

अर्थातच ते शक्य नाही. म्हणूनच तिसऱ्या जगातील इतर देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्था FDI साठी खुल्या करून जवळ जवळ दोन दशके उलटल्यानंतर देखील, त्यांची निर्यात प्रामुख्याने त्याच पारंपरिक वस्तूवर अवलंबून आहे. जागतिकीकरणाने निर्यातीत कोणतीही विविधता आणलेली नाही.

तसेच, बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशी कारखान्यांच्या तांत्रिक क्षमतेमध्ये वाढ करतील, यामुळे निर्यातीतील विविधता वाढेल अशी अपेक्षा करणे अधिकच बालिशपणाचे आहे. भांडवलशाहीला असले सहकार्य माहीत नाही. गळेकापू स्पर्धा हाच तिचा स्थायीभाव आहे. तरीही संयुक्त राष्ट्रांच्या व्यापार आणि विकास परिषदेच्या (United Nations Conference on Trade And Development किंवा UNCTAD) च्या १९९१ च्या वर्ल्ड इन्वेस्टमेंट रिपोर्ट (World Investment Report किंवा WIR) मध्ये हा दावा करण्यात आला आहे. याच्या समर्थनासाठी त्यांनी वाढत्या रॅयल्टी उत्पन्नाची आणि परवाना-शुल्काची (license fees) आकडेवारी दिली आहे. हेनिव्हल थोतांड आहे! या देण्यांचा अर्थ असा नाही की, तिसऱ्या जगातील देशी कंपन्यांना तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण होत आहे. (उलटपक्षी या देण्यामुळे तिसऱ्या जगातील देशांची परकीय चलनाची समस्या वाढत जाते. ह्या मुद्द्याबाबत आपण पुढील प्रकरणात चर्चा करू.) बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या तांत्रिक क्षमतांच्या सुरक्षिततेविषयी अतिशय जागरूक असतात. यामुळे त्या

तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये संशोधन आणि विकासाच्या योजनांवर नगण्य खर्च करतात. याची कबुली WIR-99 मध्ये (पान xix) सुद्धा दिली आहे.

UNCTAD च्या १९९१ च्या व्यापार आणि विकास अहवालात (*Trade & Development Report* किंवा TDR) नमूद करण्यात आले आहे की मागील दशकात तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये वाढत्या FDI मुळेया देशांच्या निर्यातीत भरीव वाढ झालेली नाही (पृष्ठक्र. १२३). असा कबुलीजबाब विरळाच. काही प्रकरणांमध्ये निर्यातीतील विविधता आणि उच्च तंत्रज्ञानाच्या निर्यातीत वाढ दाखविणारी आकडेवारी दिशाभूल करणारी आहे. जसे WIR-99 च्या अहवालानुसार मेक्सिकोची उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित असलेली निर्यात एकूण निर्यातीच्या १५% इतकी झाली आहे. परंतु वस्तुस्थिती मात्र याउलट आहे. या उच्चांत्रिक वस्तूच्या निर्यातीत आयात केलेल्या सुट्ट्या भागांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे निव्वळ निर्यातीत वाढ झालेली नाही. एवढेच नाही तर मेक्सिकोच्या तंत्रज्ञानाचा स्तर उंचावलेला नाही; उलटपक्षी तंत्रज्ञानाचा दर्जाघसरला आहे. मोठ्या प्रमाणावरील सुट्ट्या भागांच्या आयातीमुळे त्याचे उत्पादन करणारे स्थानिक उद्योग बंद होत आहेत. परिणामी स्वयंचलित वाहनांच्या निर्यातीत वाढ झाली असली तरी त्यामध्ये देशी उद्योजकांचा वाटा खिडक्या आणि आसने बनविण्यापुरताच मर्यादित आहे, गिअर व ब्रेक यंत्रणांमधला त्यांचा वाटा संपला आहे.¹²

भारतातील अनुभव देखील फारसा वेगळा नाही. रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या (Reserve Bank of India किंवा RBI) १९८५ च्या परकीय सहकार्यविषयक चौथ्या पाहणीत (*Fourth Survey of Foreign Collaborations*) आढळून आले की यातील ६०% करारात निर्यातीला प्रतिबंध करणारी कलमे आहेत. ही शासनाकडे मंजुरीसाठी पाठविलेली अधिकृत कलमे होती. भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या दुसऱ्या एका पाहणीनुसार बच्याच प्रकरणांमध्ये निर्यातीला प्रतिबंध करणारी कलमे शासनापुढे मंजुरीसाठी सादर केलेलीच नाहीत.¹³

पूर्वी आयात, रॅयल्टी इ. प्रकारातून होणार्या परकीय चलनाची तूट भरून काढण्यासाठी भारतीय शासन परकीय कंपन्यांना ठराविक निर्यातीचे बंधन घालीत असे. परंतु बहुतांश बहुराष्ट्रीय कंपन्या या अटी बेलाशक झुगारून देत असत. तरीही त्यांच्यावर कधीही कारवाई होत नसे. एवढेच नाही तर ते जी काही थोड्याबहुत प्रमाणात निर्यात करत असत, त्यामध्ये त्यांच्या स्वतःच्या उत्पादनांचा समावेश नसे. खात्रीची परकीय बाजारपेठ उपलब्ध असणाऱ्या इतर लहान भारतीय कंपन्यांचा माल ते आपल्या नावाखाली निर्यात करत असत. जसे, हिंदुस्तान लिफ्हर भारतात साबण, डिटर्जंट आणि तत्सम उत्पादनाची विक्री करते. त्यांच्या १९८८-८९ च्या निर्यातीमध्ये ८०% वाटा वनस्पती तेल, तयार कपडे, पशुखाद्य, समुद्री उत्पादने आणि तत्सम वस्तूच्या होता. (याकंपनीच्या भारतातील व्यापारात या वस्तूच्या काहीच संबंध नाही.)¹⁴ पेसिको

मुक्तव्यापार (!)

इंटरनॅशनलची भारतीय शाखा असणाऱ्या पेप्सी फूझ्स चे उदाहरण तर कुप्रसिद्ध आहे. त्यांच्या शासनाबोरील करारात १० वर्षांत १९४ कोटी रुपयांचा माल निर्यात करण्याची अट होती. त्यातील ८०% वाटा त्यांच्या कारखान्यातून उत्पादित झालेल्या मालाचा असावा, असे ठरले होते. फेब्रुवारी १९९१ मध्ये केंद्रीय अन्न प्रक्रिया मंत्रालया द्वारे नेमलेल्या त्रिसदस्यीय समितीने उघडकीस आणले की, पेप्सी फूझ्सने आतापर्यंत स्वतःचे एकही उत्पादन निर्यात केलेले नाही. त्यांची सर्व निर्यात समुद्री उत्पादने आणि बासमती तांडुळासारख्या भारतीय निर्यात क्षेत्रातील नेहमीच्या वस्तुंचीच होती.¹⁵

WTO च्या कराराप्रमाणे भारत आयातीचे उदारीकरण करत आहे. त्यामुळे लवकरच निर्यातीवरील सर्व अटी निरर्थक होतील. उदा- भारतीय शासनाने परकीय कंपन्यांना लाभांश परत घेऊन जाण्यावर ही अट घातली होती की, त्यांना या बदल्यात निर्यात करावी लागेल. १ जानेवारी २००० रोजी परकीय युंतवणूकदारांना सरकारतरफे नववर्षाची भेट म्हणून या अटी मोडीत काढल्या गेल्या.¹⁶

३) 'पूर्व आशियाई चमत्कारा'चे अंधानुकरण

ते सगळं ठीक आहे - जागतिकीकरणाचे भाटव कटूर समर्थक म्हणतात, आणि आपला हुक्मीयुक्तिवाद घोकतात: पण मग पूर्व आशियाई चमत्कारही जागतिकीकरणमुळेच तर घडलाय की! हाच दृष्टिकोन सर्वत्र पसरलेला आहे. बच्याच लोकांचा विश्वास आहेकी, भारताचे भवितव्य तिसऱ्या जगातील इतर देशांपेक्षा वेळे असेल आणि आपण तर चार 'आशियाईवाघांच्या' मार्गवर वाटचाल करीत आहोत. (हेच लोक असे देखील मानतात की, जरी या अर्थव्यवस्था आता कोसळल्या असल्या, तरी भारताची अवस्था तशी होणार नाही! हा एकवेगांच मुद्दा असल्याने या लोकांच्या बोलण्याच्या विसंगती आपण तूर्तस बाजूला ठेऊ.)

मागासलेपणापासून सुटका करून घेतल्याचे आदर्श उदाहरण म्हणून बच्याच वेळा दक्षिण कोरियाचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवण्यात येतो. औद्योगिक मालाच्या निर्यातीतील मोठी वाढ, हे त्याच्या वेगाने होणाऱ्या प्रगतीचे महत्वाचे कारण होते.

दक्षिण कोरियाकडे पोलाद, यंत्रसामग्री, स्वयंचलित वाहने आणि इतर औद्योगिक मालाचे उत्पादन आणि निर्यात करण्याची क्षमता मोर्क्या प्रमाणावर होती हे खरेच आहे. त्यामुळेच ते विकासाचा उच्च दर राखू शकले. १९८९ मध्ये त्यांची औद्योगिक मालाची दरडोई निर्यात १३६५ डॉलर्स वर गेली होती. (आणि हे चार वाघांमधील सर्वांत कमी प्रमाण होते.) पुढारलेल्या औद्योगिक देशांच्या मानाने हा आकडा कमी वाटत असला, तरी इतर तिसऱ्या जगातील देशांच्या मानाने तो फारच मोठा होता - मेक्सिको आणि ब्राझीलच्या दहा पट आणि भारताच्या शंभर पट.¹⁷

आता आपण आपल्या कल्पनाशक्तीला स्वैर सोडून असे गृहीत धरूकी, इतर मागासलेल्या देशांनी देखील दक्षिण कोरिआची पातळी गाठली आहे. त्यांची देखील या औद्योगिक मालाची निर्यात दरडोई १३६५ डॉलर्स वर पोहोचली आहे. बाकीच्या तिसऱ्या जगाची लोकसंख्या ४ अब्ज आहे. करील लक्ष्य गाठण्यासाठी त्यांना ५५०० अब्ज डॉलर्सच्या मालाची निर्यात करावी लागेल. परंतु प्रत्यक्षात जगाच्या औद्योगिक मालाचा संपूर्ण व्यापार त्याच्या निम्याहूनही कमी म्हणजेच २१०० अब्ज डॉलर्स आहे. (सर्व आकडे १९८९ मधील.) हा ५५०० अब्ज डॉलर्सचा अतिरिक्त माल विकणार कोणाला? मंदीने घेरलेल्या जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये यासाठी बाजारपेठच उपलब्ध नाही.

हे उघडच आहेकी, तिसऱ्या जगातील इतर देशांना दक्षिण कोरियाप्रमाणे (किंवा पूर्व आशिया प्रमाणे) निर्यात वाढीवर अवलंबून विकास करणे सर्वस्वी अशक्य आहे. एक महत्वाचा प्रश्न आता उभाराहोत. जर तिसऱ्या जगातील देशांना या मार्गाचा अवलंब करता येत नसेल, तर पूर्व आशियाई देशांना हे कसे काय शक्य झाले?

जागतिकीकरणमुळेच दक्षिण कोरिया आणि तैवानचा विकास झाला असल्याची दंतकथा सर्वदूर पसरली आहे. (हाँगकॉग आणि सिंगापूरच्या विशिष्ट रचना आणि इतिहासामुळे ते अपवाद बनतात, म्हणून आम्ही त्यांना या चर्चेतून वगळत आहोत.) ह्यात तथ्य नाही. त्यांनी तर १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला जागतिकीकरणास प्रारंभ केला. आशर्यजनक वाटत असले, तरी सत्य हेच आहे.

"१९५० च्या दशकाच्या सुरुवातीला दक्षिण कोरिया आणि तैवानमध्ये ... आयातीच्या ऐवजी त्याच मालाचे देशात उत्पादन करण्यावर भर दिला गेला. देशातील महत्वाच्या उद्योगांना परकीय भांडवलाच्या प्रवेशापासून संरक्षण व प्रोत्साहन देण्यात आले. त्यासाठी जकाती, वाढीव चलनदर, इत्यादी अडथळे उभारण्यात आले..... आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून सुरुवातीच्या काळात घेतलेली माधार या दोन्ही देशांमध्ये औद्योगिक पाया रचण्यास महत्वाची ठरली."¹⁸

जोसेफ स्टिंगलीझ (जेव्हा ते किलंतन यांचे आर्थिक सल्लागार होते) यांनी सुद्धा जागतिक बँकेच्या रिसर्च ऑफ्जर्वर (ॲगस्ट १९९६) च्या अंकात याची कबुली दिली आहे. त्यांच्या मते 'पूर्व आशियाई चमत्काराने' दिलेली महत्वाची तात्पर्य पुढीलप्रमाणे आहेत "शासनाने आर्थिक प्रगतीच्या प्रोत्साहनासाठी मुख्य जबाबदारी घेतली". बाजारपेठयोग्य तेच ठरवतेया अंधशळ्याला फाटा दिला आणि तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण, सापेक्ष समानता, शिक्षण आणि आरोग्य, शिवाय औद्योगिक नियोजन आणि समन्वय वाढवण्यासाठी शासनाने हस्तक्षेप केला.¹⁹

काही विशेष बाह्य कारणांमुळे या देशांना त्यांच्या विकास योजना यशस्वीपणे राबवणे शक्य झाले. १९५०-७० या काळात अमेरिकेच्या शीतयुद्धाच्या डावपेचानुसार या देशांना अमेरिकेकडून मोळ्या प्रमाणात विशेष सर्वलोही मिळाल्या. त्या वेळेस अमेरिका बहुतांश तिसऱ्या जगातील देशांच्या औद्योगिक विकास योजनांना सुरुंग लावायचा प्रयत्न करीत होती. परंतु पूर्व आशियाई देशांना विशिष्ट राजकीय, भौगोलिक कारणांमुळे पाठिंबा देण्यात आला. म्हणूनच या देशांना प्रचंड प्रमाणावर परकीय मदत दिली गेली. यातील बहुतांश मदत अनुदानाच्या स्वरूपात होती. (१९४५-६७ च्या कालावधीत अमेरिकेने शीतयुद्धात त्यांच्या बाबोबर असणाऱ्या देशांना ३६.९ अब्ज डॉलर्स एवढी प्रचंड आर्थिक मदत दिली. यातील ८७% अनुदान होते. हे देश होते ग्रीस, इराण, तुर्की, दक्षिण व्हिएटनाम, फिलीपाईन्स, थायलंड, स्पेन, पोर्तुगाल, लाओस, तैवान आणि दक्षिण कोरिया.²⁰) एवढेच नाही तर याच कारणांमुळे, अमेरिका आणि त्यांच्या युरोपियन सहकाऱ्यांनी या देशांच्या निर्यातीसाठी आपली बाजारपेठ देखील उपलब्ध केली होती. ²¹

१९८० च्या दशकाच्या शेवटी शीतयुद्ध संपुष्टात आले. अमेरिका आणि इतर विकसित देशांना या आशियाई वाघांना पोसण्यात आता रस राहिला नाही. त्यांनी आता या देशांवर त्यांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण करण्यासाठी दबाव आणण्यास सुरुवात केली. अमेरिकेने 'सुपर ३०९' कायद्याखाली कारवाई करण्याची देखील धमकी दिली.²² आणि म्हणून १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला पूर्व आशियाई देशांनी भांडवल देशात येण्यावरील आणि देशाबाहेर जाण्यावरील बंधने शिथिल करण्यास सुरुवात केली. १९९३-९४ मध्ये या प्रक्रियेने चांगलाच वेग घेतला. परिणामी, या देशांमध्ये मोळ्या प्रमाणावर परकीय भांडवल आले. त्यामध्ये सट्टेबाज भांडवलाचा देखील समावेश होता. यातून चालूझालेल्या घटनांच्या मालिकेचा शेवट १९९७ मध्ये दक्षिण कोरिया आणि इतर पूर्व आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळण्यात झाला. यामागील कारणांची तपशीलवार चर्चा सातव्या प्रकरणात केली आहे. इथे या मुद्याच्या समर्थनार्थ फक्त एक दाखला देत आहोत.

१९९८ मध्ये तेच जो सेफ स्टिगलीझ (आता तेजागतिक बैंकेचे मुख्य अर्थतज्ज्ञ झाले होते.) लिहितात "सध्याचे पूर्व आशियावरील संकट पूर्व आशियाई चमत्काराचा पराभव नाही." उलट त्यांनी संपादन केलेले "अश्चर्यचकारक यश", "मोळ्या प्रमाणावरील शासकीय हस्तक्षेपामुळेच" प्राप्त झाले होते. ह्यात त्यांनी अमेरिका युरोपने आपल्या आर्थिक विकासासाठी वापरलेल्या नीतीचे अनुसरण केले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. शेवटी ते म्हणतात, आशियातील गंभीर वित्तीय संकट या देशांमधील सुनियोजित धोरणांपासून दूर गेल्यामुळे आणि नियंत्रित वित्तीय बाजारपेठांचे अस्तित्व नष्ट झाल्यामुळे निर्माण झाले.²³ स्टिगलीझ यांच्या या अपारंपरिक विचारांवर प्रचंड टीका होउन त्यांना जागतिक बैंकेचा राजीनामा द्यावा

लागला. २६ डिसेंबर १९९९ च्या इकॉनॉमिक्स टाइम्स च्या बातमीनुसार त्यांच्या राजीनाम्यामुळे वॉशिंग्टनमध्ये सर्वत्र आनंदोत्सव साजारा केला जात होता.

वरील विवेचनावरून पूर्व आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या आश्चर्यजनक प्रगतीशी जागतिकीकरणाचा काढीचाही संबंध नसल्याचे स्पष्ट होते. ही दंतकथा IMF-WB, वॉल स्ट्रीटचे तज्ज्ञ, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि विकसित देशांनी जाणीवपूर्वक पसरवली आहे. आधी चर्चा केल्याप्रमाणे काही खास कारणांमुळे पूर्व आशियाई देश आपला औद्योगिक विकास करू शकले आणि मोळ्या प्रमाणावर निर्यात वाढवून मागासलेपणातून बाहेर पडू शकले. या उलट अथक परिश्रम करून सुद्धा तिसऱ्या जगातील इतर देशांचे औद्योगिकीकरण करण्याचे प्रयत्न विफल झाले आहेत. तसेच औद्योगिक मालाच्या जागतिक व्यापारात आपला हिस्सा टिकवून धरण्यात देखील त्यांना अपयश आले आहे (तक्ता क्र. २.१).

तक्ता क्र. २.१ : उत्पादित वस्तूंच्या जागतिक निर्यातीतील तिसऱ्या देशांच्या निर्यातीचे प्रमाण
(‘पूर्व आशियाई वाघ’ वगळून)

१९६६	१९८२	१९८६
९.६%	७.३%	६.८%

संदर्भ : Magnus Blomstrom, *Transnational Corporations and Manufacturing Exports from Developing Countries*, United Nations, New York, 1990, p.11

४) विकसित देशांतील वाढता संरक्षणवाद

१९८० च्या दशकात, तिसऱ्या जगाकडून विकसित देशांना होणाऱ्या औद्योगिक व इतर मालाच्या निर्यातीत वाढ होण्याची अंधुकशी शक्यता देखील संपुष्टात आली. पहिले महत्वाचे कारण म्हणजे शीतयुद्धाची समाप्ती झाली. तिसऱ्या जगाची दोन प्रतिस्पृद्धीच्या शत्रुत्वामध्ये सौदा करण्याची क्षमता संपली आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवर अमेरिका व तिच्या सहकाऱ्यांचे एककेंद्री प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. दुसरे अधिक महत्वाचे कारण म्हणजे विकसित देशांत आलेली स्थायी मंदी. विकसित देशांना आपल्या बाजारपेठा देशी उद्योजकांसाठी सुरक्षित हव्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी मागासलेल्या देशांतून होणाऱ्या निर्यातीवर सर्व प्रकारची बंधने लादण्यास सुरुवात केली.

दुसरे कारण कानाला खटकतेय का? विकसित देशांचा अनभिषिक्त सप्राट असलेला अमेरिका हा देश 'सीमाविरहीत जग' या संकल्पनेचा सगळ्यांत मोठा पुरस्कर्ता आहे. भारतासहित जगभरातल्या वृत्तपत्रांनी आणि मासिकांनी अमेरिकेच्या, नियंत्रणे हटवून जग बंधमुक्त करण्याच्या कल्यानांबद्दल असंख्य मुख्यपृष्ठ कथा छापल्या. तसेच मुक्त स्पर्धा, समान नीतीनियम आणि

मुक्तव्यापार (!)

त्यांची परिणामकारक अंमलबजावणी, यांविषयी जगाला नवा प्रकाश दाखवण्याची महत्त्वाकांक्षा याबद्दलही अनेक गोष्टी छापल्या. परंतु सत्य अतिशय वेगळे आहे. ‘राजा नागडा आहे’ असे म्हणण्याची कोणाचीही शामत नाही.

अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष रेन मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या सर्वात मोठ्या उपदेशकांपैकी एक. त्यांच्या अध्यक्षीय काळाचा आढावा घेताना अमेरिकेतील प्रसिद्ध मासिक फॉरेन अफेअर्स (Foreign Affairs) मध्ये आलेल्या एकांलेखामध्ये हा विरोधाभास दाखविला आहे: **रोनॉल्ड रेन हे मुक्त अर्थव्यवस्थेविषयी आत्यंतिक प्रेम असणारे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळातील अध्यक्ष होते. पण त्यांच्याच कारकिर्दीत अमेरिकेने देशी उद्योगांच्या संरक्षणवादाकडे १९३० नंतरच्या कालावधीतील सर्वात मोठी उडी मारली.**²⁴

खरेतरयात काहीच विरोधाभास नाही. **मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या सिद्धान्ताचा अर्थ नेहमीच असा असतो: जो पर्यंत खेळाची सूत्रे आमच्या हातात येत नाहीत, तो पर्यंत बाजारातील शिस्त फक्त तुम्हाला लागू आहे, आम्हाला नाही.** १९ व्या शतकात अर्धे जग इंग्लडचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष गुलाम असताना, तो मुक्त व्यापाराचा सर्वात मोठा पुरस्कर्ता होता.

आज एकीकडे अमेरिका आणि त्याचे सहकारी (युरोपियन युनियन आणि जपान) १९९४ मधील मराकेश करारासारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांचा उपयोग करून तिसऱ्या जगातील देशांच्या बाजारपेठा त्यांच्या निर्यातीसाठी खुल्या करण्यास डडपण आणत आहेत. दुसरीकडे हेच देश, आपल्या बाजारपेठांचे मागासलेल्या देशांतून होणाऱ्या स्वस्त निर्यातीपासून संरक्षण मिळण्यासाठी सर्व प्रकारच्या भल्या-बुच्या मार्गाचा अवलंब करीत आहेत.

अशा मार्गाचा सर्वस उपयोग करण्यात अमेरिका आघाडीवर आहे. ‘ऐच्छिक निर्यात नियंत्रण’ (Voluntary Export Restraint किंवा VER) हे याचे एक उदाहरण. यानुसार अमेरिका तिसऱ्या जगातील देशांना त्यांच्या निर्यातीवर ऐच्छिक निर्बंध लादण्यासाठी भाग पाडते! जनरल ॲण्ड्रीमेंट ऑन टेरिफ अॅन्ड ट्रेड किंवा गॅट (General Agreement on Tariffs & Trade किंवा GATT) पाहणीनुसार १९८०-९१ या कालावधीत अमेरिकेने तिसऱ्या जगातील देशांवर कमीत कमी १२५ VERs लादले.²⁵ (पूर्व आशियात याचे प्रमाण सर्वात जास्त होते. १९८९ मधील गॅटच्या दुसऱ्या पाहणीनुसार २३६ VERs पैकी १३४ पूर्व आशियाई देशांवर लादले होते.)²⁶ WTO च्या उदयानंतर या संघटनेचा VERs ना औपचारिक विरोध असला तरी प्रत्यक्षात त्याचा वापर निर्भयपणे चालूच आहे. उदा. मेक्सिकोतून अमेरिकेला स्वस्त दरातील टोमॅटोची निर्यात होत होती. १९९६ मध्ये किलंटन यांनी दबाव आणला व ती थांबवून फलोरिडाच्या टोमॅटो उत्पादकांना जणू भेटच दिली. त्याच्या परिणामी मेक्सिकोला प्रतिवर्षी ८० कोटी डॉलर्सचा तोटा सहन करावा लागला. यात WTO बरोबरच ‘उत्तर अमेरिका मुक्त व्यापार संघ’ (North America Free

Trade Agreement किंवा NAFTA) ला देखील पायदळी तुडविण्यात आले!²⁷ १९९९ मध्ये जपानपासून ब्राझीलपर्यंतच्या सर्व पोलाद निर्यातदार देशांना त्यांच्या अमेरिकेला होणाऱ्या पोलाद निर्यातीत ‘ऐच्छिक कपात’ करण्यासाठी दबाव आणला. अमेरिकन पोलाद कंपन्यांना या स्वस्त निर्यातीमुळे धोका निर्माण झाल्यामुळे अमेरिकेने ही कारवाई केली.²⁸

अमेरिकेने आपल्या व्यापार कायद्यातील कलम ३०१ मध्ये नवीन तरतूद केली आहे. ती ‘सुपर ३०१’ नावाने कुप्रसिद्ध आहे. याचा उपयोग करून अमेरिका तिसऱ्या जगातील डोईजड झालेल्या देशांना VERs स्वीकारण्यास भाग पाडत आहे. या कलमाने ‘अवाजवी’ आणि ‘असमर्थनीय’ व्यापारी पद्धती अवलंबून अमेरिकेच्या व्यापारी हिताला बाधा पोहोचविणाऱ्या देशांविरुद्ध कारवाई करण्याचा अधिकार अमेरिकेच्या अध्यक्षांना मिळतो. ‘अवाजवी’ आणि ‘असमर्थनीय’ म्हणजे नक्की काय हे मात्र अमेरिकाच ठरवणार! अशा एकतर्फी कारवायांमध्ये WTO च्या कायद्यांना पायदळी तुडविले जात आहे. याच्याही पुढे जाऊन अमेरिकेने एक नवीन कायदा संमत केला आहे. त्यानुसार WTO आणि अमेरिकेच्या कायद्यात विरोधाभास निर्माण झाल्यास अमेरिकन कायदेच सर्वश्रेष्ठ ठरतील.²⁹

विकसित देश आपल्या उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी आणखी एक मार्गाचा अवलंब करीत आहेत. जेव्हा गरज असेल तेव्हा ‘डंपिंग’ थांबवण्याच्या नावाखाली तिसऱ्या जगातून होणाऱ्या निर्यातीवर प्रतिबंध लावत आहेत. त्यासाठी वाढूल त्या लांज्या सबबी सांगत आहेत. अलिकडच्या काही वर्षांमध्ये आरोप्यास हानिकारक असण्याच्या नावाखाली भारताच्या सागरी उत्पादनांच्या निर्यातीवर युरोपमध्ये बंदी घातली होती. तसेच जयपूरच्या घाग्यांवर त्याचे कापड ज्वालाग्रही असणाऱ्या नावाखाली अमेरिकेने बंदी घातली होती. मागासलेल्या देशांच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असणाऱ्या कापडउद्योग आणि शेतीक्षेत्रातील निर्यातीला रोखण्यासाठी तर विकसित देशांनी उघडउघड पळवाटा काढल्या आहेत. UNCTAD च्या TDR-99 या अहवालनुसार विकसित देशांच्या संरक्षणामुळे ‘विकसनशील’ देशांना निर्यातीतून मिळणाऱ्या वार्षिक उत्पन्नात सरासरी ७०० अब्ज डॉलर्सचे नुकसान होते. या देशांत येणाऱ्या परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीपेक्षा हा आकडा चारपटीनी जास्त आहे (पान क्र. १४३).

गेल्या काही महिन्यांत विकसित देश तिसऱ्या जगावर व्यापारासंबंधी वाटाघाटींची एक नवीन फेरी सुरु करण्यासाठी दबाव आणीत आहेत. याला ‘सहस्रक फेरी’ असे आकर्षक नाव देण्यात आले आहे. या फेरीत ‘कामगारांचा मानक’ (labour standards) आणि ‘व्यापार व पर्यावरण’ यांसारख्या नवीन विषयांचा त्यांना समावेश करायचा आहे. वास्तवात कामगार आणि पर्यावरणाची त्यांना काहीच चिंता नाही. नफ्याला असली चिंता माहीत नसते. या नव्या पळवाटांचा वापर करून आपल्या बाजारपेठांपासून तिसऱ्या जगाची निर्यात दूर ठेवायची, हेयामागचे खरे कारण आहे.

मुक्त व्यापार (!)

५) भारताचा अनुभव

तिसऱ्या जगातील देशांना निर्यात वाढवून मागासलेपणातून सुटका करून घेणे म्हणजे भाकडकशा आहे हे वरील विकेचनावरून आपल्या लक्षात आले असेलच. भारताच्या अनुभवाबद्दल आपण आता माहिती घेऊया.

IMF-WB च्या सल्ल्यानुसार, भारत सरकार निर्यातवाढीसाठी शर्थीचे प्रयत्न करत आहे. निर्यातदारांना अंजावधी रूपयांची अनुदानेदिली जात आहेत. 'निर्यातवृद्धीयोजने' च्या नावाखाली सरकारने १९९४-९७ या केवळ तीन वर्षांच्या कालावधीत १६ हजार कोटी रुपये अक्षरशः वाटले आहेत.^{३०} याबरोबरच परकीय भांडवलाच्या प्रवेशास परवानगी दिली आहे. जागतिकीकरणाची सुरुवात झाल्यापासून देशात जवळजवळ १४-१५ अंज डॉलर्सची प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक झाली आहे.

तक्ता क्र. २.२ भारताच्या निर्यातीच्या रचनेवर प्रकाश टाकतो. तो खूपच उद्बोधक आहे. रासायनिक आणि अभियांत्रिकी मालाच्या निर्यातीत किंचित वाढदिसत असली, तरी आज देखील भारताची निर्यात प्रामुख्यानेप्राथमिकउत्पादने आणि श्रमप्रधान हलक्या तंत्रज्ञानाच्या उत्पादनावर

तक्ता क्र. २.२ :

भारत : निर्यातीची रचना
(टक्केवारी मध्ये)

	८७-८८ ते ९०-९१ (सरासरी)	९५-९६	९८-९९ (अंतरिम)
१. शेती आणि संबंधित उत्पादने	१८.४	१९.१	१७.८
२. कच्चे धातु आणि खनिजे	५.६	३.७	२.६
३. अन्य-तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादने*	३०.५	२५.६	२६.२
४. कापड आणि तयार कपडे	१९.७	२२.६	२४.३
५. रसायने आणि संबंधित उत्पादने	६.४	७.४	८.६
६. अभियांत्रिकी उत्पादने	११.५	१३.९	१३.१
७. इतर	७.९	७.७	७.४
	१००.०	१००.०	१००.०

* यामध्ये चामडे आणि संबंधित उत्पादने, ताग आणि काढ्याच्या वस्तू, हस्तव्यवसायातील वस्तू (रत्ने व दागिने सह) यांचा समावेश आहे

संदर्भ : RBI Report on Currency and Finance, 1998-99, p. IX-17

अवलंबून असल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. भारताच्या निर्यातीत त्यांचा वाटा अजूनही ७०% पेक्षा जास्त आहे. जागतिकीकरणाच्या एका दशकानंतर देखील भारताच्या निर्यातीत कोणतेही वैविध्य आलेलेनाही!

एवढेच नाही, तर भारताच्या निर्यातीचे उत्पन्नही आहे तेवढेच आहे. १९९५-९६ मध्ये निर्यात वाढ २१.१% इतकी झाल्यानंतर ती नाट्यमयरित्या मंदावली आहे. १९९६-९७ मधील निर्यातवाढफक्त ५.२% होती, नंतर १९९७-९८ मध्येती अधिकच घसरून १.६% वर आली.^{३१} १९९८-९९ मध्ये ती अक्षरशः गडगडली, आणि वजा ५.१६% इतकी कमी झाली: निर्यात उत्पन्न ३५.०१ अंज डॉलर्सवरून ३३.२० अंज डॉलर्सवर आले होते. १९९९-२००० मध्ये निर्यातवाढीत किंचित सुधारणा होउन्ही ११.५८% वर पोहोचली.^{३२}

भविष्यात देखील भरीव निर्यातवाढीची काहीच शक्यता दिसत नाही. १९९६ च्या जागतिक बँकेच्या भारतविषयक निवेदनात (*World Bank Country Economic Memorandum for India, 1996*) म्हटले आहे की, जर जागतिक व्यापारात प्रतिवर्षी ६.३% वाढ झाली, तर भारताच्या निर्यातीमध्ये प्रतिवर्षी १०% वाढीची शक्यता आहे. जागतिकव्यापारातील ही जोमदार वाढ जेव्हा विकसित देशांतील विकास दर प्रतिवर्षी २.९% राहील^{३३} तेहाच शक्य आहे. या दोन्ही केवळ कविकल्पनाच आहेत. १९९८-९९ मध्ये जागतिकव्यापारात फक्त २.८% वाढ झाली.^{३४} जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील मंदीची पकडदिवसेंदिवस मजबूत होत आहे. अशा जागतिक आर्थिकपरिस्थितीमध्येनजीकच्या भविष्यकाळात भारताच्या निर्यातीत मोठी वाढहोण्याची शक्यता फारच कमी आहे.

तर मग १९०० च्या दशकातील 'सॉफ्टवेअर निर्याती' मधील यशोगाथेचे काय? त्याच्यामुळे भारताच्या परकीय चलनाच्या चिनात आमूलाग्रबदल होणे अभिप्रेत होते.

अलीकडच्या काही वर्षात सॉफ्टवेअर निर्यात खरोखरच वाढली आहे. १९९८-९९ मध्ये तिच्यात ५४% वाढ होउन्ही ती २.६२ अंज डॉलर्सवर पोहोचली. १९९९-२००० मध्येतिने ४ अंज डॉलर्सचा उच्चांककेला.^{३५} प्रसारसाध्यमानी ह्याचा मोठागवावा केला असला, तरी अंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहारातील तूटकमी व्हायला (परकीय चलनाच्या समस्येतून सुटण्यासाठी) त्याची विशेष मदत झाली नाही! हेहास्यास्पद वाटेल आणि प्रश्न पडेल की निर्यातीतून मिळणारे उत्पन्न मग गेले कोठे?

सॉफ्टवेअर निर्यात वाढली तर आहे, पण त्याबरोबरच भारतीय सॉफ्टवेअर कंपन्यांचे परदेशातील खर्च देखील तेवढ्याच वेगाने वाढले आहेत. आमच्याकडे १९९३-९४ पासून १९९६-९७ पर्यंतची निश्चित आकडेवारी आहे. या कालावधीत सॉफ्टवेअर निर्यातीतील उत्पन्न ३२.५ कोटी डॉलर्सवरून तिप्पट होउन्ही ११० कोटी डॉलर्सवर पोहोचले. परंतु त्याच वेळेस या

मुक्तव्यापार (!)

कंपन्यांचे परदेशातील खर्च (व्यवस्थापन शुल्क, कार्यालयीन खर्च आणि एजन्सीचे भाडे) देखील ६५.३ कोटी डॉलर्सवरुन ११५ कोटी डॉलर्सवर पोहोचले.³⁶ आमच्याकडे १९९६-९७ नंतरची या जमारखर्चाची काटेकेर आकडेवारी उपलब्ध नाही. रिझर्व्ह बैंकने दिलेल्या इतर आकडेवारीनुसार १९९६-९७ नंतर परिस्थितीत किंचित सुधारणा दिसून येते. परंतु १९९९-२००० मध्ये परिस्थिती पुन्हा एकदा बिघडली आहे (तक्ता क्र. २.३).

रिझर्व्ह बैंकपरकीय व्यापाराच्या आकडेवारीत सॉफ्टवेअर उद्योगाच्या उत्पन्न आणि खर्चाचा समावेश करीत नाही. (त्यामुळेच तक्ता क्र. २.२ मध्ये सॉफ्टवेअर निर्यात दाखविलेली नाही.) त्याचा समावेश BoP च्या तक्त्यात 'सेवारूप व्यापार' (Invisibles) विभागात केला जातो. या विभागाचे चार प्रमुख गटांत वर्गीकरण होते. त्यांपैकी एक आहे, 'अघटक सेवा' (Non-factor services) या गटाचे पुढे पाच उपगटांत विभाजन होते. त्यांपैकी जो उपगट आपल्या दृष्टीने आता महत्त्वाचा आहे तो आहे 'उर्वरित घटक' (Miscellaneous items). या उपगटात, सॉफ्टवेअर, प्रसारमाध्यमे आणि इतर तंत्रज्ञानाशी संबंधित सेवांमधून मिळणाऱ्या परकीय उत्पन्नाची वेगळी वर्गवारी रिझर्व्ह बैंक करीत नाही.³⁷

तक्ता क्रमांक २.३ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे १९९७-९८ पासून 'Miscellaneous items' या उपगटात परकीय चलनाच्या निव्वळ मिळकतीत सकारात्मक वाढ होऊलगाली. १९९८-९९ मध्येतीवाढून १.२८ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली. त्याच्या पुढील वर्षात एकूण उत्पन्नात वाढझाली असली, तरी परदेशातील खर्चात त्याहूनही केवाने वाढझाल्यामुळे निव्वळ मिळकतीत घटझाली आहे. १९९९-२००० च्या पहिल्या ९ महिन्यांत निव्वळ मिळकत ५० कोटी डॉलर्सवर घसरली आहे!

तक्ता क्र. २.३ : चालू खात्यातले 'सेवारूप व्यापार' घटक

दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स मध्ये

अ-घटक सेवा (Non-Factor Services)	एप्रिल-डिसेंबर		९८-९९	९७-९८	९६-९७	९५-९६	९४-९५	९३-९४
	९१-००	९८-९९						
विविध घटक (निव्वळ)(१-२)	४९०	१५१०	१२८६	३५५	-८११	-१४९६	-५९४	-६६४
१. उत्पन्न	६०००	५१८०	७४४७	४९६३	२३५४	२४३०	१९१२	१४५५
२. खर्च	५५१०	३६७०	६१६१	३८०८	३१६५	३८४६	२५०६	२११९

संदर्भ: 1. For the years 1993-94 to 1998-99 (full year): *Economic Survey*, cited in EPW, No.11, Mar 11, 2000, p.859.
2. For the period April-Dec of 1999-2000 & 1998-99: G.Rambabu, THBL, 4/4/2000.

अर्थातच सॉफ्टवेअर कंपन्या परदेशातील वाढता खर्च दाखवून आपला निर्यातीतून मिळणारा नफातिथेच रिचवत आहेत. या कारणामुळेच आम्ही भारताच्या निर्यात उत्पन्नावर जागतिकीकरणाचे परिणाम या चर्चेतून सॉफ्टवेअरच्या निर्यातीला वाढलेले आहे. भारताच्या सॉफ्टवेअर निर्यातीमधील मिळकतीचा भारताच्या विदेशी व्यापारातील तुटीवर मात करण्यासाठीचा सहभाग अगदीच नगण्य आहे. त्या विषयी ढोल बडवण्यात अर्थ नाही.

ब) जागतिकीकरणाचा आयातीवरील परिणाम

देशाच्या आयातीविषयी काय घडत आहे यावर आपण एक नजर टाकूया.

जागतिक बैंकेची शिफारस स्पष्ट आहे. त्यांच्या २० नोव्हेंबर १९९० च्या भारत: व्यापार सुधारणेची नीती (India: Strategy for Trade Reform) या अहवालानुसार बैंकेने आयातीवरील सर्वसंख्यात्मकबंधने हटविण्याची आणि सर्व मालावरील आयात शुल्कत भरीव कमात करण्याची मागणी केली आहे.³⁸

जागतिक बैंक तिसऱ्या जगातील सर्व ऋणको देशांना हेच उपदेशामृत पाजत आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार, आयातीचे उदारीकरण करणे हीच सुधारणा कार्यक्रमाच्या यशाची गुरुकिळी आहे.³⁹

आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्था गंभीर संकटात असून तिथे स्थायी मंदी व्यापून राहिली आहे. तिसऱ्या जगातून होणाऱ्या निर्यातीला त्यांच्या देशातील बाजारपेटेत शिरकाव होण्यापासून रोखण्यासाठी ते सर्व संरक्षणात्मक उपायांचा अवलंब करत आहेत. WTO च्या नियमांना देखील ते दाद देत नाहीत. या कारणामुळे मागासलेल्या देशांच्या भांडवली मालाच्या आयातीतील उदारीकरणामुळे त्यांचा आयात खर्च तर वाढतो, पण यातून या देशांच्या औद्योगिक मालाच्या निर्यातीत वाढ होण्याची काहीच शक्यता नसते. ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या आयातीचे उदारीकरण करणेतर या देशांसाठी सराळसर आत्मघात आहे. अर्थशास्त्राची काहीही माहिती नसणाऱ्या एखाद्या सामान्य माणसाच्या देखील हे लक्षात येईल की, परकीय कर्जात गळ्यार्प्यत बुडालेल्या देशाने ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या आयातीचे उदारीकरण करणे म्हणजे परकीय चलनाच्या दिवाळखोरीच्या खार्झत उडी मारणे आहे.

१) अवमूल्यनाचा सिद्धान्त

मुक्त अर्थव्यवस्थेचे सिद्धान्तकार ठाम आहेत. त्यांच्या गोलमाल अर्थशास्त्रानुसार या देशांनी आयातीवर निर्बंध न लादता चलनाचे अवमूल्यन करून व्यापारातील तूट नियंत्रणात आणली पाहिजे. (तिसऱ्या जगातील देशांना त्यांची इच्छा असो वा नसो, ही धोरणे स्वीकारावीच लागतात.

जागतिक बँकेने लादलेल्या आर्थिक सुधारणा कर्जाच्या अटींचाच हा भाग आहे.) देशाच्या चलनाचे अवमूल्यन केल्यामुळे आयातीच्या किंमती वाढतात आणि निर्यातीच्या किंमती कमी होतात. या सिद्धान्तानुसार आयातीत घट होते आणि निर्यातीला चालना मिळते. परिणामी व्यापारातील तूट कमी होते.

प्रत्यक्षात अशा प्रकारचे काहीच घडत नाही. उदाहरणादाखल आपण ब्राझीलसारख्या एखाद्या मागासलेल्या देशाने आपल्या चलनाचे डॉलरच्या तुलनेते २५% अवमूल्यन केल्याचे गृहित घर. तरीही त्यांच्या मालाची स्पर्धात्मकता त्याच वस्तूची निर्यात करण्याचा तिसऱ्या जगातल्या इतर देशांच्या तुलनेत वाढत नाही. कारण इतर तिसऱ्या जगातील देशदेखील आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करतात. त्यांना तसेकरणे अपरिहार्य असते. अन्यथा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून हे देश बाहेर फेकले जातील. याबरोबरच ब्राझीलच्या चलनाचे डॉलरच्या तुलनेते २५% अवमूल्यन झालेले असल्यानेत्यांना आता तेवढेच डॉलर मिळवण्यासाठी २५% जास्त मालाची निर्यात करावी लागते. निर्यातीतून मिळण्याच्या डॉलर्समध्ये वाढ होण्यासाठी ब्राझीलला मोठ्या प्रमाणावर (३०%, ४०% किंवा जास्त) निर्यात करावी लागेल. अर्थातच हे अगदीच दुरापास्त आहे.

दुसऱ्या बाजूला किंमतीत वाढ होउन देखील मागासलेल्या देशांची आयात कमी होत नाही, कारण त्यांची आयात लवचिक नाही. उद्योग परदेशी यंत्रसामुद्रीवर अवलंबून आहेत. म्हणून आयातीच्या ह्या मागणीत फरक पडत नाही. तेलसारख्या प्राथमिक उत्पादनांमध्ये आयातीत कपात करणे या अर्थव्यवस्थांना शक्य नाही. धनाढ्य वर्गाला चैनीच्या वस्तूच्या वाढीव किंमती देणे परवडते म्हणून त्यांची आयातीची मागणी देखील कमी होत नाही.

स्पष्टपणे, 'अवमूल्यनाचा सिद्धान्त' म्हणजे शुद्ध गाढवपणा आहे. भारताच्या पूर्वीच्या अनुभवावरून देखील हेच सिद्ध होते. भारतीय रुपयाची किंमत १९८० च्या दशकात सतत घसरतच गेली आहे. ती १९८०-८१ मधील प्रतिडॉलर रु. ७.९१ वरून मे १९९१ मध्ये प्रतिडॉलर रु. २०.५४ झाली. यामुळे आयात कमी झाली का? नाही. ती वाढतच गेली: १९८०-८१ मधील १५.८७ अब्ज डॉलर्स वरून १९८९-९० मध्ये २१.२७ अब्ज डॉलर्सवर (किंवा १२,५४९ कोटी रुपयांवरून ३५,४१२ कोटी रुपयांवर आली). यात लष्करी आयातीचा समावेश नाही.⁴⁰

या सिद्धान्ताचा छुपा हेतू विकसित देशांना अवाढव्य नफा मिळवून देणे हा होता. त्यामुळे विकसित देशांचे व्यापारातील पारडेसतत जड होत गेले. आता त्यांना तेवढीच आयात करण्यासाठी कमी पैसा मोजावा लागत होता. यातून त्यांना चलनवाढकमी राखण्यास मदत झाली आहे आणि त्यांचे आर्थिक संकट अधिक गंभीर होण्यापासून रोखले गेले आहे.

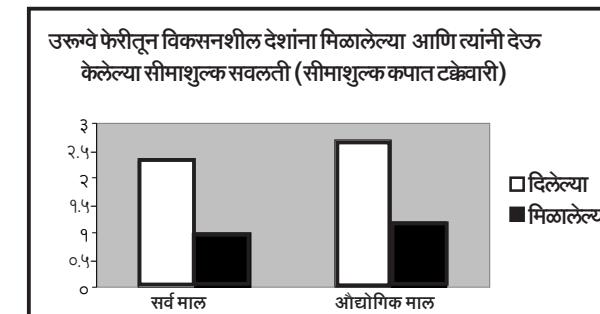
हे सर्वसमजण्यासाठी फारशी अक्षल लागत नाही, तरीही तिसऱ्या जगातील बहुतांश देशांच्या राज्यकर्त्यांनी IMF-WB च्या हुक्मशाहीपुढे शरणागती पत्करली आणि आपल्या चलनांचे

अवमूल्यन केले आहे. भारतीय रुपयाचे देखील अवमूल्यन होउन तो मे १९९१ मधील प्रतिडॉलर रु. २०.५४ वरून आता ४५ रु. पेक्षा जास्त झाला आहे.

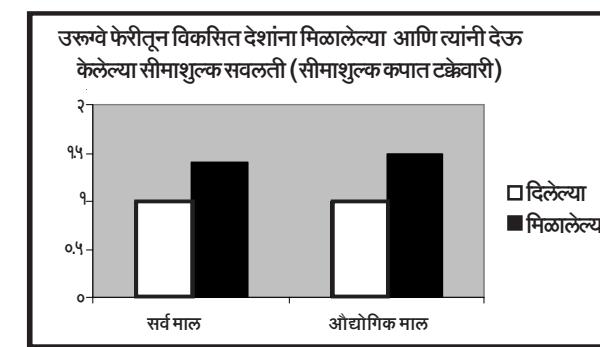
२) मराकेशमधील शरणागती

तिसऱ्या जगातील राज्यकर्त्यांनी केलेल्या विश्वासघाताच्या नाट्याचा इथेच शेवट होत नाही. १९९४ मध्ये व्यापारविषयक चर्चेच्या उरुवे फेरीचा शेवट झाला आणि या देशांच्या राज्यकर्त्यांनी 'मराकेश करारा' वर सहा केल्या. हा कारार पूर्णपणे या देशांच्या हितास हानिकारक आहे. या करारान्वये विकसित देशांनी आपल्या बाजारपेठांत प्रवेश करण्यासाठी तिसऱ्या जगातील देशांना जेवढ्या सवलती दिल्या आहेत, त्यापेक्षा तिसऱ्या जगातील देशांनी विकसित देशांना फारच जास्त सवलती दिल्या आहेत. आलेख क्र. २.१ व २.२ वरून हे स्पष्ट होते.

आलेख क्र. २.१

आलेख क्र. २.२

संदर्भ : C.P.Chandrasekhar, *Frontline*, November 26, 1999, pp.103-4

मुक्तव्यापार (!)

हे चित्र देखील पुरेसे स्पष्ट नाही. यातून १९९४ पासून दोन्ही बाजूना दिलेल्या प्रत्यक्ष सवलती स्पष्ट होत नाहीत. उदा. WTO च्या शेतीविषयक करारान्वये (Agreement on Agriculture किंवा AOA) तिसऱ्या जगातील देशांनी जेवढ्या सवलती दिल्या पाहिजेत, त्यापेक्षा जास्त सवलती दिल्या आहेत. भारतात देखील असेच घडले आहे. काही आयात मालाचा अपवाद वगळता आयातकर शेतीकरारामधील आवश्यकतेपेक्षा खूपच कमी आहे. WTO च्या १९९८ च्या आकडेवारीनुसार भारतात शेतीवरील अनुदाने खूपच कमी आहेत, आणि निर्यातीवरील अनुदाने नामात्र आहेत आणि त्यांच्यात कपात करण्याची गरज नाही.⁴¹ दुसऱ्या बाजूला, AOA मध्ये जाणून बुजून ठेवण्यात आलेल्या पळवाटांचा विकसित देश फायदा घेत आहेत. ते आपल्या शेतकऱ्यांची अनुदाने चालू ठेवत आहेत. उदा. या पळवाटांमुळे २००० साली अमेरिकेने १६ अब्ज डॉलर्सची अनुदाने दिली. याशिवाय अनेक प्रकारची अनुदाने कपातीतून वगळण्यात आली आहेत. यात संशोधन आणि विकासासाठी केलेला १५ अब्ज डॉलर्स सरकारी खर्च आणि पिकांच्या विम्यासाठी दिलेल्या २ अब्ज डॉलर्सारख्या अनुदानांचा समावेश आहे. सरतेशेवटी त्यांना त्यांच्या निर्यातीवरील अनुदानात फक्त २१% कपात करावी लागणार आहे. म्हणजेच ७९% अनुदाने राहतील. हा आकडा सुद्धा अभ्यावधी डॉलर्सचा आहे.⁴²

WTO चे करार स्पष्टपणे विकसित देशांच्या हिताचे आहेत. अलीकडे झालेल्या सिएटल येथील WTO च्या परिषदेमध्ये संयुक्त राष्ट्राचे मुख्य सचिव कोफी अन्नान यांना देखील त्याची दखल घ्यावी लगली. त्यांनी कबुली दिली की, धनाढ्य देश आपापसात लावण्या निर्यातीवरील करापेक्षा चौपट कर तिसऱ्या जगातून होणाऱ्या निर्यातीवर लादतात. यातूनही तिसऱ्या जगातील देश आपला माल विकसित देशांत विकण्यात यशस्वी झाले, तर विकसित देश उंपेंगच्या (मुद्दाम कमी किसीत मालाची निर्यात करणे) नावाखाली त्यांच्या निर्यातीवर सरळ-सरळ प्रतिबंध लादतात. कोफी अन्नान यांनी आपल्या लिखित भाषणात पुढे नमूद केले की:

“प्रत्यक्षात औद्योगिक देशांच्यांचा अतिरिक्त अन्नसाठा जागतिक बाजारपेठांत उंपकरीत आहेत. हा साठा प्रतिवर्षी देण्यात येणाऱ्या २५० अब्ज डॉलर्सच्या अनुदानातून निर्माण होतो आणि त्यामुळे तिसऱ्या जगातील कोट्यवधी गरीब शेतकऱ्यांचे जीवनमान संकटात सापडत आहे. कारण तेया अनुदानित आयातीशी स्पर्धाकरूशक्त नाहीत.”⁴³

इथे हे पुन्हा नमूद करावेसे वाटते की, प्रगत औद्योगिक देश शेतीक्षेत्राला प्रतिवर्षी २५० अब्ज डॉलर्स इतके अनुदान देत आहेत. दुसऱ्या काही मान्यताप्राप्त अंदाजानुसार ही अनुदाने ३५० अब्ज डॉलर्स प्रतिवर्ष आहेत. हा आकडा तिसऱ्या जगातील देशांच्या एकूण निर्यातीच्या दुप्पट आहे.⁴⁴

हे विस्मयजनक नाही? जागतिकीकरणाचा उद्देश तर तिसऱ्या जगातील देशांना विकसित देशांच्या बाजारपेठा खुल्या करणे, असा होता ना? प्रत्यक्षात मात्र पूर्णपणे उलटच घडत आहे.

यामुळे तिसऱ्या जगातील बाजारपेठा विकसित देशांच्या निर्यातीसाठी खुल्या होत आहेत.

३) भारत : आयातीचे उदारीकरण

तिसऱ्या जगातील इतर देशांप्रमाणे भारतीय राज्यकर्ते देखील साम्राज्यवादांसमोर गुडघे टेक्त आहेत. विकसित देशांना खूश करण्यासाठी भारत सरकार WTO ला दिलेल्या हमीपेक्षा पुढे जाऊन आयातीवरील सर्व प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष निर्बंध दूर करण्यास उत्सुक आहे.

गॅटकराराच्या कलम XVIII नुसार BoP च्या समस्येने ग्रस्त असलेल्या तिसऱ्या जगातील देशांना आयातीवर संख्यात्मक निर्बंध लावण्याचे अधिकार आहेत. देशाच्या परकीय चलनाच्या समस्येयी पाहणी करण्याच्या WTO च्या BoP समितीला WTO च्या नियमाप्रमाणे सर्वानुमते काम करावे लागते. जर भारताने BoP ची समस्या लावून धरली, तर WTO च्या वरील नियमानुसार WTO ला भारतावर आयातीच्या उदारीकरणाची सक्ती करता येणार नाही. याचा कबुलीजबाब तेव्हाचे व्यापारमंत्री पी. चिंदबरन यांनी स्वतः २७ मार्च १९९६ ला बिझनेस स्टॅन्डर्डला दिलेल्या मुलाखतीत दिला आहे.⁴⁵

हे कायद्याचे पाठबळ असूनही लागोपाठ आलेल्या निरनिराळ्या भारतीय सरकारांनी आयातीच्या उदारीकरणाचा वेग वाढवतच नेला आहे. राष्ट्राला काळिमा फासणारी आणि देशाला गुलामीचे लांच्छन आणणारी, लाचार दमननीती अवलंबणारी ही सरकारे जनतेला अगदी उजळ माथ्याने सांगत आहेत की, हे सर्व WTO च्या दबावाखाली चाललेले नसून आमच्या ‘इच्छेनुसार’ (व्यापारमंत्री पी चिंदबरम यांच्या शब्दात) चालले आहे.⁴⁶ दुसऱ्या शब्दांत, स्वतःचे हात पिरगळण्याचे काम त्यांनीच केले आहे, दुसऱ्या कोणी नाही.

मार्गील दशकात आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध हल्ळूहल्ळू काढून घेतले आहेत. त्यामुळे विविध प्रकराच्या वस्तूंच्या आयातीस खुली परवानगी मिळाली आहे. (म्हणजेच परवान्याची गरज उरली नाही) याच वेळी, आयातीवरील कमाल शुल्कदर देखील कमी होत आहेत. हादर १९९१ मधील ३५५% वस्तू २०००-०१ च्या अंदाजपत्रकत ३५% (अधिक १०% अधिभार) वर आला.⁴⁷

यासर्वामुळे आयातीमध्येमोठी वाढहोणे साहजिकच्या होते. १९९० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत ही वाढ वेळानेचालू होती. या वाढीमुळे लवक्ष्य भारताचे आयात बिलगणाला जाऊन भिडण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसत होती. परंतु १९९६-९७ पासून आलेल्या मंदीने देशाला यातून वाचविले.⁴⁸ खरंतर, मंदी हे वरदानच ठले! देवाचीच कुप्रा!

१९९० च्या दशकाच्या अखेरीस आयातीवरचे सर्व संख्यात्मक निर्बंध हटविण्यात आले. हे अतिशय नाव्यमय रीतीने केले गेले. अत्यंत घाई-गडबडीत आणि खुल्या चर्चेशिवाय अमेरिकेचे व्यापार प्रतिनिधी सुसान जी. इसेरॅन आणि भारताचे विशेष व्यापार सचिव एन.एन. खन्ना यांनी

मुक्तव्यापार (!)

एका करारावर सह्या केल्या. यानुसार भारतीय शासनाने उर्वरित १४२९ वस्तूवरचे संख्यात्मक निर्बंध १ एप्रिल २००१ पर्यंत हटविण्यास स्विकृती दिली. हा करार जनतेपासून लपविण्यात आला होता. अमेरिकेच्या शासनाने जनेवारी २००० ला हा करार जाहीर केल्यानंतरच भारतीय शासनाने याची कबुली दिली.⁴⁹ या करारानुसार १ एप्रिल २००० रोजी ७१४ वस्तूवरील आयात निर्बंध काढून टक्कून जनतेला 'एप्रिल फूल' बनवले.

तीन कारणामुळे या १४२९ वस्तूंची आयात अतिशय संवदेनशील आहे. पहिले, यात तांडूळ, बाजरी, बटाटे, दूध आणि पादत्राणांसारख्या गोर्धंचा समावेश आहे. यांच्या आयातीच्या उदारीकरणामुळे भारतातील सर्वात गरीब वर्गांच्या उपजीविकेवर वाईटपरिणाम होणार आहेत. यातून गरीब शेतकरी व शेतमजुरांपासून, डेअरी कामगार, मासेमार आणि खाण कामगार या सर्वांचे जीवन उद्धवस्त होईल. दुसरे म्हणजे, यातील २३६ वस्तू आतापर्यंत लघुउद्योगांसाठी राखून ठेवल्या होत्या. यांच्या मुक्त आयातीमुळे लाखो लघुउद्योग खरोखर संपुष्ट येतील. या दोन्ही क्षेत्रांना विकसित देशांतील, अनुदान मिळत असलेल्या आणि उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित अशा शेतीमाल आणि औद्योगिक वस्तूंची स्पर्धा करणे अशक्य आहे. (आम्ही या दोन्ही मुद्यांची सविस्तर चर्चा सहाव्या प्रकरणात करणार आहेत.) तिसरे कारण म्हणजे, या यादीत अनेक चैनीच्या वस्तूंच्या समावेश आहे, ज्याला भारतातील धनाद्वय वर्गांकडून वाढती मागणी आहे.

सरकारी प्रवक्तेतरसेच वाणिज्य मंत्री मुरासोली मारन यापैकी काहीही होणार नाही असा दावा करत आहेत. अनाहूत आयात रोखायला सीमाशुल्कलावण्याचीही भाषा करीत आहेत.

बटीक बनलेल्या सरकारच्या प्रवक्त्यांच्या जाहीर भाषणात काही अर्थ नसतो. त्यांना त्यांच्या परकीय मालकाला दिलेल्या हमीचेच महत्त्व असते. काही दिवसांपूर्वी २४ मार्च २००० ला दि हिंदू मध्ये आलेल्या बातमीनुसार भारताचे अर्थमंत्री यशवंत सिंहा यांनी अमेरिकेचे व्यापार सचिव विल्यम डेली यांना असे आश्वासन दिले आहेकी भारत येत्या काही वर्षांत आयातीवरील कर कमी करेल.

भारतीय सत्ताधारी वर्ग ज्या बेशमपणे साम्राज्यवादांसमोर लोटांगण घालत आहेत ते पाहून सामान्यांची मती गुंगा होते.

क) व्यापारातील तूट आणि परकीय कर्जावर होणारा परिणाम

UNCTAD च्या १९९९ च्या TDR मध्ये नमूद करण्यात आले की, 'विकसनशील देशांना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये विलीन होण्यासाठी अथक परिश्रम करावे लागत आहेत आणि त्यांनी त्यासाठी बन्याच वेळा मोठी किंमत चुकविली आहे' (पृष्ठ क्र. V). दुसऱ्या शब्दांत, तिसच्या जगातील देशांनी आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांच्या हुक्मांची तंतोतंत अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. देशी उत्पादनाची निर्यात वाढविण्यासाठी त्यांनी आपल्याच देशातील जनतेच्या

खरेदी क्षमतेचा गळा घोटला आहे. यामुळे जनतेची शोकांतिका झाली आहे. (याचीही सविस्तर चर्चा सहाव्या प्रकरणात करणार आहोत.)

एवढे करून सुद्धा या देशांच्या व्यापारातील तूटवाढतच गेली आहे. १९९९ च्या व्यापार आणि विकास अहवालानुसार (TDR-99) एका सर्वसाधारण विकसनशील देशाची व्यापारी तूट (चीन वगळता) १९९० च्या दशकात १९७० च्या मानाने, स्थूल राष्ट्रांतर्गत उत्पादनाच्या (Gross Domestic Product किंवा GDP) ३ टक्के जास्त आहे (पृष्ठ क्र. VI).

भारतातील अनुभव देखील वेगळा नाही. आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्था आणि अमेरिकेच्या आदेशानुसार आर्थिक सुधारणांची जोरदार अंमलबजावणी करून देखील व्यापारातील तूटगणनाला जाऊन भिडली आहे. १९९१-९२ मध्यल्या २.८ अब्ज डॉलर्सवरून ती १९९३-९४ मध्ये ४.०५ अब्ज डॉलर्स, तर १९९७-९८ मध्ये १५.५ अब्ज डॉलर्स इतकी जास्त झाली आणि १९९८-९९ मध्ये १३.२४ अब्ज डॉलर्स इतकी होती (तका क्र. २.४).

व्यापारातील ही तूट भरून काढण्यासाठी तिसच्या जगातील देशांना मोळ्या प्रमाणावर परकीय कर्जे घ्यावी लगाली. परिणामी त्यांचे परकीय कर्ज सतत वाढतच गेले. १९८० मधील ५६७ अब्ज डॉलर्स असलेले कर्ज १९९२ मध्ये १४०० अब्ज डॉलर्स आणि पुढे १९९८ मध्ये १८०० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचले.⁵⁰ आप्रिका हा जगातील सर्वात जास्त कर्जबाजारी प्रदेश झाला आहे. १९८० मध्ये त्यांचे परकीय कर्ज स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (Gross National Product किंवा GNP) ३९.६% होते, ते १९९४ मध्ये ७८.७% वर पोहोचले.⁵¹ लॅटिन अमेरिकेची परकीय कर्ज १९८२ मधील २५७ अब्ज डॉलर्सवरून १९९८ मध्ये ६९८ अब्ज डॉलर्स झाली.⁵²

त्याचप्रमाणे भारताचे परकीय कर्ज देखील वाढले आहे. ३१ मार्च १९९१ ला ते ८३.८ अब्ज डॉलर्स होते. ते वाढून ३१ मार्च १९९५⁵³ ला ९८.२ अब्ज डॉलर्सवर⁵⁴ पोहोचले.

तिसच्या जगातील परकीय चलनाच्या संकटाला सुरुवात होऊन जवळजवळ २० वर्ष उलटली आहेत. संकटातून सुटप्यासाठी या देशांनी IMF-WB कडेधाव घेतली. या संस्थांनी संकट्यास्त देशांवर 'आर्थिक पुनर्चना कार्यक्रम' लादला. या कार्यक्रमाचा मुख्य हेतू ह्या देशांची कर्जाची समस्या दूर करणे असा असायला पाहिजे होता. या मापदंडानुसार त्या पूर्णतः अपयशी झाल्या आहेत. तिसच्या जगाची कर्ज समस्या गंभीरच होत गेली आहे. तरीही WB आणि IMF द्वारा परकीय चलनाच्या संकटाने ग्रस्त असणाऱ्या तिसच्या जगातील देशांवर लादण्यात आलेल्या अटीमध्ये कोणताही बदल झालेला नाही, एवढे नाही तर या संस्थांद्वारा प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या अहवालांमध्ये या धोरणांच्या यशस्वितेचे खोटे चित्र सातत्याने संगविण्यात येत आहे.

मुक्तव्यापार (!)

तक्ताक्र. २.४ :

भारत : परकीय व्यापार

दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स मध्ये

	१८-१९	१७-१८	१६-१७	१५-१६	१४-१५	१३-१४	१२-१३	११-१२
निर्यात	३४२९८	३५६८०	३४१३३	३२३११	२६८५५	२२६८३	१८८६९	१८२६६
आयात	४७५४४	५११८७	४८९४८	४३६७०	३५९०४	२६७३९	२४३१६	२१०६४
व्यापाराचा ताळेबंद	-१३२४६	-१५५०७	-१४८१५	-११३५९	-१०४९	-८०५६	-५४८७	-२७९८

संदर्भ : Economic Survey, cited in EPW, No.11, March 11, 2000, p.859

ड) आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमाचा मूळ हेतू : सावकारांची सुटका

खरं तर यात काहीच विसंगती नाही. या आर्थिक सुधारणांकडे जर बहुराष्ट्रीय सावकारी बँकांच्या दृष्टिकोनातून बघितले, तर या सुधारणांना खरोखरच प्रचंड यश मिळाले आहे. या धोरणांमुळे १९८०-९२ या कालावधीत तिसऱ्या जगातील देशांनी पाश्चात्य सावकारांना (मुख्यतः व्यावसायिक बँका) १६०० अब्ज डॉलर्स एवढ्या प्रचंडरकमेची परतफेड केली आहे.⁵⁵ सहाराच्या दक्षिणेकडील आप्रिकेबद्दलची सार्वत्रिक गैरसमजून म्हणजे वेळेवर कर्ज फेड्यातील असमर्थते मुळेच त्यांच्यावरील कर्ज वाढत गेले. खरी गोष्ट अशी आहे की, १९८३-९३ च्या कालावधीत या प्रदेशाने १३८.६ अब्ज डॉलर्सची परतफेड केली आहे. तरी देखील या कालावधीत त्यांचे परकीय कर्ज ८० अब्ज डॉलर्सवरून १९९ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचले.⁵⁶ याच प्रकारे, अमेरिकेतील बँकांनी लॅटिन अमेरिकेकडून मार्गील दशकात ६०० अब्ज डॉलर्स वसूल केले.⁵⁷ तिसऱ्या जगाकडून विकसित देशांकडे वाहणारा भांडवलाचा हा प्रचंड ओघ बघून जागतिक बँकेचे एक माजी संचालक म्हणाले,

“स्पॅनिश जेत्यांनी लॅटिन अमेरिकेच्या (१६ व्या शतकाच्या आसपास) केलेल्या लुटीनंतर प्रथमच आज जग पुन्हा तशा प्रकारच्या लुटीचा अनुभव घेत आहे.”⁵⁸

भारतदेखील या भयानक लुटीतून सुटलेला नाही. १९९१-९९ या कालावधीत भारताने परकीय धनकोंना ८३.०८ अब्ज डॉलर एवढ्या अफाट रकमेची परतफेड केली आहे.⁵⁹ तरीही त्याच्यावरील परकीय कर्ज मात्र १४ अब्ज डॉलरसंने वाढले आहे. लागतो काही हिशोब?

तिसऱ्या जगातील देशांना दिवाळखोरीतून वाचवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांद्वारा देण्यात येणाऱ्या तातडीच्या कर्जाचा खरा हेतू वेगळाच होता. या संस्थांच्या मदतीमागची भूमिका स्पष्ट करताना अमेरिकेतील प्रतिष्ठित मासिक मंथली रिव्ह्यू चे संपादक लिहितात,

‘वित्तीय क्षेत्रातील या भगीरथ प्रयत्नांचे मर्म समजून घेतले पाहिजे : मेक्सिको, ब्राझील, अर्जेन्टिना आणि अन्य संभाव्य दिवाळखोर देश नव्हे तर कर्ज देणाऱ्या बँका वाचवणे चालू होते.’⁶⁰

१९८२ मध्ये तिसऱ्या जगातील कर्जाच्या समस्येने जगाला पहिला हादरा दिला होता. तेव्हा अमेरिकेतील नऊ मोठ्या बँकांनी ७७.७ अब्ज डॉलर्स तिसऱ्या जगाला कर्जाच्या रूपात दिले होते. हा आकडा त्यांच्या भांडवलाच्या ३४०% होता! यापैकी फक्त मेक्सिको आणि ब्राझील या सर्वात मोठ्या कर्जबाजारी देशांनी जरी कर्जाची परतफेड करण्यास असमर्थता दाखविली असती तरी या नऊ बँकांना धंदा बंद करावा लागला असता. कारण बँकांना धंदा चालू ठेवण्यासाठी १००% पेक्षा जास्त भांडवलाची गरज होती. (या वेळी ठेवीदारांनी ठेवी काढून घेण्याची घाई करण्याची देखील पुरेपूर शक्यता होती.)⁶¹

पण सिटीकॉर्पचे अध्यक्ष वॉल्टर रिस्टन यांच्या तत्त्वानुसार व्यक्ती दिवाळखोर होउ शक्तो, देश नव्हे.⁶² १९८२ मध्ये मेक्सिकोच्या दिवाळखोरीने जागतिक बाजारपेठ हादरलेली असताना चेस मॅनहृटन (वर उल्लेख केलेल्या ९ बँकांपैकी एका बँक) चे अध्यक्ष विलार्ड बुचर यांनी याचे स्पष्टीकरण दिले:

‘मेक्सिकोवर ८५ अब्ज डॉलर्सचे कर्ज आहे. मेक्सिकोची तेवढी लायकी आहे? अर्थातच आहे. त्यांची १५ ते २० अब्ज डॉलर्सची तेलाची निर्यात आहे. त्यांच्याकडे सोने, चांदी, तांबे आहे. मागच्या आठवड्यात हे एकाएकी नाहीसे तर नाही ना झाले? मी मेक्सिकोकडून आमच्या कर्जाच्या परतफेडीची अपेक्षा करतो.’⁶³

यासाठी तिसऱ्या जगातील देशांनी फक्त आपल्या अर्थव्यवस्थांच्या पुनर्रचना करणे गरजेचे होते. त्यामुळे त्यांची संपत्ती विनासायास पाश्चिमात्य बहुराष्ट्रीय बँकांच्या तिजोरीत वाहू शकेल. IMF-WB द्वारा तिसऱ्या जगातील कर्जबाजारी देशांवर लादण्यात आलेल्या ‘आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमामुळे’ (SAP) हे शक्य झाले.

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला वॉलस्ट्रीट आणि लंडनने कर्जाची समस्या संपल्याचे जाहीर करण्यास सुरुवात केली. अमेरिकन व्यावसायिक बँकांची तिसऱ्या जगात असलेली कर्ज १९८७ मध्ये त्यांच्या एकूण भांडवलाच्या १४०% होती. ती १९९२ मध्ये फक्त २९% उरली.⁶⁴ धनकोंच्या दृष्टीने संकट संपुष्ट आले होते.

मुक्तव्यापार (!)

वास्तव काय होते? IMF-WB आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी कर्जबाजारी देशांना नवीन कर्जे दिली होती. याचा वापर या देशांनी परकीय व्यावसायिक बँकांचा कर्जाचा हसा चुकविण्यासाठी केला. दुसऱ्या शब्दांत व्यावसायिक बँकांना वाचविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सार्वजनिक पैशांचा वापर करण्यात आला आहे. परिणामी, आज तिसऱ्या जगातील कर्जामध्ये मोठा वाटा या अधिकृत आर्थिक संस्थांचा आहे.⁶⁵

IMF-WB आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी तिसऱ्या जगातील देशांवर लादलेल्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाने - उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण - आपला मतलब साधण्यात मोर्क्या प्रमाणावर यश मिळवले आहे. या कार्यक्रमामुळे पाश्चिमात्य बँका फक्त दिवाळ्योरीतून वाचल्या एवढेच नव्हेतर त्यांना मोर्क्या प्रमाणावर नफेदेखील मिळाले.

परंतु हा हेतू दुर्घटना होता. त्यांचा खरा हेतू फार मोठा होता. आपण पुढील प्रकरणांमध्ये त्यावर चर्चा करू.

■ ■ ■

‘‘एक भयंकर विचार सतत माझा पाठ्युरावा करत असतो, तो हा की, माझ्या आपल्या देशाने, अमेरिकेने, स्वतःच्या स्वाथसिसाठी, एका नव्या प्रकारच्या वसाहतवादाला जन्म दिला आहे. जुन्या काळातील युरोपच्या वसाहतवादापेक्षा तो वेगळा आहे, छुपा आहे.

अमेरिकी भांडवळ परदेशी गुंतवून, त्या देशांना अमेरिकेवर अवलंबून राहायला भाग पाढून त्यांच्यावर वर्चस्व राखलं जात. याधोरणांबद्दल किंवा त्यांच्या परिणामांबद्दल जो विरोधी सूर काढेल त्याला अमेरिकेच्या शत्रूसारखी वागणूक दिली जाते.’’

- अल्बर्टआईनस्टाईन,

बेल्जियमच्या राजमातेस लिहिलेल्या पत्रातून, २ जाने. १९५५

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था विकसित देशांच्या भांडवलासाठी खुल्या करण्यास भाग पाडणे हाच IMF-WB द्वारा १९८० च्या दशकात लादण्यात आलेल्या ‘आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमाचा’ मूळ हेतू होता. त्या काळात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने जो वेग घेतला त्याच्या तात्कालिक कारणांची चर्चा करताना ही गोष्ट पूर्वी नमूद केली आहेच.

तिसऱ्या जगाच्या दृष्टीने एक चक्र पूर्ण झाले आहे. १९५० आणि १९६० च्या वैशिष्ट्यपूर्ण दशकात तिसऱ्या जगातील देशांमधील जनतेने साम्राज्यवाद्यांविरुद्ध लढे देऊन वसाहतींच्या गुलामगिरीचे युग संपूष्ट आणले होते. तिसऱ्या जगातील अनेक देशांच्या शासकवगाने त्यांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये साम्राज्यवादी भांडवलाच्या प्रेशावर नियंत्रण ठेवले होते. सर्वात शक्तिशाली साम्राज्यवादी अमेरिकेच्या परसदारी असणाऱ्या लॅटिन अमेरिकेतील किंयेक देशांनी देखील या मार्गाचा अवलंब केला होता. उदा. यातील बहुतांश देशांमध्ये बहुराषीय कंपन्यांना कारखाना उभारण्याची परवानगी होती, परंतु त्यांच्यावर उत्पादन, स्थानिक रोजगार तसेच परकीय चलनाच्या व्यवहाराबाबत अनेक कायदेशीर बंधने होती. त्यांच्या प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवर व नफा परत नेण्यावर बंधने होती. तिसऱ्या जगातील किंयेक देशांमध्ये अर्थव्यवस्थेतील महत्वाची अंगे शासनाच्या ताब्यात घेतली गेली. बहुराषीय कंपन्यांना यामध्ये गुंतवणुकीस परवानगी नव्हती.

१९८० च्या दशकापर्यंत आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत महत्वाचे बदल झाले. त्याचबरोबर तिसऱ्या जगातील देशसुद्धा कर्जाच्या संकटात सापडले. साम्राज्यवादी पुन्हा एकदा तिसऱ्या जगावर अधिराज्य गाजविण्याच्या स्थितीत आले. स्वतःच्या देशात आलेल्या स्थायी मंदीमुळे इरेला पेटून साम्राज्यवादांनी आपल्या पूर्वीच्या गुलाम देशावर पुनः वर्कस्व स्थापित करण्यासाठी अभूतपूर्व हल्ला केला. जागतिकीकरणाचे वास्तव हेच आहे.

अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील विकसित देशांचे IMF-WB वर वर्कस्व आहे. तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये आपल्या भांडवलाच्या प्रेशावर जी बंधने होती, ती काढून टाकण्यासाठी धाकद्वपद्शा दाखवायला साम्राज्यवादांनी यासंस्थांचा उपयोग केला. तिसऱ्या जगातील शासकवगानिकाळाची पावले औळखून आपल्या देशाच्या स्वायत भांडवली विकासाची स्वज्ञेगुंडाळून ठेवली आणि साम्राज्यवादांच्या आक्रमणासमर शरणागती पत्करली. आपल्या नफा-संचयाच्या क्षुद्र हेतूसाठी त्यांनी साम्राज्यवादांचे

हस्तकहोणपसंतकेले आणि आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास सुरुवात केली.

परिणामी, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये जागतिक भांडवलाचा प्रचंड ओघ सुरु झाला. १९७० च्या दशकाच्या शेवटी आणि १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला ही परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) दरवर्षी फक्त ११-१३ अब्ज डॉलर्स होती.^१ ती १९८५-९० च्या कालावधीत दरवर्षी सरासरी २४.७ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली.^२ १९९० च्या दशकात तर ही गुंतवणूक गगनाला जाऊन मिडली. तिने १९९५ मध्ये १६.३ अब्ज डॉलर्स^३ आणि १९९९ मध्ये १९८ अब्ज डॉलर्सवर मजल मारली.^४

भारत सरकार देखील FDI वरील सर्व निर्बंध काढण्यासाठी वेगाने पावले उचलत आहे. 'दुसऱ्या टप्प्यातील सुधारणांच्या' नावाखाली FDI च्या ओधावरील सर्व नियंत्रणे जवळजवळ काढून टाकली आहेत. परवानगी शिवाय परकीय गुंतवणूक करता येऊ शकेल अशा क्षेत्रांची संख्या वाढविण्यात आली आहे. या क्षेत्रांमधील परवानामुक्त गुंतवणुकीवरील कमाल मर्यादांची नियंत्रणे ही हट आहेत. यातील बन्याच क्षेत्रात तर आता १००% पर्यंत गुंतवणूक परवान्याशिवाय केली जाऊ शकते.^५ केंद्रीय व्यापार आणि उद्योगमंत्री मुरासोली मारन यांच्या शब्दात 'भारतज्वर निर्माण करणे',^६ आणि दरवर्षी किमान १० अब्ज डॉलर्स FDI ला आकर्षित करणे हे उद्दिष्ट आहे. सर्वप्रथम हे उद्दिष्ट १९९६ मध्ये डाव्या संयुक्त आघाडी सरकारने त्यांच्या 'किमान समान कार्यक्रमात' ठरविले होते. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या सर्व पक्षांनी त्याचीच पुनरावृत्ती केली. हे लक्ष्य गाठण्यासाठी परकीय गुंतवणूकदारांना सर्व प्रकारच्या सुविधा बहाल करण्यात येत आहेत. यात सरकारी उद्योग कवडीमोलाने विकण्यापासून परकीय गुंतवणूकदारांना शासनाची प्रती हमी देण्यापर्यंत तसेच नफा परत नेण्यावरची बंधने उठविण्यासारख्या अनेक गोर्टींचा समावेश आहे.

तक्ताक्र. ३.१ : भारत : परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा (FDI) ओघ

दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स मध्य

	१९-००	१८-१९	१७-१८	१६-१७	१५-१६	१४-१५	१३-१४	१२-१३	११-१२
FDI चा ओघ	२२००	२४६२	३५५७	२८२१	२१४४	१३१४	५८६	३१५	१२९

संदर्भ: 1. For 1991-92 to 1998-99: Economic Survey, cited in EPW, No.11, Mar 11, 2000, p.859.

2. For 1999-2000: C.P.Chandrasekhar, Frontline, Aug 18, 2000, p.106.

तक्ताक्र. ३.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे संपूर्ण देश विकायला काढून देखील १० अब्ज डॉलर्सचे FDI चे लक्ष्य आत्तापर्यंत स्वप्नच राहिले आहे. FDI च्या ओधाची सरासरी दरवर्षी २ अब्ज डॉलर्सपक्षाही कमी आहे. १९९७-९८ मध्ये त्याच्यात थोडीशी वाढ होउन गुंतवणूक ३.६ अब्ज

डॉलर्स झाली. परंतु त्यानंतर ती सतत घसरून १९९८-९९ मध्ये २.५ अब्ज डॉलर्स तर १९९९-२००० मध्ये २.२ अब्ज डॉलर्स झाली.

'जागतिक भांडवलाचा ओघ' हा शब्दच मुळात दिशामूळ करणारा आहे. त्याला खरंतर 'बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भांडवलाचा ओघ' म्हटले पाहिजे, कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्या मुख्यतः या ओघाला कारणीभूत असतात. त्यात सुद्धा इतरांच्या तुलनेत काही कंपन्यां प्रचंड असल्यामुळे FDI मधील बहुतांश वाटा याच राक्षसी कंपन्यांचा असतो. या कंपन्यांच्या आकारमानातील प्रचंड फरकामुळे FDI मधील बहुतांश वाटा मूठभर राक्षसी कंपन्यांचा असतो. एका अंदाजानुसार जगातील सर्वात मोठ्या १०० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे (त्यांच्या परकीय मालमत्तेवर आधारित क्रमवारीनुसार) जागतिक परकीय मालमत्तेच्या एक-पंचमांश (१ लाख ७० हजार कोटी डॉलर्स) भागावर नियंत्रण आहे!^७

१९ व्या शतकात साप्राज्यवादी शक्तींनी आपल्या कूर वंश संहारक साप्राज्यविस्ताराचे समर्थन करताना त्याला 'रानटी' लोकांना 'सुसंस्कृत' करण्याच्या 'पवित्र' कार्याचा मुलामा दिला होता. विसाव्या शतकाच्या शेवटी येत असणाऱ्या नवीन गुलामगिरीचे 'जागतिकीकरण' या नावाखाली गुणगान करण्यात येत आहे. साप्राज्यवादी भांडवलाच्या आघाडीच्या प्रवक्त्यांच्या म्हणण्यानुसार हा "जगातील मानवी जीवनमान सुधारण्यासाठीचा सर्वोत्तम मार्ग आहे" (IMF चे व्यवस्थापकीय संचालक मिशेल कॅमडेसूयांनी १३ फेब्रुवारी २००० ला UNCTAD च्या दहाव्या परिषदेमध्ये दिलेल्या भाषणानुसार)^८. बँकॉकमध्ये फेब्रुवारी २००० मध्ये भरलेल्या UNCTAD च्या यादहाव्या परिषदेचा मुख्य विषय या भांडवलाच्या ओघाची तिसऱ्या जगातील दारिद्र्यनिर्मूलन आणि विकासातील भूमिका काय, हा होता. साप्राज्यवादी शक्तींची चालवलेल्या या प्रचाराच्या धारेसे आपलेकाम चोख बजावले आहे. आता सामान्य बुद्धिजीवी देखील याकडे एकत्रिकालाबाबित वैशिक सत्य म्हणून पाहूलागले आहेत. जणूते सिद्ध होण्यासाठी कोणत्याही पुराव्यांची अथवा आकडेवारीची गरज नाही.

अ) FDI च्या आवकीचा तिसऱ्या जगातील परकीय चलनाच्या समस्येवर होणारा परिणाम

विकासाच्या यादाव्याची वस्तुनिष्ठतपासाणी आपण तात्पुरती बाजूला ठेऊया. मागील प्रकरणात आपण व्यापारातील उदारीकरणामुळे तिसऱ्या जगातील परकीय चलनाच्या स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचा शोध घेतला, त्याचप्रमाणे FDI च्या ओघामुळे या स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचा आपण इथे विचार करू.

१) तिसरे जग : FDI ची आवक, नफ्याची जावक

UNCTAD च्या TDR-99 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे तिसच्या जगातील देश आपले परकीय चलनाचे संकट कमी करण्यासाठी परकीय भांडवलाचा वापर करत आहेत.⁹ दुसच्या शब्दात, FDI च्या ओघाने परकीय कर्जाची जागा घेतली आहे. या कारणानेच तिसच्या जगातील देशांच्या परकीय कर्जात १९९० च्या दशकात १९८० च्या दशकाप्रमाणे वेगाने वाढझाली नाही. भारतीय शासनदेखील चालू खात्यातील तूटकमी करण्यासाठी परकीय कर्जाच्या जागी परकीय भांडवलाचा वापर करीत आहे, म्हणूनच १९८० च्या दशकात परकीय कर्जात चार पटीहून जास्त वाढझाली होती, १९९० च्या दशकात फक्त सव्यापट वाढझाली.

परंतु जसे कर्जावर व्याज द्यावे लागते, तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्याची गुंतवणूक देखील नफे कमवून परदेशी घेऊन जाप्यासाठीच असते. नफ्याच्या स्वरूपातील ही जावकपरकीय कर्जावरील व्याजापेक्षा खूप जास्त असू शकते. यामुळे परकीय चलनाची समस्या अधिक गंभीर होऊ शकते. रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर एस. वैंकटरमण यांच्या शब्दात :

“परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमुळे आणि परकीय गुंतवणूकदार संस्थामुळे (FIIs)

चुकवावी लागणारी किंमत बहुतेकवेळा परकीय कजपेक्षा जराही कमी नसते हे साध्या आकडेमोडीवरून समजू शकते. भारतातील चालू जोखीम दरांचा विचार करता FDI मधील गुंतवणूकदार जवळजवळ २० ते २२% निव्वळ वार्षिक प्राप्तीची अपेक्षा करतो.”¹⁰

(अर्थातच बहुतांश ब्रुद्धिजीवीप्रमाणे या सद्गृहस्थानां पद सोडल्यावरच हे शहाणपण सुचले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला पदावर असताना मात्र त्यांनी आपला सर्व वेळ धूर्त परकीय भांडवलाचा ओघ येने प्रकारे देशात आण्यासाठी खर्च केला होता.)

एस. वैंकटरमण यांच्या वरील अनुमानपेक्षा MNCs च्या तिसच्या जगातील गुंतवणुकीवरील वास्तवातील वार्षिक प्राप्तीदर खूपच जास्त आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या लॅटिन अमेरिकन आणि कॅरिबियन देशांसाठीच्या आर्थिक आयोगानुसार (Economic Commission for Latin America and the Caribbean किंवा ECLAC) अमेरिकेच्या लॅटिन अमेरिकेतील प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवरील प्राप्तीचा सरासरी वार्षिक दर २२ ते ३४% होता. ECLAC च्या हिंशोबानुसार १९९५-९७ या तीन वर्षांच्या कालावधीतील नफ्याची रक्कम १५७ अब्ज डॉलर्स एवढी प्रचंड होती.¹¹ अमेरिकेच्या आप्रिकेतील प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवरील नफ्यापेक्षाही धक्कादायक आहेत. UNCTAD च्या WIR-९८ नुसार, १९९७ मधील अमेरिकेच्या इतर सर्व देशातल्या FDI मुळे मिळणाऱ्या नफ्यापेक्षा आप्रिकेतील नफ्याचा सरासरीदर दुपटीपेक्षाही जास्त होता.¹²

अविश्वसनीय वाट असलेतरी सत्य ह्यापेक्षा धक्कादायक आहे. अमेरिकेचा तिसच्या जगातील प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमुळे होणारा वास्तवातील प्राप्तीदर वर उल्लेख केलेल्या विलक्षण टक्केवारीपेक्षाही जास्त आहे! कारण ECLAC च्या हिंशोबामध्ये अमेरिकेच्या कंपन्यांनी ‘आयात-निर्यात किंमतीतील गोलमाल’ तंत्राने (स्पष्टीकरण पुढे दिले आहे) स्वदेशात पाठविलेल्या नफ्याचा, तसेच परवानाशुल्क आणि रॅयलटीचा समावेश नाही.

रॅयलटी आणि परवाना शुल्कम्हणजे केवळ देशी कंपन्यांना हस्तांतरित केलेल्या तंत्रज्ञानाच्या बदल्यात त्यांच्याकडून मिळणारी रक्कमच असते असे नाही. बन्याचदा ही रक्कम MNC च्या पूर्ण ताब्यात असणाऱ्या कंपनीने मूळ कंपनीला पाठविलेली असते. नफा बाहेर घेऊन जाप्याचे हे एक छुपे तंत्र आहे. १९९० च्या संपूर्ण दशकात या मार्गाने लॅटिन अमेरिकेतून अमेरिकेला जाणारी रक्कम प्रतिवर्षी १ अब्ज डॉलर्स पेक्षाही जास्त होती. आणि ती सतत वाढतच आहे - १९९६ मध्ये त्यात १४% आणि १९९७ मध्ये २०% नी वाढझाली.¹³

तिसच्या जगातील देशांतून नफा बाहेर घेऊन जाप्यासाठी MNCs वापरत असलेला आणखी एक प्रकार म्हणजे ‘आयात निर्यात किंमतीतील गोलमाल तंत्र’ (transfer pricing) हा आहे. उदा. विकसनशील देशातील उपकंपनीने (subsidiary) मूळ परकीय कंपनीकडून आयात केलेल्या यंत्रसामुद्रीची किंमत जास्त लावणे. UNCTAD च्या WIR-९९ मधील एका अभ्यासानुसार तिसच्या जगातील बहुतांश देश याची शिकार झाले असावेत. यामध्ये दिलेल्या आकडेवारीनुसार १९९४ मध्ये अमेरिकेला अशा मार्गानी ३.५ अब्ज डॉलर्स नफ्याचे हस्तांतरण झाले.¹⁴ हा आकडादेखील बहुधा एका प्रचंड हिमनगाचे फक्त टोकच दर्शवीत असावा.

२) भारत : परकीय चलनाची वाढती जावक

MNCs नी भारतात केलेल्या गुंतवणुकीवरील नफ्याचे प्रमाण काय असेल? आपण त्यांच्या लुटीतून सुटूशकलो आहेत काय? भारतातील आघाडीचे अर्थविषयक वर्तमानपत्र इकॉनॉमिक टर्फ्समध्ये नुकत्याच आलेल्या संपादकीयानुसार: FDI च्या उदारीकरणामुळे, ‘मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन देशाबाहेर जाईल, ही भीती निराधार ठरली आहे.... प्रत्यक्षात असे काहीही घडलेले नाही.’¹⁵ आपण आता वस्तुस्थितीकडे नजर टाकू.

FDI मुळे देशाबाहेर जाणाऱ्या परकीय चलनाची माहिती गोळा करणे, तिचे विश्लेषण करणे आणि ही आकडेवारी जनतेसमोर मांडणे हे रिझर्व्ह बँकेचे काम आहे. परंतु दुर्व्वाने, रिझर्व्ह बँकेने गोळा केलेली गेल्या काही वर्षांतील आकडेवारी अपूर्ण आहे. या अपूर्ण माहितीवरूनच आपल्याला परकीय चलनाच्या गळतीविषयी थोडीफार कल्पना येते. आम्ही खाली त्यापैकी काही पुरावे देत आहेत.

पूर्वी रिझर्व्ह बँक पाच वर्षांनी भारतातील परकीय सहकार्य कंपन्यांची (foreign collaborations) पाहणी करत असे. आमच्या माहितीप्रमाणे अशा प्रकारची शेवटची पाहणी १९८१-८२ ते १९८५-८६ या कालावधीसाठी होती. ती देखील प्रसिद्ध झाली रिझर्व्ह बँकेच्या अॅगस्ट १९९५ च्या वार्तापत्रात!

या पाहणीनुसार या पाच वर्षांच्या कालावधीत मंजूर झालेल्या परकीय सहकार्य करारांच्या संख्येत मोठी वाढ झाली आणि ३००० पेक्षा जास्त करार प्रत्यक्षात अमलात आले. तरीही, या पाहणीत केवळ ७२० कंपन्यांच्या १४२ परकीय सहकार्य करारांचा समावेश आहे. यातील ४७ कंपन्यांमध्ये परकीय भागधारक बहुसंख्येने होते (१९८५-८६ मध्ये या कंपन्यांच्या एकूण भांडवलाच्या सरासरी ५८.६% होते); ४११ कंपन्यांत परकीय भागधारक अल्पसंख्येत होते (१९८५-८६ मध्ये सरासरी २८.३% परकीय भाग भांडवल होते); आणि २६२ निव्वळतांत्रिक सहकार्यांची करार होते. या ७२० कंपन्यांमधील परकीय चलनाच्या व्यवहाराची मुख्य वैशिष्ट्ये

तक्ताक्र. ३.२ : ७२० परकीय सहकार्य करार कंपन्या :
परकीय चलनाचे उत्पन्न आणि खर्च
१९८१ - ८२ ते १९८५ - ८६

(कोटी रुपयांमध्ये)

कलम	४७ उपकंपन्या आणि ४११ गौण कंपन्या	२६२ तांत्रिक भागिदाच्या
अ. परकीय चलनातील मिळकत (निर्यातीद्वारे)	२८३३.४	१२८१.६
ब. परकीय चलनातला खर्च (१+२+३+४)	४३३६.६	२०३७.४
१. आयात	३८८६.४	१९९९.५
२. रॅयल्टी आणि तांत्रिक शुल्क	६८.९	८६.५
३. लाभांश (dividends)	२०१.५	-
४. परकीय कर्जावरील व्याज	२०९.८	३१.४
क. परकीय चलनातील निव्वळ उत्पन्न (अ-ब)	-१५३३.२	-७५५.८

पुढीलप्रमाणे होती:

- ४७ उपकंपन्या (subsidiary companies) आणि ४११ गौण कंपन्यांत (minority companies) मिळून असणारे एकूण परकीय सामान्य भाग भांडवल (total foreign equity) १९८१-८२ मध्ये २९८.४ कोटी रुपये होते. ते वाढून १९८५-८६ मध्ये ३९८.५ कोटी रुपये झाले. ५ वर्षांत चक्र १००.१ कोटी रुपयांची वाढ झाली.
- या कंपन्यांत वास्तवात आलेली परकीय गुंतवणूक त्याहून कमी होती. कारण त्यांच्या कडील परकीय भागभांडवलातील काही हिस्सा बोनस शेअर्स (bonus shares) च्या रूपातील नफयाच्या पुनर्गुंतवणुकीमुळे होता. हे विचारात घेतले तर या पाच वर्षांच्या कालावधीत प्रत्यक्षात ३३.७ कोटी रुपयांचे परकीय भांडवल आले (उरलेले ६६.४ कोटी रुपये बोनस शेअर्सच्या स्वरूपात होते). याच प्रकारे १९८५-८६ पर्यंत या कंपन्यांमध्ये अगदी सुरुवातीपासून आलेले एकूण वास्तविक परकीय चलन १९२.५ कोटी रुपये होते.
- १९८१-८२ ते १९८५-८६ या कालावधीत या ७२० कंपन्यांद्वारे २२८९.२ कोटी रुपयांचे परकीय चलन देशाबाहेर गेले. म्हणजे दरवर्षी सुमारे ४५० कोटी रुपये!

या कंपन्यांत आलेल्या परकीय भांडवलाच्या प्रत्यक्ष ओघाची या आकडेवारीशी तुलना करूया. ४५८ उपकंपन्या आणि गौण कंपन्यांमुळे या पाच वर्षांच्या कालावधीत एकूण परकीय गुंतवणुकीपेक्षा ४५ पट जास्त परकीय चलन देशाबाहेर गेले. यापेक्षा धक्कादायक म्हणजे या कंपन्यांमध्ये आरंभापासून आलेल्या एकूण परकीय भांडवलाच्या (रु. १९२.५ कोटी) आठपट परकीय चलन केवळ या ५ वर्षांत देशाबाहेर गेले.

१९८५-८६ मध्यील डॉलरचा विनिमय दर लक्षात घेतला तर १५.७४ कोटी डॉलर्सची परकीय गुंतवणूक फक्त पाच वर्षांत १२२.३६ कोटी डॉलर्स परकीय चलन देशाबाहेर घेऊन गेली! आणि नुसत्या तांत्रिक सहकार्याच्या बाबतीत तर परकीय भांडवल येण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता, फक्त जावकाय होती.

जागतिकबँक्समोर जेव्हा अशा तहेवी गैरसोयीची माहिती येते तेव्हा तेतिला 'आकडेवारीमधील विसंगती' असे म्हणून उडवून लावतात. परंतु वरील आकडेवारी सुसंगत व खरी आहे हे रिझर्व्ह बँकने प्रसिद्ध केलेल्या इतर सर्वेक्षणांतून देखील सिद्ध होते. असेच एक सर्वेक्षण फेब्रुवारी २००० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या रिझर्व्ह बँकेच्या वार्तापत्रात आले आहे. आपण त्याच्यावर एक नजर टाकूया (तक्ता क्र. ३.३).

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

यामध्ये भारतातील प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक झालेल्या कंपन्यांतील निवडक २६८ कंपन्यांच्या १९९४-९५ ते १९९६-९७ या कालावधीतील वित्तीय कामगिरीचा आढावा घेतला आहे. परकीय गुंतवणूकदारांकडे १०% किंवा जास्त भाग असणाऱ्या या कंपन्या आहेत.

१९९९ नंतरचे रिझर्व्ह बँकेचे पाहणी अहवाल पूर्वीपेक्षाही ट्रोटक आहेत. या अहवालात भारतातील एकूण FDI कंपन्यांचा उल्लेख ही आढळत नाही आणि इतर कंपन्यांना या सर्वेक्षणातून वगळले आहे. त्याची माहिती रिझर्व्ह बँकेला मिळते किंवा नाही याचा काही पताच लागत नाही. तसेच या अहवालात या २६८ कंपन्यांतील नेमकी प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक किंवा आहे ते

तक्ताक्र. ३.३ :

२६८ परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक कंपन्या: परकीय चलनातील मिळकत / खर्च

(कोटी रुपयांमध्ये)

कलम	१९९४-९५	१९९५-९६	१९९६-९७	३वर्षांच्या आकडेवारी
अ. परकीय चलनातील मिळकत	३७८९.६४	४२१५.२७	४६९२.६०	९२६९७.५१
ब. परकीय चलनातला खर्च (१+२+३+४)	३९७५.३५	५७८३.७२	८०९४.९८	१७८५४.०५
१. आयात	३२९१.०४	४८९३.५१	६९७९.४०	९५१६३.९५
२. लाभांश	२२०.४९	२७१.६५	३४०.०३	८३२.१७
३. रॉयल्टी आणि तांत्रिक शुल्क	११४.०७	१३४.८०	१७२.२९	४२१.१६
४. इतर	३४९.७५	४८३.७५	६०३.२९	१४३६.७६
क. परकीय चलनातील निवळ उत्पन्न (अ-ब)	-१८५.७१	-१५६८.४४	-३४०२.३८	-५१५६.५३

दिलेलेच नाही. यात फक्त एकूण समभाग गुंतवणुकीचे आकडे आहेत.

१९९४-९५ मध्ये या २६८ कंपन्यांतील एकूण समभाग गुंतवणूक २४५६.८२ कोटी रुपये होती, ती वाढून १९९६-९७ मध्ये ३१८३.७२ कोटी रुपयांवर गेली. प्राधान्याचे समभाग व जस केलेले समभाग नगण्य असल्यामुळे यातून वगळले आहेत. यातील बोनस शेअर्स बाजूला काढले तर या कंपन्यांतील आरंभापासून आलेली प्रत्यक्ष समभाग गुंतवणूक खालीलप्रमाणे होती.

१९९४-९५	--	रु. १२२६.६८ कोटी
१९९६-९७	--	रु. १७६२.७४ कोटी

या तीन वर्षांच्या कालावधीतील या कंपन्यांचा परकीय चलनाचा जमा खर्च तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिला आहे.

आपण असेगृहित धरूया की या कंपन्यांत १००% समभाग FDI चे होते. तरी आपल्या असे लक्षात येते की केवळ तीन वर्षात या कंपन्यांतून देशाबाहेर गेलेले परकीय चलन या कंपन्यांत आरंभापासून असलेल्या समभाग गुंतवणुकीपेक्षा तीन पटीने जास्त आहे. १९९६-९७ मध्ये परकीय चलन बाहेर जाण्याचा वेग एवढा वाढला की, केवळ एका वर्षात एकूण समभाग गुंतवणुकीच्या दुप्पट जावक झाली! डॉलरमध्ये याचे रूपांतर केले तर, केवळ ५० कोटी डॉलर्सच्या एकूण FDI वर तीन वर्षात १४५ कोटी डॉलर्सचे परकीय चलन देशाबाहेर गेले आणि या कंपन्यांतील प्रत्यक्षातील FDI १००% पेक्षा (म्हणजे ५० कोटी डॉलर्सपेक्षा) कमी असल्यामुळे परकीय चलनाची खरी जावक नक्कीच तिच्या तीन पटीपेक्षा किंतीतरी जास्त आहे! या कंपन्यांच्या परकीय चलनाच्या खर्चामध्ये महत्वाचा वाटा आयातीचा होता. म्हणजे नफा बाहेर नेण्यासाठी 'आयात निर्यात किंमतीतील गोलमाल' तंत्राचा पुरेपूर वापर केल्याची शक्यता दिसते. अजून एक गोष्ट लक्षात येते की, या तीन वर्षात परकीय चलन देशाबाहेर जाण्याचा वेग १८ पटीने वाढला आहे. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाचा वेग जसजसा वाढत गेला, तसेच सापरकीय चलन देशाबाहेर जाण्याचा वेग गगनाला जाऊन भिडला.

आणि ही झाली सरकारने दिलेली आकडेवारी. एकूणात भारतात गुंतवणूक करणाऱ्या MNCs किंवा नफा देशाबाहेर घेऊन जात असतील याची कल्यानान केलेलीच बरी! भारतीय शासनाच्या चालू खात्यातील BOP च्या आकडेवारीवरून आपण याबद्दल एक ढोबळ अनुमान काढू शकतो.

लाभांश व व्याजाच्या देण्या-घेण्यांचा समावेश रिझर्व्ह बँक "गुंतवणुकीवरील उत्पन्नात" (Investment Income) करते. हे उत्पन्न चालू खात्यावरील BOP च्या तक्त्यांमध्ये "अप्रत्यक्ष" (Invisibles) प्रकाराखाली दाखवले जाते.

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

रिझर्व्ह बँकेच्या आकडेवारीनुसार या खात्यातील एकूण देण्यांमध्ये हळ्ळूळ्ळू वाढ होऊन १९९१-९२ मधील ३.३ अब्ज डॉलर्स वरुन ते १९९८-९९ मध्ये ५.५ अब्ज डॉलर्स वर पोहोचले. तथापि मिळकरीच्या एका वेळ्या प्रकारामुळे व्याज आणि लाभांशावरील निवळदेणी प्रतिवर्षी ३.५ अब्ज डॉलर्स च्या जवळपास स्थिर राहिली आहेत. ही मिळकत काही भारतीय कंपन्यांच्या परदेशातील गुंतवणुकीवरील लाभांशामुळे झालेली नाही. ही रिझर्व्ह बँकेची व्याजावरील कमाई आहे- त्यांनी विदेशी सरकारी कर्ज रोख्यांमध्ये (foreign government securities) भारताच्या परकीय चलन गंगाजळीच्या मोट्या भागाची गुंतवणूक केली आहे.¹⁶ FDI मुळे नफ्याची जावक जास्त न वाढव्यामागे अजून एक कारण आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या सध्याच्या इथल्या गुंतवणुकीतून मिळालेला नफा त्यांच्या इथल्याच उपकंपन्यांमधील आपले समभाग वाढविण्यासाठी वापरत आहेत. त्यांना आपल्या उपकंपन्यांतील आपले समभाग पूर्वीच्या ४०% वरुन ५१% पर्यंत - आणि काही क्षेत्रांत तर १००% पर्यंत - वाढविण्याची परवानगी मिळाली आहे.¹⁷ त्यामुळे देशाबाहेर जाणाऱ्या नफ्याचा वेग ब्राझील सारख्या इतर तिसऱ्या जगातील देशांपेक्षा अजून तरी खूपच कमी आहे. ब्राझीलमध्ये १९९३-९८ या फक्त ५ वर्षांच्या कालावधीत नफा बाहेर नेण्याचे प्रमाण ३.७ कोटी डॉलर्स वरुन ७०० कोटी डॉलर्स वर पोहोचले होते.¹⁸ आगामी काही वर्षात आपली देखील तीच गत होणार हे स्पष्ट आहे.

वरील कारणामुळे परकीय चलन देशाबाहेर जाप्याचा वेग आटोक्यात राहिला. तरीही १९९८-९९ मध्ये नफा आणि व्याजाच्या स्वरूपात बाहेर गेलेले एकूण परकीय चलन त्या वर्षांच्या FDI

तक्ता क्र. ३.४ : भारत : लाभांश आणि व्याजाचा देशाबाहेर जाणारा ओघ, आणि FDI ची आवक

दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स मध्ये

	९८-९९	९७-९८	९६-९७	९५-९६	९४-९५	९३-९४	९२-९३	९१-९२
गुंतवणुकीवरचे उत्पन्न (निवळ) (१-२)	-३५४४	-३५२१	-३३०७	-३२०५	-३४३१	-३२७०	-३४२३	-३४८०
१. जमा	१९३५	१५६१	१०७३	१४२९	८८६	३९५	३७६	२२१
२. खर्च	५४७९	५०८२	४३८०	४६३४	४३१७	३६६५	३७९९	४०६१
FDI ची आवक	२४६२	३५५७	२८२१	२१४४	१३१४	५८६	३१५	१२९

संदर्भ : Economic Survey, cited in EPW, No.11, Mar 11, 2000, p.859

पेक्षा दुप्पटीहून जास्त आहे. अगदी निवळ गुंतवणुकीवरील जावक देखील FDI च्या आवकीच्या जवळजवळ दीडपट होती (तक्ता क्र. ३.४)।

स्पष्टपणे सांगायचे तर भारतासारख्या तिसऱ्या जगातील देशांमधील FDI च्या ओघामुळे परकीय चलनाची समस्या सुट्ट्याऐवजी अधिकच गंभीर होत जाते. इतकी, की अगदी UNCTAD च्या WIR-99 मध्ये देखील याची कबुली द्यावी लागली. भारतात सिगरेटच्या पाकिटावर 'सिगरेट ओढणे आरोग्यास हानिकारक आहे' असे लहान अक्षरात तळाला छापलेले असते. त्याचप्रमाणे WIR-99 मध्ये तिसऱ्या जगातील FDI मुळे होणारे असंख्य हास्यास्पद फायदे मोजताना "नफ्याच्या जावकीमुळे तिसऱ्या जगातील BoP वर विपरित परिणाम होऊ शकतो" अशी सूचना दिली आहे (पान नं. xxii). अर्थातच त्यांनी या मुद्यांची सविस्तर चर्चा टाळली आहे.

तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये त्यांच्या पूर्वीच्या साम्राज्यवादी मालकांकळूयेणाऱ्या भांडवलाच्या मुक्तप्रवाहामुळे तेदिवाळ्ये रीत ढकललेल्यात होतात हे इतिहासाने सिद्ध केले आहे. पहिल्या महायुद्धापूर्वी जवळजवळ अर्धशेतक ब्रिटिश साम्राज्यवादांचा भरभराटीचा कालखंड होता. १८७०-१९१३ या कालावधीत ब्रिटनने परदेशी २.४ अब्ज पौंड (जवळजवळ १२ अब्ज डॉलर्स) गुंतविले होते. याच काळात ब्रिटनमध्ये परकीय गुंतवणुकीवरील मिळकतीच्या स्वरूपात ४.१ अब्ज पौंड परत आले. ब्रिटनने केलेल्या गुंतवणुकीपेक्षा ७०% पेक्षा जास्त इतके उत्पन्न त्यांना परत मिळाले.¹⁹

ब) परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या फायद्याविषयीच्या इतर दंतकथा

FDI च्या तिसऱ्या जगात होणाऱ्या ओघामुळे फायद्याच्या अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. FDI मुळे या देशांची निर्यात वाढल ही यापैकीच एक. या दाव्याचा आम्ही मागील प्रकरणातच समाचार घेतला आहे. तसेच असाही दावा करण्यात येतो की, MNCs च्या तिसऱ्या जगातील मुक्त प्रवेशामुळे या देशातील उद्योगात स्पर्धात्मकता वाढल आणि ते अधिक कार्यक्षम होतील. आणि ही स्पर्धेतील वाढच किंमती कमी करण्यास कारणीभूत होईल. या दाव्यातील तथ्य शोधण्यापूर्वी आपण या MNCs च्या रचनेविषयी माहिती घेऊ.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा उदय

विसाव्या शतकाच्या आगमनाबरोबरच विकसित देशातील भांडवली उत्पादन पद्धतीच्या स्वरूपात गुणात्मकबदल झाला. तिचा विकास होउन मतेदारी भांडवलशाहीच्या अवरस्थेचा उदय झाला. त्यापाठेपाठ मक्केदारी कंपन्यांचे या देशातील अर्थव्यवस्थावर वर्चस्व प्रस्थापित झाले.

अविरत विस्तार भांडवल संचय - हा भांडवलशाहीचा ऊर्जास्त्रोत आणि आत्मा आहे. यासाठी इतर देशांच्या साधनसंपत्तीचा वापर करण्याची हाव आणि गरज भांडवली विकासाच्या सर्व टप्प्यांमध्ये असते. कच्च्या मालाचे स्त्रोत व इतर देशांच्या बाजारपेठा नियंत्रणाखाली ठेवण्याची

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

विकसित भांडवली देशांमध्ये स्पर्धा मत्तेदार भांडवलशाहीच्या उदयानंतर तीव्र होत जाते. परिणामी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला भांडवलशाहीने मत्तेदारी अवस्थेत जेव्हापासून प्रवेश केला, तेव्हापासून FDI च्या स्वरूपातील भांडवलाची निर्यात वाढतच गेली आहे.

१९७० च्या दशकात अखेरीपर्यंत विकसित देशांतील मत्तेदारी कंपन्यांचे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार एवढ्या मोळ्या प्रमाणात वाढले की, त्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या. १९८० च्या दशकात जागतिकीकरणाच्या उदयानंतर या कंपन्यांचे खरोखरच जगभर सर्वत्र कारभाराचा विस्तार असणाऱ्या अजस्त्र प्राण्यांत रूपांतर झाले.

याबरोबरच या बलाढ्य कंपन्यांतील स्पर्धा अधिकच तीव्र झाली. आता ती जगाच्या कानाकोपन्यात प्रत्येक बाजारपेठेत पोचली. या कंपन्या आपली स्थिती बळकट करण्याचा आणि प्रतिस्पर्धावर वरचढ होण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यामुळे या बलाढ्य MNCs मध्ये आपसांत विलीनीकरण आणि ताबा घेण्याच्या उलाडार्लीना (mergers & acquisitions किंवा M & As) अगदी उत आला. १९९० च्या दशकात M&As मधील ही वाढ दरवर्षी नवीन उच्चांक गाठत आहे. १९९९ अखेरीस M&As मध्ये गुंतलेले मूल्य जागतिक पातळीवर २४०० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचले.^{२०} जगभरात FDI चा बहुतांश ओघ एकमेकांच्या देशांतील कंपन्या ताब्यात घेण्यासाठी होतो आहे. किंवद्दना जागतिक FDI ओघात अलिकडच्या वर्षात झालेली मोठी वाढ मुख्यतः या कारणामुळे आहे. १९९८ मध्ये ६४४ अब्ज डॉलर्सच्या एकूण जागतिक FDI ओघामधील ८४.५%, म्हणजेच ५४४ अब्ज डॉलर्स सीमेपलीकडील कंपन्या ताब्यात घेण्यासाठी (cross-border M&As) वापरात आले.^{२१} १९९७ मध्ये अशा प्रकारचा FDI ओघ ३४२ अब्ज डॉलर्स होता. म्हणजेच एका वर्षात M&As मध्ये जवळ जवळ ६०% वाढ झाली.^{२२}

यामुळे जागतिक स्तरावर भांडवलाच्या केंद्रीकरणात जबरदस्त वाढ झाली आहे. आज मूठभर राक्षसी MNCs जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रावर हुक्मत गाजवतात. औद्योगिक उत्पादनापासून बँकांपर्यंत, शेतीपासून घाऊकव्यापारापर्यंत. जगातील सर्वात मोळ्या २००० MNCs चा १९९८ च्या एकूण जागतिक GDP मध्ये २६.३% एवढा वाटा आहे. त्यावर्षीचे त्यांचे एकत्रित उत्पन्न ७६०० अब्ज डॉलरपेक्षा जास्त होते.^{२३} जगातील सर्वात मोळ्या १२ अर्थव्यवस्था वगळता इतर सर्व देशांच्या GDP ची एकत्रित गोळाबोरीज देखील एवढी होत नाही!^{२४} भारताचे १९९७ मधील GDP फक्त ३८१ अब्ज डॉलर्स होते.^{२५} या तुलनेतून MNCs च्या महाकाय स्वरूपाची थोडीफार कल्पना येते. या भीमकाय कंपन्यांचे जागतिक FDI ओघावरील बहुतांश भागावर नियंत्रण असते - यापैकी ७०% FDI ओघावर फक्त ३०० कंपन्यांचा ताबा आहे.^{२६}

आज जागतिक उत्पादनातील जवळजवळ प्रत्येक क्षेत्रावर मूठभर कंपन्यांचा ताबा आहे.

स्वयंचलित वाहने, इलेक्ट्रॉनिक्स, विमानवाहतूक, पोलाद, तेल, संगणक आणि रासायनिक उत्पादनांच्या क्षेत्रांत त्या त्या क्षेत्रातल्या फक्त पाच सर्वात मोळ्या कंपन्यांचा एकूण जागतिक विक्रीतला वाटा ३० ते ६०% आहे.^{२७} औषधांच्या ३०० अब्ज डॉलर्सच्या जागतिक बाजारपेठेतील एक चतुर्थांश भागावर आघाडीच्या फक्त ७ कंपन्यांचा ताबा आहे.^{२८} केवळ सहा कृषी-रासायनिक कंपन्यांची जननिक अभियांत्रिकी तंत्र निर्मित खाद्याच्या (genetically engineered food) जागतिक उद्योगावर हुक्मत आहे.^{२९} आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेतील कंपन्यांच्या विलीनीकरणाच्या वाढत्या वेगामुळे या विशाल कंपन्यांचे सामर्थ्यदिवसेंदिवस वाढतच जाणार आहे.

या कंपन्या एवढ्या अजस्त्र आहेत की त्या संपूर्ण देशच गिळून्कूट करू शकतात. वॉल मार्ट ही किंकोल व्यापारातील बलाढ्य कंपनी १६१ देशांपेक्षाही मोठी आहे. त्यात इस्थायल, पोलंड आणि ग्रीसासारख्या देशांचा समावेश आहे. इंडोनेशियापेक्षा मिस्सिसिपी मोठी आहे. फोर्डिंक्षिण आप्रिकेपेक्षा मोठी आहे. MNCs आणि देश यांची जर तुलनाच करायची झाली, तर जगातील सर्वात मोळ्या १०० अर्थव्यवस्थांमध्ये ५१ बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहेत आणि फक्त ४९ देश आहेत.^{३०}

या पार्श्वभूमीवर, आपण आता MNCs च्या तिसऱ्या जगातील गुंतवणुकीच्या होणाऱ्या तथाकथित फायदांमागचे तथ्य पारखूया.

१) तिसऱ्या जगातील उद्योगांची स्पर्धात्मकता खरच वाढेल का?

MNCs च्या अजस्त्र आकासानासमोर तिसऱ्या जगातील उद्योग कल्पटासमान आहेत. इतके नगण्य उद्योग MNCs बरोबर स्पर्धाकर्तील अशी अपेक्षा करणे हास्यास्पद आहे. स्पर्धाही नेहमीच बरोबरीच्या लोकांमध्ये होते. हत्ती आणि मुंगीमध्ये नाही.

म्हणूनच तिसऱ्या जगाच्या अर्थव्यवस्था साम्राज्यवादी भांडवलाच्या प्रवेशासाठी खुल्या करण्याचा अपरिहार्य परिणाम एकच होत आहे, तो म्हणजेया देशांचे उद्योग हळ्ळूळ्ळू अमेरिकन, युरोपियन आणि जपानी MNCs च्या ताब्यात जाऊ लागले आहेत. १९९८ मध्ये लॅटिन अमेरिकेत ५४.४ अब्ज डॉलर्सच्या FDI चा उपयोग फक्त अस्तित्वात असलेल्या उद्योगांचा ताबा घेण्यासाठी झाला. यामध्ये मुख्यतः खाजगीकरण केलेले सार्वजनिक उद्योग आणि आर्थिक संकटात सापडलेल्या खाजगी उद्योगांचा समावेश होता.^{३१} लॅटिन अमेरिकेत येणाऱ्या एकूण FDI मध्ये याचे प्रमाण ६८ ते ७५% होते. परिणामी महत्त्वाची औद्योगिक क्षेत्रे आणि आघाडीच्या कंपन्यांचा ताबा अमेरिका आणि इतर विकसित देशांच्या MNCs च्या हातात गेला आहे. १९९९ पर्यंत लॅटिन अमेरिकेतील १०० आघाडीच्या कंपन्यांपैकी ३३ पेक्षा जास्त कंपन्या परकीय गुंतवणूकदारांच्या शिकार झाल्या होत्या. ब्राझील हे आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचे लॅटिन अमेरिकेतील सर्वात प्रिय चराऊकुरण आहे. १९९२ ते १९९७ या कालावधीत प्रकीय गुंतवणूकदारांनी (मुख्यतः अमेरिकन) ब्राझील मध्ये कंपन्या ताब्यात घेण्याचे

प्रकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

किंवा विलीनकरणाचे ३५० हून जास्त करार केले. यात मुख्यतः बँक, विमा आणि वित्तीय क्षेत्रांबोरचरच औषध उद्योग, रासायनिक उद्योग आणि दूसरंचार क्षेत्रांचा देखील समावेश होतो.³²

असाच प्रकार १९९७ मध्ये दक्षिण कोरिया आणि इतर पूर्व व आग्रेय आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसल्यानंतर दिसून आला. यानंतर या देशांत येणारा FDI चा ओघ मुख्यतः देशी उद्योग कवडी मोलाने विकत घेण्यासाठीच वापरण्यात आला. आपण ७ व्या प्रकरणात याची सविस्तर चर्चा करू.

भारतात सुद्धा MNCs संपूर्ण अर्थव्यवस्था ताब्यात घेण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. अलिकड्या काही वर्षात नवीन उद्योग उभेकरणाऱ्येजी अस्तित्वात असलेल्या भारतीय कंपन्यांचे शेरअर्स विकत घेण्यासाठीच FDI चे प्रमाण वाढत चालले आहे. १९९५-९६ मधील १% वरून ते १९९८-९९ मध्ये १६% वर पोहोचले. १९९९-२००० च्या अंदाजानुसार हे प्रमाण ३३% पर्यंत जाण्याची शक्यता आहे.³³

भारत सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील पायाभूत उद्योग आणि वित्तीय संस्थांचे खाजगीकरण करत आहे. भारतात येणारे साप्राज्यशाही भांडवल त्याचा हळ्हळूताबा घेत आहे. (आपण याची लवकरच चर्चा करणार आहोत.) भारताच्या खाजगी क्षेत्रातील बडे उद्योग देखील मोठ्या प्रमाणात पुनर्रचना करीत आहेत. ते आपल्या अनेक उद्योगांतील काही उद्योग विकून निवडक उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करीत आहेत. या निवडक क्षेत्रांमध्ये स्पर्धेत टिकून राहण्याची त्यांना आशा आहे. (उदा. टाटाने 'टाटा ऑर्झल मिल्स' ची 'युनिलिवर' ला विक्री करून साबण आणि डिटर्जंट क्षेत्रातून अंग काढून घेतले आहे.) इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये भारतीय उद्योगपती MNCs बरोबर सहकार्याचा करार करून त्यांचे दुय्यम भागीदार बनत आहेत. अशा करार केलेल्या कंपन्यांदेखील थोऱ्याच वर्षात पूर्णपणे MNCs च्या ताब्यात जाण्याची खूप उदाहरणे आहेत. परिणामी, भारतीय कंपन्या परकीय गुंतवणूकदारांच्या ताब्यात जाण्याचे प्रमाण वाढतच चालले आहे. १९९९ मध्ये नगण्य असलेला हा आकडा १९९७ मध्ये २७९ वर पोहोचला: यात भागीदारांनी ताब्यात घेतलेल्या संयुक्त सहकारी कंपन्यांचा समावेश आहे; तसेच आपले भाग-भांडवल ४०% वरून ५१% पर्यंत वाढविलेल्या परकीय चलन नियमन कायद्याच्या नियंत्रणाखालच्या कंपन्यांचा देखील समावेश आहे.³⁴

दरम्यान भारतीय लघुउद्योग तर जमीनदोस्तच होत आहेत. लाखो लघुउद्योग ठप्प झाले आहेत आणि इतर देखील त्याच मार्गवर आहेत. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घातक परिणाम होत आहेत. आपण या मुद्याविषयी नंतर चर्चा करणारच आहोत.

२) यामुळे किंमती कमी होतील?

परकीय भांडवलाच्या आगमनामुळे किंमती कमी होतील हेदेखील धादांत खोटे आहे. शाळा,

कॉलेजांच्या अभ्यास क्रमामध्ये, स्पर्धा वाढल्यामुळे कंपन्यांच्या खर्चात कपात होऊन किंमती कमी होतील असेच अजूनही शिकवतात. ते अजूनही १९ व्या शतकातल्या 'स्पर्धात्मक भांडवल शाहीच्या' युगातून बाहेर आलेले नाहीत. 'मर्केदारी भांडवल शाही' अशा आर्थिक नियमांनुसार चालत नाही. राक्षसी मर्केदारी कंपन्यांच्या उदयानंतर आज प्रत्येक क्षेत्रात मूठभरच स्पर्धेक उरले आहेत. या मर्केदारी कंपन्या आता आपापसांतील स्पर्धेत किंमती कमी न करण्याचा अलिखित संकेत पाळतात. कारण या स्पर्धेतून त्यांच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण होतो. त्या एवढ्या अवाढव्या आहेत की, अशा प्रकारच्या किंमतीयुद्धामुळे सर्वांचा नाश होईल. या उलट त्या आपापसांतील सहकार्याने कृत्रिम रित्या भाव जास्त ठेवतात. आता स्पर्धा फक्त बाजारपेटील वाट्यासाठी होते. यामध्ये मालाच्या बाह्यस्वरूपातील विविधता आणि अनेक प्रकारची आक्रमक जाहीरात बाजी व विक्री तंत्रे ही मुख्य अस्त्रे आहेत. प्रतिस्पर्धी कंपन्यांतल्या लढाईची हीच आता प्रमुख युद्धभूमी झाली आहे. किंमतीत स्पर्धा आता फक्त नवीन उदयाला येणाऱ्या उद्योगांतच होत आहे. जसे आज संगणक उद्योगांमध्ये दिसून येते. या स्पर्धेत काही कंपन्या बंद पडतात तर काही मोठ्या होत जातात. अगदी मोजक्या बलाढ्य कंपन्या आखाड्यात उरतात तो पर्यंतच हे किंमतीयुद्ध चालते. त्यानंतर ते थांबते.

भारतामध्ये आपण हे पाहातच आहोत. 'पेप्सी' आणि 'कोक' या शीतपेयांच्या क्षेत्रातील राक्षसी उद्योगांचे उदाहरण तर ढळळ्यातीपणे दृष्टीस पडते. त्यांनी सर्व प्रतिस्पर्धी भारतीय कंपन्यांना गिळळूत केले आहे. बाजारपेटील हिंस्यासाठी तीव्र स्पर्धा करणाऱ्या ह्या कंपन्या किंमतीमध्ये स्पर्धा करण्याच्या भानगाडीत कधीच पडत नाहीत. उलट आपापसांत संगानमत करून ते किंमती पुऱ्यावतात आणि काही पैसे उत्पादन खर्च असलेली ३०० मि.ली. रंगीत पाण्याची बाटली चक्र न उरुपयाला विकतात.

३) चांगल्या गुणवत्तेचा माल उपलब्ध होईल?

जागतिकीकरणामुळे देशांतर्गत बाजारात उत्तम गुणवत्तेच्या वस्तू उपलब्ध होतील, असे देखील मानले जाते आणि हे खरेखरच घडले देखील आहे. भारतातील पाश्चात्यांचे बुद्धिवादी चमचे आणि विलासात मश्युल झालेले 'काळे साहेब' आयात मालाच्या सहज उपलब्धतेमुळे आनंदाने बेहोष झाले आहेत. ते परकीय गुंतवणुकीमुळे होणारा हा एक फायदा दाखवतात. या आत्मकेंद्रित स्वार्थी वर्गाला या आयात वस्तूमुळे अर्थव्यवस्थेवर पडणाऱ्या ताणाशी काही सोयरसुतक नाही. या आयातीमुळे देशाबाहेर जाणाऱ्या परकीय चलनामुळे देश दिवाळ्यावरीकडे ढकलला जात आहे. देशाच्या दिवाळ्यावरीमुळे या धनदांड्यांना काही फरक पडणार नाही. फक्त गरीब वर्गाची 'आर्थिक

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

पुनर्रचना कार्यक्रमाच्या' नवीन फेरीचा भार सहन करेल. आपण याची चर्चा नंतर करू.

क) 'FDI ची आवक – नफ्याची जावक' याचा सापळा

“जागेवर टिकून राहण्यासाठी
तुम्हाला जिवाच्या आकांताने
सतत धावत रहायला हवे.”

(Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*)

तिसऱ्या जगात येणाऱ्या FDI च्या फायद्याविषयीच्या प्रचारात सत्याचा लवलेशदेखील नाही, हे उघड आहे.

परकीय गुंतवणुकीमुळे मागासलेल्या देशांचा विकास होणार नाही, हे समजण्यासाठी खरंतर एवढ्या सविस्तर चर्चेची काहीच आवश्यकता नाही. साम्राज्यवादी भांडवलामुळेच विकास व्हायचा असता तर तो फार पूर्वीच व्हायला पाहिजे होता. कारण हे सर्व देश केवळ अर्ध्या शतकापूर्वीपर्यंत साम्राज्यवादांचे गुलामच होते. या देशांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी लाखो क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली आहे. साम्राज्यवादी भांडवल पुन्हा एकदा या देशांना गुलाम बनविण्यासाठीच येत आहे. हे कमीतकमी भारतासारख्या पूर्वीगुलामगिरीची नामुष्की भोगलेल्या देशातील जनतेने विसरता कामा नये. प्रसारमाध्यमे जनतेच्या विचारशक्तीचा ताबा घेऊन त्यांना भूल पाऊत आहेत; साम्राज्यवादांनी दोन शतके आमच्यावर गुलामगिरी लादली होती हेच विसरायला लावत आहेत. प्रसारमाध्यमांच्या या 'जनसंपर्क उद्योगा' (Public Relations Industry) ची 'उत्पादकता' व 'कार्यक्षमता' च दिसून येत आहे. साम्राज्यवादी आपला विकास करण्यासाठी येत आहेत हे देखील जनतेच्या गळी उत्तरवण्यात ते सध्या तरी यशस्वी झाले आहेत.

यात काहीच नवल नाही. जनतेच्या विचारांना हवे तसे लील्या वळवून साचेबंद बनवणे हेच प्रसारमाध्यमांचे कार्य आहे. जनसंपर्क उद्योगातील एक आघाडीचे तज्ज्ञ एडवर्ड बर्नेज यांच्या या संदर्भातील एका महत्त्वाच्या कार्यपुस्तिक्रित हे विचार मांडल्यात आले आहेत.³⁵

तिसऱ्या जगातील सत्ताधारीवर्ग, उच्च बुद्धिजीवी वर्ग, आघाडीचे अर्थशास्त्रज्ञ आणि त्यांच्या साथीदारांना अर्थातच ही सर्व वस्तुस्थिती नकीच ठाऊकआहे. हे सारे तपशील अधिकृत आकडेवारीतूनच घेतले आहेत. तरीदेखील तिसऱ्या जगातल्या जवळजवळ सर्वच देशातील राज्यकर्ते मग तेकुठल्याही संगचे असोत - सनातनी असोत, किंवा लोकशाही समाजवादी असोत, किंवा लष्करशहा असोत - सारे आपल्या अर्थव्यवस्थांच्या जागतिकीकरणाचा वेग वाढवतच

आहेत. (क्युबा सारखे काही अपवाद वगळता). त्यांच्या एवढ्या घायकूटीचे कारण काय?

भारतामध्ये देखील १९९१ पासून सतेवर आलेले निरनिराळ्या विचारसरणीचे राज्यकर्ते परकीय गुंतवणूकदारांना खूष ठेवण्यासाठी झटत आहेत. भारतातील आघाडीचे बुद्धिजीवी देखील जागतिकीकरणाचा वेग वाढवत नेण्यासाठी गदारोळ करीत आहेत. १९९९-२००० च्या भारतीय शासनाच्या आर्थिक सर्वेक्षणात जाहीर केले गेले आहे की, “परकीय व्यापाराचे उदारीकरण, आयात करात कपात, FDI आर्कर्षित करण्यासाठी सुस्पष्ट आणि निर्णयिक धोरणे या दिशांनी आमच्या आर्थिक सुधाराणांचा जोर असायला पाहिजे. त्यासाठी झटण्याचा मुख्य धडा १९९० च्या दशकाने घालून दिला आहे.”³⁶ अर्थमंत्री आणि त्यांचे आर्थिक सलागार या निष्कर्षापर्यंत कसे पोहोचले? (अर्थातच आर्थिक अहवाल त्याचे उत्तर देत नाही.)

यामागचे खरेकारण सांगण्याची हिंमत नेत्यामध्ये नाही. परंतु आधी दिलेल्या तपशिलातून ते उघडझाले आहे. परकीय प्रत्यक्षगुंतवणूक एव्हाद्या व्यसनासारखी आहे. जेवढ्या FDI ला तुम्ही आमंत्रण द्याल, तेवढ्याच जास्त प्रमाणात तुम्हाला FDI ची गरज भासते. एका साध्यागणितावरून हे समजून येते (तक्ता क्र. ३.५).

तक्ता क्र. ३.५ : **निवळ FDI ची आवक,**
जर दरवर्षी १००० डॉलर्स एवढी रक्कम गुंतवली तर
(गुंतवणुकीवरच्या नफ्याचा वार्षिक दर २०% आहे)

वर्ष	नवीन गुंतवणूक (१)	जमा झालेल्या FDI वरचा नफा प्रतावा (२)	निवळ आवक (१) वजा (२)
१ ले	१०००	२००	८००
२ रे	१०००	४००	६००
३ रे	१०००	६००	४००
४ थे	१०००	८००	२००
५ वे	१०००	१०००	०
६ वे	१०००	१२००	-२००

परकीय प्रत्यक्षगुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

आपण गृहित धरूया की, दरवर्षी देशामध्ये १००० डॉलर्स FDI चा ओघ येतो आणि तिचा वार्षिक प्रताव्याचा दर २०% आहे. याचाच अर्थ असा की, वर्षाला होणाऱ्या परकीय गुंतवणुकीपैकी २०% गुंतवणूक नफ्याच्या स्वरूपात देशाबाहेर परत जाते. (लक्षात ठेवा की तिसऱ्या जगत येणाऱ्या FDI चा वार्षिक प्रताव्याचा दर यापेक्षा किंतीतरी जास्त आहे.) तका क्र. ३.५ मध्ये याचा अंतिम परिणाम स्पष्ट होतो. दरवर्षी नफ्याच्या स्वरूपात देशाबाहेर जाणारे एकूण परकीय चलन वाढत जाते. परिणामी देशाला मिळणाऱ्या निव्वळ FDI मध्ये घटहोत जाते. सहाव्याच वर्षात ती ऋणात्मक होते: म्हणजेच मार्गील पाच वर्षात देशात आलेली एकूण FDI आवक (५००० डॉलर्स) सहाव्या वर्षी जेवढा नफा बाहेर घेऊन जाते, तो सहाव्या वर्षी देशात येणाऱ्या FDI (१००० डॉलर्स) पेक्षा जास्त आहे. परिणामी परकीय चलन खात्याच्या दिवाळखोरीतून वाचण्यासाठी तिसऱ्या जगातील देशांना वाढत्या प्रमाणात FDI ची गरज भासते. दुसऱ्या शब्दांत, देश FDI ची आवक - नफ्याची जावक' या सापड्यात सापडतात. हा परकीय कर्जाच्या सापड्या सारखाच सापडा आहे.

IMF-WB च्या हुक्मतीखाली आपल्या अर्थव्यवस्था FDI च्या प्रवेशासाठी खुल्या करणारे भारतासहित तिसऱ्या जगातील सर्व देश या सापड्यात अडकलेले आहेत. त्यांना वित्तीय दिवाळखोरीतून वाचण्यासाठी येनकेन प्रकारे वाढत्या प्रमाणात FDI ला आमंत्रण देणे भाग आहे, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था याशिवाय चालविणे अशक्य आहे.

ड) तिसऱ्या जगाचे पुनर्वसाहतीकरण

तिसऱ्या जगातील देश परकीय भांडवलाला आकर्षित करण्यासाठी जिवावर उदार झाले आहेत. त्यांनी आपल्या राष्ट्राची सर्व मालमत्ता लिलावात काढली आहे. यातील बहुतेक देशांमध्ये पायाभूत उद्योग, वित्तीय क्षेत्रे आणि पाणीपुरवव्यासारख्या अत्यावश्यक सेवांचे १९५०-६० च्या दशकात राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते. अर्थव्यवस्थेतील ही सर्वात महत्वाची क्षेत्रे अशा रीतीने साम्राज्यशाही भांडवलापासून सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न होता. आज ह्या सर्व सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण' ही तर जागतिक बँकेच्या, कर्जबाजारी देशांच्या 'आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमामधील' सर्वात महत्वपूर्ण अटीपैकी एक आहे.

पूर्व दक्षिण आशियापासून आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेपर्यंतचे तिसऱ्या जगातील सर्व देश सार्वजनिक उद्योगांचे वेगाने खाजगीकरण करत आहेत. जागतिक बँकेच्या १९९९ च्या जागतिक विकास वित्त अहवालानुसार (Global Development Finance) १९९७ मध्ये "विकसनशील देशांच्या" खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत ६६.६ अब्ज डॉलर्स चे व्यवहार झाले,

"यात मुख्यत: मोठे पायाभूत उद्योग होते" (पान क्र. १४१). हा आकडा १९९६ पेक्षा खूपच जास्त होता. त्यावर्षी हा आकडा २५.४ अब्ज डॉलर्स होता. याच अहवालात खाजगीकरणातून मिळालेल्या उत्पन्नाची विभागवार आकडेवारी देखील आहे (पान क्र. १४७-१४८): "१९९४ पासून खाजगीकरणाद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नात सर्वात जास्त वाटा पायाभूत उद्योगांचा आहे. यात ऊर्जा, दूरसंचार आणि वाहतूक कंपन्यांचा समोवश आहे. १९९७ मध्ये पायाभूत उद्योगांच्या खाजगीकरणातून अंदाजे ३७.४ अब्ज डॉलर्स उत्पन्न झाले. (विकसनशील देशांना खाजगीकरणाद्वारे मिळालेल्या एकूण उत्पन्नाच्या हे ५६% होते) १९९७ मध्ये प्राथमिक क्षेत्रांच्या - यात पेट्रोलियम, खाण, शेती आणि जंगलांचा समावेश होतो - विक्रीतून १२.९ अब्ज डॉलर्स उभे राहिले.... १९९७ मध्ये उत्पादन क्षेत्राच्या - यात पोलाद, रसायने, बांधकाम आणि इतर उपक्षेत्रांचा समावेश होतो - विक्रीतून ७.८ अब्ज डॉलर्स मिळाले." अहवालात पुढेनमूद केले आहे की, "वित्तीय क्षेत्राची - यात बँका, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि इतर वित्तीय सेवांचा समावेश होतो" - देखील विक्री होत आहे, १९९७ मध्ये याद्वारे "३.४ अब्ज डॉलर्स मिळाले."

या साधनसंपत्तीचा मोठा हिस्सा परकीय गुंतवणूकदारांनाच विकण्यात आला. वर उल्लेख केलेल्या जगतिक बँकेच्या अहवालानुसारच (पान १४८), १९९७ मध्ये तिसऱ्या जगातील साधनसंपत्ती परकीय गुंतवणूकदारांना विकून २८.८ अब्ज डॉलर्स मिळाले. १९९०-९७ या कालावधीत तिसऱ्या जगातील देशांनी खाजगीकरणाद्वारे एकूण ९८.५ अब्ज डॉलर्स चे परकीय चलन मिळविले. तिसऱ्या जगातील उत्पादक संसाधनांचा पूर्वीच्या वसाहतवादी शक्ती हळ्हूहळ्हू ताबा घेत आहेत. जागतिकीकरणाचे वास्तव स्वरूप हेच आहे. पुन्हा एकदा एकेकाळी गुलाम असण्याच्या या देशांची नैसर्गिक साधनसंपदा आणि संपत्ती साम्राज्यवादांना लुटण्यासाठी उपलब्ध केली जात आहे.

अर्जेन्टिनाने आपले सार्वभौमत्व अक्षरश: फुंकून टाकले आहे. त्यांच्याकडे विकण्यासाठी फारसे काही राहिलेले नाही. ज्याचे म्हणून खाजगीकरण शक्य होते, त्या सर्व क्षेत्रांचे खाजगीकरण झाले आहे- वाहतूक व्यवस्था, विमान वाहतूक, गॅस, तेल, वीज, अगदी रस्ते सुद्धा. चार लाख हेक्टर शेतजमिनी सहित अर्जेन्टिनाच्या विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशातील मोठा भाग परकीय गुंतवणूकदारांना विकण्यात आला आहे. अर्जेन्टिनाच्या या नवीन संरजामदारांमध्ये बँक्या अमेरिकन धान्य कंपन्यांशिवाय जॉर्जसोरेस देखील समील आहे.^{३७} (हा जगातील सर्वात मोठ्या संघेबाजांपैकी एक आहे.)

पेस्तमध्ये १९९१ मध्ये फुजीमोरी यांनी अध्यक्षपदी निवडून आल्याबरोबर पेट्रोलियम, खाणी आणि धातू शुद्धीकरण कारखान्यांची विक्री केली. देशाच्या औद्योगिक उत्पादनामध्ये ह्या उद्योगांचा

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

फार मोठा वाटा होता.³⁸ त्यांनी IMF-WB च्या हुक्मांची अंमलबजावणी एवढ्या वेगाने केली की प्रसारमाध्यमांनी त्यास 'फुजी-शॉक' नाव दिले. बहुधा विकण्यासारखे काहीच शिळक न राहिल्यामुळे बोलिहियाने तर आपली पाणीपुरवठा यंत्रणाच लंडनस्थित एका उद्योग समूहाला विकली. त्यांनी त्वरित पाण्याचे दर वाढविले. त्यामुळे सर्व देशभर दंगे होऊ लागले³⁹ आणि कंपनीला देश सोडून पळून जावे लागले.

तिसन्या जगामध्ये ब्राझीलची अर्थव्यवस्था सर्वात मोठी आहे. त्याचे उत्पादन भारताच्या दुप्पटीहून अधिक आहे. १९९८ मध्ये ब्राझीलमधून नफ्याच्या स्वरूपात बाहेर जाणाऱ्या परकीय चलनाने ७ अब्ज डॉलर्सची गगनाला भिडणारी पातळी गाठली. अर्थव्यवस्था दिवाळखोरीतून तारण्यासाठी देशाच्या सर्वात बहुमोल असणाऱ्या सार्कजनिक उद्योगांची विक्री केली जात आहे. यात तेल कंपन्या आणि वीज कंपन्यांसारख्या महत्वपूर्ण उद्योगांचा समावेश आहे. परकीय कंपन्यांना अमेरिकेनच्या खोन्यातून कच्च्या मालाच्या लुटीसाठी अधिक मोकळीक देण्यात आली. या कृपाप्रसादाचा लाभ घेण्यासाठी परकीय गुंतवणूकद्वारांची झुंबडउडाली. परिणामी ब्राझीलमधील परकीय गुंतवणूक १९९५ मधील २ अब्ज डॉलर्सवरून वाढून १९९९ मध्ये ३४ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली.⁴⁰

परंतु जेवढी FDI ची आवक जास्त, तेवढीच नफ्याची जावक जास्त. हा एक असा सापडा आहे, जो अधिकाधिक आवळत जातो.

तिसन्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था FDI वर अवलंबून आहेत. यामुळे परकीय गुंतवणूकदार मजबूत स्थितीत आहेत. ते तिसन्या जगातील देशांना त्यांची राष्ट्रीय मालमत्ता कवडीमोळाने विकण्यासाठी भाग पाडूशक्तात. या कारणामुळे १९९७ मध्ये ब्राझीलच्या शासनाने जनतेचा विरोध असतानाही 'व्हेल' (Vale) कंपनीचे खाजगीकरण केले. लॅटिन अमेरिकेतील आतापर्यंत झालेले हे सर्वात मोठे खाजगीकरण होते. युरेनियम, लोखंड आणि इतर खनिजांचे विपुल साठे, औद्योगिक आणि वाहतुकीच्या सुविधा 'व्हेल'च्या ताब्यात होत्या. हे उद्योग प्रचंड नफा मिळवून देत होते. १९९६ मध्ये त्यांनी ५ अब्ज डॉलर्सचे उत्पन्न मिळविले होते आणि भविष्यातही अशाच उत्तम कामगिरीची अपेक्षा होती. जगातील सर्वात जास्त नफा मिळविणाऱ्या आघाडीच्या ५०० कंपन्यांत तिचा समावेश होता. ह्या प्रचंड फायदा मिळवून देणाऱ्या कंपनीची विक्री शासनाने फक्त ३.३ अब्ज डॉलर्सला केली.⁴¹

१९९७ मध्ये दक्षिण कोरियाची अर्थव्यवस्था कोसळली. संकटातून सुटका करण्यासाठी IMF आणि पाश्चात्य देशांनी मदतीची योजना राबविली. या योजनेतील एकमुख्य अटअशी होती की, देशी कंपन्यांमध्ये १००% परकीय समभागांची परवानगी द्यावी. काही दिवसांमध्येच परकीय गुंतवणूकद्वारांनी संकटातून देशी कंपन्यांकवडीमालाने विकल्प घेतल्या. १९९४ मध्ये मेक्सिकोतील

अर्थव्यवस्था कोसळल्यानंतर त्यांच्यावर देखील अशाच अटी लादण्यात आल्या होत्या. या देशांच्या आर्थिक दुरावरथेच्या कारणांची चर्चा आपण ७ व्या प्रकरणात करणार आहोत, म्हणून आपण येथे हा विषय थांबवूया.

निष्कर्ष

पुन्हा एकदा गुलामगिरीच्या लुटीचे युग येत आहे. एकफरक आहे: साम्राज्यवादींचे तिसन्या जगातील देशांवर प्रत्यक्ष राजकीय नियंत्रण नाही. पण त्यांना त्याची गरजसुद्धा नाही. कारण त्यांनी या देशांना परकीय चलनाच्या सापळ्यात अडकविले आहे आणि यामुळे ते तिसन्या जगातील देशांवर हुक्मत गजविण्याच्या स्थितीत आहेत. तिसन्या जगातील सत्ताधारी वर्ग आपल्या भांडवल संचयाच्या संकुचित हेतूसाठी त्यांच्या अटी स्वीकारण्यास तयार आहेत.

दुसन्या शब्दात: तिसन्या जगातील देशांचे अमेरिका आणि इतर साम्राज्यवादी देशांच्या आर्थिक वसाहतींमध्ये रूपांतर होत आहे.

साम्राज्यवादी तिसन्या जगातील देशांची उत्पादनसाधने ताब्यात घेण्यावरच केवळ संतुष्ट नाहीत. तिसन्या जगाची जास्तीत जास्त लूटकरण्यासाठी तेया देशातील अर्थव्यवस्थांचे स्वरूपच पालटत आहेत. याच प्रकारे साम्राज्यवादी भारतीय अर्थव्यवस्थेला देखील आपल्या नियंत्रणाखाली घेऊन तोड-फोड करून तिची पुनर्संरचना करीत आहेत. पुढच्या प्रकरणात त्याची विस्ताराने चर्चा केली आहे. यातूनच तिसन्या जगातील इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थांमधील फेरबदलांची देखील कल्पना येते.

■ ■ ■

अमेरिकेचे राष्ट्रपती वूडो विल्सन यांनी पदावर असताना १९१३ मध्ये लिहिले होते :

"अमेरिकेतील भांडवलदार आणि कारखानदार हेच अमेरिकी सरकारचे मालक आहेत".

- लिओ ह्युबरमन, MR, Sept 1950

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसन्या जगाचे दरवाजे उघडले

अमेरिकेने एकतरफी अमलात आणलेली किंवा आणत असलेली धोरणे : मुक्त व्यापार आणि स्वत्वा बाजारपेठेच्या घोषणांस्वाळी अमेरिकन भांडवलदारांचे हितसंबंध बळकट करणे; या हितसंबंधाना पोषक अशा पद्धतीने जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या धोरणांना आकार देणे; अमेरिकेचे आर्थिक हितसंबंध वाढवण्याच्या दृष्टीने इतर देशांची आर्थिक आणि सामाजिक धोरणे बदलण्यासाठी दडपण आणणे; अमेरिकन शस्त्रास्त्रव्यापार वाढवणे आणि त्याच्बरोबर इतर देशांचा शस्त्रास्त्रव्यापार रोखणे; संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या प्रमुखवावर दडपण आणून त्याला घालवणे आणि अमेरिकेच्या पसंतीचा पुढील प्रमुख नियुक्त करून घेणे; ... आणि अमेरिकन हृच्छा आकांक्षांना विरोध करणाऱ्या काही देशांना 'गुंड देश' अशी उपाधी देऊन जागतिक संस्थांमध्ये सामील होण्यापासून रोखणे.

- Samuel Huntington , 'The Lonely Superpower',
Foreign Affairs, Mar/Apr 1999, pp. 37-38.

'दि रिटर्न ऑफ डिप्रेशन इकॉनॉमिक्स' (सन २००१) मध्ये उदारमतवादी अर्थतज्ज्ञ पॉल क्रुगमन लिहितात :

जागतिक वित्तव्यवस्थेला अस्थिर करणारी आणि अल्पविकसित देशांना धोक्यात आणणारी समस्या अजून संपलेली नाही. १९९५ मधील मेक्सिकोचे आणि १९९७-९८ मधील आशियाई देशांतील आर्थिक / परकीय कर्जाचे संकट हे एका तीन अंकी नाटकातील फक्त पहिले दोन अंक म्हणावे लागतील. आणि २००१-२००२ मध्ये अर्जेंटिनाच्या पेसोवरील घोंघावणारे संकट ही तिसऱ्या अंकाची केवळ सुरुवात आहे हे ही स्पष्ट झाले आहे. पण या नाटकात पुढे नव्ही काय काय घडेल ते सांगता येणार नाही.

- The Editors, MR, Apr 2002, p.4

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

तिसऱ्या जगातल्या इतर देशांप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्था देखील 'FDI ची आवक - नफ्याची जावक' या सापळ्यात अडकली आहे. मागील प्रकरणात आपण याची चर्चा केलीच आहे.

म्हणूनच तिसऱ्या जगातल्या इतर देशांप्रमाणेच भारतीय राज्यकर्ते देखील परकीय गुंतवणूकद्वारांना आकर्षित करण्यासाठी विलक्षण सवलती देत आहेत. केंद्रीय व्यापारमंत्री मुरासोली मारन यांच्या शब्दात, ''देशाला व्यापार आणि गुंतवणुकीसाठी अत्यंत सुयोग्य ठिकाण बनवणे हाच मुख्य उद्देश होता'' (हांगकांगच्या बज्या उद्योगपतीसमोर २४ फेब्रुवारी २००० रोजी दिलेल्या भाषणात).¹ देशाची पायाभूत मालमत्ता, नैसर्गिक साधनसंपदा, शेतीक्षेत्र, अगदी 'मानवसंपदा' देखील कवडीमोल किंमतीत विकायला काढली आहे. या विलक्षण विक्रीची चर्चा आपण या प्रकरणात दोन भागांमध्ये करणार आहेत. भाग 'एक' मध्ये महत्वपूर्ण अशा पायाभूत आणि वित्तीय क्षेत्रांच्या विक्रीची चर्चा करणार आहोत. साम्राज्यवादी आज भारतावर हुक्मत गाजवत आहेत. त्यांची लूट अधिकाधिक वाढवण्यासाठी ते भारतीय अर्थव्यवस्थेचा संपूर्ण कायापालट करत आहेत. या परिस्थितीची चर्चा भाग 'दोन' मध्ये करणार आहोत.

भाग एक : भारताच्या उत्पादन साधनांची बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विक्री

अ) पायाभूत क्षेत्राची विक्री

भारतातील पायाभूत उद्योग मुख्यतः सार्वजनिक क्षेत्रात आहेत. ह्या सर्वउद्योगांचे खाजगीकरण करून ते अत्यंत कमी किंमतीत परकीय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात दिले जात आहेत. भारतातील बज्या उद्योगांसमूहांना देखील (बहुतेक्वा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे दुय्यम भागीदार म्हणून) या खाजगीकरण होत असलेल्या मालमतेतील काही हिस्सा मिळत आहे.

अलिकडेच भारत सरकारने गॅस अऱ्थोरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड किंवा 'गेल' (Gas

Authority of India Ltd.) च्या १८% समभागांची विक्री केली. यातील ५% समभाग एन्ऱॉन कार्पोरेशन आणि १.३% समभाग ब्रिटिश गॅस कंपनीने विकत घेतले. ‘गेल’ च्या या दोन प्रतिस्पद्यांना अशा रीतीने विनासायास कंपनीत प्रवेश करता आला.

‘गेल’ ही ‘नवरत्न’ कंपनी आहे. भारतातील गॅस व्यवसायातील ९५% हिंश्यावर तिचे वर्चस्व आहे. १९९८-९९ मधील या कंपनीचे उत्पन्न रु.७०००० कोटी तर निव्वळ नफा रु. १०६० कोटी होता. सरकारने या कंपनीच्या समभागांची विक्री फक्त रु.७० प्रतिसमभाग या भावाने केली. अशा रीतीने या कंपनीतल्या आपल्या स्वतःच्या भागीदारीतील एक पंचमांश भागाची विक्री करून निर्गुतवणुकीतून १०८५ कोटी रुपये उभेकेले.

चेन्नईतून प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रंतलाइन ह्या पाक्षिका मध्ये व्ही. श्रीधर यांनी या व्यवहाराविषयी तज्ज्ञांची मतेदिली आहेत. त्यांच्या मतानुसार ‘गेल’ च्या समभागांची विक्री प्रत्यक्षात ७० रुपयांपेक्षा किंतीतरी जास्त दराने झाली असती. ‘गेल’ चे शेअर्स सरकारने मातीमोल किंमतीत कसेविकले याचा अंदाज पुढील वस्तुस्थितीवरून येईल. ‘गेल’ च्या शेअर्सचा दर जून १९९७ मध्ये मुंबई शेअरबाजारात रु. १८३ प्रतिसमभाग होता, तर ब्रिटिश गॅस कंपनीने मफतलाल समूहाच्या गुजरात गॅस कंपनीचे शेअर्स १९९७ मध्येच रु. २७० प्रतिसमभाग या दराने घेतले होते. गुजरात गॅस कंपनीपेक्षा निश्चितच ‘गेल’ किंतीतरी मोठी कंपनी आहे आणि ‘गेल’ चे नैसर्गिकवायू बाजारपेठेवर निर्विवाद वर्चस्व आहे. त्यामुळे निश्चितच ‘गेल’ च्या समभागांना जास्त भाव मिळायला पाहिजे होता.²

अशाच प्रकारे काही दिवसांपूर्वी सरकारने विदेश संचार निगम लिमिटेड (Videsh Sanchar Nigam Ltd. किंवा VSNL) मधील आपल्या मालकीच्या समभागांपेकी काही समभागांची विक्री रु.७५० प्रतिसमभाग या दराने केली तेव्हा बाजारात या समभागांचा दर जवळजवळ रु. ११०० प्रतिसमभाग इतका होता.³

या सर्व ‘ब्लूचिप’ कंपन्याच्या शेअसचेखरे मूल्यही कंपन्यांच्या वर्तमान मालमतेवरून किंवा संभाव्य उत्पन्न क्षमतेवरून ठरायला हवे. परंतु त्यांच्या बाजारभावाशी तर याचा दुरुल्लासुद्धा संबंध नाही. म्हणजे भारत सरकारचा तोटा वरील आकड्यांवरून दिसतोत्यापेक्षाही जास्त आहे. म्हणूनच जर हेसमभाग विकायचेच होतेतर निदान त्यांची विक्री जास्तीत जास्त वाढीव किंमतीला करायला हवी होती. याउलट सरकार बाजारभावापेक्षाही कमी दराने या समभागांची विक्री करत आहे. सरकारने सर्वांत जरुरीच्या क्षेत्रांचा ‘सेल’ लावला आहे.

यापेक्षाही संतापजनकगोष्ट म्हणजे तेल आणि नैसर्गिकवायू महामंडळाने (Oil and Natural Gas Corporation किंवा ONGC) शोधून विकसित केलेले तेलक्षेत्र देखील खाजगी उद्योग समूहांच्याताब्यात दिलेजात आहे. आश्चर्याची बाब म्हणजे ONGC नेत्यासाठी केलेल्या खर्चाची

भरपाई देखील वसूल केली गेली नाही! भारताच्या महालेखापाल परीक्षकांनुसार पेट्रोलियम मंत्रालयाच्या या निर्णयामुळे ONGC चा ३३ कोटी डॉलर्स (१२४४ कोटी रुपये) एवढा जबरदस्त तोटा झाला आहे.⁴

या व्यवहारात अजूनही काही भानगडी आहेत. भारत सरकारने ज्या अटींवर या तेलक्षेत्राचा ताबा खाजगी उद्योगधांयांना दिला आहे, त्या खरोखरच भयानक आहेत! सरकारने या कंपन्यांकडून आंतरराष्ट्रीय दराने तेल विकत घेण्याचे मान्य केले आहे. सध्याचा आंतरराष्ट्रीय दर प्रतिबॅरल २५ डॉलर्सच्या आसपास आहे. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की ONGC च्या कच्च्या तेलाचा उत्पादन खर्च (भांडवलावीरल व्याज आणि तत्सम खर्चासह) १९९० मध्ये प्रतिबॅरल ५ डॉलर्स एवढा होता. (येथे नियोजन मंडळाचे माजी सदस्य आणि नियोजन मंडळामधील तेल क्षेत्राचे प्रमुख अरुण घोष यांचा संदर्भ घेतला आहे.) म्हणजे, आम्ही आमच्याच कंपनीने शोधलेल्या आणि विकसित केलेल्या तेलक्षेत्राचा ताबा उदारतेने परकीय कंपन्यांना द्यायचा आणि नंतर आमचेच तेल आम्हीच उत्पादन किंमतीपेक्षा ५ पट जास्त दराने विकत घ्यायचे! हे सगळे खरोखरच मन उद्दिश्य करणारे आहे.

मुक्ता आणि पन्ना तेलक्षेत्रांचा ताबा दाखोळची कुप्रसिद्ध कंपनी एन्ऱॉन आणि रिलायन्स यांच्या उद्योग संघाला देण्यात आला आहे. अरुण घोष यांनी दिलेल्या आकडेवारीनुसार १९९४ मध्ये जेव्हा तेलाची किमत प्रतिबॅरल १८ डॉलर्स होती, तेव्हा या उद्योग संघाला या तेल क्षेत्रातून होणारी एकूण वार्षिक मिळकत (सर्व भांडवली खर्च वजा जाता) कमीत कमी ४४ कोटी डॉलर्स असावी. त्यांचे सामान्य भागभांडवल फक्त ४० कोटी डॉलर्स होते.⁵ आज तेलाचे दर प्रतिबॅरल २५ डॉलर्सवर पोहचले असताना या उद्योग संघाला कमीत कमी ७० कोटी डॉलर्स प्रतिवर्षी उत्पन्न होत असेल म्हणजेच समभाग भांडवलावर १७५ % एवढा दणदणीत परतावा! शिवाय प्रत्यक्षातल्या पेक्षा हा अंदाज खूपच कमी आहे.

गेल्या पन्नास वर्षांत भारतीय जनतेने आपल्या रक्ताचे पाणी करून उभी केलेली देशाची मालमता अशालाजिरवाण्या अटींवर पाश्चात्य दरोडेखोरांच्या घशात ओतली जात आहे.

फक्त एवढ्यावरच MNCs समाधानी नाहीत. त्या जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्राची पुनर्बांधणी करत आहेत. देशात नक्की काय चालले आहे आणि कोणते बदल घडत आहेत, हे समजून घेण्यासाठी आपण वीजक्षेत्राची चिकित्सक चर्चा करू या.

वीजक्षेत्र : एक चिकित्सा

भारत सरकारने विदेशी व्यापारातील तूट भरून काढण्यासाठी परकीय गुंतवणुकीला खुल्या केलेल्या अगदी सुरुवातीच्या क्षेत्रांमध्ये वीजक्षेत्राचा समावेश आहे. हे पायाभूत उद्योगांतील सर्वांत

महत्त्वाच्या क्षेत्रांमधील एक आहे आणि आतापर्यंत जवळजवळ पूर्णपणे सार्वजनिक क्षेत्राच्या ताब्यात होते. वीजक्षेत्र परकीय गुंतवणूकदांराना खुले करणे ही जागतिक बैंकने तिसऱ्या जगातील कर्जबाजारी देशांवर लादलेल्या 'आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमातील' एक अट होती.⁶

पहिला टप्पा : परकीय वीजउत्पादकांना आमंत्रण

वीजक्षेत्र सुधारणेच्या पहिल्या टप्प्यात सरकारने वीजनिर्मिती क्षेत्रातील सार्वजनिकगुंतवणुकीत जबरदस्त कपात केली. त्याजागी खासगी विशेषत: परकीय कंपन्यांना नवीन वीजप्रकल्प उभारण्यासाठी आमंत्रित केले. आज जगभरात मुख्यत: सहाकंपन्या वीजनिर्मितीच्या यंत्र सामुग्रीच्या पुरवठादार आहेत आणि त्यांचे ढोबळमानाने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेवर वर्चस्व आहे. वीजनिर्मिती क्षेत्रामध्ये सध्या अनेक दशकांमध्ये नव्हती एवढी मंदी आहे. आज मागणीपेक्षा किंतीतरी जास्त वीजनिर्मिती क्षमता उपलब्ध आहे.⁷ या परिस्थितीत सरकार फायद्याचा सौदा करू शकले असते. परंतु गरजवंताला अक्कल नसते म्हणतात. जागतिक बैंकन्या धाकाखाली सरकारने या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसमोर अक्षरश: गुडघे टेकले. वीजनिर्मिती आणि यंत्रसामुग्रीचे उत्पादन करणाऱ्या या कंपन्यांच्या सुसंघटित टोळीने भारत सरकारची अगतिकता हेरूनच आपसांत संगनमत करून सरकारच्या मानगुटीवर बसून वाढूल त्या सवलती उपटण्याचा सपाटा लावला आहे.

भारत सरकारने या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांबरोबर विविध वीजनिर्मिती प्रकल्प उभारणीसाठी केलेल्या अंतिम क्षरातील अटी म्हणजे शुद्ध लुग्दीप्री आहे. यापैकी एकसवलत म्हणजे परकीय गुंतवणूकदांराना कर्दिल्यावर एकूण समभाग गुंतवणुकीकर कमीत कमी १६% प्रतिवर्ष इतक्या निवळ नफयाची (after tax profit) हमी! आणि या पुढीची गोष्ट म्हणजे या परकीय कंपन्या त्यांच्या साठ्यालोट्यातल्या परकीय कंपन्यांकडून यंत्रसामुग्री खरेदी करणार त्यामुळे त्या भाडवल गुंतवणुकीचे आकडे कागदोपत्री सहज पुरावतील. आणि प्रत्यक्षामध्ये किंतीतरी जास्त नफयाची हमी मिळवतील. हेव्यवहारात शब्दश: कसे घडत्येहे आपण पुढेपाहूच. याउपर सरकारने या कंपन्यांना रुपयाच्या अवमूल्यनामुळे कमी होणार नफा भरून देण्याचीही हमी दिलेली आहे. अशारीतीने ही गुंतवणूक जवळपास निर्धोक आहे.

अगदी कमीत कमी अंदाज काढला तरी या परकीय कंपन्यांना एकूण गुंतवणुकीवर २५% पेक्षाही जास्त नफा होईल. आणि मंदीच्या तजख्यात सापडलेल्या त्यांच्या स्वतःच्या बाजारपेक्षा इथिला हा नफा किंतीतरी जास्त आहे. त्याची सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय वित्रबाजारपेक्तील ६ ते ८% याव्याजदराशी तुलना करा आणि वर ही सर्वगुंतवणूक सुरक्षित, नफयाच्या हमीसह!⁸ आहेकी नाही लूट्य लूट!

तरीही या सर्व आर्थिक सुधारणा सार्वजनिक क्षेत्राची मर्तेदारी संपवण्याच्या नावाखाली केल्या जात आहेत आणि वीजक्षेत्राच्या खाजगीकरणातून स्पर्धावाढेल असाही प्रचार केला जातोय. हा या सर्वावर कळसच!

एन्ऱॉनचा अध्याय ----

परकीय गुंतवणूकदांबरोबर वीजनिर्मिती प्रकल्पासाठी केलेल्या करारांपैकी एक म्हणजे कुप्रसिद्ध एन्ऱॉन प्रकल्प. हा प्रकल्प एन्ऱॉन या अमेरिकी बहुराष्ट्रीय कंपनीची उपकंपनी दाभोल पॉवर कंपनी ही महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्हातील दाभोल येथे उभारत आहे. या प्रकल्पाचा पहिला टप्पा मे १९९९ मध्ये कार्यान्वित झाला असून दुसरा टप्पा २००१ च्या अखेरीपर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे. आता या प्रकल्पाला ज्या अटींवर सरकारने मान्यता दिली त्या अटींचा आपण खोलवर विचार करूया. यावरून आपल्याला संपूर्ण वीजनिर्मिती क्षेत्रात काय घडत आहे याची चुणूक दिसेल.

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने (Maharashtra State Electricity Board किंवा MSEB) दाभोल पॉवर कॉर्पोरेशन बरोबर २० वर्षांच्या कालावधीसाठी २००० मॅर्गवॉट वीज खरेदीचा कारार केला आहे. या करारान्वये MSEB दाभोल पॉवर कॉर्पोरेशन कडून विजेची खरेदी करण्यास बांधील आहे ही गोष्ट आता सर्वश्रुतच आहे.⁹

जून १९९९ पासून MSEB ने दाभोल पॉवर कॉर्पोरेशन कडून विजेची खरेदी करण्यास सुरुवात केली. आणि ही वीज ४ रुपये ९६ पैसे प्रति युनिट या प्रचंड दराने विकत घेतली.¹⁰ हा दर MSEB इथल्या खाजगी वीजनिर्मिती प्रकल्पांकडून खरेदी करत असलेल्या विजेच्या दराच्या दुपटीपेक्षाही जास्त आहे. टाटा इलेक्ट्रिक कंपनीचा दर १ रुपया ८० पैसे ते २ रुपये ५ पैसे तर एन.टी.पी.सी. (National Thermal Power Corporation) चा दर यापेक्षाही कमी म्हणजे ८० पैसे ते १ रुपया ६० पैसे प्रतियुनिट इतका आहे.¹¹ विजेची अव्वाच्या सव्वा किंमत वसूल करण्यासाठी एन्ऱॉनने आपल्या भांडवली खर्चाचे आकडे किंती प्रमाणात फुावले आहेत याची कल्पना एन्ऱॉनचा दाभोल प्रकल्प आणि त्याच कंपनीने उभारलेला टीसाईड (इंलंड) येथील प्रकल्प यांच्यात तुलना केल्यास येते. एन्ऱॉनच्याच एका माहितीप्रकाप्रमाणे टीसाईड येथील प्रकल्पासाठी एन्ऱॉनचा भांडवली खर्च हा दाभोल प्रकल्पाच्या भांडवली खर्चाच्या निम्मा आहे आणि विद्युत निर्मिती क्षमता साधारणत: सारखीच आहे.¹²

वीजखरेदी कराराच्या अटींनुसार दाभोल पॉवर कॉर्पोरेशनने आकारलेल्या वीजदराचे दोन प्रमुख घटक आहेत: (१) क्षमतेची किंमत, आणि (२) इंधनाचा खर्च. यांतील पहिला घटक अमेरिकी महाराई निर्देशांकाबरोबर जोडलेला आहे. तर दुसरा घटक आंतरराष्ट्रीय बाजारातील इंधनाच्या किंमतीशी जोडलेला आहे. याचबरोबर रुपयाच्या अवमूल्यनापासूनही संरक्षणाची हमी एन्ऱॉनला दिलेली आहे. त्यामुळे येत्या काही वर्षातच एन्ऱॉनच्या विजेची किंमत आभाळाला भिडणार आहे. इतर काही कारणाने नाही वाढली तरी रुपयाच्या अवमूल्यनामुळे नक्कीच वाढेल.

आता आपण या प्रकल्पामुळे किंती परकीय चलन गमावणार आहोत याचे गणित करूया.

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटचाल

डॉलरला ४३ रु. ५० पैसे या विनियम दराने एन्ऱॉनने पुरवलेल्या विजेचा दर येतो युनिटमागे ११.२५ सेंट्स. पुढील दोन वर्षात जेव्हा प्रकल्पाचे दोन्ही टप्पे पूर्णपणे कार्यान्वित होतील तेव्हा एन्ऱॉन २००० मेंगॅवॅट इतका वीजपुरवठा दरवर्षी करेल. म्हणजेच एन्ऱॉनने एका वर्षात पुरवलेली एकूण वीज = २००० मेंगॅवॅट \times ३६५ दिवस \times २४ तास/दिवस = १७.५२ अब्ज किलोवॅटतास. याची वार्षिक किंमत होते १.९७ अब्ज डॉलर्स इतकी. आणि कारण एकूण २० वर्षासाठीचा आहे. म्हणजेच २० वर्षात परदेशी जाणारी एकूण रकम १.९७ अब्ज डॉलर्स \times २० वर्षे = ३९.४ अब्ज डॉलर्स.¹³ म्हणजेच एकदाच केलेल्या २ अब्ज डॉलर्स एवढ्या गुंतवणुकीवर आपण ३९.४ अब्ज डॉलर्स एवढे परकीय चलन गमावणार आहोत!¹⁴ या २ अब्ज डॉलर्स पैकीही फारच थोडी गुंतवणूक खरे म्हणजे परकीय गुंतवणूक आहे. बरीचशी रकम भारतातच कर्ज घेऊन उभारलेली आहे. आणि वरील सर्वगणित हे आंतरराष्ट्रीय बाजारातील इंधनाच्या किंमतीतील संभाव्य वाढ हिशेबात न घेता केलेले आहे. (एप्रिल २००० नंतर म्हणजे हे लिहिताना इंधनाच्या किंमती गगनाला भिडल्या आहेत.)

आणखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे एन्ऱॉन पुरवेल तेवढी सर्व वीज घ्यायला लावण्याची अटमान्य करण्यात आली आहे. त्यातील एक युनिट सुद्धा खरेदी केले नाही तरी त्यानी आकारलेले बिल देणे बंधनकारक आहे. याची हमी म्हणून MSEB ची मालमता, तसेच राज्यसरकार व केंद्र सरकार यांच्या मालमता एन्ऱॉनकडे गहान ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

हा सर्व खर्च एन्ऱॉनची तिळमात्र गरज नसताना केला जातोय! ही गोष्ट इतकी उघड आणि स्पष्ट आहे की जागतिक बँकेने सुद्धा नाइलाजाने म्हणा पण हे मान्य केले आणि महाराष्ट्राला कायमस्वरूपी वीजपुरवठा करणाऱ्या महाकाय प्रकल्पाची गरज नसून, दिवसातील ज्या वेळेत विजेचा जास्त वापर होतो त्यावेळेपुरती अतिरिक्त वीजपुरवव्याची गरज आहे, या कारणास्तव प्रकल्पासाठी कर्ज नामंजूर केले.¹⁵

एन्ऱॉनचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणाऱ्या तज्ज्ञांची मते आज खरी ठरत आहेत. एन्ऱॉनमुळे MSEB ला स्वस्तात वीजपुरवठा करणाऱ्या पुरवठादारांकडून त्यांची क्षमता असतानाही कमी वीज घेणे भाग पडत आहे. MSEB टाटा इलेक्ट्रोनिक कंपनीकडून पूर्वीपक्षा २०० ते २५० मेंगॅवॅट कमी वीज खरेदी करत आहे. आणि मंडळाच्याच मालकीचे चंद्रपूर औष्णिक विद्युत केंद्र प्रसंगी बंद ठेवले जात आहे. केवळ यामुळे MSEB ला दरवर्षी ४६० कोटी रुपये तोटा सहन करावा लागणार आहे.¹⁶ आणि अद्याप एन्ऱॉनचा दुसरा टप्पा सुरु व्हायचा आहे!

एन्ऱॉनने अशी काय युक्ती केली? सर्व तज्ज्ञांची, अगदी भारत सरकारच्या स्वतःच्या सल्लागारांची मते सुद्धा एन्ऱॉनबद्दल प्रतिकूल असताना त्याकडे डोळेझाक करून आणि त्याबाबत देशात अस्तित्वात असलेले नियम आणि कायदेयांचीही पायमली करून एन्ऱॉनला कशी परवानगी

दिली गेली हा सुद्धा एक केगळाच अध्याय आहे. हा अध्याय उर्जा विषयातील प्रसिद्ध तज्ज्ञ अभ्य मेहता यांनी आपल्या *Power Play: A Study of the Enron Project* (ओरिएन्ट लॉगमन, नवी दिल्ली) या पुस्तकात पुराव्यानिशी सादर केला आहे.

कायद्याच्या पायमलीचे सर्वात ढळदळीत उदाहरण म्हणजे एन्ऱॉन बरोबरचा वीज खरेदी करार करताना केंद्रीय वीज प्राधिकरणाला (Central Electricity Authority किंवा CEA) सुद्धा डावलले गेले. कायद्यानुसार विजेबाबतचा कोणताही करार करताना CEA कडून हिरवा कंदील मिळणे बंधनकारक आहे. या प्रकल्पांबाबत दाखल केलेल्या जनहित याचिकेवर २ डिसेंबर १९९६ रोजी निकाल देतांना मुंबई उच्च न्यायालयाने ओढलेले ताशेरे मार्मिक आहेत: “या प्रकरणातून स्वातंत्र्यानंतर पश्चास वर्षांनी सुद्धा ‘सत्तेचे राजकारण’ या देशातील जनतेचे हित कशा प्रकारे पायदळी तुडवते आणि सरकार आपल्या घृणास्पद कृत्यांचे समर्थन करायला किती खालच्या थरास जाऊ शकते हेच ठळकपणे दिसून येते...”¹⁷ तरी देखील उच्च न्यायालयाने पुरेशी स्पष्टता नसल्याचे कारण देऊन ही याचिका फेटाळली आणि सर्वोच्च न्यायालयाने या निकालाविरुद्ध केलेल्या अपिलाची सुनावणीही करण्यास नकार दिला. खरंतर सर्वोच्च न्यायालयाने अर्जदारांना आपले म्हणणे मांडण्याचीही संधी दिली नाही.¹⁸ हे सर्व विचित्र तर आहेच पण धक्कादायकही आहे.

तोच अध्याय पुन्हा पुन्हा ----

भारत सरकारने घाईदाईत मंजूर केलेल्या इतर सात प्रकल्पांच्या बाबतीतही हाच काळाकुट्ट अध्याय गिरवला जातोय. हे सर्व प्रकल्प उभारत असलेल्या अमेरिकन आणि युरोपीय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारत सरकारने हमी दिलेल्या १६% नफ्यापेक्षाही जास्त नफा कमावण्यासाठी प्रकल्पाचा भांडवली खर्च कागदोपत्री पुगवला आहे. भांडवली खर्च पुगावण्याचे प्रमाण काय आहेयाचे अनुमान एकाच तपशिलावरून स्पष्ट होईल. एन्ऱॉनने दाखोळच्या प्रकल्पाच्या सुमारासच आणि जवळ्यास या प्रकल्पाएवढाच प्रकल्प मलेशियात उभारला आहे. त्याचा भांडवली खर्च हा दाखोळ वीजप्रकल्पाच्या भांडवली खर्चपिक्षा ४०% नी कमी आहे.¹⁹ वीजक्षेत्राबाबत अभ्यास आणि चिकित्सा करणाऱ्या राष्ट्रीय कार्यकारी गटाने (National Working Group on Power Sector किंवा NWGPS) केलेल्या अभ्यासानुसार वायूवर आधारित परकीय वीजप्रकल्पांचा सरासरी भांडवली खर्च ४.०३ करोड रुपये प्रति मेंगॅवॅट एवढा आहेत कोळशावर आधारित वीजप्रकल्पांचा खर्च ५.०६ करोड रुपये प्रति मेंगॅवॅट आहे. साहजिकच या परकीय कंपन्यांच्या प्रकल्पांमध्ये निर्माण होणाऱ्या विजेचा दरही फारच जास्त असणार. जर हेच प्रकल्प भारत हेची इलेक्ट्रिकल्स लि. (Bharat Heavy Electricals Ltd. किंवा BHEL) ने उभारले असते तर त्यांचा भांडवली खर्च फक्त ३ करोड रुपये प्रति मेंगॅवॅटच्या आसपास झाला असता.²⁰

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटचाल

भारत सरकारने डिसेंबर १९९८ पर्यंत विविध परदेशी कंपन्यांबरोबर एकूण ७५,००० मेंगवॉट इतक्या वीजनिर्मिती क्षमतेच्या प्रकल्प उभारणीचे वेगवेगळे करार केले आहेत.²¹ एन्ऱॅनच्या २००० मेंगवॉट क्षमतेच्या दाखोल प्रकल्पामुळे प्रतिवर्षी सुमारे २ अब्ज डॉलर्स देशाबाहेर जाणार आहेत. एकूण परकीय वीज प्रकल्पांच्या क्षमतेच्या १ / ३ जरी वीजनिर्मिती झाली (२५,००० मेंगवॉट) तरी वर्षाकाठी देशाबाहेर जाणारे एकूण परकीय चलन ३०,००० कोटी रुपये अथवा १० अब्ज डॉलर्स इतके असेल. ही आकडेवारी NWGPS आणि इंदिरा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंटल रिसर्च यांनी केलेल्या अभ्यासातून पुढे आली आहे.²²

या सगळ्याची आवश्यकता होती का ? ----

अद्यापही भारताला एन्ऱॅन किंवा इतर कोणत्याही वीजनिर्मिती करणाऱ्या परकीय कंपनीची मुळीच आवश्यकता नाही. कारण सार्वजनिक क्षेत्रातील BHEL या कंपनीची अतिशय उच्च प्रकारची आणि जागतिक दर्जाची वीजनिर्मितीसाठीची यंत्रसामुग्री बनवण्याची क्षमता आहे. दुर्दैवाची बाब अशी की ही क्षमता मागणी अभावी उपयोगात आणली जात नाही. BHEL ही आंतरराष्ट्रीय दर्जाची वीजनिर्मिती प्रकल्प उभारणारी कंपनी आहे आणि जगभरातील सुमारे ५० देशांमध्ये वीजनिर्मिती यंत्रसामुग्री, वीजनिर्मिती प्रकल्प व प्रकल्प देखभालीच्या सेवा BHELने पुरवल्या आहेत. आज भारतात ६१,००० मेंगवॉट वीजनिर्मिती करणाऱ्या प्रकल्पांपैकी सुमारे ६५% प्रकल्पांची उभारणी BHEL नेच केली आहे,²³ आणि ते देखील परकीय वीजकंपन्यांपेक्षा कितीतरी कमी दरात, हे आपण वर पाहिलेच आहे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत बरेच सेखाजगी वीजनिर्मिती प्रकल्प प्रत्यक्षात उतरलेले नाहीत. डिसेंबर १९९८ पर्यंत एकूण केवळ १५८९ मेंगवॉट निर्मिती क्षमतेच्या प्रकल्पांची उभारणी झाली आहे.²⁴ आणि १९९७ ते २००२ या नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत अधिकृत आकञ्च्यानुसार खासगी क्षेत्रात फार तर ७००० ते ८००० मेंगवॉट क्षमतेच्या प्रकल्पांची उभारणी होऊ शकेल.²⁵ तर दुसरीकडे BHEL ची प्रतिवर्षी ५८५० मेंगवॉट वीजनिर्मिती प्रकल्पासाठी लागणारी यंत्रसामुग्री बनवण्याची क्षमता असताना सुद्धा १९९० पासून BHEL ने सरासरी ३२०० मेंगवॉट प्रतिवर्ष एवढ्याच क्षमतेच्या वीजनिर्मिती यंत्रसामुग्रीची निर्मिती केली आहे.²⁶ म्हणजेच भारतीय राज्यकर्त्यांची इच्छा असती तर परकीय कंपन्यांनी १९९० पासून आतापर्यंत उभारलेल्या आणि २००२ पर्यंतच्या अंदाजापर्यंत उभारणी होईल अशा दोन्ही मिळून होणाऱ्या एकूण विद्युत निर्मिती क्षमतेएवढी विद्युतनिर्मिती क्षमता BHEL नक्तीच उभारू शकली असती. परंतु स्वकीय राज्यकर्त्यांनी स्वदेशाचे हित त्यांच्या नफेत्वारीच्या संकुचित फायद्यासाठी देशोधडीला लावण्याचे केवळ त्रिखाले आहे. त्याप्रमाणे राज्यकर्त्त स्वदेशी क्षमता मोडीत काढण्याची आणि स्वदेशी स्वयंपूर्णतेची गळचेपी करण्याची मनोमन इच्छा बाल्गणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हुक्माचे कठपुत्र्यांप्रमाणे पालन करीत आहेत. आणि यामुळे

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना या देशाची मनमानी लूट आणि पिळवणूक करण्यास अगदी मोकळे रान मिळाले आहे. यामुळे ब्रिटिश राज्याच्या कूर आठवणी पुन्हा मनात गर्दी करताहेत. त्यावेळी ब्रिटिशांनी भारतीय उद्योगांची उत्पादन क्षमता नष्ट करण्यासाठी आणि ब्रिटिश निर्यात मालाबरोबर होणारी स्पर्धा संपुष्टात आणण्यासाठी स्थानिक कारागिरांचे अंगठे कापले होते.

देशहिताच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाची गोष्ट म्हणजे ज्या प्रकल्पांची उभारणी परकीय कंपन्यांनी केली तेच प्रकल्प जर BHEL ने उभारले असते तर नवीन प्रकल्प उभारणीच्या गुंतवणुकीचा अर्थव्यवस्थेवर पडणारा अतिरिक्त खर्च वाचला असता. कारण प्रकल्प उभारणीपासून तेयंत्रसामुग्री बनवण्यापर्यंत BHEL ने अगोदरच गुंतवणूक केलेली आहे आणि काम नसल्याने आज ही गुंतवणूक वाया जात आहे. एवढेच नव्हे तर BHEL ला लागणाऱ्या सुट्या भागांचा पुरवठा करणाऱ्या देशी उद्योगांनाही कामे मिळाली असती आणि रोजगाराचीही निर्मिती झाली असती. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेलाही उभारी आली असती. याउलट परदेशातून वीजनिर्मिती प्रकल्पासाठी लागणारी यंत्रसामुग्री आयात केल्यामुळे, परदेशी अर्थव्यवस्थेला त्याचा फायदा होणार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था संकटात लोटली जाणार आहे.

वीजक्षेत्र सुधारणेचा दुसरा टप्पा : राज्य विद्युत मंडळांना मोडीत काढण्याचा सुनियोजित भाव

१९९० च्या दशकाच्या मध्यास वीज क्षेत्र सुधारणांच्या दुसर्या टप्प्यास सुरुवात झाली. जागतिक बँकेने केंद्र सरकारवर दबाव आणला आणि केंद्र सरकारने वेगवेगळ्या राज्य सरकारांच्या गळी जागतिक बँकेच्या तज्ज्ञांचा सल्ला घेण्याची कल्पना उत्तरवली. राज्य सरकारे राजी झाल्यानंतर ताबडतोब या तज्ज्ञांनी राज्य विद्युत महामंडळांचे तीन वेगवेगळ्या विभागांत - वीजनिर्मिती, वीजव्हन, आणि वीजवितरण - विभाजन करण्याचा सल्ला दिला.²⁷ हेतीन स्वतंत्र विभाग निर्माण झाले की या पुढची पायरी म्हणजे अर्थातच या तीनही विभागांचे खाजगीकरण करणे. या सूचनेची अंमल बजावणी करण्यासाठी केंद्र सरकारने लगोलग राज्यसरकारावर दबाव आणण्यास सुरुवात केली. जागतिक बँकेच्या आदेशाना न जुमानणाऱ्या काही राज्यसरकारांना वठणीवर आणण्यासाठी “वीजविधेयक २०००” चा प्रस्ताव केंद्राने आणला आहे. म्हणजे मग त्या राज्यांनाही वीज मंडळाची पुनर्स्वास्थ्यना करावीच लागेल.²⁸

राज्य विद्युत मंडळे मोडीत काढण्याची व पर्यायाने त्यांचे खाजगीकरण करण्याची ही प्रक्रिया ओरिसा, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, हरियाणा, उत्तरप्रदेश या राज्यांत प्रगतिपथावर आहे. आणि इतर राज्येही त्याच तयारीत आहेत.

म्हणे स्पर्धा वाढेल ----

या व्यवस्थेचे समर्थक असा प्रचार करीत आहेत की परकीय कंपन्या आल्यामुळे वीज क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण होईल व त्यामुळे वीज मंडळांची कार्यक्षमता वाढेल आणि विजेच्या दरात घट होईल.

पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनीही २६ फेब्रुवारी २००० रोजी वीजमंत्र्यांच्या बैठकीत राज्य वीजमंत्र्यांना ‘वीजक्षेत्र सुधारणांच्या’ अंमलबजावणीसाठी आग्रह करताना, वरीलप्रमाणे विधान केले आहे.²⁹ पंतप्रधान वाजपेयी, केंद्रीय वीजमंत्री आणि जागतिक बँक तज्ज्ञ यांच्या मतानुसार राज्य विद्युत मंडळांची एकसंघ रचना, आणि वीजक्षेत्र हा सार्वजनिक उद्योग असणे, यामुळे या मंडळांना हजारो कोटी रुपयांचा तोटा होत आहे.

जागतिक बँक तज्ज्ञांनी केलेल्या सर्वशिकारशी अत्यंत हास्यास्पद आहेत. तसेच वीजमंडळाचे वीजनिर्मिती, वीजवहन आणि वितरण असेतीन स्वतंत्र विभाग करण्याची सूचनाही व्यवहारशून्य आणि अतर्क्या आहे. कारण विजेचा साठा करता येत नाही. वीजपुरवठा आणि वीजवापर या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी व्हाव्या लागतात म्हणूनच वीजनिर्मिती, वहन आणि वितरण या गोष्टीमध्ये सुसंगती आणि एकजिनसीपणा असावा लागतो.

तसेच वीजमंडळाचे विभाजन व खाजगीकरण केल्यावर मर्केदारी संपेल आणि स्पर्धा वाढेल हेही धादांत खोटे आहे. वीजवहन आणि वीजवितरण या दोन गोष्टीमध्ये प्रत्यक्षात स्पर्धादूर्च, पण तात्विक दृष्ट्याही स्पर्धा होऊ शकत नाही. आणि उपलब्धताच गरजेपेक्षा कमी असताना वीजनिर्मितीमध्ये ही स्पर्धा होण्याची शक्यता अतिशय धूसर आहे. एवढेच नाही तर जेव्हा विजेची उपलब्धता जास्त असेल तेव्हाही खुली स्पर्धा होत नाही हे एन्ऱॉनच्या उदाहरणावरून स्पष्टच दिसते: एन्ऱॉनची महागडी वीज प्रसंगी स्वतःचे प्रकल्प बंद ठेवूनही घेणे महाराष्ट्र राज्य वीज मंडळावर करारानुसार बंधनकारक आहे! स्पर्धेच्या आणि कार्यक्षमतेच्या पडद्यामागे वास्तवात वेगळेच घडत आहे. सार्वजनिक क्षेत्राच्या मर्केदारीच्या ऐवजी खाजगी क्षेत्राची, खासकरून विदेशी मर्केदारी आणली जात आहे. सार्वजनिक क्षेत्रात थोडेतरी सार्वजनिक उत्तरदायित्व व नियंत्रण होते. खाजगी क्षेत्र मात्र फक्त नफयाचीच वाढती आस धरणाच्या भागधारकांनाच जबाबदार राहील. खरोखरच हेच होउलागले आहे हे आपण ओरिसाच्या उदाहरणावरून समजू शकतो. तिथे राज्य विद्युत मंडळाचे विभाजन व खाजगीकरण जवळपास पूर्ण झाले आहे. ओरिसातील वीजवितरणाचे जाळे चार विभागात विभागून त्याचे खाजगीकरण केले गेले. यातील तीन विभाग मुंबई सर्बर्बन इलेक्ट्रिसिटी सप्लाय (Bombay Suburban Electricity Supply किंवा BSES) या कंपनीने तर चौथा विभाग अमेरिका स्थित ‘ईएस ट्रान्सपॉवर’ या बहुराष्ट्रीय कंपनीने घेतला आहे. प्रत्येक कंपनीची स्वतः वीजपुरवठा करत असलेल्या विभागात मर्केदारी आहे. वीजवहन मात्र अद्यापही राज्याच्या मालकीच्या ‘ग्रिडको’ या कंपनीच्या हाती आहे. जेव्हा ग्रिडकोचे खाजगीकरण होईल तेव्हा तिचे सुद्धा खाजगी मर्केदारीत रुपांतर होईल. वीजनिर्मितीच्या बाबतीत सुद्धा राष्ट्रीय औषिक विद्युत महामंडळाच्या मालकीचा तालचरे वीजनिर्मिती प्रकल्प वगळता सर्व औषिक विद्युत केंद्रे त्याच ‘ईएस ट्रान्सपॉवर’ या अमेरिकन MNC च्या ताब्यात आहेत. अशाप्रकारे ओरिसात

‘स्पर्धा’ नावाला देखील उरलेली नाही.³⁰

तोट्याला जबाबदार कोण -----

राज्य विद्युत मंडळांना तोटा कशामुळे होतो? जर खरेच राज्य विद्युत मंडळे सार्वजनिक उद्योग असल्याने आणि अकार्यक्षमतेमुळे तोटा होत असेल तर मग त्यांचे खाजगीकरण केल्याबरोबर वीज आणखी महाग का होते? सार्वजनिक असणे हे तोट्याचे खरे कारण नाही हे स्पष्टच आहे. खरं तर, उच्चप्रूकर्णांच अनेक मार्गानी वीजमंडळांचे रक्त शोषून घेत असतो. पहिलं म्हणजे राज्य वीज मंडळांची सर्वाधिक बिले थकवणा चांपैकी एक खुद्द राज्यसरकारेच.³¹ उदाहरणार्थ, उत्तरप्रदेश राज्य विद्युत मंडळाच्या एकूण थकबाकीपैकी ४०% थकबाकी ही उ.प्र. सरकारची आहे.³² वीजबील बुडवणारा दुसरा प्रमुख ग्राहक म्हणजे खाजगी उद्योगांदे. या कंपन्या वीजबिले भरमसाठ रकम होईपर्यंत थकवतात आणि नंतर सरकार ही बिलं माफ करते, आणि वीजमंडळाचा आणखी तोटा होतो.³³ वीज मंडळांना येणाऱ्या तोट्याचं आणखी एक कारण म्हणजे धनिक शेतमालकांना राजकारण्यांच्या कृफेने जाणून बुजून अतिशय स्वस्तात केला जाणारा वीजपुरवठा. राज्य विद्युत मंडळांच्या या संकटात भर पडते ती मंत्री आणि शासकीय अधिकारी यांच्या अतोनात भ्रष्टाचारामुळे. उ.प्र. विद्युत मंडळाच्या तोट्याची निःपक्ष चौकशी करण्यासाठी सुप्रीम कोर्टनेमल्लिया आयोगाने मंडळाच्या तोट्यास मंत्री आणि वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारीच जबाबदार असल्याचा ठपका ठेवला आहे.³⁴ आता ह्या वीजमंडळांचे खाजगीकरण होत आहे. खाजगी कंपन्या नफा मिळवण्यासाठीच गुंतवणूक करणारा. धनाढ्य वर्ग त्यांचे दलाल पुढारी आपले हितसंबंध सोडायला तयार नाहीत. अशा वेळी विजेचे दर वाढवून सामान्य ग्राहकावरच हा भार टाकला जात आहे.

राज्य वीजमंडळ कर्मचार्यांच्या अकार्यक्षमतेचे अथवा भ्रष्टाचाराचे समर्थन करण्यासाठी आम्ही हा युक्तिवाद करत नाही. काही वीजमंडळ कर्मचारी अकार्यक्षम आणि भ्रष्टाचारी आहेतच. शेवटी ज्या मातृभूमीत सर्वोच्च स्थानांवरील नेते हजारो कोटी रुपयांच्या गैरव्यवहार आणि भ्रष्टाचारात आंकठबुडालेले आहेत आणि तरीही तेन्यायसंस्था आणि पोलिस यांना आपल्या बोटावर नाचूवन स्वतः सहीसलामत राहतात, तेथील सर्वसामान्य कर्मचाऱ्यांना खडतर परिश्रमाची आणि प्रामाणिकपणाची नैतिक प्रेरणा कुठून असणार? वरील विस्तृत युक्तिवादातून आम्हाला एवढेच सांगायचे आहेकी वीजक्षेत्र सुधारणांचा खरा उद्देश राज्य वीजमंडळांची दुखणी दूर करण्याचा नाही तर तोटा आणि अकार्यक्षमतेची कारणे दाखवून ही मंडळे परकीय आणि स्थानिक खाजगी कंपन्यांना विकणे आणि त्यांना भरमसाठ नफा कमावण्यासाठी मर्केदारीचे रान मोकळे करणे हाच आहे.

वीजदर आभाळाला भिडणार -----

राज्य विद्युत मंडळांचे ज्या अटीवर खाजगीकरण होत आहे त्यावरून विजेचे दर आभाळाला

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

भिडणार हेनक्ही आहे. एका साध्यासोप्या मांडणीतून हे स्पष्ट होईल. वीजनिर्मिती, वहन व वितरण या तीन वेगवेगळ्या विभागांमध्ये खाजगीकरण करायचे तर प्रत्येक विभागाच्या मालमत्तेचे पुनर्मूल्यांकन करावे लागेल. या पुनर्मूल्यांकनामुळे भांडवली खर्चात कित्येक पटींनी वाढ होईल. आता वीजनिर्मिती करणाऱ्या कंपनीस एकूण भांडवल गुंतवणुकीवर किमान १६% नफ्याची हमी दिलेली आहे. तशीच ती त्यापुढे वहन व वितरण करणाऱ्या कंपन्यांनाही द्यावी लागेल. यावरून शेवटी ग्राहकापर्यंत काय दराने वीज पोहोचाणार याची कल्पना सहज करता येईल! यातही सर्वात पोळ्ला जाणार आहे तो ग्रामीण ग्राहक. दूरदूर पसरलेल्या ग्रामीण वितरण व्यवस्थेमुळे वीजपुरवठ्याचा खर्च नेहमी जास्त असतो. सध्या प्रति अनुदानामुळे ग्रामीण भागात परवडणाऱ्या दरात वीज पुरवठा करणे शक्य होते. अशा प्रकारची सर्व अनुदाने रद्द करण्याची जागतिक बँकेची अट असल्याने लवकरच प्रति अनुदाने बंद होउन वीजदर वाढतील. ग्रामीण भागातील जनता अंधारात बुडेल.

अतिशयोक्ती नाही. आत्ताच कुठे आर्थिक सुधारणांना आरंभ झाला आहे. तोच वीजदर वाढण्यास सुरुवात झाली आहे. ओरिसामध्ये तर मार्गील तीन वर्षांत ७६% वीज दरवाढ झाली आहे.^{३५} तेथे वीजवहन व्यवस्था अजून सरकारी मालकीच्या 'ग्रिडको' या कंपनीच्या ताब्यात असल्याने व 'ग्रिडको' ला थोडाफारही नफा कमावण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने वीजदरवाढ एका पातळीपर्यंत थांबली आहे. अन्यथा ओरिसामध्ये विजेचे दर फारख जास्त वाढले असतो. परंतु यामुळे 'ग्रिडको' वरील एकूण कर्ज ४००० कोटींच्या घरात पोहोचले असून आज 'ग्रिडको' दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर आहे. तिची थकलेली देणी ४००० कोटी रुपयांवर पोहोचली आहेत.^{३६}

आंध्रप्रदेशात राज्य वीजमंडळाचे खासगीकरण झाल्यानंतर सर्वसामान्य ग्राहकांची वीज बिले दुप्पट झाली आहेत. दरम्हा १०० युनिट वीज वापरणाऱ्या कुटुंबाची बिले रातोरात रु. १२० वरून रु. २१५ वर गेली. तसेच दरम्हा २०० युनिट वापरणाऱ्यांची वीज बिले रु. ३३० वरून रु. ५१० वर गेली आहेत.^{३७}

यापेक्षाही भरमसाठ दरवाढ येत्या काही वर्षांत अनुभवावी लागणार आहे. ऑल इंडिया पॉवर इंजिनिअर्स फेडरेशनचे प्रसिद्ध व सन्माननीय नेते श्री. के. अशोक राव आणि वीजक्षेत्रातील इतर कामगार संघटनांचे नेते यांचा हवाला देऊन टाईम्स ऑफ इंडिया ने नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या वृतानुसार जागतिक बँकेने सन २००० सालापर्यंत १९९४ सालाच्या किंमतीवर घर्गुती वीजदरात ५४९.६% वाढ तर शेती क्षेत्रासाठीच्या वीजदरात ६१२.८% आणि सार्वजनिक कामांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या विजेच्या दरात ४२०.७% एवढी प्रचंड दरवाढ सुचविली आहे.^{३८} जणूकाही उपरोक्त दरवाढ पुरेशी नाही म्हणून की काय, जागतिक बँकेचे व्यवस्थापकीय संचालक पीटर एल. वोईक्यांनी आपल्या भारत भेटीमध्ये, सरकारने खाजगी वीजप्रकल्पांच्यावर सध्या अस्तित्वात

असणारी कमाल वीजदर मर्यादा रद्द करावी, त्यामुळे स्पर्धा वाढेल व आपोआपच योग्य वीजदर या स्पर्धेतून ठरेल, असे सुचवले आहे.^{३९}

एकदा का राज्य विद्युत मंडळांचे खाजगीकरण झाले आणि परकीय वीजकंपन्यांनी या देशाच्या वीजक्षेत्रावर मर्केदारी ताबा प्रस्थापित केला की या कंपन्या अगदी सहजपणे भारत सरकारवर त्यांना हव्या त्या अटी लादू शक्तील! खाजगी मर्केदारीची जुलूम जबरदस्ती किंती भयानक असते हेनुकत्याच घडलेल्या एका घटनेने सिद्ध केले आहे. ओरिसात अलीकडे झालेल्या चक्रीवादालाने ओरिसाला उधवस्त करून टाकले आणि ओरिसातील वीजवितरण करणाऱ्या 'ईएस ट्रान्सपॉवर' या अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनीस यामुळे नुकसान सोसावे लागले. 'ईएस ट्रान्सपॉवर' चे मुख्य प्रशासकीय अधिकारी डेनिस बाक यांनी सरकारकडे या झालेल्या नुकसानीची भरपाई व्हावी यासाठी ३०० कोटी रुपयांची मागणी केली आणि या मागणीची पूर्तता न केल्यास विजेचे दर तिप्पटकरण्याची धमकी दिली.^{४०} परकीय कंपन्यांना नफ्याची हमी आणि जोखीम मात्र सरकारची, हा कुठला न्याय?

आपण या अगोदर पाहिलेच आहेकी वीजनिर्मिती क्षेत्राच्या अंशतः खाजगीकरणामुळे नफ्याच्या रूपात प्रचंड प्रमाणात परकीय चलन या देशातून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या खजिन्यात लोटले जातेय. जर वीजक्षेत्राचे संपूर्ण खाजगीकरण म्हणजेच वीजनिर्मिती, वीजवहन व वितरण या तीनही विभागांचे विभाजन व खाजगीकरण झाले तर परकीय कंपन्यांच्या खजिन्याकडे वाहणाऱ्या या प्रवाहाचे रूपांतर महाप्रलयात होईल!

अशा प्रकारे FDI ला आमंत्रण देण्याच्या नावाखाली देशाच्या विकासावर नांगर फिरवला जात आहे. परकीय गुंतवणूक दरांच्या हिताची काळजी घेण्यासाठी देशी क्षमतांचा विधवंस केला जात आहे. ह्याची पुनरावृत्ती पायाभूत उद्योगातील प्रत्येक क्षेत्रात होत आहे. तेल क्षेत्र, वाहतूक क्षेत्र, दूरसंचार क्षेत्र आणि तत्सम क्षेत्र.

लोकहो, तुमच्या काळजाला हे वाचून काहीच यातना होत नाहीत का?

ब) वित्तीय क्षेत्राची विक्री

भारतासारख्या मागासलेल्या देशांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि विमा कंपन्यांनी विकास योजनांमध्ये निर्णयिक भूमिका बजावली आहे. या क्षेत्रांनी सामान्य जनतेला अल्प बचतीसाठी प्रेरित करून अब्जावधी रुपये उभे केले. यातूनच सरकारने शेतीक्षेत्र, लघुउद्योग, घरबांधणी, ग्रामीण विद्युतीकरण, मागास भागांचा विकास आणि तत्सम राष्ट्रीय महत्वाच्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक केली. त्यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील पायाभूत उद्योगांच्या उभारणीसाठी निधी उपलब्ध करून

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

दिला. तसेच त्यांनी खाजगी क्षेत्राला देखील कर्जे उपलब्ध करून दिल्यामुळे देशातील बऱ्या उद्योग समूहांना आपली मालमत्ता कैक पटींनी वाढविणे शक्य झाले.

या देशाचे अर्थिक वरसाहतीत रूपांतर करायचे असेल तर वित्तीय क्षेत्रावर ताबा मिळवणे हे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी महत्त्वाचे आहे. आर्थिक गुलामांना त्यांच्या इच्छेनुसार विकास करण्याचा अधिकार मिळायला लागला तर कसे चालेल ? दूर वॉशिंग्टनमध्ये बसलेल्या त्यांच्या मालकांच्या मर्जीनुसारच त्यांचा विकास व्हायला हवा. म्हणूनच IMF-WB आणि साम्राज्यवादी सरकारे भारत सरकारकडे वित्तीय क्षेत्रावरील ताबा सोडण्याची मागणी करत आहेत. दुसऱ्या शब्दांत या क्षेत्रांचे खाजगीकरण करून परकीय गुंतवणूकदारांच्या ताब्यात देण्याची मागणी करत आहेत. भारत सरकारने देखील त्यांच्या हुक्माची अंमलबजावणी करण्याचे मान्य केले आहे. FDI ची आवक होण्यासाठी वित्तीय क्षेत्राचे खाजगीकरण गरजेचे आहे, अशा शब्दांत वित्तीय क्षेत्राचे साम्राज्यवादांना केल्या जाणाच्या विक्रीचे समर्थन केले जात आहे. सरकारची खूप इच्छा असली तरी केवळ बँक आणि विमा क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या विरोधामुळे या क्षेत्रातील पुनर्रचनेचा वेग मंदावला आहे.

१) विमा क्षेत्रातल्या सुधारणा

सर्वप्रथम आपण भारत सरकारने विमाक्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यासाठी जी पावले उचलली आहेत त्यावर एकनजर टाकू. अतिशय योजनाबद्द रीतीनेही मोहीम राबवली जात आहे. सरकारने विमा उद्योगांतील प्रश्नांचा अभ्यास करून उपाय योजना सुचवण्यासाठी मल्होत्रा कमिटीची नियुक्ती केली. या कमिटीचे निष्कर्ष आधीच ठरलेले होते. परकीय वित्तीय संस्थांच्या इच्छेनुसार या कमिटीने वित्तक्षेत्र देशी-विदेशी खाजगी उद्योगांना खुले करण्याची सूचना केली. तसेच आयुर्विमा महामंडळ (Life Insurance Corporation of India किंवा LIC) आणि सर्वसाधारण विमा महामंडळ (General Insurance Corporation of India किंवा GIC) या सार्वजनिक क्षेत्रातील राष्ट्रीयीकृत विमा कंपन्यांचे खाजगीकरण करण्यात यावे असे सुचवले.

विमा कर्मचाऱ्यांच्या प्रखर विरोधामुळे सरकारने LIC आणि GIC च्या खाजगीकरणाचा निर्णय तात्पुरता पुढे ढकलला आहे. लोकसभेने १९९९ च्या अखेरीस संसदेमध्ये विमा क्षेत्र खाजगी आणि परकीय गुंतवणूकदारांना खुले करण्याचे अर्धवटविधेयक मंजूर केले. हा सोहळा पहाण्यासाठी अमेरिकन विमा उद्योगांचे प्रतिनिधी लोकसभेच्या सज्जात मुद्दाम उपस्थित होते.⁴¹ न्यूयॉर्क आणि शिकागोमधील या उद्योगसम्राटांच्या उतावळेपणाबद्दल त्यांना दोष देण्यात काहीच अर्थ नाही. जवळजवळ फुकटात मिळणाऱ्या मालमतेची त्यांना फक्त पूर्वपाहणी करायची होती.

खाजगीकरणाच्या प्रवक्त्यांच्या म्हणण्यानुसार खाजगी उद्योगांच्या प्रवेशामुळे स्पर्धा वाढेल, त्यामुळे कार्यक्षमता वाढेल आणि किंमती कमी होतील. १९५६ पूर्वीच्या ऐतिहासिक अनुभवावरती

सोयिस्कर मौन पाळण्याचे हेकारस्थान आहे. तेहाच्या, विमा पूर्णपणे खाजगी क्षेत्रात असण्याच्या अवस्थेकडे आपण परत जात आहेत.

विमा उद्योगांच्या राष्ट्रीयीकरणाची कारणे ----

१९५६ मध्ये आयुर्विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. २४५ भारतीय आणि विदेशी कंपन्या ताब्यात घेऊन त्यांचे एकक्षेत्रावर करण्यात आले आणि LIC ची स्थापना झाली. अशाच प्रकारे १९७१-७२ मध्ये सर्वसाधारण विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. GIC ह्या मुख्य संचालक कंपनीच्या छारखाली चार सर्वसाधारण विमा कंपन्यांनी शंभरावर खासगी कंपन्यांचा ताबा घेतला.⁴²

खासगी विमा कंपन्यांत असंख्य गैरव्यवहार झाल्याने आणि अगदी थेटफसवणुकीच्या प्रकारांना उत आल्यामुळे राष्ट्रीयीकरणाचे निर्णय द्यावे लागले. या कंपन्या सरल दिवाळखोरी घोषित करून गायब होत असत आणि लाखो विमा-धारकांची आयुष्यभराची कष्टाची कमाई बुडत असे. बहुतांश खासगी विमाकंपन्या भारतातील बऱ्या उद्योगसमूहांच्या ताब्यात होत्या. यात टाटा, बिला, सिंघानिया आणि दालमियांसारखे सुप्रसिद्ध उद्योगपती होते. आणि हे उद्योगपती विमाधारकांकडून जमा केलेला निधी आडमार्गाने नेहमीच इतर उद्योगांकडे वळवत असत. या फसवणुकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदे पूर्णपणे असमर्थ ठरले होते. म्हणूनच सरतेशेवटी, शासनाला या कंपन्या ताब्यात घेऊन त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याशिवाय दुसरा पर्याय राहिला नाही.⁴³

आयुर्विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करताना १९५६ च्या फेब्रुवारी-मार्च मध्ये संसदेत झालेल्या चर्चेच्या वेळी त्यावेळ्ये अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख विमा कंपन्यांच्या चातुर्यषुर्पूर्ण करामतींविषयी म्हणाले,

“.....कौटिल्याच्या काळात फसवणुकीचे ४२ प्रकार अस्तित्वात होते, आजकाल या प्रकारांत न भूतोन भविष्यती अशी वाढ झाली आहे.”⁴⁴

विदेशी विमा कंपन्या : चोर, बदमाश ----

जागतिकीकरणाचे समर्थक असा दावा करत आहेत की भारतातील खाजगी क्षेत्र बेभरंवशाचे आहे. म्हणूनच पाश्चिमात्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विमा क्षेत्रात प्रवेश करण्याची परवानगी दिली पाहिजे. परकीय गुंतवणूकदार अधिक विश्वासू, भरंवशाचे, कार्यक्षम वगैरे वगैरे आहेत.

हा देखील शुद्ध कल्पनाविलासच आहे. फसवणूक हा सर्व जगातल्या विमा उद्योगांचा स्थायीभाव आहे. संडेबाजीतील गुंतवणुकीमुळे आणि अनेतिक व्यवहारांमुळे विकसित देशांतील शेकडे विमाकंपन्या दरवर्षी दिवाळखोरी जाहीर करतात.⁴⁵ ब्रिटनमधील सर्वात प्रतिष्ठित ‘लॉईड्स’ विमा कंपनी काही दिवसांपूर्वी बंद पडली. बी.बी.सी. (British Broadcasting Corporation)

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटचाल

च्या बातमी नुसार हमी देण्यातील चुकामुळे (underwriting errors) या कंपनीला प्रचंड तोटा झाला होता. खरंतर याचा अर्थ निष्काळजीपणा व तत्त्वशून्यता हा आहे.⁴⁶ अमेरिकेत तर विमा कंपन्या बंद पठण्याचे प्रमाण एवढ्या लाजिरवाण्या पातळीवर पोहोचले आहे की त्याची चौकशी करण्यासाठी संसदीय उपसमिती नेमण्यात आली. त्यांनी *Failed Promises* या मथळ्याखाली आपला अहवाल फेब्रुवारी १९९० मध्ये सादर केला. त्यात समितीने अमेरिकन विमा कंपन्यांचे “लज्जास्पद गैरव्यवस्थापन आणि त्यातील जबाबदार व्यक्तींचा पाजीपणा” यावर बोट ठेवले आहे. त्याचबरोबर “अशी गैरकृत्ये घडून देणे, शोधून काढणे आणि त्यासाठी शिक्षा करणे यासाठी कोणतीही नियंत्रक यंत्रणा नाही ही भयावह गोष्टही” नमूद केली. अहवाल पुढे म्हणतो:

“मूठभर लगाड, बदमाश आणि अकार्यक्षम लोकहा प्रचंड कंपन्यांना आणि कदाचित पूर्ण विमाउद्योगाला दिवाळखोर करू शकतात... या उद्योगातील झटपट श्रीमंत होऊ इच्छिणारी मंडळी नियम धाव्यावर बसवून स्वतः गव्बर होण्यासाठी नवनवीन योजना राबवितात आणि त्यातून निर्धोक्पणे, सहीसलामत सुटतात.”⁴⁷

तक्ता क्र. ४.१ : एल.आय.सी : कामगिरी निर्दर्शक

कलम	३१-१२-१९५७ (राष्ट्रीयीकरणानंतर लगेचव)	३१-३-१९९८
१. विमा हप्त्यांचे उत्पन्न	८९ कोटी रु.	१९,२५२ कोटी रु.
२. जीवन निधी (विमा हसे आणि व्याजाच्या मिळकतीची रक्कम वजा व्यवस्थापन आणि दाव्यांचा खर्च)	४१० कोटी रु.	१,०५,८३२ कोटी रु.
३. एकूण खर्चाचे प्रमाण (व्यवस्थापन खर्च भागिले विमा हप्त्यांची जमा)	२७.३ %	२०.५ %
४. वेतन खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी	११.४ %	६.५ % (१९९२-९३)

संदर्भ : AIE, Nos.26-27, p.147, and R.Padmanabhan, FL, April 22, 1994, p.113

LIC आणि GIC ची कामगिरी -----

याउलट, LIC आणि GIC ची कामगिरी नेहमीच उत्कृष्ट राहिली आहे. जगातील सर्वात विश्वासपात्र, भरंवशाच्या आणि कार्यक्षम विमा कंपन्यांत त्यांची गणना होते. आम्ही तक्ता क्र. ४.१ मध्ये LIC च्या कामगिरीची राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतरची आकडेवारी दिली आहे. (GIC ची कामगिरी देखील अशीच उल्लेखनीय आहे.)

- गेली कित्येक वर्ष LIC आणि GIC च्या प्रगतीत सातत्याने दरवर्षी १५ ते २०% वाढ होत आहे.⁴⁸ परिणामी, त्या राष्ट्रीय प्राधान्याच्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणुकीसाठी निधी गोळा करण्यात प्रमाणाबाहेर यशस्वी झाल्या आहेत. सर्व प्रकारचे खर्च वजा करता शिलकराहिलेल्या प्रचंड ‘जीवन निधी’ वरून ही गोष्ट पुरेशी स्पष्ट होते.
- दोन्ही सार्वजनिक विमा कंपन्यांनी त्यांना देण्यात आलेले उद्दिष्ट अपेक्षेबाहेर पूर्ण केले आणि पंचवार्षिक योजनांना सातव्याने मोळ्या प्रमाणावर निधी उपलब्ध करून दिला. आठव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी LIC समोर गुंतवणुकीसाठी २५,००० कोटी रुपयांचे निधी गोळा करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. प्रत्यक्षात LIC ने यापेक्षा दुपटीहून जास्त म्हणजेच ५६,०९७ कोटी रुपये एवढी प्रचंड गुंतवणूक केली.⁴⁹
- LIC च्या गुंतवणुकीतील लक्षणीय वाटा समाजोपयोगी योजनांमध्ये आहे. घरबांधणी, रस्ते, ग्रामीण विद्युतीकरण, महानगरपालिकांच्या सांडपाणी व्यवस्था आणि तत्सम योजनांवरील त्यांची गुंतवणूक ३० हजार कोटी रुपयांपेक्षा जास्त आहे. यापेक्षी कित्येक योजनांना बाजारभावापेक्षा कमी दरात निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.⁵⁰
- १९५६ मध्ये भारत सरकारने सामान्य भाग भांडवलाच्या स्वरूपात LIC मध्ये ५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. या गुंतवणुकीवर LIC ने १९९७-९८ मध्ये १९८ कोटी रुपये लाभांशाच्या स्वरूपात दिले आहेत. तसेच ५६३ कोटी रुपये कंपनी कर भरला तो वेगळाच.⁵¹
- विमा कंपन्यांच्या कामगिरीचे मूल्यापान करण्यासाठी सर्वात महत्वाचा निकष असतो दाव्यांची पूर्तता (claims settlement). विमाधारक विमाकंपन्यांत हसे भरतात. त्याबदल्यात त्यांना विमाकंपन्या भविष्यकालीन संभाव्य नुकसानीची पूर्ण किंवा काही प्रमाणात भरपाई करण्याचे आश्वासन देतात. परंतु हे आश्वासन अनिश्चित असल्यामुळे विमा व्यवसाय फसवणूक आणि गैरकारभाराना बळी पडतो. छोट्या भाग भांडवलावर मोळ्या प्रमाणावर निधी गोळा होऊ शक्त असल्यामुळे रातोरात पसरा होणाऱ्या बदमाशांसाठी हा व्यवसाय म्हणजे सोन्याची खाणच आहे. आश्वासनांचे पालन आणि दाव्यांची पूर्तता करण्याच्या बाबतीत LIC (आणि GIC सुद्धा) भारतातील पूर्वीच्या खासगी विमा कंपन्या आणि विदेशी विमा कंपन्यांपेक्षा खूपच आघाडीवर आहे. दाव्यांची पूर्तता करण्याचे आंतरराष्ट्रीय प्रमाण (सरासरी) ४०% एवढे

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटवाल

कमी आहे. LIC मध्ये हेच प्रमाण १७% एवढे अविश्वसनीय आहे. हा एक जागतिक विक्रमच आहे.⁵²

तरीही या देशांतील राज्यकर्ते आणि बुद्धिवादी एकच तुणतुणे वाजवत आहेत की, विमा क्षेत्राच्या खासगीकरणाने कार्यक्षमता वाढेल! ह्या चोर-बदमाशांना देशाशी काहीही सोयरसुतक राहिलेले नाही. ते साम्राज्यवादांचे दलाल बनले आहेत.

विमा उद्योगांच्या फायद्यांविषयीच्या इतर दंतकथा -----

खासगीकरणाचे प्रवर्तक आणखी एक मुद्दा हिरीरीने मांडत आहेत की विमा क्षेत्राच्या खासगीकरणाने विमाधारकांच्या संख्येत मोठी वाढ होईल. त्यातून मोळ्या प्रमाणावर विमा-उत्पन्नात वाढ होईल आणि ती पायाभूत क्षेत्राकडे वळवता येईल. त्यांच्या दाव्यानुसार अशा रीतीने दरवर्षी जवळजवळ २५ अब्ज डॉर्लर्स एवढी अतिरिक्त गुंतवणूक करता येईल.⁵³

या दाव्यात असे गृहित धरले आहे की, भारतात इतर देशांप्रमाणे विम्याचा प्रसार झालेला नाही. 'विम्याची व्यासी' (insurance penetration) म्हणजे विमा कंपन्यांनी जमा केलेला एकूण हसा भागिले देशाचे GDP. १९९७ मध्ये भारतातील एकूण विमा-हसा वसुली (LIC आणि GIC मिळून) GDP च्या फक्त १.९५% होती. विकसित भांडवलशाही देशांत हेच प्रमाण GDP च्या ४ ते १२% आहे.⁵⁴

दरडोई उत्पन्नात मोठा फरक असणाऱ्या ह्या देशांतील अशा तुलनेला काहीच अर्थ नाही. स्विस रिझर्वर्न्स कंपनीच्या आर्थिक संशोधन विभागाने सिग्मा (Sigma) शीर्षकाखाली अहवालांची एक मालिकाच काढली होती. त्यांच्या मे १९९८ च्या अहवालात नमूद केले आहे, ''विम्याची मागणी खर्च करता येण्याजो योग्य उत्पन्नावर (disposable income) आधारित असते.''⁵⁵ कोणतीही व्यक्ती विम्यावर किंती खर्च करण्यास तयार आहेहे त्या व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या पातळीवर अवलंबून असते. भारतामध्ये ७०% जनता उपजीविकेच्या किमान पातळीला किंवा त्यापेक्षाही खालचे जीवन जगत आहे. अशा देशात विम्यावर पैसे खर्च करण्यासाठी अतिरिक्त बचत असणाऱ्या लोकांची संख्या कमी असणे स्वाभाविकच आहे. म्हणूनच भारतातील विम्याची व्यासी विकसित देशांपेक्षा कमी असणे अपरिहार्यच आहे. तुलनाच करायची असेल तर समान दरडोई उत्पन्न असणाऱ्या देशांमध्ये करायला हवी. खरंतर हे साधे व्यवहारज्ञान आहे.

या शास्त्रीय पार्श्वभूमीवर पायाभूत क्षेत्रांमधील गुंतवणूकीसाठी भारतातील मर्यादित विमा-बाजारातून विमाहप्त्यांच्या रूपात निधी जमा करणे कितपत शक्य होईल, याचा आढावा घेऊ. तसेच त्याची सार्वजनिक विमा उद्योगांच्या वास्तवातील कामगिरीशी तुलना करू. पायाभूत उद्योगांतील दीर्घकालीन गुंतवणूक फक्त आयुर्विमा कंपन्याच करू शकतात. सर्वसाधारण विमा कंपन्यांना नेहमी अल्पमुदतीच्या दाव्यांची पूर्तता करावी लागते, त्यामुळे त्या दीर्घकालीन गुंतवणूक

करू शकत नाहीत. मे १९९९ च्या सिग्मा अहवालातील माहितीवरून असे दिसून येते की, भारतातील आयुर्विमा उद्योगाने भारतापेक्षा खूपच जास्त विकसित असलेल्या देशांपेक्षा अतिशय सरस कामगिरी केली आहे.⁵⁶ भारतातील उत्पन्नाची पातळी लक्षात घेता, LIC ने देशाच्या GDP चा अपेक्षेपेक्षा खूपच जास्त हिस्सा गोळा केला आहे.

LIC च्या या प्रशंसनीय कामगिरीचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ज्याला फायदेशीर बाजारपेठा (सहजरित्या विमा उत्तरवू शकणारी कुटुंबे) म्हणता येईल त्याच्या पलिकडे जाऊन कमी उत्पन्न असणाऱ्या विभागांपर्यंत LIC जाऊन पोहोचली आहे. राष्ट्रीयीकरणानंतर LIC ने ग्रामीण आणि अर्ध-नागरी भागात आपल्या शाखा मोळ्या प्रमाणावर काढल्या. अशा शाखांची संख्या एकूण शाखांच्या ४८% इतकी आहे.⁵⁷ असंख्य समाजोपयोगी योजनांमधून तिने कमी उत्पन्न गटांतील कुटुंबांना विमा संरक्षण दिले आहे.

खाजगी विमाकंपन्या या अशा गोष्टी कदापिही करणार नाहीत. बाजारपेठ वाढविणे तर दूरच राहिले, त्यांना फक्त अस्तित्वात असलेल्या बाजारपेटील सर्वांत फायदेशीर हिंश्यात रस आहे. म्हणजे च LIC च्या श्रीमंत ग्राहकांमध्ये परकीय कंपन्यांनी याचे संकेत आधीच दिले आहेत. भारतीय उद्योग महासंघाच्या (Confederation of Indian Industries किंवा CII) 'विमा क्षेत्रातील तज्ज्ञ गटाने' मागणी केली आहे की, नव्या कंपन्यांवर (देशी आणि विदेशी खाजगी विमा कंपन्या) ग्रामीण भागात व्यवसाय करण्याची अट घालण्यात येऊ नये. CII च्या वरील गटावर परकीय कंपन्यांच्या प्रतिनिधींचे वर्चस्व आहे.⁵⁸

खासगीकरणाचे गोडवे गाण्यांची अजून एक अपेक्षा आहे. विमा क्षेत्र खुले केल्यामुळे खूप मोळ्या प्रमाणात प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीचा ओघ देशात येईल कारण परदेशी विमा कंपन्यांकडे प्रचंडपैसा आहे. ही तर भाबेपणाची कमाल झाली! तिसऱ्या प्रकरणात आम्ही उल्लेख केल्याप्रमाणे, भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आधीच खुल्या झालेल्या इतर क्षेत्रांमध्ये मोळ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यास परकीय गुंतवणूकदारांनी फारसा उत्साह दाखविलेला नाही, याउलट वासमागाने नफा देशाबाहेर घेऊन जाप्यातच त्यांना जास्त रस आहे. विमाक्षेत्रात देखील हेच घडणार यात तिळमात्र देखील शंका नाही.

म्हणूनच विमाक्षेत्राच्या खासगीकरणाने पायाभूत क्षेत्रामध्ये दीर्घकालीन गुंतवणूक वाढप्याची काहीही शक्यता नाही. याउलट त्यात घट होण्याचीच पुरेपूर शक्यता दिसते. कारण बहुराषीय विमा कंपन्या (नफ्याच्या स्वरूपात) जनतेची बचत मोळ्या प्रमाणावर देशाबाहेर घेऊन जातील.

विम्याचे विदेशीकरण : देशहिताचा विश्वासघात -----

विकसित देशांतल्या अर्थव्यवस्थांच्या इतर क्षेत्राप्रमाणेच तिथला विमा उद्योग देखील संकल्पास्त आहे. गेली कित्येच वर्षे विमा हप्त्यांतील उत्पन्नाची वाढ गोठली आहे. याउलट आंतरराष्ट्रीय

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

मापदंडनुसार भारतातील विमा बाजाराच्या वाढीचा वेग विस्मयजनक आहे. म्हणूनच परकीय विमा कंपन्यांयेथे येण्यासाठी उतावळ्या झाल्या आहेत. त्याचबरोबर भारतातील सार्वजनिक विमा कंपन्यांनी उभारलेल्या एकलाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त विमा-हप्ट्यांच्या निधीवरत्यांचा डोळा आहे. IMF-WB च्या दबावामुळे भारत सरकार परकीय वित्तीय संस्थांना LIC आणि GIC चा ताबा देण्यासाठी हळूहळू पावले टाकत आहे. अशा प्रकारे या प्रचंड निधीचा ताबा देखील परकीयांच्या हातात जाणार आहे. ह्या चोर, बदमाश आणि धूर्त भास्त्यांना (अमेरिकन विमा-कंपन्यांसाठी अमेरिकन संसदेनेवापरलेली शेलकी विशेषणे) अलीबाबाची गुहा सापडल्याचा आनंद होत आहे.

परंतु हा निधी कोट्यावधी सामान्य भारतीयांच्या आयुष्यभराची पुंजी आहे! अरे हो! पण गुलाम केव्हापासून बचत करायला लागले?

सार्वजनिक विमा-उद्योगांनी उभारलेला निधी भारत सरकार राष्ट्रीय विकासाच्या अग्रक्रमांनुसार वापरत असे. परंतु आता भारतीय अर्थव्यवस्थेची सूत्रे सरकारने साम्राज्यवाद्यांच्या ताब्यात दिली आहेत. ते आता आपले अग्रक्रम ठरवतील. त्यामुळे आपल्या वित्तीय संस्थांनी उभारलेल्या संसाधनांचा ताबा त्यांकेकडे दिला पाहिजे, नाही का? साधे सोपे गणित आहे!

भारतीय सत्ताधारी आता निव्वळ खुशामतखोर बनले आहेत, भारतीय विमा उद्योग परकीय संघेबाजांना विकण्याच्या कृतीतून देखील हे परत एकदा सिद्ध होते. खरंतर WTO मध्ये भारताचे विमा क्षेत्र परकीय गुंतवणूकदारांना खुले करण्याची सक्ती करणारी कोणतीही तरतुद नाही. तरीही ही विक्री सुरु आहे! WTO मध्ये वित्तीय सेवा आणि विस्थाच्या संदर्भातील चर्चा अयशस्वी ठरली कारण अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, जपान आणि स्विट्जरलंड या औद्योगिक देशांनी देशी बाजारपेठ परदेशी विमा कंपन्यांना खुल्या करायला चक्रनकार दिला.⁵⁹

२) बँक क्षेत्रातील पुनर्रचना

पाश्चात्यदेशांनी आपला शब्द पाळला नाही म्हणून काय झाले, दिल्लीतील सत्ताधारी तर स्वतःच्या शब्दाला जागताहेत. त्यांनी असं जाहीर करून टाकलंय की वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा कदापिही मागे घेतल्या जाणार नाहीत. विमा व्यवसायात जे होतंय त्याचीच पुनरावृती बँकिंग क्षेत्रात होत आहे. पुनरावृती टाळण्यासाठी आम्ही इथे या 'सेल' ची ठळकवैशिष्ट्ये मांडत आहोत.

RBI ने दोन अहवाल प्रसिद्ध केले. नरसिंहन समितीचा पहिला १९९१ व दुसरा १९९८ मधील अहवाल. १९९० मध्ये जागतिक बँकेने भारत: वित्तीय क्षेत्राचा अहवाल: वित्तीय व्यवस्थेचे मजबूतीकरण ह्या मथव्याखाली एकगुप्त अहवाल प्रसिद्ध केला होता. नरसिंहन समितीच्या दोन्ही अहवालांनी या अहवालाची नक्ल करण्याखेरीज फारसे काही केले नाही.⁶⁰ नाही तरी गुलामांनी

आपले डोके चालवायचे नसतेच. या अहवालांनी राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या खाजगीकरणाची आणि विदेशी बँकांना प्रवेश देण्याची पार्श्वभूमी तयार केली. स्टेट बँक ऑफ इंडिया भारतातील सर्वांत मोठी बँक आहे. आताच तिचे ४५% समभाग खाजगी क्षेत्राच्या ताब्यात गेले आहेत. त्यात एक चतुर्थांश वाटा परकीयांचा आहे.⁶¹ काही दिवसानंतर ती परत 'इंपीरिअल बँक ऑफ इंडिया' म्हणून ओळखली जाऊ लागली तर फारसे आश्वर्य वाटण्याचे कारण नाही.

देशातील बँकिंग क्षेत्राने आजवर उभ्या केलेल्या ठेवींची एकूण रकम फेब्रुवारी १९९९ मध्ये सात लाख कोटी रुपयांच्याही पुढे गेली आहे.⁶² लवकरच या प्रचंड बचतीवरचा ताबा खाजगी क्षेत्राच्या विशेषत: परकीय बँकांच्या हाती जाणार आहे. या भांडवलाचा उपयोग त्या बँका राष्ट्रीय हितासाठी करणार नाहीत हे उघडव आहे. याउलट आपला नफा-संचय वाढविण्यासाठी या प्रचंड भांडवलाचा ते उपयोग करून घेतील. बहुराषीय बँका आणि त्यांच्या अधिकृत प्रतिनिधींच्या (IMF-WB) इच्छेनुसार भारतीय बँकिंग क्षेत्राची पुनर्रचना करण्याच्या तयारीला सुरुवात झाली आहे. नरसिंहन समितीने अशी शिफारस केली आहे की बँकांनी सामाजिक उद्दिष्टांवरचे लक्ष हळूहळू कमी करत शेवटी पूर्णपणे काढून घ्यावे आणि फक्त आपला नफा वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करावे. भारत सरकारने या शिफारशी मान्य केल्या आहेत आणि कमालीच्या तत्परतेने बँकांना यासंबंधीचे आदेश दिले आहेत.

विदेशी बँकांना भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँका ताब्यात घेण्यास अडचण येऊनये म्हणून बँकिंग क्षेत्राची पुनर्रचना होणे आवश्यकच आहे. शिरस्त्याप्रमाणे आणखी एक समिती नेमप्यात आली. एका अधिकृत कार्यकारी गटाला (वर्मा पॅनेल) तोट्यातील राष्ट्रीय बँकांची पुनर्रचना करण्यासाठी उपाययोजना सुचिविण्यास सांगप्यात आले. या बँकाबुडित कर्ज म्हणजेच वसुली होऊन शकणाच्या कर्जाच्या प्रचंड ओझ्याखाली होत्या. बँकेच्या परिभाषेत याला 'वापरता न येणारी मालमत्ता' (Non-Performing Assets किंवा NPAs) म्हणतात. वर्मा पॅनेलने आपले काम चोख केले. यामध्ये NPAs चे एका 'मालमत्ता पुनर्बांधणी निधी' (Asset Reconstruction Fund किंवा ARF) मध्ये हस्तांतरण करण्याची शिफारस आहे. त्याची मालकी सरकारकडेराहील. त्याचबरोबर बँकांनी २५% कर्मचारी कमी करावेत अथवा कर्मचाऱ्यांचे पगार २५% ने कमी करण्यात यावेत अशी शिफारस करण्यात आली.⁶³

राष्ट्रीयीकृत बँकांचे वाटोळे होण्यास कारणीभूत असणारे NPAs निर्माण होण्यामागची कारणे काय आहेत, याला जबाबदार कोण आहे हेशोधप्याचा प्रयत्न देखील करण्याची हिंमत या कार्यकारी गटाने दाखवली नाही. अधिकृत नोंदीनुसार ३१ मार्च १९९९ ला अशा NPAs ची एकूण रकम ५१,७१० कोटी रुपये होती.⁶⁴ यातील बाराच मोठा हिस्सा राजकारण्यांशी लागेबांधे असणाऱ्यांचा आणि बँच्या उद्योगसमूहांचा आहे. कर्ज बुडवणाऱ्यांत भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील सुप्रसिद्ध

नावांचा समावेश आहे.^{६५} वर्मा पॅनेलने पुनर्रक्षणेसाठी आर्थिकदृष्ट्या सर्वात कम्कुवत अशा तीन बँकांची निवडकेली आहे. (आणखी सहा बँका देखील दुर्दृशेच्या स्थितीत असल्याचे या पॅनेलने जाहीर केले आहे. म्हणजे लवकरच त्यांच्या चिरपाडीस सुरुवात होईल.) यामधील 'इंडियन बैंकेच्या' बुडीत कर्जाचा (NPAs) एक तृतीयांश हिस्सा फक्त १५ उद्योगसमूहांचा आहे. तसेच 'युको बैंकेच्या' बुडीत कर्जापैकी जवळजवळ अर्धी कर्ज सर्वात वरच्या दहा कर्जबुडव्यांनी बुडवली आहेत.^{६६} या हरामखोरांकडून कर्ज वसूल करण्याचे उपाय सुचिविण्याएवजी वर्मा पॅनेलने त्यासाठी भारत सरकारच्या मालकीखाली एक मालमता पुनर्बांधणी निधी (ARF) स्थापन करण्याची आणि बुडीत कर्ज त्या फंडाच्या माथी मारण्याची शिफारस केली आहे. याचाच अर्थ असा की या कर्जाचा बोजा सर्वसामान्य करादात्यांवर टाकला जाईल आणि देशाच्या संपत्तीची लूट करण्याचा या भास्मद्वांना सहीसलामत सोडून देण्यात येईल! एवढेच नाही तर वर्मा पॅनेल यासाठी कर्मचाऱ्यांनांच दोषी ठरवत आहे. धनदांडयांच्या आणि सत्ताधीशांच्या गैरकृत्यांकडे काणाडेला करणाऱ्या बैंकेच्या वरिष्ठव्यवस्थापनाच्या बेफिकीर वृत्तीमुळे वाढत गेलेल्या बुडीत कर्जाला बँकांचे कर्मचारी कर्से काय जबाबदार असूशक्तात?

या सुधारणा प्रक्रियेच्या समर्थनार्थ देण्यात येणाऱ्या मुद्द्यांतील ढोंगीपणा पाहून उभग येतो. दरम्यान आपली पाटी कोरी करून आणि मोठ्या प्रमाणावर कामगार कपात करून या बँका बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी होणाऱ्या लिलावासाठी तयार होतील.

भाग दोन :

अधिकाधिक नफा बाहेर घेऊन जाण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेची पुनर्बांधणी

आपण वर पाहिल्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय सावकारांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांवर वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. त्यांच्या हितानुसार या क्षेत्रांची मोडतोड करून पुनर्बांधणी होत आहे, तरीही ते समाधानी नाहीत. सावकारांची हाव कधीच संपत नाही. त्यांना भारतीय जनतेला चाकात पिळून त्यांच्या घामाचा आणि रक्काचा शेवटचा थेंब देखील पिळून काढायचा आहे आणि त्याचे डॉलरमध्ये रूपांतर करून त्यांच्या तिजोऱ्या भरायच्या आहेत. त्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा चेहरामोहरा बदलण्याची गरज आहे. आर्थिक धोरणांचा रोख आता देशाच्या दीर्घकालीन विकासाकडे असणार नाही तर साम्राज्यवाद्यांच्या हिताची जोपासना करण्याकडे च

तो असायला हवा. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील हा बदल राजकोषीय तूटकमी करण्याच्या नावाखाली केला जातोय. ही देखील IMF-WB द्वारा भारतावर लादण्यात आलेली एक महत्त्वाची अट आहे.

राजकोषीय तूटम्हणजे सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चामधील तफावत असते. यातील काही भाग सरकारी कर्ज रोख्यांमधून कर्जघेऊन भरला जातो. आणि उरलेला RBI कझून ९१ दिवसांचे कर्ज (म्हणजेच नवीन चलन छापणे) घेऊन भरून काढण्यात येतो. जागतिक बैंकेच्या आर्थिक सिद्धांतानुसार भारताची प्रचंड राजकोषीय तूट कमी झाल्यास विकासदरात भरीव वाढ होईल आणि चलनवाढीचा दर कमी होईल.^{६७}

दिल्लीच्या सत्ताधीशांसाठी जागतिक बैंकचे आदेश म्हणजे वेदवाक्यच आहेत. त्यामुळे कोणतीही किसत देऊन त्यांचे पालन केलेच पाहिजे. आणि म्हणूनच १९९१ मध्ये सुधारणा चालू झाल्यापासून भारताच्या प्रत्येक अर्थसंकल्पामध्ये (जरी सरकारे बदलली तरी) राजकोषीय तूट कमी करणे हेच मध्यवर्ती उद्दिष्ट इशाले आहे. विचारवंतांचा बुरखा घाटलेल्या पाखंडी दलालांनी प्रसारमाध्यमात मोठमोठे लेख लिहून सरकारच्या या प्रयत्नांना पाठिंबा दिला आहे.

आपण प्रथम IMF-WB च्या आर्थिक सिद्धांताच्या सत्यासत्यतेचा शोध घेऊ. त्यानंतर त्याच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास करू.

अ) राजकोषीय तूट कमी करणे

१) पतपुरवव्याचा भंपक सिद्धांत

खरंतर या सिद्धांतात काहीच नवीन नाही. १९२० च्या दशकामध्ये ब्रिटिश महसूल खात्याने हाच दृष्टिकोन प्रसारित केला होता. सरकारने खर्च व उत्पन्नात समन्वय साधला पाहिजे. ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनी भारतात हे धोरण राबविले होते आणि यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची दुर्दशा झाली होती. महसुलाच्या या दृष्टिकोनानुसार, अर्थव्यवस्थेमध्ये कोणत्याही वेळी ठराविक बचत निधीच उपलब्ध असतो. यातील बहुतांश भाग गुंतवणुकीसाठी सरकारनेच वापरला तर खाजगी गुंतवणुकीसाठी थोडाच निधी शिळ्कराहतो. सार्वजनिक कामांमधून जरी रोजगार वाढला तरी खाजगी गुंतवणूक कमी झाल्यामुळे त्या क्षेत्रातील रोजगार कमी होऊन संतुलन कायम राहाते.^{६८}

१९३० मध्ये केन्स यांनी हा 'पतपुरवव्याचा भंपक सिद्धांत' (प्रोफेसर जोन रॉबीन्सन यांनी ब्रिटिश महसूल खात्याच्या दृष्टिकोनाबद्दल वापरलेला शब्द) निःसंदेहपणे मोडून काढला. १९३६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या *The General Theory of Employment, Interest and Money* या त्यांच्या रचनेतील मध्यवर्ती सूत्र हेच होते. त्याची मांडणी अगदी साधी सरळ होती.

अर्थव्यवस्थेत ठराविक बचत निधी वगैरे काही नसतो. अर्थव्यवस्थेतील एकूण बचत निधी

इतर गोर्धींबोरारच एकूण मिळकर्तीवर अवलंबून असतो. अर्थव्यवस्थेत जर बेरोजगारी असेल तर त्याचा अर्थ असा होतो की, एकूण मागणी अभावी साधनसंपत्ती निष्क्रिय पडून आहे. केन्सच्या मते, “अनैच्छिकबेरोजगारी” आणि “मागणीचा संकेच” असलेल्या अशा परिस्थितीत सरकार रोजगार वाढवण्यासाठी सार्वजनिक कामांचा विस्तार करू शकतो. त्यासाठी लागणारा वित्तपुरवठा कर्ज काढून म्हणजेच राजकोषीय तूट वाढवून करू शकतो. यामुळे इतर क्षेत्रांतील गुंतवणुकीसाठीचा बचत निधी कमी होत नाही. उलटसरकारच्या या प्रयत्नामुळे वाढवलेल्या रोजगार आणि उत्पादनामुळे मागणीत वाढ होउन खाजगी क्षेत्रातील मिळकृत देखील वाढते. सरकारने केलेल्या या खर्चामुळे इतर क्षेत्रांतील खर्चावर नकारात्मक परिणाम होण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. उलटयामुळे इतर क्षेत्रांना आपले खर्च वाढविण्यास चालना मिळते. या सगळ्यामुळे रोजगार निर्मिती, उत्पादन आणि मिळकर्तीत वाढच होते. ही खाजगी बचत निधीतील वाढ तो पर्यंत चालू राहते, जो पर्यंत वाढलेल्या राजकोषीय तुटीशी तिची बरोबरी होत नाही. दुसऱ्या शब्दांत राजकोषीय तूट स्वतःच स्वतःला वित्तपुरवठा करते.

केन्स यांनी याही पुढे जाऊन असा युक्तिवाद केला आहे की सरकारने बेरोजगारी अस्तित्वात असताना जमिनीत खड्डेखण्यासारख्या निरर्थक कामात जरी राजकोषीय तुटीचा वापर केला, तरीही ते योग्यच ठरेल. कारण या निरर्थक कामांतून केवळ रोजगारच वाढत नाही तर उपयुक्त माल आणि सेवांमधील निव्वळ राष्ट्रीय नफा देखील वाढतो (कारण रोजगारातील वाढ मागणीला चालना देते).⁶⁹

१९२० च्या दशकामध्ये ब्रिटनमध्ये सार्वजनिक उद्योग अस्तित्वात नव्हते. भारतासारख्या देशात राजकोषीय तुटीमुळे जर सार्वजनिक उद्योगांच्या बचतीत (म्हणजेच गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असणारा निधी) वाढ होत असली तर वास्तवात राजकोषीय तुटीत वाढ होता कामा नये. असे असले तरी अर्थसंकल्प राजकोषीय तुटीत वाढ दर्शवतो. जी राजकोषीय तूट दिसते ती अर्थसंकल्पात सरकारच्या एकूण व्यवहारांपैकी केवळ काही व्यवहारांचेच प्रतिबिंब असल्यामुळे दिसते. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने त्याचे काही महत्व नाही. अशा परिस्थितीत राजकोषीय तुटीतल्या वाढीला आक्षेप घेणे सैद्धांतिक दृष्ट्या अत्यंत चुकीचे आहे. हे म्हणजे केन्सने मोडीत काढलेल्या भंपकपणापेक्षाही भंपक आहे.

आम्ही येथे मुद्दाम नमूद करू इच्छितो की वरील मांडणीचा अर्थ असा नाही की, सार्वजनिक कामांतील विस्तार मागणीचा अभाव आणि बेरोजगारीचा प्रश्न पूर्णपणे निकालात काढू शकेल. हे शक्य नाही. स्वतः केन्सने देखील असे कधीच सांगितलेले नाही. आम्हाला फक्त यातून हेच दाखवून द्यायचे आहे की, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था मागणीचा अभाव आणि बेरोजगारी ह्या दोन्ही गोष्टीत अडकली आहे. अशा स्थितीत राजकोषीय तुटीतील कपातीमुळे विकास दर वाढतो हे

जागतिक बँकेचे मत म्हणजे निव्वळ भंपकपणा आहे.

केन्स यांची खात्री होती की भांडवलशाही व्यवस्थेची रचनाच अशी आहे की तिच्यात गुंतवणूक करण्यासाठी उत्तेजनाच कमी असल्यामुळे मंदी आणि बेरोजगारी निर्माण होते. म्हणून हा प्रश्न काही प्रमाणात सोडविण्यासाठी त्यांनी ‘शासकीय हस्तक्षेपाचे’ समर्थन केले. परंतु मुळात गुंतवणुकीला फारसे उत्तेजन का मिळत नाही किंवा दुसऱ्या शब्दांत स्थायी मंदी निर्माणच का होते? या प्रश्नाला त्यांच्याकडे उत्तर नव्हते. आणि हाच तर संपूर्ण समस्येचा मूळ गाभा आहे.

केन्स यांना हे स्पष्टपणे जाणवले होते की भांडवली व्यवस्थेच्या मुळातच दोष आहे आणि बहुधा या व्यवस्थेमध्ये त्याचे उत्तर नाही. *General Theory* या आपल्या पुस्तकाच्या शेवटच्या प्रकरणात त्यांनी काही क्रांतिकारक उपायांकडे इशारा केला आहे. केन्स यांनी हा विचार पुढे जरी विकसित केला नाही तरी ते या प्रश्नाला सामोरे तरी गेले. नाहीतर आजच्या काळातील अर्थतज्जांना या प्रश्नाची जाणीव देखील नसते. अशांना खरं तर बाजारबुणगेच म्हटले पाहिजे.

२) भंपकपणाची पुनरावृत्ती

१९७० च्या दशकाच्या शेवटी व १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीला विकसित देशांनी केन्स यांनी कवरापेटीत फेकून दिलेल्या या पतपुरवठ्याच्या भंपक सिद्धांताचे पुनरुज्जीवन केले. या देशांत स्थायी मंदी आली होती. अशा परिस्थितीत नफा संचयाची प्रक्रिया चालू ठेवण्यासाठी भांडवलशाहीने शोधलेला एक मार्ग म्हणजे गरीबांसाठीच्या कल्याणकारी योजना बंद करून तो निधी श्रीमंतांकडे वळविणे. कल्याणकारी राज्यावरील या उघड हल्ल्याला रीतसर मान्यता मिळवून देण्यासाठी, १९२० च्या दशकातील ब्रिटिश महसूल खात्याद्वारा प्रचारित भॉंदू अर्थशास्त्राचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले: शासनाने आपला अर्थसंकल्प संतुलितच ठेवला पाहिजे (म्हणजेच कल्याणकारी योजनावरील खर्च कमी केला पाहिजे). दुसरीकडे धनाढ्यांकडे उद्योजकतेला प्रोत्साहन यानावाखाली वळवण्यात आलेल्या पैशाचे समर्थन करण्यात आले. याला पुष्टी देण्यासाठी ‘पुरवठ्याचे अर्थशास्त्र’ या नावाचा सिद्धांत देखील शोधून काढण्यात आला. यानुसार धनाढ्यांवरील करकपातीमुळे गुंतवणुकीला मोठी चालना मिळेल. मात्र आधीच मंदीच्या कचाच्यात सापडलेल्या अर्थव्यवस्थेत या अतिरिक्त गुंतवणुकीमुळे जे उत्पादन वाढेल ते खरेदी करणार कोण? या प्रश्नावर या सिद्धांतात सोयिस्कर मौन बाळग्ले होते.

अमेरिका आणि ब्रिटनमध्ये रेणाने आणि थेंचर यांची सरकारे सरेत असताना भांडवलशाहीने कामगार वर्गावर हा हल्ला सुरु केला. क्लिंटन आणि ब्लेअर यांच्या पक्षांनी ही धोरणे पुढे चालूच ठेवली आणि उर्वरित युरोपात देखील त्यांचा प्रसार झाला.

(जपानने वेगळा मार्ग अनुसरला. परंतु त्यातून आमच्या मुद्दाला पुष्टीच मिळते. जपानमधील

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

अर्थव्यवस्था जवळजवळ एक दशक ढासल्लेल्या अवस्थेत आहे. अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी जपानने सरकारी खर्चात मोठी वाढ करण्याचे धोरण राबवले आहे. परिणामी, मागणी वाढेल. केवळ गेल्या दोन वर्षात त्यांनी ५५२ अब्ज डॉलर्स अतिरिक्त खर्च केला आहे.⁷⁰ परिणामी केंद्रीय आणि विभागीय सरकारी कर्जांचा आकडा मार्च २००१ पर्यंत ६९०० अब्ज डॉलर एवढ्या अभूतपूर्व पातळीवर जाण्याची शक्यता आहे.⁷¹

साप्राज्यवादी देशांनी अर्थव्यवस्थेचे हे प्रतिगामी मॉडेल तिसऱ्या जगावर लादण्याचे ठरवले आहे. त्यातून त्यांना जास्तीत जास्त लूट करण्यास मदत होणार आहे. म्हणूनच जागतिक बैंककळून तिसऱ्या जगातील कर्जाबाजारी देशांवर लादण्यात येणाऱ्या 'आर्थिकपुनर्व्यवस्था' कर्जासाठी राजकोषीय तृट कमी करणे ही एक महत्त्वाची अट घातली आहे. या देशांतील सत्ताधारी वर्गाने आनंदाने हे मॉडेल राबवले आहे. कारण या वाढत्या लुटीमध्ये त्यांना त्यांचा वाटा मिळत आहे.

ब) फसवणुकीचा पर्दाफाश

राजकोषीय तृट कमी करण्यासाठी भारत सरकार करत असलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेण्यापूर्वी आपण त्यांच्या इतर दोन धोरणांवर प्रथम नजर टाकू. पहिले: पुरवळ्याच्या अर्थशास्त्राची अंमलबजावणी, गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्याच्या नावाखाली श्रीमंतांना देण्यात येणाऱ्या सोयी-सवलती **प्रोत्साहना** च्या नावाखाली वाढवणे. दुसरे: सरकारने घेतलेल्या कर्जावरील व्याजदर वाढवणे, कारण

अत्यंत विस्मयजनक बाब म्हणजे या दोन्ही धोरणांमुळे राजकोषीय तुटीत वाढव होते!

खरंतर IMF-WB आणि भारत सरकार यांना राजकोषीय तृट कमी करण्यात कधीच रस नव्हता. याबद्दल सविस्तर चर्चा नंतर करू.

१) श्रीमंतांच्या 'प्रोत्साहनां' मध्ये वाढ

आम्ही पहिल्या प्रकरणात उल्लेख केला आहेकी भारताचे राजकीय नेतृत्व नेहमीच समाजवादी आणि समानतावादी असल्याचे ढोऱ्यांग करत होते. परंतु १९४७-९० या कालावधीत भारतामध्ये भांडवलवारी वर्गाच्या हिताचीच धोरणे राबवली गेली. श्रीमंतांवर प्रत्यक्षात करांचा कितपत भार आहे यावरून हे स्पष्ट होते.

भारतात श्रीमंतांवर प्रत्यक्षात असणाऱ्या करांचा भार

भारतात उत्पन्न आणि संपत्तीवर असणारे प्रत्यक्ष कर कागदोपत्री जरी जास्त असले तरी कायदे तयार करणाऱ्यांनी जाणीवपूर्वक ठेवलेल्या पळवाटांमुळे वास्तविक कर खूपच कमी आहेत. उदा. भारतातील करविषयक कायदे अत्यंत सैल आणि वाढत्या घसाऱ्याला

(depreciation) परवानगी देणारे आहेत. इथे संशोधन आणि विकासा (Research & Development) करील खर्चासारख्या असंख्य गोटींवर सूट आहे. भारत सरकारच्या महसूल सचिवांनी स्वतःच याची कबुली दिली आहेकी, भारतामध्ये कंपन्यांवरील करांचा वास्तविक भार फक्त १९.५ ते २०% इतका कमी आहे. इतर देशांत तो ३० ते ४०% इतका जास्त आहे.⁷²

खरंतर कंपन्यांवरील वास्तवातील करांचे दर वर उल्लेख केलेल्या १९.५% पेक्षा देखील खूपच कमी आहेत. हे सर्वांनाच माहीत आहेकी, भारतातील बयाच कंपन्या अजिबातच कर भरत नव्हत्या. १९९६ मध्ये अर्थमंत्रालयाने 'मुंबई शे अर बाजारातील आघाडीच्या १५०० कंपन्यांची पाहणी केली होती. त्यांना असे आढळून आले की त्यापैकी १०४७ कंपन्यांनी १४,०४० कोटी रुपयांचा नफा मिळवला असून देखील अजिबात कर भरला नव्हता.⁷³ अर्थमंत्रांनी १९९६-९७ मध्ये अशा कंपन्यांकडून कर वसुली करण्यासाठी किमान पर्यायी कराची (Minimum Alternate Tax किंवा MAT) योजना चालू केली आणि या कंपन्याना त्यांच्या नफयावर फक्त १३% कर भरण्यास सांगितले. तरीही यातील बहुतांश कंपन्यांनी यापेक्षा खूपच कमी कर भरण्यासाठी निरनिराळे मार्ग शोधून काढले.⁷⁴ एवढेच नाही तर १९९८-९९ मध्ये RBI ने केलेल्या १२४८ अवित्तीय (non-financial) कंपन्यांच्या पाहणीत आढळून आले की, यातील एक-तृतीयांश कंपन्यांनी कर पूर्णपणे न भरण्यासाठीचे मार्ग शोधून काढले आहेत.⁷⁵

संपत्ती कर आणि देणगी कर (gift tax) यांसारखे इतर प्रत्यक्ष कर तर अधिकच कमी आहेत. १९९७-९८ मध्ये या दोन्ही प्रकारच्या करांचे मिळून अंदाजे फक्त १४० कोटी रुपये गोळा झाले.

तक्ताक्र. ४.२ :

करांची 'GDP शी' असलेली टक्केवारी

देश	आयकराची 'GDP शी' असलेली टक्केवारी (%), १९९४	कंपन्यांच्या नफयावरील कराची 'GDP शी' असलेली टक्केवारी (%), १९९४
अमेरिका	११.९	२.५
झलंड	१२.०	२.७
कॅनडा	१४.७	२.४
नेदरलॅंड्स	१२.५	३.३
जर्मनी	११.५	१.१
भारत	२.८	१.५

संदर्भ : ET, 23.3.1998 - cited in AIE, No.25, p.48.

भारत: आर्थिकगुलामगिरीकडे वाटवाल

शिवाय संपदा शुल्क (estate duty म्हणजेच वारसाहकाने मिळालेल्या संपत्तीवरील कर) हा प्रकार तर भारतात अस्तित्वातच नाही. विकसित देशांमध्ये या सर्व प्रकारच्या करांचे दर खूपूपच जास्त आहेत.⁷⁶

या सर्व पळवाटा आणि सवल्तीमुळे थेट करांतून मिळणारे प्रत्यक्ष उत्पन्नाचे GDP शी असलेले प्रमाण विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात फारच कमी आहे (तका क्रमांक ४.२).

श्रीमंतांवर करसवलतींचा वर्षाव

वरील चर्चेतून स्पष्टपणे दिसून येते की विकसित देशांत अस्तित्वात असलेल्या करांच्या तुलनेत भारतात श्रीमंतांवरील प्रत्यक्ष करांत वाढ करून सरकारी महसूल वाढवण्यास मोठा वाव आहे. राजकोषीय तूटकमी करण्याचा हा सोपा आणि सूझपणाचा मार्ग आहे. परंतु साम्राज्यवाद्यांचे स्तुतिपाठक असणारे अर्थशास्त्रज्ञ हा मार्गफेटाळून लावतात. याउलटत्यांचे पुरवव्याचे अर्थशास्त्र श्रीमंतांना सोयीसवलती दिल्या पाहिजेत अशी मागणी करते. त्यामुळे म्हणे “मध्यम कालावधीत विकासाणि उत्पादकता वाढेल” (भारताचे महसूल सचिव एन. के. सिंग यांच्या शब्दात⁷⁷) अशी अपेक्षा आहे. आणि म्हणूनच भारत सरकार निर्लज्जपणे तेच करीत आहे.

केंद्रात लागोपाठ अलेल्या सर्व सरकारांनी उद्योगसमूहांवर सवलतींचा वर्षावच केला आहे. वैयक्तिक आणि कंपन्यांवरील करांचे कमाल दर हळूहळू कमी केले जात आहेत. पायाभूत उद्योगातील प्रकल्पांना कर सवलती देत आहेत. पायाभूत प्रकल्पांची व्याख्या इतकी भोगळ आहेकी मोबाईल फोन कंपन्यादेखील या सवलतींसाठी पात्र ठरत आहेत.⁷⁸ कंपन्यांनी आपल्या राज्यात गुंतवणूक करावी यासाठी विविध राज्यसरकारांमध्ये त्यांच्यावर सोयी-सवलतींचा वर्षाव करण्याची स्पर्धा सुरु आहे.

या करसवलतींमधील निर्लज्जपणाचा कळस होईल अशी योजना १९९७ मध्ये जाहीर झाली. ‘ऐच्छिक उत्पन्न प्रकटन योजना’ (Voluntary Disclosure of Incomes Scheme किंवा VDIS) या नावाखाली ती राबविष्यात आली. ३१ डिसेंबर १९९७ ला प्रचंडवाजत गाजत समाप्त झालेली ही योजना मोठा आर्थिक घोटाळाच होता. परंतु प्रसारमाध्यमांनी उलट त्यावर स्तुतिसुमनांचा वर्षावच केला!

श्रीमंतांकळून होणाऱ्या प्रमाणावरील करचुकवेगीरीमुळे देशातील काळ्या पैशात भयानक वाढ होत आहे. संसदेच्या वित्त आणि काळा पैसाविषयक स्थायी समितीच्या अंदाजानुसार देशातील (वर्षानुवर्ष साठत राहिलेला) एकूण काळा पैसा १९९४-९५ मध्ये चालू चलनदराप्रमाणे ११ लाख कोटी रुपयांवर पोहोचला होता. प्रत्यक्षात हा अंदाज देखील बहुधा फारच कमी असेल.⁷⁹ या हरामखोरांवर कारवाईकरण्याखेजी संयुक्त आघाडी सरकारचे अर्थमंत्री पी. चिंदंबरम यांनी १९९६-९७ च्या अर्थसंकल्पात या करबुडव्यांसाठी अभ्ययोजना (amnesty scheme for tax evaders)

जाहीर केली. ३ मार्च, १९९७ च्या इकॉनॉमिक टाइम्स नुसार अर्थमंत्र्यांनी ही योजना आघाडीच्या उद्योजकांशी चर्चा केल्यानंतर जाहीर केली होती. आणि त्यांनी “परदेशांतील कर-नंदनवनात ठेवलेला काळा पैसा देशात परत आणण्याची इच्छा व्यक्त केली होती...”⁸⁰ या योजने अंतर्गत जाहीर केलेल्या उत्पन्नावरील सर्व व्याज आणि दंड माफ केले जाणार होते. आणि कंपन्यांना त्यावर फक्त आज अस्तित्वात असणाऱ्या दरांप्रमाणे कर भरायचा होता. बस एवढेच! (हे दर देखील १९९६-९७ च्या अर्थसंकल्पात कमी करण्यात आले होते.) या व्यतिरिक्त कोणतेही प्रश्न विचारले जाणार नव्हते. कसलीही चौकशी केली जाणार नव्हती आणि आयकर कायद्यानुसार अथवा परकीय चलन नियमन कायद्यानुसार (Foreign Exchange Regulation Act किंवा FERA) कोणतीही कारवाई केली जाणार नव्हती.⁸¹

ही गोष्टच थक्क करणारी होती. शिवाय योजनेची रचनाच अशी होती की या चोरांना स्वतःचा काळा पैसा पांढरा करण्यासाठी भराव्या लागलेल्या करांचा प्रत्यक्ष दर हा अधिकृत दरापेक्षा अत्यंत कमी होता. या योजने अंतर्गत सरकारने एकूण १०,५०० कोटी रुपये कर गोळा केला. अहमदाबाद येथील इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट मधील सुप्रसिद्ध प्राध्यापक बळुळ ढोलकिया यांच्या अंदाजानुसार VDIS-97 अंतर्गत जाहीर केलेल्या एकूण मालमतेची चालू किंमत १,२२,१०० कोटी रुपये एवढी होती; म्हणजेच प्रत्यक्षात करांचा दर c.२% इतकाच पडला.⁸² एकंदरीत आपल्या देशात मोठा चोर होण्याचे भरपूर फायदे आहेत!

पुढ्याच वर्षी केंद्रात सरकार आलेल्या भाजप सरकारने ‘कर विवाद समाधान’ नावाची सरसक्त माफीची आणखी एक योजना जाहीर केली. ही योजना मिळक्त कर किंवा अबकारी कर अथवा आयात कर किंवद्युना कोणताही कर बुडवताना पकडले गेलेल्यांसाठी होती. त्यांनी फक्त एवढेच करायचे होते की बुडविलेल्या करांपैकी फक्त निम्मी रकम भरायची आणि त्यांची सर्व पापातून मुक्ती: सर्व दंड, व्याज आणि खटले माफ.⁸³ पण तुम्ही गरीब आणि भुकेले असाल आणि भाकरीचा तुकडा चोरताना पकडले गेलात तर मग तुम्हाला तुरळगात जावे लागेल. मुक्त बाजारी अर्थव्यवस्थेमध्ये भुकेकंगालांसाठी माफीची कोणतीही योजना नाही.

श्रीमंतांवर होणाऱ्या सवलतींच्या या वर्षावामुळे भारत सरकारच्या कर-मिळकीत तीव्र घट झाली आहे. भारत सरकारच्या कराचे GDP शी प्रमाण १९८९-९० मधील ११.५% वरून १९९९-२००० मध्ये १% वर आले आहे. १९९९-२००० मध्ये जर हे प्रमाण खाली न येता ११.५% राहिले असते, तर भारत सरकारच्या महसुलात त्या वर्षाचे ५०,००० कोटी रुपयांची वाढ झाली असती आणि राजकोषीय तूट एकदम निम्म्याने कमी झाली असती!⁸⁴

परंतु अमेरिका, IMF-WB आणि भारत सरकारच्या अर्थकारणाच्या नियमांनी राजकोषीय तूट कमी करण्याचा हा मार्ग सरळ धुडकावून लावला आहे.

‘प्रोत्साहन’ च प्रोत्साहन

भारताच्या बाबतीत सार्वजनिक विरुद्ध खासगी क्षेत्रातील वाद खरोखरच निरर्थक आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सार्वजनिक क्षेत्र आणि सरकारी खजिन्याने नेहमीच खासगी क्षेत्राची सेवा केली आहे. खासगी क्षेत्राने या दोन्हींची मनमानी लूट केली आहे. भारतातील खासगी क्षेत्राचा विकासच मुळात सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यावसायिक बँका आणि वित्तीय संस्थांनी पुरविलेल्या भाग भांडवल आणि कर्जाच्या स्वरूपातील सार्वजनिक निधीच्या मदतीनेच झाला आहे. १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातील भारतीय सार्वजनिक प्रशासन संस्थेच्या (Indian Institute of Public Administration) औद्योगिक अभ्यास गटाने (Corporate Study Group) केलेल्या पाहणीनुसार, भारताच्या आघाडीच्या सात उद्योगघराण्यांच्या ताब्यात असणाऱ्या कंपन्यांच्या एकूण मालमतेपैकी १% पेक्षाही कमी मालमता त्यांची स्वतःची होती: टाटा ०.४%, मफतलाल ०.९%, बिल्रो ०.२%, श्री राम ०.१%, सिंघानिया ०.७%, थापर ०.२% आणि के.पी. गोयंका ०.३%.^{४५} साम्राज्यवादांच्या मोठ्या प्रमाणावरील प्रवेशानंतर सार्वजनिक निधीच्या या खासगी उद्योग क्षेत्राकडे (यात आता भारतातील औद्योगिक घराण्यांबरोबरच MNCs देखील सामील आहेत) वाहणाऱ्या प्रवाहाचे महाप्रलयात रूपांतर झाले आहे.

असाच एक घोटाळा म्हणजे ‘प्रोत्साहन योजने’ च्या नावाखाली सरकारने निर्यातदारांना दिलेली प्रचंड सवलतींची आश्वासने. अशा योजनांच्या नावाखाली भारत सरकारने गमाविलेल्या एकूण महसूलाचा आकडा वर्षानुवर्ष वाढतोच आहे आणि २०००-०१ मध्ये हा आकडा १५,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त होईल.^{४६} या खेरातीत एवढी प्रचंड वाढ झाली आहेकी इकॉनॉमिक टाइम्स सारख्या उद्योगधार्जिण्या वृत्तपत्राने देखील काही दिवसांपूर्वी नाइलाजाने यावर भाष्य केले:

‘निर्यात प्रोत्साहन योजनेच्या कामगिरीवर देखेख वर्षासाठी कोणतीही संस्था अस्तित्वात नाही. भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणे सरकार कोणत्याही फळाची अपेक्षा न करता दान करत आहे.’^{४७}

अलिकडच्या काळात अब्जावधी रुपयांच्या सार्वजनिक निधीचे निर्लज्जपणे मोठ्या उद्योगसमूहांच्या तिजोच्यात हस्तांतरण केले जात आहे. सार्वजनिक बँकांकडे असलेली अवाढव्य कर्ज माफ करण्यासाठी भारत सरकार (यात केंद्रात लागोपाठ सतेवर आलेल्या सर्व सरकारांचा समावेश आहे) कशी पावले उचलत आहे याबद्दल आम्ही आधी चर्चा केलेलीच आहे. ही रकम ३०,००० कोटी रुपयांपेक्षाही जास्त आहे. रिलायन्स उद्योगसमूहाने उभारलेल्या प्रचंड साम्राज्याचा बराच मोठा भाग सार्वजनिक क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांमधून वाममागणी गोळा केलेल्या पैशांच्या जो रावरच उभारला आहे. अलीकडच्या काही वर्षात युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाला सोसव्या लागलेल्या ७,००० कोटी रुपयांच्या प्रचंड तोट्यामागचे खरेकारण हेच होते.^{४८}

स्थायी आणि मोबाईल दूरसंचार क्षेत्रातील खासगी कंपन्यांची ८,७१९ कोटी रु. एवढी मोठी रकम परवाना शुल्कापेटी सरकारला देय होती. जेव्हा दल्लणवळण मंत्र्यांनी या रकमेच्या वसुलीचा आग्रह घरला, तेव्हा या चुकार मंत्र्याला हावकलून देऊन पंतप्रधानांनी सूत्रे स्वतः आपल्या हातात घेतली आणि परवाना शुल्क थक्काकीदारांच्या सुटकेची योजना जाहीर केली. यात टाटा, बिल्रो, ए.टी.अॅन्डटी, रिलायन्स, मोदीकॉर्म आणि एस्सार वगैरे भारतातील आघाडीच्या उद्योगसमूहांचा समावेश आहे.^{४९} यातील बहुतेक शुल्क माफ झाले असण्याची पुरेपूर शक्यता आहे.

विकासाच्या नावाखाली सरकार श्रीमंतांना अनेक सवलती बहाल करत आहे. स्पष्टपणे सांगायचेतर ‘पुरवव्याचे अर्थशास्त्र’ म्हणजे सरकारी खजिन्याची धनदांडयांनी जी लूट चालवली आहे तिचे समर्थन करण्यासाठी या व्यवस्थेच्या पाठीराख्या अर्थतज्जांकडून रचलेले कुभांड आहे.

२) सरकारने घेतलेल्या कर्जावरील व्याजदरांत वाढ

सरकारी महसूल मोठ्या प्रमाणावर धनाढ्यांच्या तिजोरीत वळवण्यासाठी आणखी एक मार्गाचा वापर होतो. ही योजना इतकी निलाजी आहेकी यावर आपला विश्वासच बसत नाही. पुन्हा एकदा दलाल अर्थतज्जांनी या राक्षसी लुटीवर पडदा टाकण्यासाठी एक लुट्पुटीचे अर्थशास्त्र तयार केले आहे. कारण या देशाचे राजकीय नेतृत्व, आघाडीचे बुद्धिजीवी आणि त्यांची प्रसारमाध्यमे सगळी लाजलजा सोळून साम्राज्यवादी आणि त्यांचे देशी दलाल असणाऱ्या उच्चभुवांडुणी वर्गाचे हितसंबंध राखण्याकरता कर्से काम करत आहेत हेच या चर्चेमुळे उघडकीला येईल.

२००० सालातल्या अर्थसंकल्पानुसार २०००-०१ या आर्थिकवर्षात सरकारवर असणाऱ्या कर्जावरील व्याजाची रकम १ लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त होईल असा अंदाज आहे. सरकारी खर्चात सर्वांत मोठा वाटा याचाच आहे, अर्थातच व्याजाची रकम कमी करणे हा राजकोषीय तूट कमी करण्याचा एक सोपा मार्ग आहे.

तथापि IMF-WB आणि वॉशिंग्टनच्या भांडू अर्थशास्त्रानुसार आर्थिक कंपन्यांना व्याजाच्या स्वरूपात दिल्या जाणाऱ्या रकमेला स्पर्श करणे देखील महापाप आहे; त्याला हात लावता येणार नाही. तूट वाचविण्यासाठी इतरत्र कुठेही काटघाट करा. नवीन अर्थशास्त्राने खरंतर ‘प्राथमिक तूट’ नावाचा नवीन शब्द शोधला आहे. त्याची व्याख्या अशी आहे: व्याजाची परतफेड सोळून असलेली राजकोषीय तूट. सरकारचे लक्ष ही प्राथमिकतूट कमी करण्यावरच केंद्रित झालेपाहिजे.^{५०}

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत राजकोषीय तुटीतील (खर्च आणि उत्पन्नातील फरक) बहुतांश भाग रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेऊन पुरा केला जात असे. रिझर्व्ह बँक सरकारला ९१ दिवसांचे कर्ज देत असे. म्हणजेच रिझर्व्ह बँक नवीन पैसा निर्माण करत असे. या कर्जावरील

व्याजदर जवळजवळ ४.६% च्या आसपास म्हणजेच बाजारभावापेक्षा खूपच कमी असे. राजकोषीय तुटीच्या या भागाला अर्थसंकल्पीय तूट असे म्हणतात. बाकीची तूट बाजारपेठेतून कर्ज घेऊन पुरी केली जात असे. सार्वजनिक क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांद्वारा देण्यात येणाऱ्या कमी व्याजदरातील कर्जाचा यात मोठा वाटा होता.

जागतिक बँकेच्या अर्थशास्त्रानुसार अर्थसंकल्पातील तुटीमुळे चलनवाढ होते, म्हणून ती कमी केलीच पाहिजे.⁹¹ सरकार बाजारपेठेतून जे कर्ज घेते त्याचा व्याजदरही वाढवला पाहिजे अशी WB ची मागणी आहे.⁹²

भारत सरकारने WB च्या आदेशांप्रमाणे या वित्तीय सुधारणांचे तंतोतंत पालन केले आहे. नवीन नोटा छापून तूट भरून काढणे हळूहळू थांबवण्यात आले आहे. सरकार बाजारपेठेतून घेत असलेल्या कर्जावरील व्याजदरातही हळूहळू वाढ करत आहे.⁹³ १९९७ च्या जानेवारीत रिझर्व बँकने जाहीर केले की परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदार (Foreign Institutional Investors किंवा FIIs) देखील सरकारच्या कर्जामध्ये गुंतवणूक करू शकतात.⁹⁴

भारतामध्ये मोळ्या प्रमाणावर बेकारी आहे आणि अर्थव्यवस्थेत मागणीचा अभाव आहे. अशा देशात नोटा छापून अर्थसंकल्पीय तूट भरून चलनवाढ होईल असे विधान करणे खरोखरच हास्यास्पद आहे. अर्थशास्त्रानुसार देखील हा मूर्खपणा आहे. वास्तविक सद्विस्थितीत अर्थसंकल्पीय तूट भरून काढ्यासाठी नोटा छापल्याने चलनवाढीवर तर काहीच परिणाम होणार नाही, उलट विकासासाठी ते सहाय्याभूतच ठरेल. आपण याची या प्रकरणात आधी चर्चा केलेली आहेच. हे सगळे अर्थशास्त्राच्या प्रमाणित पाठ्यपुस्तकांमधील केन्सचे सिद्धांत आहेत.

जागतिक बँकने भारत सरकार बाजारपेठेतून घेत असलेल्या कर्जावरील व्याज दरात वाढ करण्याची मागणी केली आहे. त्यामागील तरक्कास्त्र अनाकलनीय आहे. जागतिक बँकने भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अलीकडच्या लेखात म्हटले आहे की सरकार घेत असलेल्या कर्जामुळे खाजगी क्षेत्राला बाजारपेठेतून मिळण्याच्या कर्जामध्ये घट होते.⁹⁵ त्यासाठी लागणारा वित्तपुरवठा सरकार कर्ज काढून म्हणजेच राजकोषीय तूट वाढवून करू शकते. असे केल्याने खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकसाठीचा बचतनिधी कमी होत नाही. उलट सरकारची वाढीव गुंतवणूक खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीलाढेखील अधिकच चालना देते. कारण सार्वजनिक कामांमधील सरकारी गुंतवणूक अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणीत वाढव करते. ह्यामुळे खाजगी क्षेत्रातील रोजगार, उत्पादन व मिळकरीत वाढव होते. अशाप्रकारे खाजगी क्षेत्रातील बचतनिधीतील ही वाढ राजकोषीय तुटीची भरपाई करते. ही देखील आर्थिक बकवास आहे. केन्सने फार पूर्वीच हा सिद्धांत मोडीत काढला आहे.

दिल्ली येथील जवाहरलाल नेहरु विद्यापीठातील दोन प्रतिष्ठित प्राध्यापक जयती घोष आणि

सी.पी. चंद्रशेखर यांनी या 'वित्तीय सुधारणांचा' भारत सरकारच्या राजकोषीय स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. भारत सरकारने १९८९-९० मध्ये राजकोषीय तुटीचा जवळजवळ ३०% हिस्सा रिझर्व बँकेकडून कर्ज घेऊन (म्हणजेच नोटा छापून) पुरा केला होता. सरकारने जर हे कर्ज घेणे तसेच कायम चालू ठेवले असते तर कशी परिस्थिती असती, याची त्यांनी वर्तमान राजकोषीय परिस्थितीशी तुलना केली आहे. एका साध्या चाचणीतून असे दिसून आले की, पूर्वीचीच पद्धत अंमलात राहिली असती तर अर्थसंकल्पातील व्याजाचे ओङ्गे फक्त १७,७५७ कोटी रुपयांवरून २०००-०१ च्या अंदाजपत्रकात वर्तवलेल्या १,०९,२६६ कोटी रुपयांएवजी फक्त ८८,४६४ कोटी रु. झाले असते. म्हणजेच जर अर्थसंकल्पीय तुटीतील काही हिस्सा नोटा छापून भरून काढण्याची पद्धत चालू ठेवली असती, तर फक्त व्याजाच्या परतफेडीमध्ये (२०००-२००१) या एका वर्षातच तेरा हजार कोटी रुपयांची बचत झाली असती!

१९९० च्या पूर्णदशकाचा विचार केला तर (खर्च सारखाच असल्याचे गृहित धरून) तुटीतील एकूण घट एक लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त झाली असती.⁹⁶ दुसऱ्या शब्दात वॉशिंग्टनच्या गोलमाल अर्थशास्त्राने FIIs आणि भारतीय बांडगुळी वर्गाला गेल्या दशकात एक लाख कोटी रुपयांचा 'नजराणा' दिला आहे. यामुळे दिल्लीतील दलाल अतिशय भक्तिभावाने ही धोरणे लागू करत आहेत.

३) निष्कर्ष

वरील चर्चेतून स्पष्टपणे लक्षात येते की, IMF-WB आणि केंद्रात सतेवर आलेल्या सर्व पक्षांच्या सरकारांना राजकोषीय तूट कमी करण्याची अजिबात इच्छा नाही. तर मग राजकोषीय तूट कमी करण्याचे तुण्ठुणे ते सारखे का वाजवीत असतात?

एकउद्घेश असा आहेकी, बहुराषीय कंपन्या आणिबद्धा भारतीय उद्योग समूहांना अल्पकालीन फायदा देण्याच्या धोरणेवरील अंमलबजावणीसाठी त्यांना शास्त्रीय आधार मिळतो. मग भले, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासाचा गळा का दाबला जाईना! दुसरे उद्घिष्ठ म्हणजे: भारत सरकार सामाजिक क्षेत्रात होणाऱ्या खर्चात (तथाकथित अनुदाने) मोळ्या प्रमाणावर कपात करत आहे. बाकीच्या जगाप्रमाणे भारतात देखील गरिबांच्या कल्याणकारी योजनांवरील खर्चात कपात होत आहे आणि ही सगळी बचत धनदांडग्यांकडे वळविली जात आहे. याचे समर्थन करण्यासाठीच्या प्रचाराकरता त्यांना याचा वापर करता येतो.

हे सर्व अविश्वसनीय वाटते ना! परंतु भारत सरकार राजकोषीय तूट भरून काढण्याच्या नावाखाली जी धोरणे राबवत आहे त्यांच्या वस्तुनिष्ठ अभ्यासातूनच हेवास्तव निष्पत्र झाल्याने ते नाकारता येत नाही.

क) राजकोषीय तुटीत कपातः भंपकपणा व्यवहारात

आता आपण भारतीय राज्यकर्ते राजकोषीय तूट कमी करण्याच्या नावाखाली प्रत्यक्षात राबवत असलेल्या धोरणांचा आढावा घेऊ.

१) उत्पादक गुंतवणुकीत कपात

राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी सरकार व्याजाची वाढती रक्कम किंवा उच्चप्रमुखील अनुदानांची खैरात कमी करण्याचा विचार देखील करत नाही. याउलट दीर्घकालीन उत्पादकमालमत्ता निर्माण करण्याच्या खर्चात म्हणजेच भांडवली खर्चात कपात करत आहे. आर्थिक सुधारणांच्या सुरुवातीच्या काळापासूनच सरकारच्या भांडवली खर्चाचे GDP शी असलेले प्रमाण सतत कमी होत गेले आहे. १९८९-९० मधील ५.१% वरून ते २०००-०१ मध्ये केवळ २.६% इतक्या खालच्या पातलीवर आले आहे.⁹⁷ तक्ता क्रमांक ४.३ वरून ही घसरण अधिक स्पष्ट होते. यामध्ये सरकारच्या आर्थिक सुधारणांपूर्वीच्या आणि नंतरच्या भांडवली खर्चाची तुलना केली आहे.

तक्ता क्र. ४.३ :

केंद्रसरकारचा भांडवली खर्च

	१९८५-९०	१९९१-९७
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	३०.१०	२२.७०
एकूण 'GDP शी' टक्केवारी	६.१०	४.००

संदर्भ : P.R.Panchamukhi, EPW, No.10, March 4, 2000, p.839

सर्वच भांडवली खर्च उत्पादक नसतो. उदाहरणार्थ सैन्यासाठी शस्त्रखरेदीवरील खर्च. शस्त्रे ही जरी टिकाऊ स्वरूपाची मालमत्ता असली तरी त्यामुळे उत्पादन क्षमता वाढत नाही. म्हणून उत्पादक खर्चाचे नेमके मोजमाप म्हणजे योजनाबद्द भांडवली खर्च. हा देखील GDP च्या तुलनेत १९९०-९१ मधील २.९% वरून १९९६-९७ मध्ये १.८% वर घसरला आहे.⁹⁸

याचा व्यवहारात अर्थ असा आहे की रेल्वेमार्ग बांधणी, वीजप्रकल्प, कालवे, कारखाने, तेलविहिरी, खाणी, हॉस्पिटल आणि शाळांवरील सरकारी खर्चात कपात झाली आहे. याच्या समर्थनार्थ WB असा युक्तिवाद करते की सरकारी क्षेत्रे मुळातच अकार्यक्षम असतात. त्यांनी अर्थव्यवस्थेतील उत्पादक क्षेत्रातून अंग काढून घेतले पाहिजे, आणि या क्षेत्रांचा ताबा खाजगी क्षेत्राकडे दिला पाहिजे, म्हणजेच प्रत्यक्षात FDI घेऊ येणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात हे क्षेत्र सोपवले पाहिजे. 'पतपुरवळ्याच्या भंपक शास्त्रा'च्या प्रचारामार्गे प्रमुख कारण हेच आहेकी

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वपूर्ण अशा भांडवली उत्पादक क्षेत्रातील (तेल, दूरसंचार, वीज, अवजडयंत्रसामग्री, औषधनिर्मिती इ.) महत्वाच्या भागांचा नाश करून त्यांचा ताबा साप्राज्यवादी भांडवलाच्या हातात द्यावा.

आपण या धोरणामुळे वीजक्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेतला आहे. वीजक्षेत्र आपण परीक्षणासाठी घेतले होते ते याच उद्देशाने की यातूनच संपूर्ण पायाभूत क्षेत्रांमध्ये काय घडते आहे ते स्पष्ट व्हावे. सामान्य जनतेसाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्वाचे क्षेत्र 'शेती' हेच आहे. सरकारी खर्चात कपात केल्यामुळे शेती क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा आपण आता आढावा घेऊ.

शेती - क्षेत्रावरील परिणाम

सार्वजनिक गुंतवणुकीतील कपात शेतीक्षेत्रात जास्त जाणवते. आर्थिक सुधारणा चालू झाल्यापासूनच्या प्रत्येक अर्थसंकल्पात शेती, जलसिंचन, ग्रामीण विकास आणि खतोवरील अनुदाने यासर्वबाबींवरील GDP च्या प्रमाणातील एकूण खर्चात (योजनांतर्गत आणि योजनाबाबू) सातत्याने घट होत आहे. १९८९-९० मधील १.९९% वरून हे प्रमाण १९९६-९७ मध्ये १.४५% वर घसरले तर १९९७-९८ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकानुसार हे प्रमाण १.२९% इतके कमी झाले होते.⁹⁹

जागतिक बँकेच्या म्हणण्यानुसार यात घाबरण्यासारखे काहीच नाही, कारण खाजगी क्षेत्राद्वारे शेती होत असलेल्या वाढत्या गुंतवणुकीमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील घट भरून येईल. परंतु खाजगी गुंतवणुकीत काही प्रमाणात जरी वाढ झाली असली तरी ती सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीत झालेली तीव्र घट भरून काढायला पुरेशी नाही. परिणामी १९९६-९७ मध्ये (या वर्षांपर्यंतचीच आकडेवारी आमच्याकडे आहे) एकूण गुंतवणूक कमी होऊलागल्याचे दिसून येते (तक्ता क्र. ४.४).

तक्ता क्र. ४.४ : शेती क्षेत्रातल्या एकूण भांडवलाची प्रत्यक्ष रचना

(१९९३-९४ च्या किंमतीनुसार)

वर्ष	एकूण	सार्वजनिक	खाजगी
१९९३-९४	१५८४५	४४६७	११३७८
१९९४-९५	१८२१४	४९७०	१३२४४
१९९५-९६	१९९४४	४७७६	१५१६८
१९९६-९७	१९९०२	४३४७	१५५५५

संदर्भ : Report on Currency & Finance, RBI - cited in EPW, No.12, Mar 18, 2000, p.955

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

१०७

१९९८-९९ मधील RBI च्या चलन आणि वित्त अहवालात (*Report on Currency and Finance*) नमूद करण्यात आले आहे की, खाजगी क्षेत्राच्या या गुंतवणुकीचा बहुतांश भाग अल्पकालीन उत्पादकता वाढवण्यासाठी वापरला जातो. दीर्घकालीन मालमत्तेची निर्मिती करण्यासाठी नाही. पुढे यात स्पष्टपणे निर्दर्शनास आणले आहे की, “‘शेतीच्या विकासाचे सातत्य निर्णयकणे सार्वजनिक गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. गेल्या कैक वर्षांपासून शेतीक्षेत्रातील घटत्या सार्वजनिक गुंतवणुकीचे भारतीय शेतीवर विपरित परिणाम झाले आहेत असे वाटते.’’ याच अहवालात हे देखील मान्य करण्यात आले आहे की नवव्या पंचवार्षिक योजनेत ठेवण्यात आलेले शेती उत्पादनाच्या वार्षिक वाढीचे सरासरी ४.५% हे उद्दिष्ट गाठणे कठीण दिसत आहे.¹⁰⁰

खरंतर आजच्या जागतिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेची थोडीफार कल्पना असणाऱ्यांना यात काहीच आश्चर्य वाटणार नाही. जगभरात शेतीक्षेत्रातील गुंतवणुकीवरील प्रताव्याचा दर उद्योगातील गुंतवणुकीपेक्षा फारच कमी आहे, शेती उत्पादकता खूपच जास्त असणाऱ्या विकसित देशांमध्ये सुध्दा सरकार शेतीमध्ये हजारो कोटी डॉलर्सची गुंतवणूक करीत असल्यानेच शेती तग धरून आहे. त्यामुळे १९७० च्या दशकात अन्नधान्याचा तुटवडा असलेला पश्चिम युरोप अनुदाने आणि गुंतवणुकीमुळे १९८६ पर्यंत शेतीमालाचा प्रमुख निर्यातदार बनला होता.¹⁰¹ भारतासारख्या छोट्या शेतकऱ्यांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर जलसिंचन, धान्यसाठा आणि वाहतुकीमध्ये गुंतवणूक करावी अशी अपेक्षा बाळगणे अतिशय मुर्खपणाचे आहे. एवढेच नाही तर भारतीय शेती जमिनीचा कस कमी होण्याच्या समस्येने ग्रासली आहे. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या मसुद्यात नमूद केले आहे की, ‘‘जमिनीचा कस कमी होणे हा भारतापुढील एक महत्वाचा प्रश्न आहे. जमिनीचा कस कमी व्हायला मातीची धूप हे सर्वात महत्वाचे करण आहे. भारताच्या एकूण भूमगापैकी जवळजवळ ४५% भूमगाची गंभीर धूप होते.’’¹⁰² भारतातील लहान शेतकऱ्यांनी जमिनीची सुपीकता राखण्यासाठी प्रचंड गुंतवणूक करण्याची अपेक्षा ठेवणे हे वेडेपणाचे आहे.

शेतीक्षेत्राकडे वर्षानुवर्षे दुर्लक्ष केल्यामुळे शेतीच्या विकासदरात तीव्र घसरण झाली आहे (तक्ताक्र. ४.५).

तक्ताक्र. ४.५ : शेती उत्पादनाच्या विकासदराचा कल

(प्रतीवर्ष)

	१९८२-८३ ते १९९०-९१	१९९०-९१ ते १९९८-९९
अन्नधान्य	३.२० %	१.८६ %
अन्नधान्याच्या व्यतिरिक्त	४.७३ %	३.२३ %
सगळी पिके	३.७७ %	२.४२ %

संदर्भ : S.D.Naik, THBL, 25.1.2000

१९९० च्या दशकात, हरितक्रांतीनंतर प्रथमच, लोकसंख्यावाढीने अन्नधान्याच्या उत्पादन वाढीला मागे टाकले. लक्षात घ्या की लागोपाठ बारा मोसम चांगले जाऊन देखील असे घडले. परिणामी १९९० च्या दशकात देशातील दरडोई अन्नधान्य उत्पादनात घटझाली. स्वातंत्र्यानंतर असे जाणारे हे पहिलेच दशक.¹⁰³

शेती क्षेत्राला ग्रासणारे संकट गंभीरच होत चालले आहे. भारत सरकारच्या आर्थिक पहाणी (*Economic Survey*) नुसार १९९९ हे सलग बारावे चांगल्या मोसमाचे वर्ष असून देखील शेती आणि संबंधित क्षेत्रांपासून GDP मध्ये १९९९-२००० मध्ये केवळ ०.८% वाढ अपेक्षित आहे. अन्नधान्याच्या उत्पादनात ४० लाख टन इतकी प्रचंड घट होण्याची शक्यता आहे.¹⁰⁴

२०००-२००१ च्या अर्थ संकल्पात शेती क्षेत्राच्या या भीषण परिस्थितीची दखल घेणे अपेक्षित होते, अर्थसंकल्पीय भाषणात अर्थमंत्री म्हणाले देखील की गरिबी निर्मूलन, उत्पन्न वाढ आणि रोजगार निर्मिती, अन्न सुरक्षिततेची हमी आणि उद्योग आणि सेवाक्षेत्रासाठी भरभराटीची बाजारपेठ टिकून राहण्यासाठी शेतीक्षेत्राचा सातत्याने आणि विस्तृत पायावर आधारित विकास होणे आवश्यक आहे.¹⁰⁵ त्यांचे भाषण अर्थसंकल्पाला ग्रामीण दिशा देण्याच्या चर्चेने ओतप्रोत भरलेले आहे. पण जेव्हा प्रत्यक्ष आकडेवारीचा प्रश्न येतो तेव्हा मात्र पोकळ घोषणाबाबी आणि वस्तुस्थिती यामध्ये असणाऱ्या प्रचंड विरोधाभासाबद्दल काय बोलायचे! शेती, जलसिंचन आणि ग्रामीण विकासासाठीच्या केंद्रीय योजनांवरील केंद्रीय अर्थसंकल्पीय तरतुदीत कपात केली आहे!¹⁰⁶ गेल्या काही वर्षांची कामगिरी पाहता, या क्षेत्रावरील प्रत्यक्ष खर्च त्याहूनही कमी होण्याची शक्यता आहे.

पैसा उपलब्ध नाही असे नाहीये. प्रश्न आहे तो केवळ प्राधान्य क्रमांचा. सत्ताधान्यांना ज्या क्षेत्रात गुंतवणूक करणे गरजेचे वाटते, तिथे निधी उभारण्यासाठी अतिरिक्त कर लादण्याची देखील त्यांची तयारी असते. केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नुकताच एक ठाराव मंजूर केला आहे. यानुसार पेट्रोल आणि डिझेलवर प्रतिलिप्त १ रु. अधिभार लावून जमा होणारा सर्व पैसा (अंदाजे दरवर्षी ५३०० कोटी रुपये) एका विशेष निधीत संकलित करण्यात येणार आहे. तो केवळ रस्ते विकासासाठी वापरण्यात येईल. यात अंदाजे ५४,००० कोटी रु. खर्च असलेल्या १३२४५ कि.मी. लंबीच्या महत्वाकांक्षी राष्ट्रीय महाराग विकास योजनेचा समावेश आहे.¹⁰⁷ भारतासारख्या तेलाचा तुटवडा असलेल्या देशामध्ये वाहतूक क्षेत्राचाच वेगळा विचार करायचा झाला, तर खरंतर हा पैसा रेल्वेमध्ये गुंतवणूक हवा होता. आर्थिक सुधारणा चालू झाल्यापासून रेल्वेमधील गुंतवणूक जाणीवपूर्वक कमी केली जात आहे.¹⁰⁸ मोठ्या उद्योगसमूहांना (विशेषत: शक्तिशाली वाहन उद्योग) हेच हवे आहे. भारत सरकार अमेरिकेची नक्ल करीत आहे. तिथे मोटारगाड्या आणि विमानांच्या तुलनेत रेल्वे फारच कमी आहेत. कारण बऱ्यांच्या उद्योगांच्या तेच फायद्याचे आहे.¹⁰⁹

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटवाल

राज्यकर्ते शेतीक्षेत्राकडे दुर्लक्ष करणारी धोरणे स्वयंवरीने आणि मुद्दामच राबवत आहेत हे उघड आहे. देशातील प्रसारमाध्यमे आणि आंलाळले उच्चप्रभारतीय सॉफ्टवेअर कंपन्यांच्या शेअरच्या प्रचंड वाढत्या किंमतीमुळे आनंदाने बेभान झाले आहेत. या सॉफ्टवेअर कंपन्यांनी रातोरात नवीन कागदी अब्जाधीशांची जमात तयार केली आहे आणि समृद्धीचा आभास तयार केला आहे. या 'आभासी विकासाने' दोन तृतीयांश भारतीयांना जीवन उपलब्ध करून देणाऱ्या शेतीक्षेत्रालाही मागे टाकले आहे. शेती क्षेत्र सध्या प्रचंड मंदीच्या विळख्यात सापडले आहे. देशाच्या अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णितेला गंभीर धोका निर्माण होत आहे. भारतातील जागतिकीकरणाने बेभान झालेल्या बुद्धीवादांसाठी, जे उरलेल्या देशापासून तुटले आहेत, त्यांच्यासाठी, पर्वणीच निर्माण झाली आहे. त्यांना आता दूर-दूरच्या देशांतल्या गाजर, सलगम, मटार, सफरचंद, पपया, कलीगंड... इ. चा आस्वाद घेता येतो; मात्र इकडे करोडो सामान्य भारतीय जनता १९६० च्या दशकातील परिस्थितीकडे ढकलली जात आहे. तेव्हा अन्नधान्याची सातत्याने टंचाई होती. आणि त्यासाठी देशभर दंगली होत होत्या.

आम्ही काहीच अतिशयोक्ती करत नाही. संयुक्त राष्ट्राच्या अन्न आणि शेती संघटनेने (Food and Agricultural Organisation किंवा FAO) 'विकसनशील' देशांना 'वॉशिंग्टनच्या सहमतीने' लादण्यात आलेली अन्नधान्याचे संकट निर्माण करणारी धोरणे सोडून देण्याचा इशारा दिला आणि यादेशांना 'अन्नउत्पादनाच्या बाबतीत अधिकस्वयंपूर्ण होण्यास' सांगितले आहे.¹¹⁰

२) गरिबांवरील अनुदाने काढून घेणे

ताटातली भाकरी हिसकावणरेच शिकवतात अपरिग्रह,
म्हणतात, समाधान असत मानण्यात.

गोळा करून कर ज्यांना पोचतात तेच
करतात त्यागाची आवाहने

तृप्त होऊन ढेकर दिल्यावर ते भुकेकंगालांना
गाऊन दाखवतात उद्याची छान स्वप्ने.

देशाला खड्ड्यात नेऊन सोडणारेच
म्हणतात, कारभार फार अवघड,
साध्या माणसांचं काम नाही ते.

- बर्टोल्ट ब्रेष्ट

राजकोषीय तूटकमी करण्याच्या नावाखाली सरकारी खर्चात मोठ्या प्रमाणात कपात होत असलेला आणखी एक विभाग म्हणजे गरिबांना अन्न, शिक्षण, आरोग्य, वीजाणि पाणी या

सारख्या गरजेच्या गोष्टी स्वस्त आणि परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी देण्यात येणारी अनुदाने.

सर्व जगभर मंदी तीव्र होत आहे. अशा परिस्थितीत आपले नफे कायम ठेवण्यासाठी भारतासहित जगभरातील सर्व भांडवली राज्यकर्ते सारखीच धोरणे राबवीत आहेत: गरिबांवर कर वाढवा आणि श्रीमंतांना सोडून द्या. गरिबांसाठी असलेली अनुदाने काढून द्या आणि ती श्रीमंतांना द्या. अब्जावधी रूपयांची अनुदाने श्रीमंतांना दिली जात आहेत. ही अनुदाने कर्जमाफी, परवाना शुल्क आणि करांची बाकी सोडून देणे, त्यांच्याकडून घेतलेल्या कर्जावर जास्त व्याज देणे आणि अशाच प्रकारचे असंख्य मार्ग शोधून देण्यात येत आहेत. **शाब्दिक खेळ करून श्रीमंतांच्या अनुदानांना 'प्रोत्साहन'** (Incentives) असे गोंडस नाव दिले गेले आहे. दुसऱ्या बाजूला गरिबांना जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या किमान सुविधा परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्यासाठी जो खर्च केला जातो, त्याला 'अनुदाने' असे नाव देऊन बदनाम केले जाते. त्यांची 'अकार्यक्षम' आणि 'परोपजीवी वृत्ती' वाढवणारी धोरणे अशी अवहेलना केली जात आहे.

नवउदास्तवादानुसार अर्थव्यवस्थेचा प्रत्येकविभाग फायदेशीर असलाच पाहिजे. ही निव्वळ अर्थशास्त्रीय बक्वास आहे. समाज आपल्या नागरिकांना मोफत किंवा कमी खर्चात अन्नधान्य, पाणी, शिक्षण, आरोग्य, निवारा, क्रिडा, वाहतूक आणि इतर गरजेच्या गोष्टी पुरवत असतो, जेणेकरून ते माणसासारखे जगूशक्तील आणि आपल्या क्षमतांचा पुरेपूर विकास करू शकतील. ह्याला 'गुंतवणूक' म्हणायचेच झाले तरी ती व्यर्थ नसते. ती भविष्यकाळासाठी केलेली गुंतवणूक असते. मनुष्यप्राणी ही निसर्गाची सर्वोच्च निर्मिती आहे आणि त्याच्यामध्ये अमर्याद क्षमता आहे. तथापि लोकांना त्यांच्या अंगभूत क्षमतांचा विकास करण्यासाठी योग्य सामाजिक परिस्थिती आणि संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. जेव्हा असे 'मनुष्यमात्र' आपली शक्ती एकत्र करून सामुदायिक कामात सहभागी होतील तेव्हा पृथ्वीवर स्वर्गच निर्माण होईल. त्यांनी निर्माण केलेली संपत्ती त्यांच्यावर खर्च झालेल्या 'अनुदानापेक्षा' कैक पटीने जास्त असेल. हे अर्थशास्त्रातील साधे व्यवहारज्ञान आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या १९९६ च्या मानव विकास अहवालात (*United Nations Human Development Report*) कौशल्यांचा प्रसार आणि किमान सामाजिक गरजांची पूर्ती हा दीर्घकालीन आर्थिक विकासाचा पाया असल्यामुळे या बाबतच्या सरकारी धोरणांवर प्रामुख्याने भर दिला आहे.¹¹¹ सर्व विकसित देशांत त्यांच्या नागरिकांसाठी सामाजिक सुरक्षिततेचे विस्तृत जाळे आहे. यात बेकार भत्ता, वैद्यकीय आणि शैक्षणिक सुविधा आणि इतर अनेक गोष्टींचा समावेश आहे. 'पूर्व आशियाई चमत्काराच्या राजकीय आणि आर्थिक कारणांची चर्चा आपण केलेलीच आहे. त्याबरोबरच आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे या देशांतील सरकारांनी वॉशिंग्टनच्या नवउदास्तवादी विचारांना बासनात गुंडाळले आणि शिक्षण, आरोग्य आणि इतर

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

कल्याणकारी योजनांवर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली.¹¹²

भारताची खरी शोकांतिका - सरकार जनतेसाठीच्या 'अनुदानां' वर खूपच जास्त खर्च करत आहे ही नसून, फारच कमी खर्च करत आहे ही आहे. परिणामी स्वातंत्र्य मिळून ५० वर्षे झाली तरी २० कोटी लोकांना शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही. २५ कोटी लोकांना मूळभूत आरोग्य सुविधा मिळत नाहीत. ४० कोटी लोक निरक्षर आहेत आणि ७० कोटी लोकां पर्यंत मूळभूत स्वच्छतेची व्यवस्था पोहोचलेली नाही. ही धक्कादायक आकडेवारी आम्ही संकलित केलेली नसून जागतिक बैंकने दिलेली आहे.¹¹³ आणि तीही सरकार सध्या देत असलेल्या काही अत्यावश्यक सेवांवरील अगदी थोऱ्या खर्चात देखील आणखी कपात करीत आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या पन्नास टक्के असणाऱ्या अगदी गरिबांसाठी मुळातच कमी असलेल्या सेवांवरच्या खर्चात सरकार कपात करीत आहे (पुन्हा एकदा जागतिक बैंकचीच आकडेवारी).¹¹⁴

अ) शेतीवरील अनुदाने काढून घेणे

शेतीक्षेत्रासाठी असलेली सर्व अनुदाने हळूहळू काढून घेतली जात आहेत. जलसिंचन आणि विजेवरील अनुदानेही कमी केली जात आहेत. नवीन वीजविधेयकाचा (Electricity Bill 2000) मसुदा केंद्र सरकार तयार करीत आहे. यात म्हटले आहे की सर्व प्रतिअनुदाने हळूहळू समाप्त करण्यात येतील आणि विजेच्या किंमतीत प्रत्यक्ष वीजपुरवठ्याचा खर्च प्रतिबंधित होईल.¹¹⁵ याचाच अर्थ असा की दुरवरच्या खेड्यापाऊंतील ग्रामीण वीजग्राहकांना सर्वांत जास्त दराने वीज घ्यावी लागेल, कारण तिथवर वीजपुरवठा करण्यासाठी सर्वांत जास्त खर्च होतो.

जागतिक बैंकेच्या १९९१ च्या भारत: देशाची आर्थिक निवेदनपत्रिका (खंडदुसरा-शेती) (India : Country Economic Memorandum (Vol. II, Agriculture)) यात म्हटले आहे की खतांवरील अनुदाने पूर्णपणे रद्द करावीत. यात पुढे नमूद केले आहे, ''पहिली दोन वर्ष खतांच्या किंमतीत वार्षिक ३०% वाढ करण्यात यावी, आणि चौथ्या वर्षापर्यंत ही वाढ २०% वर आणावी. (आयात करत असलेले पोटेंश सोडून)'' (पृ. ८८).¹¹⁶ याच अहवालात पुढे शिफारस केली आहे की, अकार्यक्षम खत प्रकल्प बंद केले जावेत आणि त्याची भरपाई आयातीद्वारे करावी (पृ. ४०-४१).¹¹⁷

या शिफारशी बघूनच बोबडी वळते. खतांच्या आयातीमुळे आयात-बिल गगनाला जाऊन भिडल आणि खतांच्या किंमती देखील वेगाने वर जातील. कारण भारत हा नायट्रोजनयुक्त आणि फॉस्फेट खतांचा जातील तिसऱ्या क्रमांकाचा ग्राहक आहे.¹¹⁸ जर भारताने देशी उत्पादनारेखजी आयात करणे सुरु केले तर या खतांच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतल्या किंमतीत अपरिहार्यपणे वाढ होईल. यावर कळस म्हणजे जागतिक बैंकने खतांवरील सर्व अनुदाने पूर्णपणे काढून टाकण्याची मागणी केली आहे. खतांच्या वाढत्या किंमतीमुळे त्यांचा वापर अपरिहार्यपणे कमी होईल आणि

परिणामी शेती मालाच्या उत्पादनातही घट होईल. खरंतर जागतिक बैंकेच्या अंतर्गत पत्रकात हे स्वीकारले आहे की ''खतांच्या किंमतीतील बदलांमुळे (पिकांच्या) उत्पादनावर होणाऱ्या परिणामांचा अंदाज केला तर ... (असे लक्षात येते की) खतांचा भाव १०% नी वाढला तर (पिकांच्या) उत्पादनात ३% ने घट अल्पावधीत होईल.''¹¹⁹ भारतात आधीच धान्य उत्पादन कमी होत आहे. त्यात ही भर पडल्यास देशाच्या अन्नधान्य सुरक्षिततेवर भयानक विपरित परिणाम होतील. तरीदेखील आर्थिक सुधारणा चालूझाल्यापासून केंद्रात सत्तेवर आलेल्या प्रत्येक सरकारने खतांवरील अनुदाने कमी केली आहेत. २००० सालच्या अर्थसंकल्पात खतांच्या किंमतीत अजून ७ ते १५% पर्यंत वाढ केली आहे.

देशातील शेतकऱ्यांमध्ये ८०% छोटे आणि मध्यम शेतकरी आहेत. शेतीवरील अनुदाने नष्ट केल्यास ते उद्घस्त होतील. किंबऱ्यांना ह्याची सुरवात झाली आहे. आम्ही सहाव्या प्रकरणात याची सविस्तर चर्चा करणार आहोत. तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणूक राजकोषीय तूट कमी करण्याच्या नावाखाली कमी केली जात आहे. याच्या शेतीक्षेत्रावर होणाऱ्या अनिष्टपरिणामांची आपण या प्रकरणात चर्चा केलेलीच आहे. जागतिक बैंकेची उद्दिष्टे स्पष्ट आणि निःसंदिग्ध आहेत: देशाची अन्नधान्य सुरक्षितता धोक्यात आणणे, भारतातील छोट्या शेतकऱ्यांचा विध्वंस करणे आणि भारतीय शेती-अर्थव्यवस्था कमकुवत करणे. अशा रीतीने देशाचे शेती क्षेत्र बहुराष्रीय शेती उद्योगसमूहांच्या ताब्यात देप्याची परिस्थिती निर्माण करणे. आपण पाचव्या प्रकरणात या राक्षसी कंपन्यांच्या जागतिक डावपेचांची चर्चा करणार आहोत.

ब) शिक्षण आणि आरोग्यावरील अनुदानात कपात

आर्थिक सुधारणा सुरु होण्या आधीच देशाची सार्वजनिक सेवांची स्थिती फारच अपुरी होती. भारतातील सत्ताधारी वार्गाची दृष्टी नेहमीच स्वार्थी, आत्मकेंद्रित, अदूरदर्शी होती. लोकांना उल्लू बनविण्यासाठी त्यांनी समाजवादाच्या गप्या मारल्या. उच्चभूलोक देशातील सामान्य नागरिकांच्या हिताचा कधीच विचार करत नव्हते. त्यामुळे अगदी आर्थिक सुधारणा सुरु होण्यापूर्वी ही सार्वजनिक खर्च नेहमी कमीच असे.

आर्थिक सुधारणांच्या आगमनाबरोबर भारतीय सत्ताधान्यांनी जागतिक बैंकेच्या सूचना स्वरुपीने स्वीकारल्या आणि अगदी नाममात्र स्वरुपात होत असलेल्या सार्वजनिक खर्चात देखील आणखी कपात सुरु केली. परिणामी देशातील सार्वजनिक सेवा ढासळली आहे. पण सरकार ठाम आहे. या वर्षीच्या अंदाजपत्रकामध्ये देखील शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी व सांडपाणी व्यवस्था, ग्रामीण घरबांधणी, रोजगार निर्मिती आणि किमान मूळभूत सेवा कार्यक्रमांवरील केंद्र सरकारच्या खर्चामध्ये कपात सुचविण्यात आली आहे.¹²⁰

भारतातील निरक्षरतेचे प्रमाण जगामध्ये सर्वात जास्त गणले जाते. सुमारे साडेतीन कोटी म्हणजेच ६ ते १० या वयोगटातील एकूण संख्येच्या १/३ बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत.¹²¹ शाळेत प्रवेश घेतलेल्यांपैकी देखील बरीचशी बालके गरिबीमुळे २ ते ३ वर्षात शाळेबाहेर ढकलली जातात. मानवसंसाधन विकास मंत्रालयानुसार, प्राथमिक शाळेत पहिलीत प्रवेश घेणाऱ्या १०० मुलांपैकी फक्त ४२ मुले आठवीर्पर्यंत पोहोचतात.¹²² एकीकडे आत्मकेंद्रित बुद्धिजीवी वर्गमूठभर सॉफ्टवेअर इंजिनीअर्सना परदेशांमध्ये निर्माण झालेल्या संधीमुळे आनंदाने बेमान होताहो. आणि भारत एकविसाव्या शतकातील ‘ज्ञानाची महाशक्ती’ (knowledge super power) होण्याचे भनाट दावे केले जात आहेत. आणि या देशांतील दर चार मुलांपैकी फक्त एक मूल व्यावहारिक वृत्त्या साक्षर आहे, याचा त्यांना विसर पडलाय.

एवढी भयानकपरिस्थिती असूनही सरकार शिक्षणावरील खर्चकमी करत आहे. शिक्षणाच्या राष्ट्रीय धोरणानुसार (National Policy on Education) सरकारने आपल्या GDP च्या किमान ६% खर्च शिक्षणावर करणे आवश्यक आहे. आर्थिक सुधारणांपूर्वीच्या काळात देखील हे उद्दिष्ट साध्य झाले नव्हते. १९९२ मध्ये हे प्रमाण ३.६% होते. त्यानंतर ते आणखी कमी होऊन १९९६-९७ मध्ये ३.४% वर आले.¹²³

याचे परिणाम सर्वांना स्पष्टपणे दिसत आहेत. फी-वाढ होत आहे. व्यावसायिक महाविद्यालयांतील शिक्षणाचा खर्च मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांची आवाक्याबाहेगेला आहे. कायम शिक्षकांची नवीन भरती जवळजवळ पूर्णपणे थांबवलेली आहे आणि आत्यंतिकगरजेच्या टिकाणी रोजंदारीवर शिक्षकनेमले जात आहेत. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे सर्वांचे खाजगीकरण होत आहे. एकेकाळच्या पवित्र ज्ञानमंदिराचा ताबा भांडवल घेतआहे आणि त्याचे रूपांतर शिक्षणाच्या दुकानांमध्ये करत आहे.

१९९९-२००० च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात राष्ट्रीय पातळीवर ‘शैक्षणिक हमी योजना’ नावाची मनोवेधक योजना राबविण्याचा प्रस्ताव ठेवण्यात आला आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक १ कि.मी. परिसरात एक प्राथमिक शाळा सुरु करण्याचा प्रस्ताव आहे. यातील विनोद असा आहे की, अर्थसंकल्पात या योजनेसाठी निधीची काहीच तरतूद केलेली नाही! ग्रामपंचायर्तींनी शाळा चालविण्यासाठी स्थानिक जनतेकडून निधी उमा करावा असे या प्रस्तावात सुचविले आहे.¹²⁴ शासनाचा सर्व निधी धनदांडग्यांच्या खिंशात गेलेला असल्यामुळे सरकारने जाहीर केले आहे की, त्यांच्याकडे गरिबांसाठी कसलाच निधी शिल्क नाही, तेव्हा त्यांनी केवळ शब्दांनीच पोट भरावे.

जागतिक बँकने आरोग्यक्षेत्राबाबत शिफारस केली आहे की, सरकारने हल्ळूहल्ळू आरोग्य सेवांचे खाजगीकरण करावे आणि खर्च भागवण्यासाठी सार्वजनिक इस्पितांमधून पुरवण्यात येत असलेल्या सेवांचे दर वाढवावेत.¹²⁵ म्हणजेच आरोग्यसुविधांवरी अनुदाने समाप्त करावीत.

आधीच देशाच्या संपूर्णलोकसंख्येसाठी अत्यंत अपुरी असलेली सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था आर्थिक सुधारणा चालू होण्यापूर्वीच स्वतःच आजारी झाली होती. पंचवार्षिक योजनेतील आरोग्य सेवांवरील खर्चाचा वाटा दिवरेंदिवस घसरतच चालला आहे. पहिल्या योजनेतील ३.३% वर्तुन तो आठव्या योजनेत केवळ १.७% वर आला. उच्चभूना याची काहीच पर्वा नव्हती कारण ते अशा इस्पितांमध्ये केवळ पायाभरणी समारंभापुरतेच जात होते, उपचारांसाठी नाही.

आता तर रोग्यालाच मार्जन टाकले जात आहे. आरोग्य क्षेत्रावरील तरतूद आरोग्य मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालानुसार अधिकच घसरून आता - जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO) आरोग्य क्षेत्रावरील खर्च GDP च्या किमान ५% असावा असें असताना देखील - १.५% वर आली आहे.¹²⁶ तसेच *The Indian Economy 1997-98: An Alternative Survey* या नावाजलेल्या प्रकाशनानुसार आरोग्यासाठीची तरतूद १% च्याही खाली आली आहे.¹²⁷ सरकारी इस्पितांचे हल्ळूहल्ळू खाजगीकरण होत आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील औषधकंपन्या एकत्र बंद पडत आहेत किंवा त्यांचे खाजगीकरण होत आहे.

दिल्लीत आज नवीन तत्त्वज्ञानाची चलती आहे. त्याप्रमाणे सरकारने सर्व नियंत्रणे काढून टाकावीत आणि बाजारपेटील शक्तींना, थोडक्यात म्हणजे संडेबाज, मक्केदार आणि घोटाळेबाजांना किंमती ठरविण्याचे अधिकार द्यावेत. याला अनुसरूनच शासन औषध किंमतीवरील नियंत्रणे हल्ळूहल्ळू कमी करत आहे. १९७८ मधील ३७८ प्रकारच्या औषधांच्या तुलनेत आता फक्त ७३ औषधे किंमत नियंत्रणाखाली आहेत.¹²⁸ परिणामी औषधांच्या किंमती भरमसाठ वाढत आहेत. तेही ज्या देशात केवळ अंदाजे ३०% लोकांनाच आधुनिक औषधे घेणे परवडते तिथे. औषध कंपन्यांना होत असलेल्या प्रचंड नफ्याची थोडीफार कल्पना येण्यासाठी आपण या कंपन्यांच्या औषधांच्या बाजारातील किरकोळ किंमती आणि सरकारी खात्यांना पुरवठा होत असलेल्या औषधांच्या किंमती यांची तुलना करूया. अशाच एका अभ्यासानुसार असे दिसून आले की, आय्यास करण्यात आलेल्या औषधांपैकी ५०% औषधांच्या नफ्याचे प्रमाण ५००% पेक्षा जास्त आहे तर अल्बेन्डाझोल (Albendazole) नावाच्या औषधाच्या बाबतीत तर नफ्याचे प्रमाण ५०००% इतके अविश्वसनीय आहे.¹²⁹

१९७० च्या भारतीय पेटंट कायद्यात येऊ घातलेल्या महत्वपूर्ण बदलांमुळे तर औषधांच्या किंमती इतक्या प्रचंड वाढणार आहेत की देशातील ९०% लोकांना औषधे घेणे परवडणारच नाही. उदा. गळक्सो कंपनीच्या रॅनिटिडीन (झीनटॅक) ची किंमत भारतात प्रत्येक दहा गोळ्यांसाठी (प्रति ३०० एम.जी) रु. १७.३९ आहे. पाकिस्तानमध्ये उत्पादित वस्तूवरील पेटंट (Product Patent) कायदा लागू असल्यानेयाची किंमत रु. २४१.४४ आहे. तर अमेरिकेत रु. १०८०.७२ आहे (सर्व किंमती जुलै १९९७ मधील).¹³⁰ अशी बरीच उदाहरणे आहेत.

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटवाल

देशाच्या आरोग्य स्थितीवर होणारा परिणाम -----

परिणामी, देशातील आरोग्याची स्थिती चिंताजनकझाली आहे. डासांपासून होणाऱ्या मलेरिया आणि इतर रोगांचे नियंत्रण आणि निर्मूळन करण्यासाठी सरकारी खर्च अत्यंत अपुरा आहे. नियोजन मंडळाने मान्य केले आहे. १९९६-९७ साली हा खर्च केवळ १५० कोटी रुपये होता! परिणामी मलेरिया रुग्णांची संख्या १९६५ मध्यील १ लाखावरून दरवर्षी वीस लाखांवर गेली आहे.¹³¹ अलिकड्या काही वर्षात न्यूमोनिया, टी.बी. कॉलरा, हिपॅटायटीस (विषाणुजन्य कविल) आणि यासारखे इतर आजार वाढत आहेत.¹³² जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO) भारतात टी.बी. मुळे प्रत्येक मिनिटाला एक, म्हणजेच प्रत्येक दिवशी १००० मृत्यू होतात.¹³³ अशी धक्कादायक परिस्थिती असताना केंद्रीय आरोग्य मंत्रालयाने निर्लज्जपण जाहीर केले आहे की निधीच्या कमतरेमुळे संपूर्ण देशात सुधारित टी.बी. नियंत्रण कार्यक्रम राबविणे सरकारला शक्य नाही!¹³⁴ ह्याच बदमाशांकडे अंबानी, बिर्ला सारख्यांना आणि विदेशी पाहुण्यांना अब्जावधी रुपयांची खिरापत वाटण्यासाठी मात्र पैसे आहेत. भांडवलशाहीचे खरे स्वरूप हेच आहे!

सर्वात वाईटगोष्ट म्हणजे बालमृत्यूचा दर देखील वाढत आहे. देशातील आरोग्य स्थितीचा हा सर्वात संवेदनशील निर्देशांक आहे. स्वातंत्र्यानंतर तो सतत कमी होत होता. अलिकड्ये प्रकाशित झालेल्या माहितीनुसार १९९७ मध्ये प्रति १००० जन्मामागे हा दर ७१ होता, तो १९९८ मध्ये ७२ झाला आहे.¹³⁵ बालमृत्यूच्या प्रमाणातील वाढ, इतर अनेक क्षेत्रातील घसरण दर्शविते, सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे मातेच्या आरोग्याची घसरण दर्शविते. थोडक्यात याचा अर्थ असा होतो की, देशाची संपूर्ण आरोग्य व्यवस्थाच धूर्णपणे उद्धवस्त झाली आहे.

गेंड्याच्या कातडीच्या सत्ताधारी वर्गावर याचा काहीही परिणाम झालेला नाही. आर्थिक सुधारणांचा वेग वाढतच चालला आहे. पंतप्रधानांनी उद्योगसमाट मुकेश अंबानी आणि ए.सी. मुथैया यांच्या नेतृत्वाखालील एका गटाच्या स्थापनेची घोषणा केली आहे. हा गट आरोग्य क्षेत्रातील खाजगी गुंतवणुकीच्या धोरणांची शिफारस करणार आहे.¹³⁶ बहुसंख्य भारतीयांना नवीन उच्चभू खासगी हॉस्पिटलमध्ये जाणे परवडणारे नाही. म्हणून सरकार आरोग्य क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुले करण्याच्या विचारात आहे. यात जगभरातील धनदांड्यांना आरोग्यसेवा पुरविण्यात येतील; तसेच पश्चिम आशिया आणि आफ्रिकेमध्ये भारतातील हॉस्पिटल्स् आणि रोगनिदान केंद्रे निर्यात केली जातील.¹³⁷ जागतिकीकरणाचा हा फायदा आहे. देशातील दारिद्र्याने पिढलेल्या आणि रोगराईने गांजलेल्या जनतेला विसरा आणि जगभरातील श्रीमंतांशी संधान बांधा.

क) अन्न-धान्यावरील अनुदानात कपात

भारतीय सत्ताधारी वर्गाची सर्वसामान्य जनतेच्या हिताशी नाळ तुटली आहे. याचे सर्वात बट्बटीत उदाहरण म्हणजे अन्नधान्यातील अनुदानांत कपात. या धोरणामुळे जागतिकीकरणाचे

जनविरोधी नग्र स्वरूप समोर येत आहे.

- या देशात २०.४ कोटी लोक (लोकसंख्येच्या एक पंचमांश) कुपोषित आहेत. अन्न आणि शेती संघटनेच्या (FAO) अगदी अलीकडील अहवालनुसार (*The State of Food Insecurity in the World Report, 1999*) भारतात जगातल्या इतर कोणत्याही देशापेक्षा जास्त लोकांना अन्नाची मूलभूत कमतरता भेडसावते आहे. सहाराच्या दक्षिणेकडील आफ्रिकन देशांचे नाव कुपोषण आणि मृत्यूशी नेहमीच जोडले जाते. भारतात त्यापेक्षा वाईट स्थिती आहे.¹³⁸
- भारतातील ४ वर्षाखालील ५३% म्हणजेच ६ कोटी बालके कुपोषित आहेत: जगातल्या एकूण कुपोषित बालकांपैकी ४०% पेक्षा जास्त बालके भारतात आहेत.¹³⁹ त्यामुळे गमावलेली उत्पादकता, आजारपण आणि मृत्यूयाद्वारे देशाचे अब्जावधी डॉलर्सचे नुकसान होते.
- भारतात दारिद्र्यामुळे गरोदरपणात मातेचे पोषण न झाल्याने मेंदूची वाढ खुंटून तीनपैकी एक मूल अंग निपजते.¹⁴⁰

अशा दारिद्र्याने गांजलेल्या देशात जागतिक बँकेने मागणी केली आहेकी, आधीच नाममात्र असलेली अन्नधान्यावरील अनुदाने आणखी कमी करावीत!¹⁴¹

हादरलात! पण भांडवलशाही अशीच असते. अगदी सुरुवातीपासून भांडवलशाहीचा विकास परकीय प्रदेशांना ताब्यात घेऊन, त्यांना लुटून आणि शोषण करून झाला आहे. भारतात दुष्काळामुळे दरवर्षी लाखो लोक मरण पावले होते. लॅटिन अमेरिकेच्या खार्णींमध्ये लाखो लोक गाडले गेले होते. आफ्रिकेहून अमेरिकेत शेतांवर कामासाठी गुलाम म्हणून जबरदस्तीने नेले जात असताना जहाजाच्या तळधरात गुदमरत्यामुळे लाखो लोकांना प्राण गमवावे लागले होते. युरोप आणि अमेरिकेतील भांडवलशाहीच्या विकासासाठी गुलाम देशांतील जनतेने ही किंमत चुकवली होती. याला फार काळ लोटलेला नाही. आज जेव्हा विकसित देशांत भांडवलशाही मरणासन्न अवस्थेत पोहचली आहे, तेव्हा तिला नवसंजीवनी देण्यासाठी आणि भांडवल संचायाची प्रक्रिया चालू ठेवण्यासाठी समाज्यवाद्यांनी आपल्या पूर्वीच्या गुलाम देशांची पुन्हा बेबंद लूट करण्यास सुरुवात केली आहे. हे देश आता आर्थिक गुलामगिरीत ढकलले जात आहेत. परिणामी पुन्हा एकदा या देशांतील लाखो करोडे लोक मानवनिर्मित दुष्काळ आणि साथीच्या रोगांना बळी पडत आहेत.

अन्नधान्य अनुदानाच्या कपातीसाठी काहीतरी स्पष्टीकरण तर द्यायलाच पाहिजे. जागतिक बँकेने असे एक बनावट स्पष्टीकरण तयार केले आहे. त्यांचा असा दावा आहे की, सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील बरेचसे अन्नधान्य गरीब नसणाच्यांकडूनच खरेदी केले जाते आणि त्यामुळे अन्नधान्यावरील अनुदाने इतकी जास्त आहेत. म्हणून रेशनिंग व्यवस्थेने गरिबांना नेमके “शोधून” त्यांना “लक्ष्य” करून अनुदानित रेशन दिले पाहिजे. बाकीच्या गरीब नसणाच्या जनतेला

भारत: आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटवाल

रेशनिंग व्यवस्थेमधून वगळले पाहिजे. अशा रीतीने अन्नधान्यावरील अनुदान एकदम कमी करता येऊ शकते.¹⁴²

जागतिक बँकेने हा प्रस्ताव १९९० मध्येच मांडला होता. प्रतिगमी भारतीय सत्ताधारी वर्ग सर्वसामान्य जनतेवरील सर्वसवलती काढून देण्यास इतका उतावील झाला होता की त्यांनी जुलै १९९१ मध्ये सुधारणा अधिकृतपणे सुरु होण्यापूर्वीच अन्नधान्यावरील अनुदाने काढून घेण्यास सुरुवात केली होती! ४ मार्च १९९१ ला चंद्रशेखर सरकारने सादर केलेल्या हांगामी अर्थसंकल्पात अन्नधान्यावरील अनुदाने ६५० कोटी रुपयांनी कमी केली होती.¹⁴³ अर्थमंत्री मनमोहनसिंग यांच्या कारकीर्दीत ही कपात चालूच राहिली. नम्र शेतकऱ्याचा आव आणणाऱ्या देवेगौडांच्या सरकारने तर एक पाऊल पुढेच टाकले. त्यांनी १९९७ साली 'लक्ष्य केंद्री' सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (Targeted Public Distribution System किंवा TPDS) सुरु केली. याद्वारे 'दारिद्र्यरेषेखालील' आणि 'दारिद्र्यरेषेवरील' कुटुंबांची वर्गवारी करण्यात आली आणि द्विस्तरीय किंमत पद्धती लागू करण्यात आली. रेशनिंग व्यवस्था उद्धवस्त करण्याच्या योजनेतील हा पहिला टप्पा पूर्ण करण्याचे काम भाजपा सरकारवर सोडण्यात आले. २०००-०१ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात अर्थमंत्र्यांनी जाहीर केले की दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांचा कोटा दरम्हा १० कि.ग्र. वरून दुप्पट करून २० कि.ग्र. करण्यात आला आहे. मात्र अन्नधान्य महामंडळाकडून (Food Corporation of India किंवा FCI) या योजनेसाठी येणाऱ्या अन्नधान्याच्या विक्रीच्या किंमती महामंडळाला पडलेल्या 'खर्च' च्या निम्म्या ठेवण्यात येतील. आणि दारिद्र्यरेषेवरील कुटुंबांसाठी मात्र किंमती महामंडळाला पडलेल्या 'खर्च' एवढ्याच असतील. या 'खर्च' मध्ये अन्नधान्य खरेदी किंमत, खरेदी संबंधित खर्च आणि वितरणाच्या खर्चाचा समावेश असतो.

या उपायांमुळे दारिद्र्यरेषेवरील जनता सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे बाहेर फेकली गेली आहे. कारण FCI च्या विक्रीच्या किंमती बचाचदा खुल्या बाजारपेक्षा जास्त असतात.¹⁴⁴

यशकंत सिन्हायांनी जाहीर केलेल्या या नवीन धोरणाने दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना मिळणाऱ्या अन्नधान्याच्या किंमतीत देखील ६८% एवढी प्रचंड वाढ झाली आहे! एवढेच नाही तर, याची अंतर्भूत रचनाच अशी आहे की, अन्नधान्याची सरकारी खरेदी किंमत वाढल्यानंतर आपोआप रेशनवरील धान्याच्या किंमती देखील वाढत जातील.

खरोखर अन्नधान्यावरील अनुदाने जास्त आहेत काय? ----

जागतिक बँक आणि भारत-सरकारच्या म्हणण्यानुसार मध्यमवर्गातील अनेक जण (गरीब नसलेले) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा वापर करतात. आपण प्रथम या दाव्यातील तथ्याचा शोध घेऊ.

१९९७ साली गरिबांवर 'लक्ष्य केंद्रित' करणारी अन्नधान्य योजना सुरु झाली. भारत-

सरकारच्या अनुमानानुसार त्या वर्षी जवळजवळ ३२ कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते.¹⁴⁵ पैकी २४.५ कोटी प्रौढ आणि ७.५ कोटी मुळे असावीत. इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रिसर्च (ICMR) नुसार प्रौढांना दिवसातून किमान ३७० ग्रॅम म्हणजेच वर्षाला १३५ किलो अन्नधान्य लागते.¹⁴⁶ मुलांना त्याच्या ४०% म्हणजेच ५४ किलो अन्नधान्य लागते. या आधारावर आपण ३२ कोटी गरिबांना जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या किमान अन्नधान्य पुरवव्याचा आकडा काढू : (२४.५ × १३५) + (७.५ × ५४) कोटी किलो दरवर्षी. म्हणजेच किमान ३ कोटी ७० लाख टन अन्नधान्य दरवर्षी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून वितरित व्हायला हवे. वारस्तविक हेअंदाज फारच कमी आहेत. कारण गरिबांना संतुलित आहार घेणे परवडत नसल्यानेते मोळ्या प्रमाणावर धान्यावरच अवलंबून असतात म्हणून एका प्रौढासाठी दर दिवशी किमान ५०० ग्रॅम धान्याची आवश्यकता आहे.

वरील सर्वगणिते सरकारच्या दारिद्र्यरेषेच्या व्याख्येला प्रमाण मानून केलेली आहेत. दारिद्र्य रेषेसाठी ठरविलेली उत्पन्नाची पातळी मुळातच फार कमी ठरविली गेली आहे. सरकारच्या व्याख्येनुसार ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न १५००० रुपये किंवा प्रतिदिन रु. ४९.९० पेक्षा कमी आहे, ते दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. रोज रु. ५० कमविणारी कुटुंबे देखील दारिद्र्यरेषेच्या वर आहेत! दारिद्र्यरेषा फारच खाली ठरविली गेल्यामुळे प्रचंड संख्येने भुकेकाळाल जनता यातून वगळली गेली आहे, हेतर स्पष्ट आहे. इतर आकडेवारीवरून हेच सिद्ध होते. वर उल्लेख केल्याप्रमाणेच भारत सरकारच्या अंदाजानुसार १९९७ मध्ये ३२ कोटी म्हणजेच लोकसंख्येच्या ३५% लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते. पौष्टिक आहाराची आकडेवारी मात्र दर्शविते की, भारतातील ५०% लोकसंख्या कुपोषित आहे. ५६% जनतेला दररोज आवश्यक उष्मांक देखील मिळत नाहीत आणि ७४% जनता रोज गरज असलेल्या कमीतकमी प्रथिनांपासून वंचित आहे.¹⁴⁷ १९९७ मध्ये जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार सुद्धा ३४ कोटी म्हणजेच ३७% भारतीय जनता गरीब होती.¹⁴⁸ या सर्वांचा अर्थ एवढाच होतो की रेशन व्यवस्थेमधून जेवढे धान्य वितरित व्हायला पाहिजेते वर हिशोब केलेल्या ३ कोटी ७० लाख टन धान्यापेक्षा किंतीतरी जास्त असायला हवे.

पण १९९५-९६ मध्ये शासनाने 'गरीब नसलेल्यांना' वगळणारी लक्ष्य केंद्रित सार्वजनिक वितरण योजना चालू करण्यापूर्वी रेशनव्यवस्थेमधून वितरित होणारे धान्य फक्त १ कोटी ५८ लाख टन होते.¹⁴⁹

या निष्कर्षांपासून सुटका नाही: जागतिक बँक आणि भारत सरकार जाणून बुझून खोटेबोलत आहेत. गरीब नसणारे खूप लोक रेशनिंग व्यवस्थेमधून धान्य घेतात हे वस्तुस्थितील धरून नाही. उलटपक्षी देशातील रेशन व्यवस्था खूपच अपुरी आहे. कुपोषित जनतेच्या फक्त किमान गरजा भागविण्यासाठी सुद्धा तिचा मोळ्या प्रमाणावर विस्तार करणे आवश्यक आहे. (खरंतर हे

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटवाल

सिद्ध करण्यासाठी वरील गणिती आकडेमोडींची काहीच गरज नव्हती. या विभागाच्या सुरुवातीला दिलेली, देशातील जनतेच्या कुपोषणाबाबतची धक्कादायक आकडेवारी देखील पुरेशी आहे.) परंतु जागतिक बँक आणि भारत सरकार नेमके याच्या उलट करत आहेत. 'लक्ष्य केंद्रित' योजनेच्या नावाखाली लाखो गरीब जनतेला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून जाणून बुजून बाहेर फेकण्यात आले आहे. याचे विलक्षण उदाहरण मुंबईत दिसून येते. आशियातील सर्वांत मोठी झोपडपट्टी असणाऱ्या धारावीची लोकसंख्या ५ लाख आहे. यातील फक्त १५१ कुटुंबांना दारिद्र्यरेखालील रेशन कार्डमिळाले आहे.¹⁵⁰ अगदी सरकारने ज्या कुटुंबाची दारिद्र्यरेखाखाली गणना केली आहे अशांना देखील दरम्हा दर कुटुंबामागे वीस किलो इतकेव धान्य मिळणार आहे. म्हणजेच प्रतिदिन दर माणशी १७० ग्रॅम. ICMR ने शिफारस्स केलेल्या किमान गरजेच्या निम्यापेक्षाही कमी!

अशा क्रूर पद्धती वापरून रेशनद्वारे मिळणाऱ्या अनधान्यावरील अनुदानांत सरकारने काटकसर साधली आहे. दारिद्र्यरेखालील कुटुंबांना यावर्षी एकूण १ कोटी ४४ लाख टन धान्य वितरित होण्याची अपेक्षा होती,¹⁵¹ तर त्यावरील कुटुंबे नव्या किंमती प्राहून धान्य घेणारच नाहीत असा अंदाज आहे.

ही सरळसरळ गुन्हेगारी आहे! भारत सरकारकडे धनाढ्यांना देण्यासाठी अब्जावधी रूपये आहेत. मात्र कोट्यावधी कुपोषित जनतेच्या अन्नासारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसा नाही. जबाबदार नागरिक नेहमीच राजकारणी, नोकरशाही आणि त्यांची ठुजरेगिरी करण्याऱ्या विचारवतांवर भ्रष्ट असण्याचा आरोप करत असतात. वास्तविक देशाचे हे शासक निष्ठुर, आत्यंतिक थंड डोक्याने ठरवून मारणारे खुनी आहेत.

दुटपीपणाची हदद ----

सरतेशेवटी आपण भारतातील सत्ताधान्यांच्या नवीन अर्थशास्त्राने निर्माण केलेल्या आत्यंतिक हास्यास्पद विसंगतीवर नजर टाकू. भारतीय अन्नमहामंडळाकडे अन्नधान्याची अतिरिक्त साठवणूक करण्याची देखील जबाबदारी आहे. म्हणूनच साठवणुकीचा खर्च देखील भारत सरकारच्या अन्नधान्यावरील अनुदानात धरला जातो. अलीकडील काही वर्षांत महामंडळाकडील गहू आणि तांदळाच्या साठ्यात वाढहोत आहे. जानेवारी २००० मध्येतो ३ कोटी १५ लाख टनावर पोहोचला. खरं तर हा प्रमाणित साठा १ कोटी ६८ लाख टन असायला हवा.¹⁵² परिणामी या अतिरिक्त अन्नसाठ्याच्या देखरेखीचा खर्च (साठवणूक आणि व्याजा सहित) देखील वाढतो आहे. यावर्षीतो ३४०० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त होण्याची शक्यता आहे. हा आकडा एकूण अन्नधान्यावरील अनुदानाच्या एक तृतीयांश आहे.¹⁵³

रेशनच्या किंमती कमी करून या अतिरिक्त अन्नधान्य साठ्यातील काही हिस्सा विकला जाऊ शकतो. यातून हा प्रचंड देखरेखीचा खर्च कमी होईल आणि अन्नधान्य अनुदानात देखील बचत

होईल. परंतु 'मुक्तबाजारपेठेच्या अर्थशास्त्रात' हे मंजूर नाही. म्हणूनच सरकार अनुदानित किंमतीत अन्नधान्य विकण्याएवजी साठवणुकीवर खर्च करायला तयार आहे.

या अतिरिक्त साठ्यातून मोकळे होण्याचा आणखी एक मार्ग आहे - मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती योजना राबवायची. यामुळे रोजगार वाढेल आणि गरिबी कमी होईल. याशिवाय योजना योग्य पद्धतीने तयार केल्या गेल्या तर अर्थव्यवस्थेला त्यातून सरळ फायदा मिळतो. उदा. कालवे खणल्याने शेतीच्या उत्पादनात वाढ होईल, परंतु असेते करणार नाहीत कारण त्यामुळे राजकोषीय तूट वाढेल. परत तेच 'पतपुरवठ्याचे भंपक शास्त्र'! आपण गृहित धरू की रोजगार निर्मिती योजनेमुळे राजकोषीय तूट १०० रुपये वाढली. मग हेच १०० रु. अन्नधान्यावर खर्च होतील. FCI चा अन्नधान्य साठा रु. १०० ने कमी होईल, आणि अन्नधान्य खरेदीसाठी FCI ने बँकांकडून घेतलेल्या कर्जापैकी १०० रुपयांची परतफेड FCI करू शकेल. अशाप्रकारे सरकारच्या कर्जामधील निव्वळ वाढ शून्य होईल. परंतु FCI च्या व्यवहारांचा अर्थसंकल्पात समावेश नसल्यामुळे राजकोषीय तूट वाढतो.

ज्या देशात करोडो लोक भुकेने तळमळत आहेत, त्याच देशात करोडे टन अन्नधान्य उंदरांनी खाण्यासाठी गोदामात कुजत पडू दिले जात आहे. मुक्तबाजारपेठेच्या विजय असो!

आता तर धान्याचा साठा ४ कोटी टनांपेक्षा जास्त झाला आहे. हा साठा कमी करण्यासाठी केंद्र सरकार उत्तर भारतातील श्रीमंत व्यापाच्यांना खुल्या बाजारात गहू ६५० रुपये प्रति किंटल ह्या अनुदानित दराने विकल आहे. (हाच गहू १ एप्रिल २००० ला रेशनच्या दुकानांत दारिद्र्यरेखवरील जनतेला ९०० रुपये प्रति किंटल दराने विकण्यात येत होता.)¹⁵⁴

भारत सरकारने अमेरिकेतील बुद्धिवादांद्वारा प्रचारित अगदी नवीन तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार केला आहे असे दिसते. अलिकडेच प्रकाशित झालेल्या सुप्रसिद्ध अमेरिकन विद्रानांच्या देन पुस्तकांना व्यापक प्रसिद्धी मिळाली आहे. ती अशी: *The Bell Curve : Intelligence and Class Structure in American Life*, by Charles Murray and Richard Herrnstein आणि *The Moral Animal : Evolutionary Psychology and Everyday Life*, by Robert Wright. या पुस्तकांत असा दावा करण्यात आला आहे की जे लोक श्रीमंत आणि यशस्वी आहेत ते तसेआहेत, याचे कारण त्यांची उच्च बौद्धिक क्षमता (IQ Levels) व त्यांचे अनुवांशिक श्रेष्ठत्व हे आहे.¹⁵⁵ हे सिद्धान्त सरकारला सुस्थितीतील जनतेला अनुदाने देण्यासाठी 'शास्त्रीय' समर्थन उपलब्ध करून देतात. सुस्थितीतील लोकांना अधिक कार्यक्षम बनविण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे, तर गरिबांना मात्र भुकेमुळे आणि उपचारा अभावी मरु दिले जाऊ शकते. नाही तरी ते अनुवांशिकरित्या कनिष्ठच आहेत!

■ ■ ■

भारत: आर्थिक गुलामगिरी कडे वाटवाल

विकसनशील देशांतील एकूण एक माणसांची वर्षभराची कमाई एकत्र केली तरी जगातील सर्वात श्रीमंत अशा १० व्यक्तींची एकूण संपत्ती त्यापेक्षा जास्त भरते.

अविश्वसनीय वाटले तरी हे सत्य आहे.

- Randy Charles Epping

A Beginner's Guide to the World Economy (2001), p.129.

सध्या ६० देशांत आणि विविध प्रदेशांत अमेरिकेचे लष्करी तळ आहेत. फक्त लष्करी उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून या तळांची स्थापना झाली आहे असं मानून चालणार नाही. कारण अमेरिकन भांडवलशाहीच्या आर्थिक आणि राजकीय स्वार्थाची पाठराखण करण्यासाठीच हे तळ नेहमी वापरले गेले आहेत.

भांडवलशाही जगाचा 'बॉस' असलेल्या अमेरिकेच्या लष्करी ताकदीचे जागतिक विस्तारीक रण हा आर्थिक जागतिकीकरणाचाच अविभाज्य भाग आहे. अशा प्रकारच्या लष्करी विस्तारवादाला विरोध करणे म्हणजे भांडवली जागतिकीकरण आणि साम्राज्यवाद, म्हणजे भांडवलशाहीलाच विरोध करणे आहे.

- The Editors, *MR*, Mar 2002, pp. 1- 14

तिसऱ्या जगातील शेतीचा विधवंस

मार्गील प्रकरणात आपण विकसित देशांची सरकारेव आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांनी लादलेल्या अटींमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम पाहिले. तिसऱ्या जगातील सर्व अर्थव्यवस्थांचे स्वरूप याच प्रकारे बदलले जात आहे. ह्या सर्व अर्थव्यवस्था विकसित भांडवली देशांमधील प्रचंड मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वर्चस्वाखाली असलेल्या जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेचे शेपूट बनत आहेत. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना जगभर अनिवार्ध भांडवल संचय करता यावा अशा पद्धतीने सारी रचना होत आहे.

या प्रकरणात आपण तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांच्या सर्वात महत्वाच्या क्षेत्रात म्हणजे शेतीक्षेत्रामध्ये होत असलेल्या बदलांवर नजर टाकू.

साम्राज्यवादींनी भारतीय शेतीवर लादलेल्या निरनिराळ्या अटींमुळे खालील गोषी घडून येतील:

- १) पाश्चिमात्य देशांनी प्रचंड अनुदाने देऊन निर्यात केलेल्या शेतीमालामुळे भारतीय बाजारपेठा कोसळतील.
- २) शेतीमधील सार्वजनिक भांडवली गुंतवणुकीत मोठ्या प्रमाणात कपात केल्यामुळे भारतीय शेतीक्षेत्राचा विनाश.
- ३) शेतीवरील सर्व अनुदानांमध्ये टप्प्याटप्प्याने कपात केल्यामुळे छोट्या शेतकऱ्यांचा विनाश. (परिणामी अनेक शेतकरी आत्महत्या करूलगले आहेत. या बाबत आपण पुढील प्रकरणात चर्चाकरू.)

जागतिक बँकेकडून 'आर्थिक पुनर्रचना कर्ज' (SAL) घेतलेल्या तिसऱ्या जगातील सर्व कर्जबाजारी देशांमध्ये अशीच घोरणे राबवण्यात आली आहेत.

साम्राज्यवादी देशांचा या सर्व अटी लादण्यामागचा हेतू फारच भयानक आहे. जागतिक शेती अर्थव्यवस्थेची नवीन विभागणी करण्याच्या प्रयत्नात ते आहेत.

पृथ्वीवरील जीवसृष्टीची आणि खासकरून वनस्पती सृष्टीची विविधता ही पृथ्वीच्या मुख्यतः विषुववृत्तीय प्रदेशात उष्णकटिबंधात आहे. असे प्रदेश मुख्यतः अविकसित देशांमध्ये केंद्रित झालेले आहेत. ह्या जमिनीतून बहुविध प्रकाराच्या पिकांचे उत्पादन घेता येते आणि ते सुद्धा सतत

वर्षभर. उत्तरेकडील शीत कटिबंधातील विकसित देशांमध्ये पिकांचा केवळ एकच नैसर्गिक हंगाम आहे. शिवाय त्यात विविधताही कमी आहे.

अमेरिका व युरोपीय संघाकडे स्वतःच्या जमिनीकर पिकवलेल्या कमी प्रतीचे कृषिउत्पादनांचे विशेषत: धान्याचे भरपूर साठेआहेत. अमेरिकेच्या एकूण कृषिउत्पादनापैकी एकत्रूतीयांश उत्पादन निर्यात होते.¹ ह्यामुळे त्यांना तिसऱ्या जगातील बाजारपेठावर अवलंबून राहणे भाग पडले आहे. त्याच वेळी हे विकसित देश फळे, भाजीपाला, फुले वरैरे सारख्या तिसऱ्या जगात पिकवल्या जाणाऱ्या उच्च प्रतीच्या मालाची आयात मोठ्या प्रमाणात करतात.

म्हणूनच विकसित देश तिसऱ्या जगातील देशांवर त्यांचे अन्नधान्य उत्पादन कमी करावे म्हणून दबाव टाकत आहेत. म्हणजे मग त्यांना ह्या विकसित देशांकडून धान्य आयात करणे भाग पडेल. याचाच अर्थ असा की ह्या अविकसित देशांनी फक्त उच्च किंमतीच्या मालाचे उत्पादन करायचे तेही विकसित देशांना निर्यात करण्यापुरतेच.

सकृदर्दशीनी हे 'मॉडेल' तिसऱ्या जगातील देशांना फायदेशीर ठरणारे वाटते. कारण शास्त्रीय दृष्ट्या बघायला गेल्यास, त्यायोगे निवळ परकीय चलन साठ्यामध्ये वाढ होईल. परंतु हा केवळ भ्रम आहे. प्रत्यक्षात असेकाही घडणार नाही, तर उलट त्यामुळे या देशांचा सर्वनाशच ओढवणार आहे.

संपूर्ण जगातील शेतीच्या जागतिकीकरणामागे बलाढ्य शेती उद्योगसमूहांची प्रचंड ताकद आहे. अमेरिकेत ह्या कंपन्या १५% अन्नाचे उत्पादन व विक्रीही करतात.² ह्यातील मकेदारी एवढी वाढली आहेकी अमेरिकेत सर्वांत मोठ्या चार कंपन्या मका, गहू, व सोयाबिनच्या एकूण उत्पादनाच्या ५७% ते ७६% उत्पादनावर प्रक्रिया करतात.³ हे बलाढ्य कृषिउद्योग तिसऱ्या जगातील कृषिउत्पादनावरीही नियंत्रण ठेवू इच्छितात. शेतीमालाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर आताच त्यांचे नियंत्रण आहे. जागतिक बैंकेच्या अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या अहवालात म्हटले आहेकी, केवळ तीन ते सहा बहुराष्ट्रीय कंपन्या - गहू, तांदूळ, केळ्यांपासून ते लाकूड, तंबाखू, नैसर्गिक रबर, ताग इ. जवळपास सर्वच प्राथमिक उत्पादनांच्या जागतिक आयात-निर्यातीपैकी ५० ते ९५% व्यापार करतात.⁴

जागतिकीकरणाच्या अमेरिकेच्या आठ्यापिट्यामागे ह्याच बलाढ्य शेतीउद्योग कंपन्यांचा दबाव आहे. याच प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून १९९४ मध्ये तिसऱ्या जगातील देशांना शेतीवरील 'गॅट' करारावर (AOA) सह्या करण्यास भाग पाडले. (हा करार विकसित देशांनी तिसऱ्या जगातील देशांच्या अक्षरश: माथी मारला.) 'उरुवे राऊंड' साठीचा अमेरिकेच्या मूळ मसुदा सुद्धा प्रत्यक्षात कारगिल (जगातील सर्वात मोठ्या बहुराष्ट्रीय कृषी कंपन्यांपैकी एक) च्या माजी उपाध्यक्षांनी तयार केला होता. तेच अमेरिकेच्या शेतीखात्यातही पूर्वी अधिकारी होते.⁵

WTO च्या AOA कराराने आणि IMF-WB यांनी तिसऱ्या जगातील देशांवर अटी लादून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना तिसऱ्या जगातील शेतीमध्ये शिरकाव करता यावा अशी परिस्थिती निर्माण केली आहे. ह्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या तिसऱ्या जगातील शेती उत्पादनावर ताबा मिळवण्यासाठी दुहेरी रणनीतीचा वापर करत आहेत. एक तर तिसऱ्या जगातील शेतकऱ्यांशी त्या थेट करार करत आहेत. त्याद्वारे त्यांना ठराविक शेती सामुदी वापरून ठराविक पिके काढावी लागतात. तिसऱ्या जगातील सरकारे हल्ळूहल्ळू शेतीमधील गुतवणूक कमी करत असल्यामुळे ह्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना ह्या क्षेत्रात शिरकाव करून शेती सामुदी व सेवा देण्यासाठी व शेतकऱ्यांकडून पिकांची थेट खरेदी करण्यासाठी या सरकारातर्फे उत्तेजन्य मिळत आहे. ह्या प्रक्रियेला भारतात सुरुवात झाली आहे. पेप्सी आणि कारगिल ह्या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्यांनी पंजाब व गुजरातच्या सरकारांबरोबर करार केले आहेत. ह्या करारांप्रमाणे ते आता शेतकऱ्यांबरोबर कंत्राटी पद्धतीने शेती करू शकतात. तसेच बियाणे व गोदामे उपलब्ध करून देऊ शकतात.⁶ कंपन्यांच्या नीतीतले दुसरे धोरण म्हणजे, उत्पादनच थेट ताब्यात घेणे. WTO च्या शेतीविषयक करारामुळे पाश्चिमात्य देशांना आपल्या अनुदानित अन्नधान्याने तिसऱ्या जगातील देशाच्या बाजारपेठा भरून टाकणे शक्य झाले आहे. त्याचवेळी राजकोषीय तूट भरून काढण्याच्या नावाखाली तिसऱ्या जगातील देशांना मात्र शेतीवरील सर्व सरकारी मदत बंद करण्यासाठी दबाव आणत आहेत. ह्या दोन्ही गोष्टी अर्थातच छोट्या शेतकऱ्यांना उद्ध्यस्त करण्याचा आहेत. त्यामुळे शेती उद्योगातील ह्या बलाढ्य समूहांना लहान शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेऊन, तिथे मोठमोठे फार्मसूउभारून खास पिकांचे उत्पन्न काढून निर्यात करायला रान मोकळेच आहे. याही प्रक्रियेची सुरुवात भारतात झाली आहे. कशी ते आपण पुढच्या प्रकरणात पाहणार आहोत.

तिसऱ्या जगातील कृषिउत्पादनावर अशा प्रकारे नियंत्रण प्रस्थापित केल्यानंतर साम्राज्यवादी शक्तीना जागतिक कृषिउत्पादनामध्ये वर उल्लेखिल्याप्रमाणे श्रमविभागणी लादणे सहज शक्य होईल. तिसऱ्या जगातील देशांमधील शेतीउत्पादनाची दिशा बदलून चैनीच्या पिकांचे उत्पादन करून ते निर्यात करणे हे उद्दिष्ट बनेल. ह्यासाठी ह्या देशांमधील अन्नधान्यांचे उत्पादन कमी करून त्याचा तुटवडा निर्माण केला जाईल व हा तुटवडा विकसित देशांकडून आयात केलेल्या मालाने भरून काढला जाईल. अर्थात बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या त्याची किंमत ठरवतील! ह्या सगळ्याचे खूपच वाईटपरिणाम होणार आहेत. या 'कमी प्रतीच्या' आयात केलेल्या अन्नधान्याची किंमत चुकविताना अविकसित देशांच्या नाकी नजूदेतील. ह्याशिवाय त्यांची 'उच्च प्रतीच्या' निर्यातीतून होणारी कमाईही कमीच असणार आहे. कारण ह्या मालाची किंमत त्याचे ग्राहक म्हणजेच बहुराष्ट्रीय कंपन्याच ठरवतील.

हे चित्र म्हणजे कल्पनेचा खेळ नाही. जागतिक शेतीवर असलेल्या काही थोऱ्या बलाढ्य

तिसऱ्या जगातील शेतीचा विधवंस

शेतीउद्योग महामंडळांच्या मर्केदारींचा प्रत्यय भारताला आधीच आलेला आहे. १९९३-१४ मध्ये भारतातील उसाचे उत्पादन कमी झाल्यामुळे साखरेचा तुटवडा निर्माण झाला. ही परिस्थिती काबूत ठेवण्यासाठी भारत सरकारने साखर आयात करण्याचा निर्णय घेतला. नोव्हेंबर १९९३ मध्ये लंडनच्या बाजारपेठेत साखरेचा भाव २८० डॉलर्स प्रतिटन होता. भारत सरकार साखर आयात करणार हे समजल्याबरोबर साखरेचे दर सतत वाढत गेले आणि जून १९९४ पर्यंत तो ४१० डॉलर्स प्रतिटन एवढा झाला.⁷

केवळ मूठभर लोभी शेती उद्योग कंपन्यांच्या हातात जागतिक शेतीची नियंत्रणे गेल्याचा परिणाम ‘किंमतीवरील मर्केदारी नियंत्रण’ पेक्षा किंतीतरी जास्त दूरगामी आहे. ह्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या आता हळूहळू जागतिक अन्नधान्याच्या पुरवव्याचा संपूर्ण ताबा घेण्याकडे वळत आहेत. तिसच्या जगातील देशांना आपली अन्नधान्याची स्वयंपूर्णता सोडून द्यावी लागेल. विकसित देशांसमोरील ह्या शरणागतीची खूप मोठी किंमत त्यांना चुकवावी लागणार आहे. आपण त्याची कल्पनाही करू शकत नाही. कारण हवा आणि पाण्याच्या खालोखाल अन्न हीच मूलभूत गरज आहे. अन्नपुरवठा ताब्यात घेऊन या एकेकाळच्या वसाहतवादी शक्ती तिसच्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थांवरील आपली पकड मजबूत करतील आणि मग त्यांच्या इच्छेप्रमाणे कोणत्याही अटी लादायला मोकाट सुट्टील.

विकसित देश त्यांच्या पूर्वीच्या वसाहतींवर हा नव-वसाहतवादी प्रकल्प लादण्यामध्ये कमालीचे यशस्वी झाले आहेत. चिली हा युरोप व उत्तर अमेरिकेला सर्वात जास्त बिगर मोसमी फळे निर्यात करणारा देश आहे. ह्या निर्यातीपैकी ५०% निर्यातीवर फक्त पाच बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे नियंत्रण आहे.⁸ ब्राझील हा जगातील सर्वात जास्त ‘हवाबंद’ संत्र्याच्या रसाची निर्यात करणारा देश आहे. कॅरिबियन देश अमेरिकेला मोठ्या प्रमाणात ताजी फळे व भाज्या निर्यात करणारे देश बनले आहेत, तर बरेच आफ्रिकन देश जपान, युरोप व मध्यपूर्व देशांना अशा प्रकारच्या ‘अनोख्या पिकांची’ निर्यात करणारे देश झाले आहेत.⁹ तर दुसऱ्या बाजूला १९९४ मध्ये अमेरिकेकून एकूण जागतिक निर्यातीपैकी ३६% गृह, ६४% मका, ओट, बार्ली आणि सोरघम, तर ४०% सोयाबिन, १७% तांदूळ आणि ३३% कापसाची निर्यात झाली आहे.¹⁰

■ ■ ■

सात पिढ्यांसाठी संपती एकत्र करत आहेत, आणि दुसऱ्या टोकाला मात्र बहुसंख्य गरिबांची गरिबी रुजत आणि पसरत चालली आहे.

या विषमतेने समाजसंबंधाच्या चिंधेल्या उडवल्या आहेत. कोलंबियातील वाढत्या अंमली पदार्थाच्या व्यापाराचे मूळ ह्या बिघडलेल्या सामाजिकपरिस्थितीतच आहे - १९८० सालापासून तिथे दरडोई उत्पन्नात वाढच झालेली नाही; अमली पदार्थाच्या धंद्यासाठी जगात कुविख्यात झालेल्या मेडेलीन प्रांतामध्ये बेकारीचे प्रमाण ५०% एवढे आहे.⁷⁵ त्याचबरोबर गुन्हेगारीचे प्रमाणाही आभालाला मिडले आहे. तरुणामध्ये हेप्रमाण सर्वाधिक आहे आणि त्याचा थेटसंबंध कुटुंबवस्था उधवस्त होण्याशी व रोजगार उपलब्ध नसण्याशी आहे. ब्राझील मध्ये काही वर्षांपूर्वी घडलेली एक घटना जागतिकीकरण, बेकारी आणि गुन्हेगारी यांच्यातला परस्पर संबंध नेमके पणाने स्पष्ट करते. ती घटना अशी:

“१९९१ मध्ये ब्राझीलमधील एक उद्योगपती प्रान्सिको जोस कोहियो ब्रीएस यांच्या अपहरणकर्त्यानी त्यांच्या सुटकेसाठी खंडणी म्हणून ३२ हजार डॉलर्सची मागणी केली - खाद्यान्नाच्या रूपात. जेव्हा २० टन मटन, साखर, पास्ता, तांदूळ, घेवडा, दूध, वौरे व पदार्थिओमधील एका बकाल वस्तीपाशी ठेवण्यात आले, तेव्हा ह्या वस्तुमिळवण्यासाठी झोपड्यांतील राहिवाशांची अर्धा मैल लांब झुंबुडउडाली. १५ मिनिटात सर्वगोषी नाहीशा झाल्या होत्या; आणि धक्काबुक्कीत ५ जण जखमी झाले होते.”⁷⁶

पिळून काढणाऱ्या ह्या आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमांमुळे लॅटिन अमेरिकन समाजाला पूर्णपणे बदलून टाकले आहे. इथली ३ / ४ जनता तिसऱ्या जगातून चौथ्या जगात ढकलली गेली आहे. दुसऱ्या बाजूला एकूण लोकसंख्येच्या केवळ १०% पेक्षा सुद्धा कमी उच्चपूर्वांसाठी मात्र त्यांच्या देशाचे पहिल्या जगात रूपांतर झाले आहे. कारण, तेपहिल्या जगातील उच्च प्रतीच्या जीवनशैलीचा उपभोग घेत आहेत: ते त्यांच्या मुलांना शिक्षणासाठी परदेशी पाठ्यू शक्तात; देशातील मोठ्यांव्या खाजगी क्लबचे ते सभासद असतात, तिथे ते पोहोतात, टेनिस खेळतात, ‘एरेबिक’ सारख्या आधुनिकक्षसर्ती करतात; आपले सौदर्य खुलवण्यासाठी त्यांना खाजगी डॉक्टरांकडे अत्याधुनिक सुविधा मिळतात; ते टोल वसूल करणाऱ्या खाजगी रस्त्यावरून आलिशान मोटारींमधून प्रवास करू शकतात; त्यांच्या घरात जगातल्या अत्याधुनिकतांत्रिककरामती बसवून घेतात; कॅम्प्यूटर-फॅक्स-इंटरनेट सारख्या सेवांमार्फत लीलया गप्पा मारतात; उंच काटेरी कुंपणा भोवती हत्यारबंद खाजगी रक्षकांचा गराडा ठेवून आत राजवाड्यांसारख्या बंगल्यात रहातात; ते नेहमीच न्यूयॉर्क, पॅरिस येथे सुद्धी साजरी करतात, तिथे खरेदी करतात. त्यांची पुष्कळ सारी संपती परदशी बँकांमध्ये साठवलेली असते. देशातल्या अर्थव्यवस्थेत कितीही चढ उतार आले तरी जागतिक व्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यांमुळे त्यांचा फायदाच होतो.

हे सगळं चित्र खूप ओळखीचं वाटतय ना? भारतही त्याच दिशेने निघालाय.

लोकांवर होणारे परिणाम

आता आपण जागतिकीकरणाचे आपल्या देशातील लोकांवर तसेच तिसऱ्या जगातल्या इतर देशांतील लोकांवर होणारे परिणाम पाहूया.

भाग एक: भारतातील परिस्थिती

अ) रोजगाराची स्थिती

१) बहुराषीय कंपन्या किंती रोजगार निर्माण करतात?

जागतिकीकरण, परकीय भांडवलाचा ओघ आणि बहुराषीय कंपन्यांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवेश ह्या सगळ्या गोष्टींबाबत एक सर्वात मोठा भ्रम म्हणजे यांच्यामुळे रोजगार निर्माण ह्यायला मदत होते. त्यामुळे बेकारीचा शाप थोडा सुसद्ध होतो. UNCTAD च्या WIR-99 च्या प्रस्तावनेत संयुक्तराष्ट्र संघाचे मुख्य सचिव कोफी अन्नान यांच्या मते FDI च्या आवकीचा हा एक फायदा आहे.¹

पण वस्तुस्थिती वेगळीच आहे. बहुराषीय कंपन्या अगदी थोडा रोजगार निर्माण करतात. या कंपन्या त्यांच्या मूळच्या देशांत देखील फारसा रोजगार निर्माण करत नाहीत. तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे अगदी थोड्या लोकांना नोकरीवर ठेवून सुद्धा जागतिक बाजारपेठेवर वर्चस्व गाजवणे त्यांना सहज शक्य आहे. तिसऱ्या प्रकरणात नमूद केल्याप्रमाणे, जगातील सर्वात मोठ्या देनशे कंपन्यांचे जगातील एक चतुर्थश पेक्षा जास्त आर्थिक कारभारावर नियंत्रण आहे. पण, या सर्व कंपन्यांनी मिळून संपूर्ण जगभरात फक्त १ कोटी ८८ लाख लोकांना रोजगार दिला आहे. हा आकडा जगातील एकूण २.६ अब्ज कामगारांच्या एक टक्क्याहूनही कमी आहे.² त्याही पुढे जाऊन, नवीन माहिती तंत्रज्ञानामुळे या बहुराषीय कंपन्या आपले मनुष्यबळ कमी करत राहून देखील जागतिक अर्थव्यवस्थेवरील आपली पकड सातत्याने अधिकाधिक मजबूत करत आहेत.

एकूण गोळाबेरीज करता MNCs मोळ्या प्रमाणावर निव्वळ रोजगार नष्ट करणाऱ्या कंपन्या झाल्या आहेत. जगातल्या ५०० सर्वात मोळ्या कंपन्यांनी गेल्या दशकात, दरवर्षी चार लाखांपेक्षा जास्त कामगारांना कामावरुन काढून टाकले आहे. आणि ते सुद्धा या कंपन्यांच्या एकूण उत्पन्नात मोठी वाढ होत असताना.³

FDI च्या ओघामुळे देखील फारसा रोजगार उत्पन्न होत नाही. खरंतर, त्यातील बराचसा भाग नवीन रोजगार अजिबातच निर्माण करत नाही. कारण, ह्या ओघाचा विनियोग 'नवीन प्रकल्पां' मध्ये गुंतवणुकीसाठी करण्याएवजी दुसऱ्या देशातल्या कंपन्या ताब्यात घेण्यासाठी व विलीनीकरण करण्यासाठी (mergers and acquisitions) केला जातो. (तिसऱ्या प्रकरणात आपण ह्याची चर्चा केलेली आहेच.)

अगदी विकसित देशांमध्ये देखील बेकारी वाढतेच आहे. आणि आता तर तिने दुसऱ्या महायुद्धानंतरची सर्वोच्च पातळी गाठली आहे. परिस्थिती इतकी वाईट झाली आहे की, काही काळापूर्वी झालेल्या जी-७ देशांच्या शिखरपरिषदेमध्ये पाश्चात्य पुढाच्यांनी याचे वर्णन 'दुःखव्वन' असे केले.⁴ OECD देशांमध्येच आता ३.६ कोटी पेक्षाही जास्त बेकार आहेत.⁵

म्हणूनच बहुराष्ट्रीय कंपन्या तिसऱ्या जगामध्ये, आणि भारतात देखील मोळ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करतील अशी अपेक्षा हे दिवास्वप्न आहे. संयुक्तराष्ट्रसंघाच्या १९९३ च्या मानवीकास अहवालात (*Human Development Report*) सुद्धा याची कबुली दिली आहे. या अहवालात म्हटले आहेकी :

"विक्सनशील देशांत शाखा असणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी विशेष जास्त रोजगार न देताही मोठी गुंतवणूक केली आहे. १९९० साली साधारण ३५,००० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या जगभारात जवळपास दीडलाख छोट्या संलग्न शाखा होत्या.... विक्सनशील देशांमध्ये जवळपास ७० लाख लोक प्रत्यक्ष बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नोकरीत आहेत - म्हणजेच त्यांच्या (विक्सनशील देशांच्या) एकूण कामगारत्या लोक संख्येच्या १% पेक्षाही कमी! या उपरावढीच संख्या अप्रत्यक्षपणे पुरवतादार अथवा सेवा कंपन्यांकडे असेल. ह्या दोन्हीची बेरीज सुद्धा अतिशय कमी आहे, आणि जगातल्या एकूण कामगारांपैकी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण घसरताना दिसते."⁶

रोजगाराची ही अत्यंत निराशाजनक आकडेवारी म्हणजे मोजण्यात झालेली चूक नव्हे. UNCTAD च्या WIR-99 मध्येही ह्याला पुष्टी दिलेली आहे. त्यात म्हटले आहेकी, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या तिसऱ्या जगात असलेल्या उपकंपन्यांनी निर्माण केलेला रोजगार हा "या देशांतल्या एकूण कामगारांच्या २% पेक्षा जास्त नाही" (पु. क्र.xix).

७० लाख! तिसऱ्या जगातील सर्व देशांमध्ये मिळून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये फक्त ७० लाख लोक प्रत्यक्षपणे काम करतात - ही संख्या भारतात दरवर्षी बाजारात नव्याने रोजगार शोधण्यासाठी येणाऱ्यांच्या संख्येपेक्षाही कमी आहे.⁷ यावरुनच हे स्पष्ट होते की बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भारतातील आगमनाने खूप अपेक्षा निर्माण केल्या तरी प्रत्यक्षात या कंपन्यांनी खूपच कमी रोजगार उपलब्ध केला आहे. यापैकी काही थोड्या उच्च पगाराच्या नोक्या आहेत - IIMs (Indian Institutes of Management) आणि IITs (Indian Institutes of Technology) च्या पदवीधरांना आणि तत्सम काही उच्चभू व्यवस्थापन व अभियांत्रिकी महाविद्यालयांच्या पदवीधरांना यापूर्वी कधीही इतकी चांगली संधी मिळाली नव्हती. तसेच, भारतातील सॉफ्टवेअर इंजिनिअर्सना, पाश्चात्य देशांमध्ये किंवा त्यांच्या भारतातील उपकंपन्यांमध्ये चांगल्या पगाराच्या नोक्या मिळत आहेत. देशातल्या रोजगार निर्मितीच्या एकूण गरजेच्या तुलनेत हे प्रमाण अत्यल्प आहे आणि म्हणूनच ह्या रोजगारामुळे देशाच्या बेरोजगारीच्या पातळीत काहीच फरक पडत नाही. परंतु प्रसारमाध्यमे मात्र बहुराष्ट्रीय कंपन्या व सॉफ्टवेअर उद्योग निर्माण करत असलेल्या ह्या अतिशय तुटपुंज्या रोजगाराचा डांगोरा पिटत आहेत. परिणामी अगदी सर्व सामान्य लोकांचे सुद्धा असेमत बनूलागले आहेकी जागतिकीकरणामुळे नजिकच्या भविष्यकाळात बेरोजगारीचा प्रश्न जणूकाही सुटणारच आहे.

२) बहुराष्ट्रीय कंपन्या किती रोजगार नष्ट करत आहेत?

दुसरीकडे मात्र, जो तुटपुंजा रोजगार ह्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या तयार करतात त्यापेक्षा कितीतरी पटीनी जास्त रोजगार त्या नष्ट करतात. खाजगी क्षेत्रातील बद्धा भारतीय उद्योग समूहांना अतिशय भांडवल-प्रधान अशा ह्या बलाढ्य कंपन्यांच्या स्पर्धेला तोंडद्यावे लागत आहे. परिणामी, हे उद्योग समूह आपल्या व्यवसायाची पुनर्रचना करून दरवर्षी हजारो कामगारांना कामावरुन कमी करू लागले आहेत. उदाहरणार्थ टाटा आयर्न अॅन्ड स्टील कंपनीने (TISCO) जवळपास वीस हजार कामगारांना कमी केले आहे. आणि येत्या काही वर्षात अजून एवढीच कामगार कपात करण्याची त्यांची योजना आहे. त्याचप्रमाणे, संघटित क्षेत्रातील ७०% कामगार ज्या क्षेत्रात आहेत त्या सार्वजनिक क्षेत्राची, IMF-WB च्या निर्देशानुसार पुनर्रचना करण्यास भारत सरकारने सुरुवात केली आहे. यापैकी काही उद्योग बंद करण्याचे उद्दिष्ट आहेतर उर्वरित उद्योग बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात दिले जातील. हे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये नवीन भरती जवळजवळ बंदव केली आहे. उलट स्वेच्छा निवृती सारख्या (VRS) योजना आणुन मोळ्या प्रमाणात कामगार कपात करायला सुरुवातही झाली आहे. स्टील ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेडने (SAIL) आपली कामगार संख्या १९८० च्या दशकातल्या सर्वाधिक दोन लाख पन्नास हजार वरुन एकलाख साठ हजार वर आणली आहे. येत्या तीन चार वर्षात ही लोकांवर होणारे परिणाम

संख्या एकलाखावर आणण्यासाठी ह्या वर्षाच्या शेवटी नवीन स्वेच्छानिवृत्ती योजना आणण्याचा त्यांचा विचार आहे.⁸ राष्ट्रीय वस्त्रोदयोग महामंडळाच्या चाळीस हजार कामगारांनी स्वेच्छानिवृत्ती स्वीकारली आहे. प्रसारमाध्यमांच्या नुसार केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगातील देन लाख अठरा हजार कर्मचाऱ्यांनी स्वेच्छानिवृत्ती स्विकारली आहे. परंतु ही आकडेवारी पडताळून पहाण्यासाठी कुर्ळाही अधिकृत तपशील उपलब्ध नाही. उद्योग मंत्रालयाकडे उपलब्ध असलेल्या माहितीनुसार आता पर्यंत १ लाख १८ हजार कामगारांनी स्वेच्छानिवृत्ती स्विकारली आहे.⁹ येत्या काही वर्षात लाखो लोकांना नोकरीवरून काढून टाकण्यात येणार आहे. कारण सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, विमा कंपन्या, रेल्वे, वीजमंडळे, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आणि अन्य अनेक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करून ही सर्व क्षेत्रे बलाढ्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या ताब्यात दिली जाणार आहेत. जागतिक बँकेने म्हटले आहे की रेल्वे खात्यामध्ये ‘क्रिमान चार लाख’ कर्मचारी ‘अनावश्यक’ आहेत. आणि त्यांना कमी करण्याची शिफारस केली आहे.¹⁰ पोर्स्ट आणि दूरसंचार खात्यामध्ये देन लाख कामगार कमी करण्याची योजना आहे तर राष्ट्रीयीकृत बँकांमधील चार लाख कर्मचारी कमी करण्याची योजना आहे.¹¹ बँकिंग क्षेत्रामध्ये ‘कमकुवत सार्वजनिक बँकांची’ पुनर्रचना करण्याच्या नावाखाली या दिशेने पावले उचलायला सुरुवात झाली आहेच.

परिणामी, १९९० च्या दशकामध्ये (इकॉनॉमिक टाईम्स च्या ६ जानेवारी १९९९ च्या संपादकीयानुसार) ‘विकास आणि रोजगार ह्यांनी एकमेकांची साथ सोडलेली आहे. अगदी अलिकडील काही वर्षांमध्ये (उदा. १९९५-१९९६) जेव्हा विकास दर चांगला होता तेंव्हा सुद्धा रोजगारात निव्वळ घट झाली आहे.’ कामगार मंत्रालयानुसार ‘संघटित क्षेत्रातील रोजगाराच्या सरासरी वार्षिक वाढीच्या दरामध्ये लक्षणीय घट झाली आहे. १९८० च्या दशकातील (१९८०-१९९०) १.६८% वरून ती १९९० च्या दशकात (१९९०-९७) केवळ ०.८२% वर आली आहे.’¹² १९९०-९१ ते १९९७-९८ या सात वर्षांच्या काळात संघटित क्षेत्रातील एकूण रोजगार २ कोटी ६८ लाखांवरून २ कोटी ८३ लाख इतकाच वाढला.¹³

जागतिकीकरण व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवेशामुळे भारतातील लघुउद्योग क्षेत्राचाही नाश होत आहे. भारतातील पाच लाख संयुक्त भांडवली कंपन्यांपैकी ४ लाख खाजगी मर्यादित कंपन्या आहेत. या चार लाख कंपन्या व त्याबोराबरच्या असंख्य छोट्या छोट्या नोंदणी न केलेल्या भागीदार्या ह्या भारतातील छोट्या व्यापार आणि उद्योगाचा कणाच आहेत. ह्यामध्ये लाखो लोकांना रोजगार मिळतो.¹⁴ १९९१ साली सुरु झालेल्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर लघुउद्योग संकटात सापडले आहेत. कारण, सार्वजनिक क्षेत्राला मिळणाऱ्या अपुर्या निधीमुळे खाजगी उद्योग मंदीनेग्रस्त असल्यामुळे लघुउद्योगाना त्यांच्याकडून होणाऱ्या मागणीत प्रचंड फटका बसला आहे. कच्च्या मालाच्या किंमतीमध्येही प्रचंड वाढ झालेली आहे. शिवाय

मोर्क्या कंपन्या आपल्या सहयोगी कंपन्यांवर त्यांच्या मालाच्या किंमती कमी करण्यासाठी सतत दबाव टाकत आहेत. कारण ह्या मोर्क्या उद्योगांना सुद्धा स्पर्धेत टिकून रहाण्यासाठी आपल्या मालाच्या किंमती कमी कराव्या लगत आहेत. आर्थिक सुधारणा अंमलात येण्या आधीच्या काळात, लघुउद्योगांना मदत करण्यासाठी भारत सरकारने काही विशिष्ट उत्पादने लघुउद्योगांसाठी राखून ठेवली होती. छोट्या आणि मध्यम उद्योगांना बँकांकडून देण्यात येणारी कर्जदेखील कमी व्याज दराने दिली जात होती. आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाल्यापासून बँकांनी हळूहळूया क्षेत्राला देण्यात येणारी सवलतीच्या व्याजदराची कर्ज बँद केली. ह्या उद्योगांना आता मुक्तवितीय बाजारातून कर्ज घेणे दिवसें दिवस अवघड होत चालले आहे.¹⁵ त्याहीपुढे जाऊन भारत सरकार ह्या लघुउद्योगांसाठी असलेले आरक्षण एकूणात समाप्त करण्यासाठी पावले उचलीत आहे - ह्या क्षेत्रासाठी आरक्षित वस्तूंची मुक्तपणे आयात करण्यास परवानगी देऊन लघुउद्योगांसाठी आरक्षित असलेल्या ८१२ वस्तूंपैकी ६३४ वस्तूंची आयात खुली झालेली आहे.¹⁶ बाकीच्या वस्तूंवरील आयात निर्बंध देखील १ एप्रिल २००१ पासून काढून टाकण्यात येणार आहेत. ह्या लघुउद्योगांना आता पाश्चात्य देशांतल्या उच्च तंत्राने निर्माण झालेल्या उत्पादनांबोरोबर स्पर्धा करावी लागणार आहे - पाश्चात्य देशांना मंदीने ग्रासल्यामुळे ह्या उत्पादनांना छुपी अनुदाने देऊन ती भारतीय बाजारपेठे अक्षरश: लादली जात आहेत.

अशा परिस्थितीमुळे, हजारो लघुउद्योजकांना आपले कारखाने बंद करण्यावाचून गत्यंतरच उरलेले नाही. काही दिवसांपूर्वी टाईम्स अॉफ इंडिया मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या एका लेखाचे शीर्षक होते, “ठाणे-बेलापूर पट्ट्यामध्ये कारखान्यांची कलेवरे रस्त्यात पडली आहेत आणि खचलेले कामगार विमनस्क अवस्थेत आजूबाजूला घटमळत आहेत.” या लेखात पुढे म्हटले आहे:

“ठाणे-बेलापूर औद्योगिक पट्ट्यामध्ये जवळपास १८०० कारखान्यांपैकी साधारणपणे ७५० कारखाने गेल्या काही वर्षांत बंद पडले आहेत. पन्नास हजारपेक्षा जास्त कामगार बेकार झाले आहेत... आणि हीच गोष्ट वापी ते चिखलठाणा ते आसनसोलपर्यंत सर्व देशभर घडत आहे.”¹⁷

यावरून हेच स्पष्ट होते की बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे निर्माण होणाऱ्या मूटभर रोजगारपेक्षा नष्ट होणारा एकूण रोजगार खूपच जास्त आहे. परिणामी, १९९१ मध्ये आर्थिक सुधारणांना सुरुवात होण्या आधीच वाईट असलेली बेकारीची स्थिती आता “धोकादायक” बनली आहे. हा शब्द स्वतः पंतप्रधानांनी १६ मार्च २००० रोजी राज्यसभेत बेरोजगारीच्या संदर्भात बोलताना वापरलेला आहे.¹⁸

भारत सरकारचा, नवीन रोजगार निर्मितीची आणि बेरोजगारीची माहिती नियमितपणे एकत्र करण्यावर व प्रसिद्ध करण्यावर विश्वास नाहीये. म्हणून देशातील एकूण बेरोजगारीचा विश्वासार्ह

लोकांवर होणारे परिणाम

आकडाच उपलब्ध नाही. पण सामान्य भारतीय तरुणांना एकगोष्ट मात्र स्पष्ट झाली आहेकी, सर्व पदव्या (काही उच्चशिक्षण संस्था वगळता), पदविका, आणि व्यावसायिक शिक्षण अर्थीन बनले आहे. कारण खरंतर कोणत्याही प्रकारच्या नोक्याच उपलब्ध नाहीत.

येत्या काही काळात परिस्थिती अजूनच बिकट होणार आहे. भांडवलशाहीला दया-माया नसते, नफा कमावण्याची तिची हाव निर्मम आहे. अनेकांची समजूत आहेकी प्रगत भांडवलशाही असलेल्या देशांमध्ये कल्याणकारी राज्य हे तिथल्या भांडवलशाहीच्या विकासातून आपोआप निर्माण झाले आहे. पण प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती तशी नाही. उलट कामगारांनी दिलेल्या कडव्या लळ्यांमुळे भांडवली राज्यकर्त्या वर्गाला अत्यंत निरूपायाने कल्याणकारी व्यवस्था मंजूर करणे भाग पडले. भारतात देखील राज्यकर्त्यांनी लोकांना मर्यादित कल्याणकारी फायदे दिले. कारण १९४० आणि १९५० च्या दशकात भारतातील कष्टक्यांनी लढाऊ आंदोलने केली होती. १९७० च्या दशकापासून जगभरातील कामगार चळवळींची मोठी पिछेहाट झाली आहे. ही संधी साधून पूर्वी देण्यात आलेल्या सर्व सवलती काढून घेण्यासाठी भांडवलदारांनी भयानक प्रतिहळा करायला सुरुवात केली आहे. अमेरिका, युरोप पासून ते जपानपर्यंत सर्वच पाश्चात्य देशांमध्ये 'कल्याणकारी राज्य' गुंडाळणे चालू आहे.¹⁹ भारतात देखील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आणि बड्या भारतीय खाजगी उद्योगांनी केलेल्या मागण्यांना प्रतिसाद देत भारत सरकारही कामगार कायद्यात बदल करत आहे. यामुळे कंपन्यांना त्यांच्या कायम कामगारांना काढून टाकणे, कंत्राटी कामगार ठेवणे, आणि आपले काम बाहेरून करून घेणे अगदी सहज शक्य होईल. १९९९ च्या जानेवारीत सरकारने दुसऱ्या राष्ट्रीय कामगार आयोगाच्या (Second National Commission on Labour किंवा SNCL) स्थापनेची घोषणा केली. ह्या आयोगाचे एकमहत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे, "जागतिकीकरण व भारतीय अर्थव्यवस्था खुली करणे याच्या परिणामी बदलत्या परिस्थितीशी सध्याचे (कामगार) कायदे सुसंगत व उचित बनवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे."²⁰ हा आयोग काय शिफारशी करणार ते उघड आहे.

SNCL आपला अहवाल ऑक्टोबर २००१ मध्ये सादर करणार आहे.²¹ पण सरकारलाच घाई झालेली आहे. मालकांना कंत्राटी कामगार नेमणे सुलभ जावे अशा रीतीने कंत्राटी कामगार कायदा बदलणार असे सरकारने आधीच जाहीर करून टाकले आहे. औद्योगिक तंटा कायद्यातील कलम २५ (ओ) हे मालकांना आपला व्यवसाय बंद करणे सुलभ व्हावे म्हणून रद्द करण्यात येणार आहे.²² महिना एकूण रु. ९०,००० पेक्षा जास्त पगार असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना 'कामगार' या व्याख्येमधून वगळणाऱ्या नव्या कायद्यावर कामगार मंत्रालयाने काम सुरु केले आहे.²³

येत्या काळात बेकरीची पातळीच फक्त वाढणार नसून उपलब्ध असलेल्या रोजगाराचा दर्जा देखील वेगाने खालावत जाणार आहे हे स्पष्ट आहे.

ब) असंघटित क्षेत्रांवर होणारे परिणाम

१९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण कामगारांची संख्या ३१.४ कोटी एवढी होती. यापैकी संघटित क्षेत्रातील आणि लघुउद्योगातील कामगारांची संख्या २०% हूनही कमी आहे.²⁴ भारतीय कामगारांच्या संख्येतील उर्वरित फार मोठा भाग हा जेमतेम पोटापुरते कमावण्या शेतकरी, शेतमजूर, कोळी, गवळी तसेच पारंपरिक कारागीर, हातमाग विणकर अशांचा आहे. जागतिकीकरणाने या लाखो करोडो लोकांच्यापुढे जीवनमरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या बाबतीत नेमकंकाय घडतंय ते आपण तपासून बघू.

१) मासेमारी, दुग्धव्यवसाय व हातमाग विभाग

भारत सरकारने अमेरिकेबोर, आयातीवरील सर्व संख्यात्मक निर्बंध १ एपिल २००१ पासून हटवण्याच्या करारावर १६ डिसेंबर १९९९ रोजी सह्या केल्या. ३१ मार्च २००० रोजी घोषित करण्यात आलेल्या २०००-२००१ च्या आयात-निर्यात धोरणामध्ये ७१४ वस्तूंच्या आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध हटवण्यात आले आहेत. यापैकी ३७ वस्तू वस्त्रोद्योग उत्पादने आहेत. आयातीसाठी खुल्या करण्यात आलेल्या वस्तूमध्ये दूध, मासे, मासेमारी व्यवसायातील उत्पादने तसेच अनेक प्रकारच्या शेतीमालाचाही समावेश या खासकरून आहे.²⁵ या आयात-निर्यात धोरणाचे असंघटित क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनावर मोळ्या प्रमाणात विपरित परिणाम होणार आहेत. आता त्यांना मोळ्या प्रमाणावर अनुदाने मिळालेल्या विकसित देशांमधून आयात केलेल्या वस्तूंशी स्पर्धा करावी लागणार आहे. ही अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे!

लाखो कोळी व मच्छीमार उद्योगातील कामगार हे भारतीय मत्स्योद्योगाचा गाभा आहेत. भारताच्या समुद्रकिनायांलात मच्छिमारी करायला परकीय यांत्रिकी मच्छिमार बोटींना मुझ देण्याचा सरकारचा फार काळापासूनचा डाव आहे. लागोपाठच्या सरकारांचे सततचे प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी भारतीय मच्छिमार लढतच आहेत. आता त्यांच्या उदरनिर्वाहापुढे आणखी एक नवे संकट उभे ठाकले आहे. ६० पेक्षा जास्त मत्स्य उत्पादनांच्या आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध हटवण्यात आले आहेत. त्यांची आता मोळ्या प्रमाणावर आयात होईल आणि देशांतर्गत बाजारपेटेत माशांच्या किंमती घडाघड कोसळतील.²⁶

राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळाच्या (National Dairy Development Board किंवा NDDB) प्रयत्नांमुळे दुधाच्या उत्पादनात संपूर्ण जगभरात भारताने प्रथम स्थान मिळवले आहे. भारतातील दुग्धव्यवसाय आज ग्रामीण भागातील ८ ते १० कोटी लोकांच्या जोड उत्पन्नाचे साधन आहे. मुक्तपणे आता दुधाच्या पावडरीची खुली आयात ह्या भरभराटीच्या व्यवसायाला सुरुंच लावणार आहे.²⁷

पारंपरिक उद्योगांतील सर्वात मोठ्या हातमाग विभागात अंदाजे एक ते दोन कोटी लोक प्रत्यक्ष काम करतात. तसेच रंग बनवणे, विणण्यासाठी लागणारे माग बनवणे, वगैरेसारख्या हातमागाशी निर्गित असलेल्या उद्योगांमध्ये सुद्धा आणखी रोजगार निर्माण होतो. दुसरे संबंधित क्षेत्र म्हणजे 'यंत्रमाग'. हेदेखील असंघटित क्षेत्रातच मोडते. ह्या क्षेत्रातही आणखी सुमारे साठलाख लोक काम करतात. भारतात शेती पाठोपाठ ह्या दोन क्षेत्रांमध्ये सर्वांगीक लोक काम करतात. मोठ्या प्रमाणातील निर्यातीमुळे सुद्धा आणखी किंमतीत प्रचंड वाढलाली आहे. त्यामुळे हातमाग आणि यंत्रमागाचे तीन तेरा वाजले आहेत. आणि आता बेकार झालेले विणकर उपासमारीचे आणि आत्महत्यांचे बळी ठरत आहेत.²⁸ अशा परिस्थितीत आता नवीन आयात-निर्यात धोरण तर ह्या क्षेत्रासाठी मृत्युघंटाच ठरणार आहे. कारण विकसित देशांतील अति उत्पादनामुळे संकट्यास्त झालेले विदेशी उत्पादक मोठ्या प्रमाणावर भारतीय बाजारपेट स्वत दरात मालाचा भाड्यावर करत आहेत.

२) शेतीविभाग

देशातील एकूण कष्टकऱ्यांपैकी दोन तृतीयांश पेक्षा जास्त शेती क्षेत्रात काम करतात. छोट्या शेतकऱ्यांची संख्या देशातील एकूण शेतकऱ्यांच्या ८०% आहे. या शेतकऱ्यांची अगतिक अवस्था कळण्यासाठी एकच तपशील पुरे: गेल्या काही वर्षांपासून विविध राज्यांतून शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्यांच्या बातम्या येत आहेत. १९९७-९८ मध्ये आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र आणि अगदी पंजाबमधूनही आत्महत्येच्या बातम्या मोठ्या प्रमाणावर आल्या आहेत. जून १९९८ पर्यंत फक्त आंध्रप्रदेशमधील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा अनधिकृत आकडा ३७७ इतका नोंदला गेला आहे. त्यापुढील वर्षात महाराष्ट्र आणि पंजाबमधून अशा आणखी आत्महत्यांची नोंद झाली. वर्तमानपत्रातील बातम्यांनुसार बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि हरियाणा या राज्यांमध्ये देखील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.²⁹ सरकारी आकडेवारीनुसार यावर्षाच्या पहिल्या सहा महिन्यातच आंध्र प्रदेशातील २६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. प्रत्यक्ष आकडा ह्यापेक्षा जास्त आहे.³⁰ राज्यसरकारांनी या आत्महत्यांना अनिश्चित पाऊस, नैसर्गिक संकटे, विनाशकारी किटकांचा हल्ला वगैरे गोष्टीमुळे होणारे पिकांचे नुकसानच जबाबदार असल्याचे म्हटले आहेत! पण भारतातल्या कष्टाळू शेतकऱ्यांनी वर्षानुवर्षे असे आघात सहन केले आहेत. अर्थातच त्यांच्या आत्महत्येला जबाबदार असणाऱ्या खन्या गोष्टी वेगळ्याच आहेत.

या आधीच्या प्रकरणांमध्ये जागतिकीकरणामुळे शेतीवर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा केलेली आहे. शेती व्यवसायातील भांडवली गुंतवणूक कमी होत चालली आहे. याचा दुष्परिणाम सिंचन आणि इतर शेती सुधारणांमधील गुंतवणुकीवरही झाला आहे. इथे आधीच ६०% जमिनीचे अजून सिंचन झालेले नाही म्हणून ती केवळ पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे. देशाचे धोरण ठरवणाऱ्या नेत्यांचे शेतीकडे संपूर्ण दुर्लक्षक झालेले आहे. ह्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे अगदी कमी

पैशांची गुंतवणूक करून एकूण सिंचन क्षेत्र १२% म्हणजे च १५ लाख हेक्टरस एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढवले जाऊ शकते.³¹ या उपेक्षेमुळे भारतातील बहुसंख्य शेतकरी वर्ग आजही वर्ळणराजाच्या लहरीवर अवलंबून आहे.

याशिवाय आर्थिक सुधारणार्पव सुरु झाल्यापासून केंद्रात आलेल्या सर्व सरकारांनी खते, सिंचन, वीजपुरवठा यांच्यावरील अनुदानांमध्ये कपात करायला सुरुवात केली आहे. त्यामुळे उत्पादन खर्च सतत वाढतच आहे. शेतीसंबंधी खर्च आणि किंमत आयोगाच्या (Commission on Agricultural Costs & Prices किंवा CACP) १९९६-९७ च्या अहवालात रब्बी पिकांच्या किंमत धोरणाबाबत म्हटले आहे की:

“१९९०-९१ आणि १९९५-९६ या दरम्यान सरासरी घाऊक किंमत निर्देशांकानुसार गव्हाच्या किंमती ५८% नी वाढल्या तर खतांच्या किंमती ११३% नी, सिंचनावरील खर्च ६२% नी आणि किटकनाशकांच्या किंमती १०% वाढल्या. पेट्रोलियम पदार्थाच्या अलिकडील वाढीव दरांमुळे १९९०-९१ च्या तुलनेत डिझेलच्या किंमती ७५% वाढतील. इथे हेही नमूद केले पाहिजेकी, शेतकऱ्यांना शेतीमालाव्यतिरिक्त इतर वस्तूंवर जो खर्च करावा लागतो त्यापैकी ७५% खर्च वर उल्लेखलेल्या गोष्टींवर करावा लागतो.”³²

ज्यांना शेतीतील बहुतेक उत्पादन स्वतः साठीच वापरावे लागते व बाजारात नेण्यासाठी फारच थोडेशिल्क रहाते अशा छोट्या शेतकऱ्यांचा तर पिकांचा उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे नाश होतोच आहे. पण मुख्यत: बाजारपेटेसाठीच उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांनासुद्धा सरकारने वस्तेवर आधारभूत किंमती वाढवून देखील शेतीव्यवसाय फायद्याचा ठरेनासा झाला आहे. ह्याचे एक कारण वर नमूद केलेल्या CACP च्या अहवालात दिले आहे की “गहू आणि भाताचे वरकड उत्पादन होणाऱ्या भागातील शेतकऱ्यांना वगळता इतर शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षात मिळणाऱ्या किंमती ह्या ठरवून दिलेल्या किंमतीं एवढ्या नसतात.”³³ दुसरे कारण म्हणजे बहुतेक वेळा उत्पादन खर्चाच्या किंमतीतील वाढीच्या तुलनेत आधारभूत किंमतीतील वाढ खूपच कमी असते. (इथे हे लक्षात घ्यायला हवे की दुष्काळाचा किंवा शेतीमालाच्या निर्यातीमुळे होणाऱ्या दरवाढीचा फायदा व्यापाराना होतो, छोट्या शेतकऱ्यांना नाही. कारण छोटेशेतकरी आपले पीकतयार झाल्याबरोबर लोंग व्यापाराना विकतात. हेव्यापारी हंगामाच्या काळात लबाडीने किंमती कमी करतात. गरिबीमुळे शेतकरी चांगला भाव येण्यासाठी जास्त काळ थांबू शकत नाहीत. अशा प्रकारे १९९७-९८ साली कांद्याच्या किंमतीत झालेल्या प्रचंड वाढीच्या वेळी (तेव्हा किंमत ३० रु. किलो वर गेली होती) व्यापारी, साठेबाज व सड्वेबाज यांनी आपल्या तुंबळ्या यथेच्छ भरून घेतल्या. छोट्या शेतकऱ्यांनी मात्र किंमती वाढण्यापूर्वी २रु./३रु. किलोने व्यापाऱ्यांना कांदा विकला होता.)³⁴

लोकांवर होणारे परिणाम

जणू हे एवढे पुरेसे नाही म्हणून की काय, बँकांकडून शेतीक्षेत्राला जो कर्जपुरवठा होत होता त्यात देखील आता कपात केली जात आहे. बँकक्षेत्रातील सुधारणांविषयी नरसिंहन कमिटीच्या दोन्ही अहवालंमध्ये – बँकानी आपला नफा जास्तीत जास्त वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करावे असे नमूद केले आहे. त्यासाठी त्यांनी शेतीक्षेत्राला देण्यात येत असलेली सवलतीतील कर्ज हळ्हळूबंद कशावीत, तसेच, शेतीक्षेत्राच्या वात्याला येणाऱ्या कर्जाचे आधीचे उद्दिष्ट (एकूण निव्वळ कर्जाच्या १८%) रद्द करावे अशी शिफारस केली आहे.³⁵ ह्याचा परिणाम म्हणून आर्थिक सुधारणा सुरु झाल्यापासून बँका एकूण निव्वळ कर्जपैकी शेतीक्षेत्राला देत असलेल्या कर्जाचे प्रमाण हळ्हळू कमी होउन आता १२% इतके झाले आहे.³⁶ १९९९ पूर्वी सुद्धा बँका शेतीक्षेत्राला करत असलेला कर्जपुरवठा खूपच अपुरा होता. शेतीक्षेत्राला गरज असलेल्या एकूण पुरवव्याचा तो एक फक्तछेतासाच हिस्सा होता. आता तर ह्यातही कपात केली जात आहे. त्यामुळे शेतकरी दिवसेंदिवस स्थानिक सावकरांकडून मिळणाऱ्या कर्जावरच जास्तीत जास्त अवलंबून राहू लागले आहेत. हे सावकार जबरदस्त व्याज वसूल करतात. अलिकडच्या काही वर्षांमध्ये आत्महत्या केलेल्या शेतकर्यांपैकी बचाचशा शेतकर्यांवर सावकार-व्यापारांचे प्रचंड कर्ज झाले होते.³⁷

साप्राज्यवादी भांडवलाच्या चहूजांनी होणाऱ्या भारतीय शेतीक्षेत्रावरील ह्या हल्ल्यामुळे काटक भारतीय शेतकर्यांची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची झाली आहे. १९९७-९८ पासून होणाऱ्या शेतकर्यांच्या आत्महत्यांना खन्या अर्थने हीच परिस्थिती जबाबदार आहे. त्यांची आर्थिक परिस्थिती तर आधीच टेकीला आलेली होती. वरुणराजाचा खेळ, किंवा किडींच्या प्रादुर्भावामुळे हा आधीच जेरीला आलेला शेतकरी पारच कोलमडला. त्याने आत्महत्येचा मार्ग पत्करला.

भारताला कर्ज देण्याच्या धनकंटोनी दिवाळखोर झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आर्थिक सुधारणांच्या नावाखाली अनेक अटी लादल्या. त्याचाच एक भाग म्हणजे IMF-WB नी भारतीय शेतीक्षेत्रावर लादलेल्या अटी. या अटींमुळे लाखो छोट्या आणि गरीब शेतकर्यांची आर्थिकदुर्दशा झाली व त्यांच्यापूढे आत्महत्येशिवाय दुसरा मार्ग उरलाना नाही. तर हे आहे जागतिकीकरण! तरीही, पाश्चिमात्य रक्पिपासू जळवांचे समाधान झालेले नाही. अजून एक आर्थिक सुधारणा स्थिकारण्यासाठी त्यांनी भारत सरकारच्या नाड्या आवळल्या आहेत. ती म्हणजे शेतीमालाची आयात खुली करणे. ही भारतीय शेतकर्यांसाठी फाशीची शिक्षाच ठरणार आहे.

ह्या वर्षी संख्यात्मक निर्बंध काढून टाकलेल्या ७१४ वस्तूंपैकी २२९ वस्तू शेतीमालाशी संबंधित आहेत.³⁸ मार्च २००१ पर्यंत उर्वरित निर्बंध देखील काढून टाकण्यात येतील. आयातीसाठी खुले झालेले किंवा लवकरच खुले होणारे वस्तूंचे महत्वाचे गट म्हणजे साखर, खाद्यतेल, तेलबिया, गहू, कापूस, भरडधान्ये, डाळी, तांदूळ, मका, नैसर्गिक रबर, इ. ³⁹ दुसऱ्या प्रकरणात आपण चर्चाकेलीच आहेकी विकसित देश त्यांच्या देशातील शेतकर्यांना दरवर्षी देण्यात येणारी अब्जावधी

डॉलर्सची अनुदाने चालू ठेवण्यात यशस्वी झाले आहेत. त्याचवेळी हे देश आणि त्यांच्या नियंत्रणाखालील आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्था भारतासह तिसऱ्या जगातील देशांचे हात पिसाळून आधीच कमी असलेली शेतीवरील अनुदाने अजून कमी करायला भाग पाडत आहेत. पाश्चात्य देशातील भरमसाठ अनुदाने असलेल्या शेतीमालाची खुली आयात मुळात आर्थिक दृष्ट्या डबघाईला आलेल्या भारतीय शेतकर्यांना पूर्णपणे उध्वस्त करणार आहे. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे ते शेतीतून बाहेर फेकले जाऊन शहरांतील बकाल वस्त्यांमध्ये स्थलांतरित होणार आहेत. शेतकर्यांच्या पाठोपाठ शेतमजुरांचीही हकालपट्टी तिकडेच होईल कारण ही सर्व शेते मोर्या प्रमाणात यंत्रसामग्री वापरून शेती करणाऱ्या बलाढ्य पाश्चात्य शेतीउद्योग कंपन्या स्वतःच्या ताब्यात घेतील.

आयातीची दारे खुली केल्यामुळे उच्चभूर्वांमात्र अत्यानंदात आहे. कारण आता त्यांना जेवणात दुर्मिल रशियन माशांवर ताव मारता येईल; वेजवुडच्या कपबशांतून कोलंबिअन कॉफीचा आस्वाद चाखता येईल... ह्या सगळ्या विलासी वस्तूंची मुक्त आयात आता खुली झाली आहे. उच्चभूर्वांमात्र आता ह्या सगळ्या गोर्धेंसाठी आपल्या परदेशी खात्यांमधून खर्च करण्याची गरज नाही. ह्या त्यांच्या चैनीच्या वस्तूंची किंमत इथले लाखो गरिब शेतकरी आणि शेतमजूर चुकवतील, आपल्या जमिनीपासून आणि रोजगारापासून हाकलले जातील, पुरते कंगाल होतील.

हे सर्व जरी भयानकवाटत असलं तरी वस्तुस्थिती हीच आहे! या प्रकरणाचा शेवट आम्ही दि इकॉलॉजीस्ट चे संस्थापक संपादक आणि पर्यावरण चळवळीतील विभूती एडवर्ड गोल्डस्मिथ यांचे विचार मांडून करत आहोत. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष आणि जागतिकीकरणाचे सुप्रसिद्ध विक्रेते बिल किलंतन यांच्या भारताभेटीच्या एक आठवडा आधी श्री. गोल्डस्मिथ हे भारतात आले होते. प्रीतीश नंदींना दिलेल्या एका मुलाखतीत जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकर्यांवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल त्यांनी काही विचार व्यक्त केले. ते त्यांच्याच शब्दात:

‘भारतातील दोन-तीन एकसंपेक्षा कमी जमीन असलेले शेतकरी (जागतिकीकरणात) कसे काय टिकूशक्तील? ते नाही टिकू शकणार. ते सर्व शहरांमधल्या झोपडपड्यांकडे ढकल्ले जातील. झाडून सारे. आणि जेव्हा तुमचा छोटा शेतकरी वर्ग असा आयुष्यातून उठेल, तेव्हा तुमचे छोटेदुकानदार, विक्रेते आणि बलुतेदार लोकही उरणार नाहीत. हे सर्व जण उखडले जातील कारण त्यांचे अस्तित्वच मुळी शेतकर्यांवर अवलंबून आहे. अशा तर्फे तुम्ही ६० ते ७० कोटी लोकांना देशोधडीला लावाल आणि त्यांना कंगाल बनवाल.

“.... सत्तर कोटी लोकांना देशोधडीला लावण्याचे काय परिणाम होतील तुम्हाला

लोकांवर होणारे परिणाम

कल्पना आहे? जगात आजवरच्या इतिहासात हेकोणीही केलेलेनाही! तुमच्या देशाच्या जागतिकीकरणाचे हेच अपरिहार्य परिणाम आहेत. ते भारताला उधवस्त करेल. ''⁴⁰

क) गरिबीवर होणारा परिणाम

अलिकडे भारतातील उच्चवर्गाचा अंहंकार चेतावला गेला. ह्यावर्षीच्या (२०००) सुरुवातीला अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बिल किलंटन यांनी आपल्या भारत भेटीत ह्या उच्चभूवर्गाची पाठ थोपटून म्हटले होते की, ''अर्थव्यवस्था खुली करण्यातील यश, विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगती, आर्थिक सुधारणांच्या नव्या फेरीशी असलेली निष्ठा, आणि आर्थिकवृद्धीचे लाभ आपल्या सर्वजनतोपर्यंत पोचवण्याचा निर्धार या गोर्धेसाठी अमेरिका भारताचा गैरव करीत आहे.'' मेडेलिन अलब्राईट यांचे आशिया सोसायटीमधील वक्तव्य आणखीनच भन्नाट आहे. त्या म्हणाल्या की भारताची अर्थव्यवस्था ही १९९० च्या दशकातील ''दखल न घेतली गेलेली महान यशोगाथा आहे.''⁴¹

ही वक्तव्ये काही भारतीयांना ऐकायला अतिशय कर्णमधूर वाटली असतील पण बच्याचशा भारतीयांसाठी तीनकीच नवीन बातमी होती कारण ही ''यशोगाथा'' आणि ''आर्थिकविकासाची'' गंगा कोट्यवधी भारतीयांच्या गावीही नाही. ते भारताच्या गरिबीच्या उकिरज्यात खितपत पडले आहेत. इतकेच नाही तर गेल्या दशकात आणखी लाखो लोक दारिद्र्यरेषेखाली ढकलले गेले आहेत.

जागतिकीकरणामुळे केवळ संघटित क्षेत्रातील आणि लघुउद्योग क्षेत्रातील लाखोंचे रोजगारच नष्ट होत नाहीयेत तर भारतातल्या असंघटित क्षेत्रातील कोट्यवधी लोकांचे जीवन सुद्धा उधवस्त होत आहे. केंद्रात आलेल्या सर्व सरकारांनी पाणी, वीज, रॉकेल, बसभाडे, शिक्षण, आरोग्यसेवा या सर्व मूलभूत गरजांच्या किंमती वाढवून त्याच्याही पुढीपायरी गाठली आहे. अगदी अन्नधान्य देखील या किंमत वाढीतून सुटलेले नाही. अन्नधान्यावरील अनुदानात मोळ्या प्रमाणावर कपात करण्यात आली आहे. परिणामी, गरिबांच्या मिळकर्तीचा सगळ्यात मोठा भाग ज्यावर खर्च होतो, अशा अन्नधान्याच्या किंमती खासकरून १९९० पासून तेजीने वाढतच आहेत

ह्या सगळ्याचा परिणाम, विकास आणि गरिबी निर्मूलन यांची एकमेकांपासून फारक्त होण्यात झाला आहे. १९९८-९९ च्या रिझर्व बँकेच्या चलन आणि वित्त अहवालात (*Report on Currency & Finance*) म्हटले आहेकी, १९८०-८१ व १९९०-९१ या काळातील सरासरी GDP ची वाढ ५.८% प्रतिवर्षी होती; १९९२-९३ आणि १९९७-९८ च्या काळात यात वाढ होउन ती ६.५% झाली.⁴² दुसऱ्या बाजूला मात्र, केंद्रीय सांस्थिकी विभागाच्या राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाने (National Sample Survey किंवा NSS) उपभोग खर्चविषयक जमवलेल्या माहितीनुसार १९८० च्या दशकात कमी होत चाललेली गरिबी (१९७० च्या दशकात सुद्धा गरिबी

कमी झाली होती) १९९० च्या दशकात वाढल्याचे दिसून येते. NSS च्या ह्या माहितीवर गरिबीसंबंधी अधिकृत आणि इतर बरेचसे अंदाजही अवलंबून असतात.

NSS ने जमविलेल्या माहितीच्या आधारावर नियोजन मंडळाचे सदस्य डॉ. एस.पी. गुप्तायांनी गरिबीविषयक १९९७ पर्यंतचे अंदाज वर्तवले आहेत. त्यांच्या अंदाजानुसार १९८० च्या दशकात दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्यांची संख्या १९८३ मधल्या ४४% वरून १९९०-९१ मध्ये ३५% इतकी कमी झाली. गरिबांची निवळ संख्या देखील ३२.३ कोटी वरून २९.१ कोटीवर आली. १९९० च्या दशकात मात्र हे प्रमाण १९९०-९१ च्या ३५% वरून १९९७ मध्ये ३७% वर पोहोचले, तसेच गरीब भारतीयांची संख्या २९.१ कोटी वरून ३४.९ कोटीवर गेली. NSS ची हीच आकडेवारी वापरून दुसरे एक तज्ज्ञ संशोधक डॉ. गैरव दत्त यांनी काढलेले निष्कर्ष देखील असेच आहेत. फक्त ते काहीसे कमी धक्कादायक आहेत.⁴³

NSS च्या जानेवारी - जून १९९८ चे सहामाही निष्कर्ष घेतले - जे आधीच्या सर्वेक्षणांच्या तुलनेत कमी नमुन्यावर आधारित आहेत - तर परिस्थिती आणखीनच बिघडली असावी असे दिसून येते. दारिद्र्यरेषेखाली रहणाऱ्यांची संख्या बहुदा ४०% च्या ही वर गेली आहे. ४४ १९९८ चे निष्कर्ष बाजूला ठेवून आपण असे गृहित धरले की गरिबीचे प्रमाण ३७% च आहे तरी आज १०० कोटीपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशात दारिद्र्यरेषेखाली रहणाऱ्यांची संख्या ३७ कोटीपेक्षाही जास्त आहे!

१९९९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या WB च्या एका निबंधात देखील भारतातील गरिबी १९९० च्या दशकात वाढली आहे, हे मान्य केले आहे. दिवसाला एक अमेरिकन डॉलरपेक्षाही कमी उत्पन्न असणारे लोक गरीब, अशी WB ची गरिबीची व्याख्या आहे. या अहवालाच्या अंदाजाप्रमाणे भारतातील दारिद्र्यरेषेखाली रहणाऱ्यांची संख्या १९८० च्या दशकातल्या शेवटच्या वर्षातील ३० कोटीवरून १९९७ च्या अखेरीला जवळजवळ ३४ कोटीवर पोहोचली आहे!⁴⁵

WB निदान कधीतरीक होईना पण आर्थिक सुधारणांनंतरच्या काळातील वाढलेल्या गरिबीची चर्चातीरी करत असते. भारतातील सत्ताधारी वर्ग मात्र ह्या मुद्याची नोंद घेण्यास देखील अजिबात तयार नसतो. ते फक्त GDP च्या वाढीचा दर, FDI, नियर्तीची आकडेवारी, शेअर बाजाराचे निर्देशांक या आणि अशाच गोर्धीबद्दल बोलत असतात. विकासाच्या त्यांच्या व्याख्येत रस्त्यावरच्या गरिबांना तळ्ठीपांमध्येही जागा नाही.

ड) समारोप

अशा रितीने भारतातील भांडवलदार वर्ग बेगुमान नफेखोरी करीत सुटला आहे. उच्चभूवर्ग जगातल्या सगळ्या ऐसोआरामाचा आनंद उपभोगत आहे. ह्याची किंमत मात्र चुकवायची आहे

भारतीय अर्थव्यवस्थेला आणि जनतेला. ती अशी :

- भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासाच्या संधीचा नाश.
- भारतातील औद्योगिक, वित्त व वृष्टिक्षेत्रे, थोडक्यात भारतीय अर्थव्यवस्था लुटाऱ्याबुराणी य कंपन्यांच्या आणि त्यांच्या परकीय सरकारांच्या ताब्यात देऊन टाकणे.
- भारताची अन्नधान्य सुरक्षितता संपवणे; महत्वाच्या पायाभूत क्षेत्रातील देशी क्षमतांचा नाशकरणे; करोडे गरीब आणि मध्यमवर्गीयांची बचत परकीय बदमाश आणि संदेहाजांच्या ताब्यात देणे.
- संघटित आणि लघुउद्योग क्षेत्रातील प्रचंड प्रमाणातील बेकारी आणि देशातल्या असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कोट्यवधी भारतीयांच्या चरितार्थावर घाला.
- देशाला बेचिराख करणाऱ्या दुष्काळ, अवर्षण आणि साथीच्या रोगांचा फैलाव.

भाग दोन : उर्वरित तिसऱ्या जगातील स्थिती

तिसऱ्या जगातल्या उच्चभूवर्गाने आपल्या देशांशी गद्दारी केली आहे. जनतेपासून आपली नाळ तोडून टाकली आहे. साप्राज्यवादांचे दलाल बनून त्यांना आपल्या देशात पुन्हा प्रवेश देऊन आपल्या संपत्तीची आणि नैसर्गिक साधनांची लूट करण्यासाठी मोकळे रान द्यायचे ठरवले आहे. तिसऱ्या जगातील सगळ्याच देशांना अशाच गरिबी, बेकारी, रोगराई यांच्या थैमानाला तोंड द्यावे लागत आहे.

या सगळ्या देशांमधल्या सामान्य लोकांची अवस्था भारतापेक्षाही अत्यंत हलाखीची आहे, कारण त्यांनी त्यांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण भारतापेक्षा खूप आधी म्हणजे १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीलाच केले आहे. तेव्हा आता ह्या देशातल्या लोकांच्या परिस्थितीवर एकनजर टाकूया. त्यामुळे भारतातल्या सामान्य लोकांच्यापुढे काय वाढून ठेवले आहे याचीही कल्पना येईल.

फेब्रुवारी २००० मध्ये बँकॅक येथे भरलेल्या UNCTAD च्या दहाव्या अधिवेशनात, मुख्य सचिव रूबेन्स रिक्यूपेरो यांनी आपल्या अहवालात म्हटले आहे की, 'विकसनशील' देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण करून आजवर काहीही फायदा झालेला नाही. सामान्यत:

त्याचे उलटेच परिणाम झालेले आहेत. त्यांनी पुढे म्हटलेच आहे की, एकूण लोकसंख्येच्या मोठ्या भागाचे निव्वळ उत्पन्न एकदम झापाट्याने खालावले आहे, बेकारी वाढत आहे, गरिबीचे प्रमाण वाढत आहे, आरोग्य आणि शिक्षणाचा दर्जा घसरत आहे, आणि शाळांमधील उपस्थितीही कमी होत आहे.⁴⁶

तिसऱ्या जगातील देशांवर जागतिकीकरणाचे 'प्रतिकूल परिणाम' होत आहेत असे वर्णन फारख सौम्य ठरेल. ती तर एक भयानक आपत्ती आहे. IMF-चे एक अर्थतऱ्या डेव्हीसन बुधो ह्यांनी अत्यंत उद्घिर होऊन १९८८ मध्ये आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी आपल्या 'IMF-WB चा तिसऱ्या जगातील हैदोस' या लेखात म्हटले आहे:

"..... IMF-WB च्या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचे सर्वात मोठे अपयश लोकांवर होणाऱ्या परिणामांवरून प्रकर्षन दिसून येते... IMF-WB च्या धोरणांचा गाभा जनविरोधी, किंवडुना वंशविच्छेदक आहे. त्यामुळे आप्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेत १९८२ पासून पाच वर्षाखालील सुमारे ६० लाख बालके दरवर्षी मृत्युमुखी पडली आहेत. हेतर हिमनगाचे फक्त वरचे टोक आहे. ... तिसऱ्या जगातले जवळजवळ १२० कोटी - दहा वर्षांपूर्वी पेक्षा दुपट - लोक आत्यंतिक गरिबीत जीवन कंतवत आहेत.... बडेजमीनदारव लाकडाचे व्यापारी लाखो स्थानिक रहिवाशांना त्यांच्या वडिलोपार्जित जमिनींपासून हाकलून देत आहेत.... हे आता लक्षात येऊ लागले आहे की IMF-WB चा तिसऱ्या जगातील पर्यावरणावर होणारा परिणाम तिथल्या समाजावर आणि जनतेवर होणाऱ्या समाजिक आणि आर्थिक परिणामांइतकाच विनाशकारी आहे."⁴⁷

आर्थिक पुनर्रचनेची ही धोरणे सर्वाधिक निष्प्रपणे व सर्वाधिक तीव्रतेने आप्रिका व लॅटिन अमेरिकेत लागू आहेत. आणि गेल्या दोन दशकांत हेच प्रदेश सर्वात जास्त बेचिराख झाले आहेत.

आप्रिकेला तर चरकात पिळून काढलेल्या उसाचे चिपाडव करून टाकले आहे. १९८० चे दशक हे आप्रिकेसाठी जणू काही 'लुप्त दशक' ठरले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला आप्रिकेतील दरडोई उत्पन्न १९६० च्या दशकाएवढे म्हणजेच स्वातंत्र्याच्या वेळी असलेल्या दरडोई उत्पन्नाएवढे खाली घसरले होते.⁴⁸ १९९० च्या दशकादरम्यान थोडीशी वाढ दिसली खरी, पण ती तळागाळापर्यंत पोचली नाही. आणि लोकांची परिस्थिती आणखीनच बिघडत गेली. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला या खंडाची स्थिती इतकी हलाखीची झाली आहे की आप्रिका म्हटल्याबरोबर साच्या जगासमोर दीनदुबळ्या व भुकेकाल लोकांचे चित्र उभे रहाते.

गेल्या तीन दशकात, UNCTAD ने जाहीर केलेल्या सर्वात कमी विकास झालेल्या देशांची संख्या १९७१ मधल्या २५ वरून आता ४८ म्हणजे जवळजवळ दुप्पट झाली आहे!⁴⁹ यापैकी

दोन तृतीयांश देश आप्रिकेटील आहेत.⁵⁰ आप्रिकेसाठी असलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आर्थिक आयोगाच्या अंदाजानुसार ‘जवळजवळ ५०% लोक (आप्रिकेटील) आर्थिक गणरातीत जगतात. पुढील सहस्रकाच्या सुरुवातीला हे प्रमाण अजून वाढण्याची अपेक्षा आहे.’⁵¹ नायजेरियन अर्थतज्ज्ञ, बडे ओनिमोडे यांनी आपल्या आप्रिकेच्या भविष्यावरील एका चर्चित पुस्तकात (A Future for Africa: Beyond the Politics of Adjustment) म्हटले आहे: ‘(आप्रिकेटील) समस्या आणि IMF-WB चे स्थैर्यप्राप्ती आणि आर्थिक सुधारणांचे कार्यक्रम यामुळे आप्रिकन अर्थव्यवस्थेच्या गंभीर न्हासाला सुरुवात झाली. त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण व शहरी गरीब, स्त्रिया, मुले, कामगार, शेतकरी आणि इतर दुर्बल सामाजिक घटकांच्या जीवनाला यातनामय कलाटणी मिळाली आहे.’ ओनिमोडे पुढे म्हणतात, ‘आप्रिकेची एक संपूर्ण पिढी याला बळी पडली आहे, दुसरी पिढीही अगदी कोंडीत सापडली आहे.’⁵² आणि खरं म्हणजे आप्रिकेटील अधिकांश क्षेत्र विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभी आहेत. दुसरे एक आघाडीचे अभ्यासक डेव्हिड प्लॅकयांनी जागतिक भांडवली व्यवस्थेतील आप्रिकेच्या बदलत्या स्थानाबद्धल म्हटले आहे की:

‘मोझांविक आणि इतर ठिकाणी घडलेल्या ताज्या घडामोडीवरून असेवाटनेकी, गुलामी पासून मिळवलेल्या स्वातंत्र्यानंतरची पायरी नव-वसाहती वेटविगारी असेल; त्यात पाश्चात्य सत्ता संयुक्त राष्ट्र संघ वा अशाच निरनिराळ्या दात्यांच्या नावाखाली मोडकळीला आलेल्या देशांच्या प्रशासन, संरक्षण आणि आर्थिक धोरणांवर थेटव अनिर्बंध ताबा मिळवतील.’⁵³

परंतु बचाच भारतीयांना आप्रिकेशी तुलना करणे कदाचित आवडणार नाही म्हणून आपण लॅटिन अमेरिकेकडे* वळूया.

* इथे लॅटिन अमेरिके विषयी लिहिताना किंवा आकडेवारी देताना त्यातून क्यूबाला वगळले आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जिथे बालके उपाशी राहात नाहीत, त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जाते, ती शाळेत किंवा रस्त्यावर हिंसेला बळी पडत नाहीत असा क्यूबा हा अमेरिका खंडातला एकमेव देश आहे. आणि शिक्षणाचा तिथला दर्जा तर अतुलनीय आहे. या सांच्या गोष्टींबाबत किलंटनची अमेरिका सुद्धा फुशारक्या मारू शकत नाही.⁷⁷

कदाचित त्यामुळे क्यूबा अमेरिकेच्या नजरेत सलतोय, अमेरिकेने क्यूबाला ‘ब्रात्य देश’ म्हणून दूषण देऊन त्यावर निर्बंध लालले आहेत.

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांचा इतका मोठा आघात लॅटिन अमेरिकेला सहन करावा लागला की १९६० आणि १९७० च्या दशकातला त्यांचा सारा विकास एका दशकापेक्षा कमी काळात पार वाढून गेला. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला दरडोई उत्पन्नाची पातळी १९७० च्या दशकाच्या शेवटी जितकी होती त्याहीपेक्षा खाली घसरली.⁵⁴

१९९० च्या दशकात साम्राज्यवादी भांडवल लॅटिन अमेरिकेत पुन्हा एकदा आले. परंतु त्याचे स्वरूप तात्पुरत्या वेदनाशामक इंजेक्शन सारखे होते. थोऱ्या काळासाठी परिस्थिती सुधारल्याचा भास होई. तंदुरुस्तीच्या घोषणे पाठोपाठ कुठंतरी काहीतरी खुडू होताच भांडवलाचे पलायन सुरु होई. त्याची परिणिती पुन्हा अर्थव्यवस्था कोसळण्यात होई. पुन्हा IMF-WB चा हस्तक्षेप, सुटकेसाठी नवे कर्ज, लाजिरवाण्या अटी हे सारे ओघाने आलेच. मग पुन्हा दिवाळखोर अर्थव्यवस्थेत भांडवल परत येई, आणि पुन्हा ये रे माझ्या मागल्या. दुष्टचक्र सुरुच. हे दुष्टचक्र पुढच्या प्रकरणात आपण चर्चेला घेऊ.

असहाय्य लॅटिन अमेरिकेला IMF-WB सुचवत असलेला प्रत्येक ‘तोडगा’ एकीकडे साम्राज्यवादी घुसखोरी व नियंत्रण अधिकाधिक वाढवतो तर दुसरीकडे या देशांच्या अर्थव्यवस्था खिळखिळ्या करून लोकांची गरिबी अजूनच वाढवतो.

दोन दशकातल्या आर्थिक सुधारणांमुळे लघुउद्योग क्षेत्राचा विनाश झाला आहे. अंदाज असा आहे की अर्जेटिनातील ३८ हजार छोट्या भांडवलदारांनी चालवलेले मध्यम उद्योगांदे गेल्या दशकभरात एक तर दिवाळखोरीत गेले आहेत किंवा वाढत्या कर्जाच्या डोंगराखाली दबून गेले आहेत. मेक्रिस्कोमध्ये या प्रक्रियेची परिणिती बँकेच्या कर्जबाजारी उद्योजकांची एक संघटना स्थापन होण्यात झाली आणि ७५ हजारांपेक्षा जास्त उद्योजक आता तिचे सभासद बनले आहेत.⁵⁵ मोठ्या उद्योगांद्यामध्ये देखील नोकऱ्या नाहीत. उलट मोठे उद्योग हजारो-लाखो कामगारांना कामावरून काढून टाकत आहेत.

परिणामी, लॅटिन अमेरिकेसाठी बोरोजगारीची आकडेवारी निरर्थक झाली आहे. कारण तिथे नोकऱ्याच उपलब्ध नाहीत. जगण्यासाठी लोकांना अक्षरश: कुठलेही काम करावे लागत आहे. १९९९ सालच्या मध्यात पेर्समधल्या लिमा येथे एका विभागीय परिषदेत आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटेनेने (International Labour Organisation किंवा ILO) एक अहवाल सादर केला. त्यातील अंदाजानुसार गेल्या दशकभरात एकूण नवीन नोकऱ्यांपैकी ८५% नोकऱ्या अनौपचारिक क्षेत्रात निर्माण झाल्या आहेत म्हणजे अतिलघुउद्योग, शेती व लहान प्रमाणातील सेवा.⁵⁶

भांडवलदार आणि साम्राज्यवादीचा वाढ्याचा बेकारीचा फायदा घेऊन कामगारांचे पार आणखीन कमी केले आहेत. वर उल्लेख केलेल्या ILO च्या अहवालात म्हटले आहे की गेल्या दशकभरात कामगारांची क्रयशक्ती जबरदस्त घटली आहे. किमान वेतनावर राबणारे कामगार १९८० च्या

लोकांवर होणारे परिणाम

डॉविसन एल. बुधो हे सुप्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ १९६६ पासून IMF चे उच्च अधिकारी होते. १८ मे, १९८८ रोजी त्यांनी राजीनामा दिला. IMF चे व्यवस्थापकीय संचालक मिशेल कॅमदेसूयांना त्यावेळी त्यानी पाठवलेल्या दीर्घ राजीनामा पत्राचा हा काही भाग:

“तब्बल १२ वर्षांच्या सेवेनंतर मी IMF चा राजीनामा दिला, पैकी १००० दिवस मी आर्थिक मदतीच्या आघाडीवर प्रत्यक्ष काम केले. या काळात मी तुमची जादू-टोण्याची पोतडी घेऊन त्यातली जडी-बूटी लॅटिन अमेरिका, कॅरिबियन प्रदेश व आफ्रिका खंडातील सरकारांना व जनतेला विकणारा केरीवाला म्हणून वावरले. हा राजीनामा म्हणजे माझ्यासाठी अनमोल मुक्तीचा क्षण आहे. कारण माझ्या मनावर ओऱां आणणाऱ्या कोट्यवधी भुक्तेकंगाल जनांच्या रक्काचे जे डाग माझ्या हातावर आहेत, ते धुवून काढण्यासाठी हे पहिले पाऊल ठरेल. श्रीमान कॅमदेसू, हे रक्त खूप आहे हो, ठाऊक आहे? या रक्ताचे पाट वाहात आहेत. ते वाळते, माझ्या संबंध अंगांगावर ते वाहून त्याचे पोपडे निघतात, काहीवेळा मला वाटतं की तुमच्या व तुमच्या पूर्वसुरींच्या नावानं, तुमच्या अधिकृत सहीशिक्यानिशी मी जेवढी कृष्णकृत्यं केली आहेत, त्याचं पाप धुवून काढायला साऱ्या जगातला साबणही कदाचित पुरणार नाही.

“पण मला अजूनही आशा करता येईल, हो ना?..... की जनता उभी राहील, माझां म्हणणं ऐकेल... कारण मी जे आरोप करतोय ते मामुली नाहीत- हे आरोप पाश्चात्य समाजाच्या मुळाशी जातात- पाश्चात्य नीतिमत्ता, दुसऱ्या महायुद्धानंतरची सरकारांमधील आंतरराष्ट्रीय संस्था-प्रणाली यांच्या मुळाशी. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सुव्यवस्था व जागतिक कार्यक्षमता स्थापण्या व राखण्याच्या नावाखाली या साऱ्याची ढोंगबाजीत अधोगती झाली आहे.”

संदर्भ : Davison L. Budhoo, *Enough is Enough*, The Apex Press,
New York, 1990

तुलनेत आज वीस वर्षांनंतर आपल्या पगारात २७% कमीच खरेदी करू शकतात.⁵⁷ इतर अशाच विश्वासार्ह अंदाजांनुसार अर्जेटीना व व्हेनेझूएला सारख्या देशांमधील कामगारांचे वेतन १९७० च्या दशकातल्या पातळी पेक्षा देखील खाली घसरले आहे.⁵⁸

म्हणूनच लॅटिन अमेरिकेतल्या शहरांमधले नव्याने गरीब झालेले लोक म्हणजे केवळ ग्रामीण भागांतून आलेले विस्थापित नसून कामावरून काढून टाकलेले कामगार व निम्न मध्यमवर्गीय लोकही आहेत. जे फोफावण्याच्या अनौपचारिक क्षेत्रात काम करत आहेत. याबरोबरच या शहरी गरिबांच्या असेलक्षात आले आहेकी या आधीच्या पिढ्यांना उपलब्ध असणाऱ्या छोट्या छोट्या प्रगतीच्या संधीच्या सर्व वाटा बंद झाल्या आहेत.⁵⁹

सुधारांची किंमत फक्त गरीबच चुकवत आहेत. सामाजिक खर्चामध्ये होणाऱ्या कपातीमुळे आणि अन्नधान्यावरील अनुदाने काढून टाकल्याने ग्रामीण शेतकरी कुपोषण आणि भुक्त्याखाईत लोटाला गेला आहे. जगण्यासाठी दानधर्मावर अन्नज्ञांवर अवलंबून रहाणाऱ्यांची संख्या इत्यापाट्याने वाढते आहे. सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चातल्या कपातीमुळे ह्या सेवा अधिकाधिक महाग होत आहेत आणि त्यांचा दर्जा मात्र ढासळ्यात आहे. पाणी पुरवठा, मलनि:सरण आणि इतर सार्वजनिक सोयीसुविधांच्या देखभालीवर होणाऱ्या खर्चात कपात केल्यामुळे साथीचे रोग फैलावत आहेत.⁶⁰ आधुनिक वैद्यकशास्त्राने पूर्णपणे नष्ट केले आहेत असे मानले गेलेले टीबी, कॉलरासारखे रोग पूर्ण लॅटिन अमेरिका खंडात वेगाने पसरूलागले आहेत.⁶¹

गरिबीनेन भूतोन भविष्यति अशी पातळी गाठली आहे. ECLAC च्या अनुमानानुसार १९८० च्या दशकात आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबवायला सुरुवात झाल्यानंतर या भागातील गरिबी एकूण लोकसंख्येच्या ३५% वरून ४१% वर पोहोचली. त्यानंतर गरिबीचा दर अजूनच वाढत गेला आणि आता तर ६०% पेक्षाही अधिक कुटुंबे गरीब असावीत असा अंदाज आहे.⁶²

इक्वेडोर सारख्या केळी, कॉफी, कोको आणि तेलाचा मोठा उत्पादक असलेल्या आणि विकासाच्या वारेमाप संधी समोर असलेल्या देशात ६३% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेच्या खाली जीवन जगत आहे.⁶³ ब्राझील हा दक्षिण अमेरिकेतील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असणारा देश आहे. अमेरिकेच्या निर्यातीपैकी २०% निर्यात ब्राझीलला होते आणि हजारो अमेरिकन कंपन्या ब्राझीलमध्ये आहेत.⁶⁴ १९९८ साली, म्हणजेदोन दशकांमध्ये तिसऱ्यांदा ब्राझीलची अर्थव्यवस्था ढासळली. ह्याचा परिणाम म्हणजे आणखी एकदा नाणेनिधीकडून कर्ज घ्यावंलागलं. आणि पुन्हा एकदा नव्या अटीच्या फेयांना सुरुवात झाली. ओटावा विद्यापिठातील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक मिशेल चोसुदोवस्की म्हणतात:

‘ज्या देशामध्ये अगोदरच अर्धी अधिक लोकसंख्या दारिद्र्य रेखेखाली जीवन कंतत आहे, तिथे IMF च्या जामिनावे परिणाम आणखी भयानक होतील. ब्राझीलच्या १६ कोटी लोकांवर होणारे परिणाम

तिसऱ्या जगातले उच्चभू काही भोळे-भाबडेपणाने किंवा नाईलाजाने त्यांच्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण करत नाहीयेत; उलट त्यांच्या देशांच्या पुनर्वसाहतीकरणात ते इच्छुक व सक्रिय भागीदार आहेत. कारण खाजगीकरण-उदारीकरण-जागतिकीकरणाच्या नावाखाली ते स्वतःच आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या नागऱ्या लुटीत मश्गुल आहेत. पेरुतील अॅलन गार्सिया सरकार, व्हेनेझ्युएलाचे कुशिचीनी चे डेमॉक्रॅटिक अऱ्कशन सरकार, ब्राझीलचे सार्नी सरकार, अर्जेटिना व चिलीची विद्यमान सरकारे... सर्वांच्यावर करोडो डॉलर्सचा सार्वजनिक पैशाचा अपहार केल्याचे आरोप आहेत.* या देशांचे सत्ताधीश उच्चवर्ग सीमापार पैशाच्या मुक्त ओघाचे कटूर पाठीराखे आहेत. म्हणजे मग त्यांना त्यांचे नफे देशाबाहेर नेऊन ठेवता येतात. खरोखरच, बँक ठेवी, स्थावर मालमतेचे व्यवहार, व्यवसाय-व्यापारउदीम व कर्जरेखे यांच्यामधून पश्चिम युरोप व अमेरिकेत तिसऱ्या जगातले धनदांडगे अफाट रकमा गुंतवत आहेत. सेंट लुई, अमेरिका येथील वॉशिंग्टन विद्यापीठाचे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक डेविड फेलिक्स यांनी १९८५ च्या आसपास केलेल्या अंदाजाप्रमाणे श्रीमंत लॅटिन अमेरिकन्सनी किमान १८,००० कोटी डॉलर्स तेथून बाहेर वळवले होते. ही त्या वेळच्या त्या खंडाच्या एकूण परकीय कर्जांच्या अर्धी रकम होते! अजूनही वेतन व अर्थसंकल्पीय तरतुदीमध्ये कपात सुरुच आहे, आणि भांडवलाचे पलायनही सुरुच आहे. ही मालमता जस करून परकीय कर्जाचा बोजा कमी करण्याच्या चर्चेतही कुणाला रस नाही. ते काही खरंतर अशक्य नाही - राष्ट्रीय हिताची गरज होती तेव्हा प्रगत भांडवली राष्ट्रांनी हे केलं आहे. उदाहरणादाखल, पहिल्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटन व फ्रान्सच्या सरकारांनी त्यांच्या नागरिकांकडून त्यांचे परकीय कर्ज रोखे काढून घेऊन त्यांची चालू खात्यावरील तूट भागवण्यासाठी वापरले होते.[†]

* See Petras & Morley, 'Latin America: Poverty of Democracy & Democracy of Poverty', EPW, July 27, 1991

[†] Harry Magdoff, MR, Feb. 1986, p.9

लोकसंख्येचा बराचसा भाग गरिबीच्या खाईत लोटला जाईल. देशातील प्रदेशच्या प्रदेश मंदीच्या तडाख्यात येतील.^{**}

नोव्हेंबर १९९९ मध्ये WB ने अर्जेटिनाला ३०० कोटी डॉलर्सचे तातडीचे कर्ज मंजूर केले. यासंबंधी WB ने केलेल्या वक्तव्यात 'लॅटिन अमेरिकेतील सर्वात यशस्वी सुधारणा करणारा देश' अशी अर्जेटीना सरकारवर स्तुतिसुमने उधळली होती.^{***} ते खरंच आहे नाही का? कारण तिथे तर १४ वर्षाखालील एकूण बालकांपैकी ४५% बालके गरिबीत जगतात!^{****} लॅटिन अमेरिकेतील मोठ्या अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशांपैकी आणखी एकदेश म्हणजे चिली - जिथे 'मुक्त अर्थव्यवस्था कार्यक्रम कदाचित सर्वात जास्त काळ राबविला गेला. तिथे अध्यक्ष साल्वादोर अलेन्दी यांचे लोकशाही मागने निवडून आलेले सरकार, जनरल ऑगस्टो पिनोशे यांनी १९७३ मध्ये रक्तरंजित उठाव करून उखडून टाकले. त्यानंतर चिलीने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबवायला सुरुवात केली. अलिकडेच न्यूयॉर्कटाइम्स मध्ये चिलीचा उलेख "लॅटिन अमेरिकेताला आर्थिक तारा",^{*****} असा गौरवपूर्ण रीतीने करण्यात आला होता. चिलीला IMF-WB च्या सुधारणा कार्यक्रमांतील एक यशोगाथा मानले जाते. तेथील एक सुप्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ ओर्लादो कापुतो, ह्याची कारणे स्पष्ट करताना म्हणतात, "गेल्या २० वर्षात ६००० कोटी डॉलर्स पगारांमधून नफ्याकडे वळवले आहेत."^{*****} म्हणून, १९८६ पासून कष्टक-च्यांचे निवळ उत्पन्न १०% नी कमी झाले आहे. अलेन्दी च्या काळाच्या तुलनेत ते १८% नी कमी झाले आहे; देशातील २५% जनता पूर्णपणे गरिबीत जगते आहे; आणि देशातल्या एकत्रीयांश लोकांचे आठवड्याचे उत्पन्न ३० डॉलर्सपैक्षीही कमी आहे.^{*****}

आधीच खूपच रुंद असलेली लॅटिन अमेरिकेतील उत्पन्नाच्या विषमतेची दरी अधिकच वेगाने वाढत आहे. आंतर-अमेरिकी विकास बँकेचे अध्यक्ष, एन्ऱिक इग्लेशिया यांनी म्हटले आहे: "सुधारणांची बरीचशी किंमत अल्प आणि मध्यम उत्पन्न गटाला प्रमाणाबाहेर चुकवावी लागली आणि वरच्या गटातले ५% लोक आपले जीवनमान स्थिर राखू शकले तर काहींचे रहणीमान उंचावले देखील."^{*****} अर्जेटिनाचे उदाहरण अतिशय बोलके आहे. १९७५ मध्ये उत्पन्नाच्या बाबतीत सर्वात वरच्या १/५ व तळाच्या १/५ गटांचे उत्पन्न आठास एक या प्रमाणात होते. १९९१ साली, ही दरी दुप्पट झाली. आणि १९९७ मध्ये तर हे प्रमाण २५:१ असे प्रचंड झाले.^{*****} ब्राझीलचे उदाहरण अगदी टोकाचे असलेले तरी तो अपवाद नव्हे: २०% लोकांच्या हाती ८०% संपत्ती एकवटली आहे, तर ४४% शेतजमीन केवळ १% जमीनदारांच्या ताब्यात आहे.^{*****} सर्वात श्रीमंत अशा १०% लोकांचे उत्पन्न, सर्वात गरीब असणाऱ्या १०% लोकांच्या उत्पन्नाच्या ४४ पट अधिक आहे.^{*****} लॅटिन अमेरिकेतील इतर देशांमध्ये सुद्धा हीच परिस्थिती आहे: साधन संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या बाबतीतील वाढती सामाजिक विषमता; एका टोकाला मूठभर धनदांडगे लोकांवर होणारे परिणाम

अपरिहार्य शेवट – सट्टेबाजीच्या विळख्यात

भारतीय अर्थव्यवस्था गंभीर संकटात सापडली आहे. गेला बराच काळ ती वित्तीय घसरणीच्या उंबरव्यावर लडखडत आहे. १९९१ च्या परकीय चलनाच्या समस्येनंतर देशाच्या आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहाराच्या ताळेबंदाची (balance of payments किंवा BoP) स्थिती सुधारण्यासाठी म्हणे जागतिकीकरण लागू करण्यात आले. परंतु घडलंय मात्र उलटच. परकीय चलनाची समस्या अधिकच बिकट होत चालली आहे. राजकीय नेतेही वस्तुस्थिती मानत नाहीत. तरी सर्व घटना हेच दर्शवितात. भारत सरकारच्या १९९९-२००० च्या आर्थिक सर्वेक्षणात ही गोष्ट अंशतः कबूल करून असे म्हटले आहे: “मध्यम टप्प्यासाठी प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीचे (FDI) लक्ष्य १० अब्ज डॉलर्स ठेवण्यात आले होते. परंतु प्रत्यक्षात हा प्रवाह कमी होत चालला आहे. ही अत्यंत गंभीर काळजीची बाब आहे.”¹¹

FDI चा घटलेला ओघ ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने “गंभीर काळजीची” बाब का आहे ह्याची विस्तृत चर्चा आपण आधीच्या प्रकरणामध्ये केलीच आहे. त्यातील मुख्य मुद्द्यांवर आपण पुन्हा एकदा नजर टाकू.

१९९०-९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था परकीय कर्जाच्या सापड्यात अडकली होती. १९९० च्या शेवटी हे परकीय कर्ज ८३ अब्ज डॉलर्सवर जाऊन पोहोचले होते. ह्या वाढत्या परकीय कर्जावरचे केवळ व्याज फेडण्यासाठी देखील अधिकाधिक परकीय कर्जाची आवश्यकता होती. अत्यंत अनुकूल आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा फायदा घेऊन साम्राज्यवाद्यांनी आता भारत सरकारला अधिक कर्ज देण्याचे नाकारले. ह्याऐवजी भारतीय अर्थव्यवस्था परकीय भांडवलाला खुली करण्यासाठी दबाव आणला आणि आयात नियर्तीवरील सर्व निर्बंध हटवण्यास सांगितले. १९९१ पासून केंद्रात सतेवर येणाऱ्या सर्व सरकारांनी या अटीचे इमाने इतबारे पालन केले.

मुक्त व्यापाराचा स्वीकार केल्यामुळे भारताची व्यापारी तूट १९९१-१९९२ मधील २.८ अब्ज डॉलर्सवरून १९९८-९९ मध्ये एकदम १३.२ अब्ज डॉलर्स एवढी प्रचंड वाढली. आणि परकीय भांडवलाच्या आयातीच्या पाठोपाठ जावक वाढत गेली - व्याज आणि लाभांशांच्या परताव्याची रक्कम १९९१-९२ मधील ३.३ अब्ज डॉलर्सवरून १९९८-९९ मध्ये ५.५ अब्ज डॉलर्सवर गेली. तरी देखील देशाच्या चालू खात्यातील तूट मोठ्या प्रमाणात न वाढण्याचे एकमेव

		(वैश्वानिक विकास संसदीय अंतर्राष्ट्रीय वाहाशाचा तात्पूर्वक)									
		१९८८	१९८९	१९९०	१९९१	१९९२	१९९३	१९९४	१९९५	१९९६	१९९७
१.	व्यापारातळेंद्र	-१३२४६	-७५५२६	७०५६०	६६३०६	६६३०६	-८०४८	३६८०	२८८२	१९८१	१६२०
२.	अद्यय (निव्वळ)	९२०८	१००००६	१०६६३	५४४४	५६८०	-३०८६	-३४४६	-३२७०	-३४४६	-३४४६
	पैकी:										
	ग्रंथालयाचे उत्तराधिकारी (निव्वळ)	-३५४४४	-६२६६	-३३०७	-३०८६	-३०८६	-३०८६	-३०८६	-३०८६	-३०८६	-३०८६
	खात्यातील ग्रंथालयाचे उत्तराधिकारी	१०२८०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०	१६८५०
३.	चालू रखायचा तात्पूर्वक	-८०३८	-५५०८	-४६६८	-५६९०	-५६९०	-३३६६	-११५८	-३५८६	-१६१८	-१६१८

संदर्भ : Economic Survey, cited in EPW, No.11, March 11, 2000, p.859

जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी ?

कारण म्हणजे आखाती देशांमध्ये काम करणाऱ्या भारतीयांनी भारतात पाठवलेले खाजगी पैसे हे होय (तत्का क्र. ७.१). (ही गोष्ट मुद्दाम नमूद करावीशी वाटते की, अमेरिका व पूर्व आशियातील धनाढ्य कोट्याधीश अनिवारी भारतीयांनी पाठवलेली रकम नगण्य आहे. परदेशातील अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत राबणाऱ्या गरीब भारतीय कारागीर व तांत्रिक कामगारांनी आपल्या घरच्यांना पाठवलेल्या रकमेचाच यात सिंहाचा वाटा आहे.²⁾)

साम्राज्यवादी मोठी कर्ज द्यायला तयार नसताना चालू खात्यातील ही वाढती तूट भरून काढण्यासाठी आता एकमेव मार्ग शिळ्कराहतो- अर्थव्यवस्था परकीय भांडवलाच्या आयातीला अधिक खुली करणे. त्यातही, FDI चा मार्ग अधिक पसंतीचा. परंतु आम्ही तिसऱ्या प्रकरणात म्हटल्याप्रमाणे आतापर्यंत प्रत्येक वर्षी FDI ची आवक आधीच्या वर्षांमध्ये आलेल्या FDI मुळे व्याज आणि लाभांशांच्या स्वरूपात बाहेर जाणाऱ्या रकमेपेक्षा कमीच राहिली आहे. देशातील सर्व मालमत्ता विकायला काढूनही परकीय गुंतवणूकदारांना ती आकर्षित करू शकली नाही. वर उद्धृत केलेल्या भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षणातील 'गंभीर काळजीची बाब' ही आहे. (आपण हे पाहिलेच आहे की प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक मोर्च्या प्रमाणावर वाढली तरी संकटातून केवळ तात्पुरती सुटका मिळते. कारण जेवढी जास्त प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक तेवढाच नंतर जास्त नफा बाहेर जाईल. तिसऱ्या जगातल्या इतर देशांप्रमाणेच भारतीय अर्थव्यवस्था 'FDI आवक - नफ्याची जावक' या सापल्यात अडकली आहे.)

प्रत्यक्षामध्ये FDI ची आवकनप्याच्या बाह्यप्रवाहापेक्षा कमी आहे. म्हणून भारतीय सत्ताधारी परकीय खात्यातील दिवाळखोरी वाचवण्यासाठी अगदी धायकुतीला येऊन परकीय चलन मिळवण्याचे इतर पर्यायी मार्ग शोधत आहेत. त्यांनी शोधलेला उपाय हा अशाच संकटात सापडलेल्या तिसऱ्या जगातील सर्वदेशांनी लागू केलेल्या उपायांसारखाच आहे. खरंतर, आजच्या जागतिक भांडवलदारी-साम्राज्यवादी अर्थव्यवस्थेत दुसरा पर्यायच नाहीये. हे उपाय तात्पुरती मलमपूर्णी करण्याचे काम करतात. प्रत्यक्षात यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था एका नव्या व अधिक विनाशाच्या गर्तेत ढकलली जात आहे.

इथे आपण जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेच्या एका विचित्र टप्प्यापाशी येऊन पोहोचतो. १९८५ मध्ये बिझनेस वीक ह्या अमेरिकन सामाहिकाच्या १६ सप्टेंबरच्या अंकाची 'जुगारी समाज' ही मुख्यपृष्ठ कथा होती. त्याच्या मुख्यपृष्ठावरच छापलेल्या प्रस्तावनेत म्हटले होते:

"नाही, हे लास वेगास किंवा अटलांटिक शहर नव्हे. ही अमेरिकन वित्तव्यवस्था आहे....ही व्यवस्था गुंतवणुकीकडून संडेबाजीकडे झुकते आहे."³⁾

१९७० च्या दशकात, या चमत्कारिक घडामोडीला सुरुवात झाली. आता ती या थराला येऊन पोहोचली आहे, की विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर संडेबाज भांडवलाचे वर्चस्व

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

झाले आहे. हे संदेबाज भांडवल उत्पादन व्यवस्थेच्या डोक्यावर बसले आहे. आपण ह्या मुद्द्याचे विश्लेषण पुढे करूच. अमेरिका आणि इतर विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर प्रभुत्व गजवण्याचा या संदेबाजांजवळ शेकडे अब्ज डॉलर्स आहेत. अर्थातच, त्यामुळे ते 'नव्या गुंतवणूक संघी' च्या शोधात आहेत. (ह्याला खरेतर जुगाराच्या नव्या संघीच म्हटले पाहिजे.)

१९८० च्या दशकाच्या आरंभी तिसऱ्या जगातील बहुतांश देश परकीय चलनाच्या संकटात सापडले होते. आणि 'FDI आवक - नफ्याची जावक' ह्या सापळ्यात त्यांच्या अर्थव्यवस्था गळ्यापर्यंत बुझून गेल्या होत्या. (तिसऱ्या प्रकरणात आपण ह्याविषयी चर्चा केलीच आहे.) १९८० च्या दशकाच्या अखेर त्यांच्या BOP ची स्थिती अधिकाधिक गंभीर होत गेल्यामुळे, चालू खात्यातील तूट भरून काढण्यासाठी त्यांनी पर्यायी मार्ग शोधण्यास सुरुवात केली. इकडे संदेबाज भांडवलाने विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. तेहा त्यांनी तिसऱ्या जगातील देशावर त्यांच्या अर्थव्यवस्था संदेबाज भांडवलासाठी खुल्या करायात म्हणून दबाव टाकण्यास सुरुवात केली. ह्या त्रणको देशांना ही गोष्ट स्वीकारण्याशिवाय पर्यायच नव्हता. परिणामी, संदेबाज भांडवलाने (ज्याला 'परकीय रोखेऱूप भांडवल' अशा गोंडस नावाने ओळखले जाते) तिसऱ्या जगातल्या देशांमध्ये प्रवेश केला. एवढेच नाही तर, १९९० च्या दशकाच्या प्रारंभी त्याने प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूकीच्या प्रवाहापेक्षाही पुढे मजल मारली.

तक्ता क्र. ७.२ : विकसनशील देशांत येणारा भांडवलाचा ओघ

(वार्षिक सरासरी, अब्ज अमेरिकन डॉलर्स मध्ये)

	१९७७-८२	१९८३-८९	१९९०-९४
निव्वळ आवक	३०.५	८.८	१०४.८
परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI)	११.२	१३.३	३९.१
रोखे गुंतवणूक (Portfolio)	-१०.५	६.५	४३.६
इतर	२९.८	-११.०	२२.२

संदर्भ : IMF, *International Capital Markets: Development, Prospects & Policy Issues*, Washington, August 1995 ⁴

१९९२ मध्ये भारत सरकारने देखील भारतीय शेअरबाजार परकीय रोखेऱूप भांडवलासाठी खुला केला. तेहा पासून त्यांच्या व्यवहारावरील सर्व नियंत्रण हळूळू शिथिल करण्यात येत आहेत. इतकेच नाही तर त्यांच्यावर आर्कषक सवलतीचा वर्षाव करण्यात येत आहे. त्यामुळे ह्या रोखे गुंतवणुकीचा मोठा ओघ देशांमध्ये आला आहे. १९९२-२००० च्या भारत सरकारच्या आर्थिक

सर्वेक्षणानुसार, १९९२ ते सप्टेंबर १९९९ या दरम्यान एकूण १६.८० अब्ज डॉलर्स एवढी रोखे गुंतवणूक (portfolio capital) देशामध्ये झाली. त्याच कालावधीत एकूण FDI ची आवक १४.५३ अब्ज डॉलर्स एवढी होती.⁵ म्हणजेच, भारतात ही संदेबाज भांडवलप्रवाह FDI पेक्षा जास्त आहे.

संदेबाज भांडवलप्रवाहाच्या या लाटेने तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांवर भयानक संकटे कोसळली आहेत. परंतु ह्याची चर्चा आपण नंतर करू. पण त्या आधी हे संदेबाज भांडवल म्हणजे नेमके काय आहे आणि जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेत त्याने अग्रगण्य स्थान का मिळवले आहे, या विषयी आपण प्रथम चर्चाकरू. यासाठी, विकसित भांडवली देशांच्या अर्थव्यवस्थांमधील अलीकडच्या घडामोडींचा विचार करणे गरजेचे आहे.

अ) विकसित देशांमधील वित्तीय स्फोट

अमेरिका आणि इतर विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्था १९७० च्या दशकापासून स्थायी मंदीच्या (stagnation) विळळ्यात रुतून बसल्या आहेत. तेहापासून ह्या अर्थव्यवस्था अक्षरशः कायमस्वरूपी मंदीच्या विळळ्यात जखडल्या गेल्या आहेत. याची चर्चा आपण पहिल्या प्रकरणात केलीच आहे. याचाच अर्थ असा की गुंतवणूकीच्या नव्या संघी जवळजवळ संपुष्टात आल्या आहेत.

पण मग अलीकडच्या काळातल्या शेअरबाजार व इतर वित्तीय बाजारातल्या प्रचंड उलाढालीची संगती कशी लावायची? देशातील बचत नवीन उद्योगांदे स्थापन करणाऱ्या किंवा असलेल्या उद्योगांचा विस्तार करू इच्छिणाऱ्या उद्योजकांना उपलब्ध करून देण्याचेच हे नेमके मार्ग नव्हेत काय? आणि जर ते तसे असतील तर, ह्या सर्व घडामोडी गुंतवणूकीच्या आकडेवारीत कुठेच नोंदवल्या कशा जात नाहीत?

याचे उत्तर असे आहे की भांडवली जगतात देन तन्हांच्या प्रक्रियांना 'गुंतवणूक' असे संबोधिले जाते. एक म्हणजे मौल्यवान अशा कागदाचे चिटोरे खरेदी करणे – मौल्यवान कारण त्यात उराविक किंवा बदलती रक्कम नमूद केलेल्या अटीनुसार देण्याचे आशवासन असते. ह्यालाच शेअर्स म्हणून ओळखले जाते. आणि दुसरी प्रक्रिया म्हणजे स्थावर मालमत्तेमधील गुंतवणूक (जसे जमीन किंवा यंत्रसामग्री). ही वस्तूंये आणि सेवांचे उत्पादन करताना नफा मिळावा म्हणून खरेदी केलेली असते. पूर्वीच्या काळी, कधीतरी गुंतवणूकीच्या ह्या दोन्ही प्रकारांची सांगड घातली गेली. बचत करणारा माणूस उत्पादकाकडून हे कागदाचे चिटोरे विकत घेत असे आणि उत्पादक तो पैसा स्थावर मालमत्ता विकत घेण्यासाठी किंवा कारखाना वा तत्सम गोष्टींची उभारणी करण्यासाठी वापरत असे.

आता मात्र गुंतवणूकीची प्रक्रिया ह्या पद्धतीने चालत नाही. वित्तीय गुंतवणूक व स्थावर

अपरिहार्य शेवट - संदेबाजीच्या विळळ्यात

मालमत्तेतील गुंतवणूक हांच्यामध्ये कसलाही दुवा असण्याची आज आवश्यकता नाही. शेअरबाजारातून उभारलेला पैसा सेवांमध्ये आणि वस्तूच्या उत्पादनातच गुंतवला पाहिजे अशी गरज नाही. तरीही, बहुतेकसर्व आर्थिक सिद्धान्त अजून हा संबंध टिकून आहे असेच गृहित धरून चालले आहेत.

स्थावर गुंतवणूक वित्तीय गुंतवणूक हांच्यातील दुवा तुटला आहे. कारण स्थावर गुंतवणूक ठप्प झाली आहे. मालाच्या आणि सेवांच्या उत्पादन विस्तारासाठी गुंतवणूक करणे फायदेशीर राहिलेले नाही. तथापि, कंपन्या आणि त्यांचे भागधारक सतत भांडवल वाढवण्याच्या प्रयत्नात असतात आणि नव्या गुंतवणूक संर्धीच्या शोधात असतात. दोघांनी शोधून काढलेला उपाय अगदी साधा आणि सरळ आहे. औद्योगिक कंपन्यांनी त्यांचा पैसा वित्तीय बाजारात ओतला. ही गुंतवणूक सामावून घेताना वित्त बाजार मोठ्या प्रमाणात विस्तारला आहे.

अशा रीतीने वित्तीय क्षेत्राचा, उत्पादन क्षेत्रापासून स्वतंत्र असा विकास होण्यास सुरुवात झाली. उदाहरणार्थ शेअर बाजारातल्या शेअर्सचे भाव पहा. आज शेअर्समध्ये गुंतवणूक करणारे लोक त्यातून मिळण्याच्या लाभांशासाठी गुंतवणूक करत नाहीत. शेअर्सच्या किमती नंतर वाढतील आणि मग ते विकून पैसा कमावता येईल या अपेक्षेने ते गुंतवणूक करतात. ह्याचा परिणाम म्हणून कंपन्यांच्या कामगिरीशी शेअर्सच्या किंमतीचा काहीही संबंध राहिलेला नाही, तर त्या गुंतवणूक दारांच्या लहरीवर अवलंबून असतात. काही थोडे बलाढ्य गुंतवणूक दार अगदी धडपडणाऱ्या कंपनीच्या शेअर्सचे भाव देखील क्षणार्धात वाढवू शकतात. अशा प्रकारे शेअरबाजार हा जुगाराचा अड्डा बनला आहे. शेअरबाजारातील उतारचढावांच्या त्याच्या मुळाशी असलेल्या उत्पादक अर्थव्यवस्थेच्या कामगिरीशी काहीही संबंध नाही.

कायमस्वरूपी मंदी जसजशी गंभीर होत गेली, तसतसे महाकाय कंपन्यांनी वित्तीय बाजारात अब्जाबधी डॉलर्स ओतायला सुरुवात केली. ही शुद्ध संवेबाजीतील गुंतवणूक होती. ह्या वाढत्या गुंतवणुकीमुळे वित्तबाजार फुगत विस्तारात राहिला. संवेबाजांना गुंतवणूक करण्यासाठी व व्यवहारांसाठी अनेक नवीन, आकर्षक वित्तीय साधनांचा उदय झाला. ही प्रक्रिया १९७० च्या दशकात सुरुझाली, आणि त्यानंतरच्या दशकामध्ये तिने खच्या अर्थने भरारी मारली.

आज वित्तीय स्फोटाने नवनवीन वलणे घेतली आहेत. वित्तीय साधनांचे थक्करून सोडतील असे अनोखे प्रकार अस्तित्वात आले आहेत. या अद्भुत प्रकारांची नावेही गोंधळात टाकणारी आहेत. उदाहरणार्थ - वित्तीय वायद्याचे सौदे (financial futures), वायद्याच्या सौद्यांचे विकल्प (options on futures), निर्देशांकांचे विकल्प (options on indexes), युरोबॉन्ड्स, सुशीबॉन्ड्स, तरत्या दरांचे बॉन्ड्स (floating rate bonds), चलनाची अदलाबदल (currency swaps) आणि अशी अनेक खरी अर्थव्यवस्था लडखडत असताना या विविध साधनांचा व्यापार

मात्र कल्पनातीत वेगाने वाढत आहे. १९७० च्या दशकात सुरुवातीला वायद्याच्या सौद्यांच्या बाजाराचा (financial futures market) उदय झाला. अशा बाजारात व्याज दर काय असेल यावर, पैजा लावल्या जातात. १९७५ साली म्हणजे केवळ दोन दशकांच्या कालावधीत, यातली रोजची उलाढाल १५,७०० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली. व्याज आणि चलनाची अदलाबदल (interest and currency swaps) यामधे तर याहीपेक्षा वेगाने वाढ झाली. १९८० पूर्वी अदलाबदलीचा हा प्रकार जवळपास ठाऊक्या नव्हता. पण १९९५ पर्यंत या प्रकारच्या करारात गुंतलेली रकम ४२,१४० अब्ज डॉलर्सच्या शिखरावर पोहोचली.⁶

जगातील परकीय चलनाच्या बाजारातील बहुतांश सर्व व्यवहारही शुद्ध संवेबाजीच्या स्वरूपाचे झाले आहेत. ब्रेटन वुड्स कराराच्या पतनानंतर मार्च १९७३ मध्ये विकसित देशांनी बदलता विनिमय दर (floating exchange rates) स्वीकारल्यापासून परकीय चलन बाजारात संवेबाजीला उद्घाण आले.⁷ परकीय चलन बाजारातील रोजची सरासरी उलाढाल १९१६ मध्ये १३०० अब्ज डॉलर्सप्रक्षेप्ता जास्त होती⁸ (आणि एप्रिल १९९८ मध्ये १५०० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली होती). हा आकडा सर्व अधिकृत संस्थांच्या मिळून एकत्रित जागतिक परकीय चलन साठ्यापेक्षाही मोठा होता. त्यावर्षी हा साठा १२०० अब्ज डॉलर्स इतका होता.⁹

परिणामी, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवहारांपैकी बन्याच भागाचा प्रत्यक्ष उत्पादनाशी अथवा सेवांशी काहीही संबंध राहिलेला नाही. मॅसाच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमधील प्राध्यापक व जागतिक कीर्तीचे विद्वान नॉम चॉमस्की यांच्या मते:

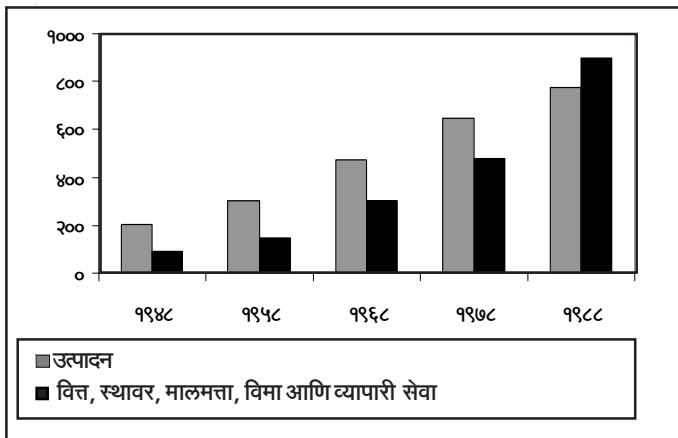
“१९७९ साली १०% आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवहारांचा खन्या अर्थव्यवस्थेशी संबंध होता - व्यापार वाढूणारी गुंतवणुकीच्या स्वरूपात - आणि १०% व्यवहार संवेबाजीच्या स्वरूपात होते. १९९० सालापर्यंत हे प्रमाण नेमके उलटे झाले आणि १९९५ पर्यंत एकूण प्रचंड वाढलेल्या गुंतवणुकीच्या १५% रकम केवळ संवेबाजीत होती.... ती देखील अल्पकालीन: त्यापैकी ८०% व्यवहारात एक आरवळ्याच्या किंवा त्याहीपेक्षा कमी कालावधीसाठीची देवाणघेवाण होती....”¹⁰

संवेबाजीतील गुंतवणुकीच्या ह्या एकांगी विस्तारामुळे विकसित भांडवली देशांमधील भांडवलाची संरचना पूर्णपणे बदलून टाकली. जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असलेल्या अमेरिकेत उत्पादनातल्या भांडवली साव्यातील वाढ आणि व्यापक वित्तीय क्षेत्रातील भांडवलाच्या साव्यातील वाढयांच्या तुलनेतून ही गोष्ट नाट्यमय रीतीने स्पष्ट होते. आलेख क्र. ७.१ मध्ये या गोष्टीतील मर्म दिसून येते. १९८८ साली उत्पादनातील भांडवलसाठा वित्तक्षेत्रातील भांडवलसाव्याच्या जवळजवळ २^{१/३} पट जास्त होता. तर १९८८ पर्यंत तो १४% नी कमी होता! उत्पादनातील अपरिहार्य शेवट - संवेबाजीच्या विळख्यात

भांडवलसाठ्याचा जरी विस्तार होत असला तरी त्याचा (वाढीचा) दर कमी झाला होता. त्याचवेळी वित्तीय क्षेत्रातील वित्त, स्थावर मालमत्ता, विमा आणि व्यावसायिक सेवा ह्यामधील भांडवलसाठा मात्र किंतीतरी जास्त वेगाने वाढत होता.

आलेख ७.१ : उत्पादन आणि वित्तीय क्षेत्रातला निव्वळ भांडवलीसाठा

अब्ज डॉलर्स(१९८२) मध्ये

संदर्भ : Editors, MR, June 1990, p. 7

पुढारलेल्या देशांच्या अर्थव्यवस्थांच्या जुन्या रचनेमध्ये उत्पादक क्षेत्राच्या मदतीला माफक स्वरूपाची वित्तीय व्यवस्था होती. आता त्याच्या जागी एकनवीन स्वच्छ तयार होउन्न त्यात वित्तीय क्षेत्राचा - खरेतर त्याला सट्टेबाजी क्षेत्रच म्हटले पाहिजे- मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे. हे स्पष्ट आहे की आज हे सट्टेबाज क्षेत्र स्वतंत्र झाले आहे व याच्या मुळाशी असलेल्या उत्पादन क्षेत्राच्या डोक्यावर बसले आहे. हे सर्व कशाचे लक्षण आहे?

परिणाम

सट्टेबाजीचा फुगा शेवटी फुटणारच! उदाहरणार्थ, शेर्सचे भाव जर कृत्रिमरित्या चढले तर आज ना उद्या ते गडगडाणारच. तसेच, सट्टेबाजारातील कोणतीतरी वित्तसंस्था अथवा कंपनी चुकीच्या पैजा लावून कधी ना कधी तरी हरणारच. प्रचंड नुकसान तरी करणार किंवा कदाचित दिवाळखोरही बनणार. वेगवेगळ्या गुंतवणूकदारांमधील परस्पर संबंधामुळे या दिवाळखोरीच्या प्रकारांची साखळीच बनू शकते. त्यामुळे पूर्ण वित्तीय क्षेत्राच्या स्थैर्याला धोका पोहचू शकतो. हा धोका केवळ संबंधित देशापुरता मर्यादित न राहता जागतिक भांडवली व्यवस्थेचे स्थैर्य धोक्यात

येऊ शकते. खरोखरच, १९७३-७५ सालातल्या मंदीपासून अशा अनेक प्रसंगी जागतिक अर्थव्यवस्था कोसळण्याच्याच बेतात होती. १९८० च्या दशकातील 'कॉन्टिनेंटल इलीनॉइज' चे पतन, १९ ऑक्टोबर १९८७ रोजी कोसळलेला शेअर बाजार, १९९५ मधील 'बेरिंग बैंक' ची दिवाळखोरी (काही प्रसिद्ध घटनांपैकी ह्या केवळ काही घटना आहेत) - या सर्वघडामोडी सर्वव्यापी वित्तीय पतनाच्या अगदी जवळ येऊन पोहोचल्या होत्या. प्रत्येकवेळी वित्तीय संस्थांच्या त्वरित आणि व्यापक हस्तक्षेपामुळे हे आर्थिक अरिष्ट टळले. उदाहरणार्थ, १९८७ सालच्या शेअरबाजारच्या पतनाच्या वेळी संकटग्रस्त झालेल्या वित्तीय क्षेत्रासाठी अमेरिकेच्या मध्यवर्ती बैंकने आपला खजिना उघडला व अज्ञावधी डॉलर्स विनिमयासाठी उपलब्ध केले. एवढेच नाही तर गरजेप्रमाणे आणखी निधी उपलब्ध करून देण्याचे आश्वासनही दिले.¹¹

तरीही आर्थिक विस्फोट सुरुच

पाश्चात्य सरकारांना अर्थव्यवस्थेच्या ढासळण्याची सतत टांगती तलवार डोक्यावर असूनही सट्टेबाजीच्या विस्फोटाला लगाम घालण्यात अजिबात रस नाही. उलटह्या वित्तक्षेत्राच्या विस्ताराचीच त्यांना अधिक चिंता आहे. या वरवर विसंगत वाटणाऱ्या वर्तनामागेएकतर्कशास्त्र आहे. सट्टेबाजीचा फुगा हा स्थायी मंदी (stagnation) रोखण्याची महत्वाची ताकद ठरला आहे. त्यामुळे स्थायी मंदी जरी नाहीशी झाली नसली तरी मंदीची परिस्थिती आणखी बिकट होत जाण्यापासून मात्र नक्कीच रोखली गेली.

त्याचे एककारण म्हणजे वित्तीय स्फोटांशी संबंधित असलेल्या सर्व वर्गांच्या उत्पन्नात झालेली वाढहोय. त्यामुळे विशेषत: चैनीच्या वस्तूव सेवा क्षेत्रांच्या वापराला एक महत्वपूर्ण चालना मिळाली आहे. म्हणूनच अलीकडच्या काळात, अमेरिकन अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत होती. या वेगामागे शेअरस्च्या वाढत्या दरांची महत्वपूर्ण भूमिका होती ही गोष्ट आता गुप्तित राहिलेली नाही. (पहिल्या प्रकरणात आपण ह्या विषयी चर्चा केलीच आहे.)

दुसरे आणि सर्वाधिक महत्वाचे कारण म्हणजे वित्तीय क्षेत्राच्या विस्तारामुळे माहिती प्रक्रिया आणि संपर्क उपकरणे यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध झाल्या. दुसर्या शब्दांत माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रामधील क्रांती बरोबर त्याच्याशी संबंधित असलेल्या विभागांमध्ये गुंतवणुकीच्या नानाविध संधी निर्माण झाल्या. खंरं तर वित्तीय विस्फोटच माहिती तंत्रज्ञान क्रांती घडून यायला कारणीभूत ठरला, असे म्हणणे अतिशेयोक्ती ठरणार नाही. व्यापारी संगणकव उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित संपर्क उपकरणांचा सर्वात मोठा ग्राहक म्हणजे अत्यंत वेगाने वाढणारे वित्तीय क्षेत्राच आहे.

परिणामी प्रत्येकवेळी जेव्हा जेव्हा सट्टेबाजीचा फुगा फुटण्याची भीती निर्माण होते, तेव्हा तेव्हा जगातील अग्रण्य वित्तीय संस्था व त्यांचे अधिकारी ही आग विझवण्यासाठी करदात्यांचे अज्ञावधी

अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळव्यात

डॉलर्स ओतायला एक पायावर तयार असतात. परंतु ही स्फोटके दूर करण्याची, म्हणजेच वित्तीय विस्फोटकाबूत ठेवण्याची त्यांची तयारी नसते. एवढेच नाही तर, वित्तक्षेत्राच्या विकासाआड येणारी सर्व बंधने शिथिल करण्याच्या उद्योगात तेगुंतलेले असतात. अलीकडे अमेरिकेने दूसरामी परिणाम करणारे अत्यंत महत्वाचे पाऊल उचलले आहे. २२ ऑक्टोबर १९९९ रोजी डॉलरस्ट्रीट वरच्या शक्तिशाली बँकिंग उद्योगांवरची सर्व बंधनकारक नियंत्रणे लेखणीच्या एका फटकाऱ्यासरशी मागे घेण्यात आली. अमेरिकन सिनेटने मंजूर केलेल्या आणि अध्यक्ष किलेंट यांनी मान्यता दिलेल्या नवीन नियमांनुसार, व्यापारी बँका, दलाली कंपन्या, हेज फंड, गुंतवणूक संस्था, भविष्य निर्वाह निधी आणि विमा कंपन्या आता एकमेकांच्या व्यापारात मुक्तपणे गुंतवणूक करू शकतात. तसेच त्यांचे वित्तीय व्यवहारही एकत्रित करू शकतात.¹² इतर विकसित देशही अमेरिकेच्याच पावलावर पाऊल ठेवणार हे नक्की. अशा रीतीने नियंत्रण हटवल्यामुळे अत्यंत वेगाने सर्व वित्त-उद्योगांचे एकत्रीकरण होणार यात शंका नाही. थोळ्याच अवघीत अमेरिका आणि इतर विकसित देशांचे संपूर्ण वित्तीय क्षेत्र मूठभर बलाढ्य संडेबाज व्यापारी समूहांच्या पूर्णपणे ताब्यात जाईल.

जागतिक गुंतवणूकदारांची नवी जमात: 'हेज फंड' (Hedge Fund)

विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थावर वर्चस्व गाजवणाऱ्या गुंतवणूकदारांची (खरेतर संडेबाजांची) एक नवीन जमात उदयास आली आहे. त्याचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी त्यांच्यापैकी सवाधिक महत्वाचे स्थान पटकवणाऱ्या 'हेज फंड' विषयी आपण खाली चर्चा करणार आहोत.

'हेज फंड' म्हणजे श्रीमंत व्यक्तींवर संस्थांकडून गोळा केलेला आणि व्यवस्थापकांच्या छोट्या कंपूकडे चालवायला दिलेला प्रचंड निधी होय. हे व्यवस्थापक ह्या निधीचा मूळ भांडवल म्हणून उपयोग करून मोळ्या प्रमाणावर कर्जे घेतात. (१ डॉलरवर ४० डॉलर्स पर्यंत) अशा रीतीने गोळा केलेला निधी ते वित्तीय बाजारात संडेबाजीत गुंतवणुकीसाठी वापरतात. जेवढा फंड मोठा, तेवढा त्याचा शेअरबाजारावर प्रभाव मोठा. हे म्हणजे फासा टाकण्याआधीच सोंगट्या कशा पडणार हे माहीत असल्यासारखे आहे. १९९५ साली जगभरात असे जवळपास ४७०० हेज फंड होते. एकत्र्या अमेरिकेमध्ये तीन हजारपेक्षा जास्त हेज फंड आहेत. आणि ते सोळा हजार कोटी डॉलर्स पेक्षा जास्त रकमेचे व्यवस्थापन करतात. त्यांच्याकडच्या १ डॉलरवर ते १० डॉलर (अगदी किमान अंदाज) कर्जे घेतात असे गृहित धरले तरी, याचा अर्थ दीड लाख कोटी डॉलर्स इतक्या रकमेवर त्यांचे नियंत्रण आहे.¹³ ह्या हेज फंड्सच्या कारभारावर अक्षरशः कोणतेच निर्बंध नाहीत. विजेच्या चपळाईने त्यांचे कामकाज चालते, ते मोठे मोठे संडे खेळतात व बहुतेक सर्व गोष्टीत गुंतवणूक करतात.

यापैकी अलीकडे प्रकाशझोतात आलेला हेज फंड म्हणजे लांग टर्म कॅपिटल मॅनेजमेंट

(Long Term Capital Management किंवा LTCM) हा एक मोठा हेज फंड होता. वरवर पाहता एका अभेद्य वाटणाऱ्या गटाकडे याचे व्यवस्थापन होते. या व्यवस्थापनाचे नेतृत्व वॉलस्ट्रीटचे प्रसिद्ध संडेबाज जॉन मेरीवेदर यांच्याकडे होते. नोबेल पारितोषिक विजेते मेरॉन शोलस व रॉबर्ट मर्टन (वित्तीय बाजाराचे वर्तन स्पष्ट करणारा गुंतागुंतीचा गणिती सिद्धान्त मांडणारे) हे त्याचे सदस्य होते. (त्यांना त्यांच्या ह्या कामगिरीसाठी नोबेल मिळाले हे खरे, परंतु जुगारी खेळाचा नेमका अंदाज वर्तवण्याचे गणिती मॉडेल करून आसू शकते?) अशा लोकांनी त्यांच्या प्रतिमेचा वापर करून प्रत्यक्ष वित्तीय जगतात पैसा उभा करायला सुरुवात केली. LTCM ने काही श्रीमंत व्यक्तींकडून ३.५ अब्ज डॉलर्स जमा करण्यात यश मिळवले. ह्या रकमेचा उपयोग त्यांनी बँक व वित्तसंस्थांकडून ह्यापेक्षा १०० पटींनी अधिक रक्कम कर्जाऊ घेण्यासाठी अनुषंगिक सुरक्षितता म्हणून केला. अशा रीतीने जमा झालेल्या पस्तीस हजार कोटी डॉलर्सचा उपयोग करून सव्वा लाख कोटी डॉलर्स एवढ्या किंमतीचे संडेबाज वित्तीय करार करण्यात आले. 'सव्वा लाख कोटी' डॉलर्स हा आकडा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आकाराच्या तिप्पटीहून जास्त आहे. ही 'सुप्रसिद्ध' मंडळी इतक्या प्रचंड रकमेशी खेळत असूनही अमेरिकन अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याची गरज देखील वाटली नाही.¹⁴

ह्या हेज फंड मध्ये पैसे गुंतवणूक्यांना काही काळ खूप चांगले परतावे मिळाले. परंतु हे असेच चालू रहणेकेवळ अशक्य होते. संडेबाजीच्या वर्चस्वाखाली असलेला वित्तबाजारातील चढूतताराचा नेहमीच नेमका अंदाज वर्तवण्यासाठी कोणताही परिपूर्ण गणिती सिद्धान्त असूच शकत नाही. १९९८ मध्ये शोलस आणि मर्टन यांचे अंदाज चुकले व या निधीला प्रचंड तोटा झाला. सप्टेंबर १९९८ च्या सुरुवातीला हा निधी कोसळण्याच्या बेतात होता.

२३ सप्टेंबर १९९८ रोजी अमेरिकन फेडरल रिझर्व्ह (मध्यवर्ती बँक) LTCM ला वाचवण्यासाठी १६ बँकांना कामाला लावले. त्यांनी हा हेज फंड जगावा म्हणून ३.५ अब्ज डॉलर्स त्यात ओतले. या जामिनाचे समर्थन करताना फेडरल रिझर्व्हचे अध्यक्ष अॅलन ग्रीनस्पॅन यांनी अमेरिकन संसदेला सांगितले की "LTCM च्या पतनामुळे बाजाराची घसरण चालूझाली असती, त्याच्यामुळे बाजारातल्या अनेक सामासदांचे अपरिमित नुकसान झाले असते... त्यामुळे आपल्या देशासहित अनेक देशांच्या देखील अर्थव्यवस्था घायाळ झाल्या असत्या." जगातील काही सर्वात प्रतिष्ठित बँकांनी LTCM मध्ये गुंतवणूक केली होती. यामध्ये स्वित्झर्लंडची युवीएस (युरोपमधील सर्वात मोठी बँक), जपानची सुमीतोमो, जर्मनीची डेंझनर, बँक ऑफ इटाली (इटलीची मध्यवर्ती बँक) आणि अमेरिकेतील मेरील लिंच ही गुंतवणूकदार बँक यांचा समावेश होता.¹⁵

संपूर्ण जगातील अर्थव्यवस्थांच्या जागतिकीकरणामुळे अशा हलकट लुटार्ना जागतिक वित्तीय

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

बाजारपेठेवर वर्चस्व गाजवणे सहज शक्य झाले आहे!

ब) सट्टेबाज भांडवलासाठी तिसऱ्या जगाची द्वारे खुली करणे

१९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला तिसऱ्या जगातील देशांनी (आपली BoP ची समस्या दूर करण्यासाठी) त्यांच्या अर्थव्यवस्था सट्टेबाज गुंतवणुकीच्या ओघाला खुल्या करण्यास सुरुवात केली. परिणामी पाचिमात्या भांडवली देशांतील वित्तीय स्फोटाने जागतिक रूप धारण केले. संधिसाधू प्रसारमाध्यमानी ज्यांना परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदार (FII's) असे गेंडस नाव दिले आहे अशा या बलाद्य सट्टेबाजी समूहांनी आता तिसऱ्या जगाच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये शिरकाव करून त्यावर वर्चस्व गाजवायला सुरुवात केली.

या घडामोडीच्या परिणामांचा आता आपण विचार करूया.

१) परकीय रोखे गुंतवणूकीचा भोवरा

तिसऱ्या जगातल्या देशाने एकदा का अर्थव्यवस्था परकीय रोखे गुंतवणूकी (foreign portfolio investment किंवा FPI) साठी खुली केली की अर्थव्यवस्थेला तिची घातक सवय लागते. कारण ही रोखे गुंतवणूकही नफा बाहेर पाठवते. परिणामी आधी चर्चा केलेल्या FDI च्या ओघप्रमाणेच FPI चा ओघ देखील FPI ची आवक - नफ्याची जावक' ह्या सापड्यात देशाला अडकवतो. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जिवंत राहण्यासाठी अधिकाधिक FPI ची गरज भासूलागते. मात्र तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये FDI आणि FPI मुळे होणाऱ्या परिणामांमध्ये दोन महत्त्वाचे फरक आहेत.

एकतर, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये कार्यरत असणाऱ्या FDI पेक्षा FPI चे गुंतवणूकदार अधिक परताव्याची अपेक्षा करतात.¹⁶ म्हणूनच FDI पेक्षा FPI च्या ओघावर अवलंबून राहण्याचा विल्खा झटपट आवळा जातो. एका साध्या सोाया गणिताने हे स्पष्ट करता येते.

तिसऱ्या प्रकरणात 'FDI ची आवक - नफ्याची जावक' या सापड्याची कार्यपद्धती स्पष्ट केली आहे. त्यात जशी आकडेमोड करण्यात आली होती, त्याचप्रमाणे आपण असे गृहित धरू की, तिसऱ्या जगातील देशाला FPI मुळे दरवर्षी १००० डॉलर्स मिळतात आणि त्याच्या परताव्याचा वार्षिक दर ३०% आहे. (FDI साठी तो २०% गृहित धरला होता). FDI च्या प्रवाहाची निव्वळ गुंतवणूक द व्या वर्षी ऋण (negative) झाली होती. तर तका क्र. ७.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे FPI च्या बाबतीत निव्वळ आवक चौथ्या वर्षी ऋण होताना दिसते. म्हणजेच या बाबतीत तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांचे दिवाळखोरीतून वाचण्यासाठी परकीय भांडवलावरील अवलंबित्य आणखीनंच घातक असते.

तक्ता क्र. ७.३ :

निव्वळ FPI ची आवक,

जर दरवर्षी १००० डॉलर्स एवढी रक्कम गुंतवली तर
(गुंतवणुकीवरच्या नफ्याचा वार्षिक दर ३०% आहे)

वर्ष	नवीन गुंतवणूक (१)	जमा झालेल्या FPI वरचा नफा परतावा (२)	निव्वळ आवक (१) वजा (२)
१ ले	१०००	३००	७००
२ रे	१०००	६००	४००
३ रे	१०००	९००	९००
४ थे	१०००	१२००	-२००

दुसरे आणि अधिक महत्वाचे म्हणजे FPI गुंतवणूक चंचल, अस्थिर असते. रोखे गुंतवणूकदार स्थावर मालमतेत गुंतवणूक करत नाहीत तर वित्तीय साधनांमध्ये करतात. मोठमोठ्या रकमा विजेच्या चपळाईने इकडून तिकडे फिरवण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर ते पैसा कमावतात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे जागतिक वित्तीय बाजारपेठा एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत. परिणामी संगणकाची एक कळ दाबून अब्जावधी डॉलर्स देशात वा देशाबाहेर हलवणे त्यांना सहज साध्य झाले आहे. याउलट, FDI मधील गुंतवणूकदारांना इतक्या जलद गतीने त्यांचे भांडवल हलवता येत नाही - एखादा कारखाना विकायला बराच अवधी लागतो. परिणामी FDI ही तुलनेने अधिक स्थिर व दीर्घकालीन गुंतवणूक असते.

तिसऱ्या जगातील देश अर्थातच स्वाभाविकपणे FPI पेक्षा FDI गुंतवणूक अधिक परसंत करतात. परंतु तिसऱ्या जगातील देशांची FDI ची आवक ग्रहण करण्याचीही मर्यादा आहे. ह्याचे कारण FDI मुळे उत्पादन वाढत जाते, आणि आज ना उद्या ते मागणीपेक्षा जास्त होणारच असते. पण नफ्याच्या परताव्यापेटी जावक जसजसी वाढत जाते, तसेतील देशाच्या BoP ची समस्या गंभीर होत जाते. म्हणूनच अशा वेळी परकीय चलनाचा साठा पुरेसा ठेवण्यासाठी FPI कडे वलण्यावाचून पर्यायच नसतो. अर्थात एखादी जागतिक अर्थव्यवस्थेवर सट्टेबाजीचे प्रभुत्व असल्यामुळे ते सट्टेबाज गुंतवणूक प्रवाहावरचे सर्व निर्बंध काढून टाकण्यासाठी या देशांना त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय कर्जदात्यांकडून धाकधपटशा दाखवतात.

पण त्याचा परिणाम म्हणून बाह्य प्रवाहाचा केमा अधिक चव वाढतो. एखाद्या वावटळीच्या भोवन्यात

अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळव्यात

सापडल्याप्रमाणे ही अवस्था होते. तुम्ही अधिकाधिक आत खेचले जाता आणि तेही जास्तीत जास्त वेगाने. तिसन्या जगातील देशांचे परकीय चलनाचे संकट वाढत गेले की सड्बाज चिंताग्रस्त बनूलगतात. त्या सर्वांना हे माहीतच असते की देश नवीन गुंतवणूक आकर्षित करू शकत नसेल तर त्याची परकीय चलन गंगाजळी कमी होत जाईल आणि ते (सड्बाज) आपला नफा परत नेऊ शकणार नाहीत. परंतु याच कारणामुळे म्हणजे गुंतवणुकीवरील जोखीम वाढल्यामुळे नवीन गुंतवणूक आकर्षित करणे अवघड बनत जाते.

परिस्थिती जसजशी बिघडत जाते तसेतसे परकीय चलनाचा महापूर देशाबाहेर जाण्यास एखादे क्षुल्क कारणही पुरेसे असते. हा बाह्य प्रवाह सुरु व्हायला कोणताही छोटासा किंवा तात्पुरता आर्थिक दक्षा देखील पुरेसा असतो आणि क्षणार्धात ह्या बाह्यप्रवाहाचा महापूर बनतो. देशातून बाहेर पडण्यासाठी सड्बाजांमध्ये चढाओढ सुरु होते. एखाद्या बँकेचा भरंवसा न वाटून पैसे काढायला ठेवीदारांची झुंबुड उडावी तसाच हा प्रकार असतो. एकतर बाह्य प्रवाहात वाढ झाल्यामुळे चलनाचे अवमूल्यन होत जाते. परकीय गुंतवणूकद्वारांच्या गुंतवणुकीची किंमत घसरते त्यामुळे नुकसान होते. बाह्यप्रवाह जितका जास्त तितके अवमूल्यन अधिक म्हणूनच, जेपरकीय गुंतवणूकदार आपले अंग बाहेर काढू शकणार नाहीत त्याचे अधिक नुकसान होते. दुसरं म्हणजे या दुर्दृशी देशाचा परकीय चलन साठा संपूष्टात आला - तसा तो लवकर्च संपतो - की मग उर्वरित गुंतवणूकदार कधीच बाहेर पडू शकणार नसतात.

त्यामुळे एकदा का हा बाह्यप्रवाह सुरु झाला की त्याला थांबवणे शक्य नसते - स्वाभाविकच त्याची परिणिती अर्थव्यवस्था कोसळण्यात होते.

१९९० च्या दशकात या उडत्या भांडवलाच्या बाह्य प्रवाहामुळे तिसन्या जगातील अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था कोलमझून पडल्या. १९९४ च्या अखेरीस अशा पद्धतीने अर्थव्यवस्था उद्धवस्त होणारा मेक्सिको हा पहिला देश ठरला. त्यानंतर आर्थिक पतनाचा परीघ वाढून १९९५ मध्ये ब्राझीलपर्यंत पोहोचला मग १९९६ च्या मध्यावर द अफ्रिकेत, १९९७ च्या सुरुवातीला पूर्व युरोपीय देश¹⁷ तर १९९७ च्या शेवटी पूर्व आशियाई देशही याचे बळी ठरले. पूर्व आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळण्याबाबत व्यावसायिक प्रसारमाध्यमे व खुशामतखोर बुद्धिजीवी काहीही म्हणोत, या अर्थव्यवस्थांचा खेळखंडोबा होण्याचे कारण हेच होते. (संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाने (UNDP) पूर्व आशियाई देशांच्या कोसळण्यापूर्वी केवळ एक वर्ष अगोदर ह्याचे वर्णन "विसाव्या शतकातील किंभुना संपूर्ण इतिहासात; सर्वांत टिकाऊ व्यापक विकासाचा चमत्कार" असे केले होते! ¹⁸)

आपल्याकडील वस्तुस्थिती हेच दर्शविते की भारतीय अर्थव्यवस्था देखील 'FPI' ची आवक - नफ्याची जावक' या 'भोव्यात सापडली आहे. तिलाही अशाच पतनाच्या अटळ परिणामांना

सामोरे जावे लागणार आहे. भांडवलशाहीचे भाट म्हणतील की, "म्हणून काय झाले ? ज्या सर्व अर्थव्यवस्था कोसळल्या तिथे तिथे आंतरराष्ट्रीय नाणनिधीने त्वरित हस्तक्षेप केला. जामीन निधीही पुरवला व त्यांना (अर्थव्यवस्थांना) पूर्व पदावर आणलेच की!"

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सद्यास्थितीबाबत आणि भविष्यातल्या स्थितीबाबत आपण नंतर चर्चाकरू. प्रथम आपण मेक्सिकन अर्थव्यवस्थेच्या १९९४ साली झालेल्या पतनाला कारणीभूत आर्थिक घडामोडीबाबत आणि १९९७ साली पूर्व आशियाच्या कोसळलेल्या अर्थव्यवस्थांच्या कारणांविषयी चर्चा करूल्या. (या दोनही उदाहरणांमध्ये समस्या अत्यंत गंभीर होती.) तसेच आपण IMF च्या हस्तक्षेपानंतर ह्या अर्थव्यवस्थांच्या तथाकथित 'सावरण्या' वरही एक नजर टाकू.

२) १९९४ मधील मेक्सिकोचे वित्तीय अधःपतन

पाश्वर्यभूमी

१९९०-२० च्या कालखंडात संपूर्ण मेक्सिकोमध्ये पसरलेली क्रांती म्हणजे अनेक वर्षांचा तुफानी सामाजिक उद्रेक होता. यामध्ये शेतकऱी, भूमिहीन शेतमऱ्यू, शहरातील कामगार, मध्यमवर्ग, बुद्धिवादी आणि विद्यार्थी - न्यायासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, जमिनीसाठी, भाकरीसाठी लढत होते.

१९९७ साली मेक्सिकोत अस्तित्वात आलेली राज्यघटना ही बहुधा त्या वेळच्या भांडवली जगतातील सगळ्यात पुरेगामी राज्यघटना होती. जनतेमध्ये आशा जागृत झाल्या होत्या. सत्तेवर आलेल्या नवीन वर्गाने काही सुधारणावादी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय बदल केले. त्यांनी मूलत: भांडवली विकासाचे मॉडेलच राबवले. पूर्णपणे बांडुगुणी जमीनदारांच्या ताब्यात असलेल्या जमिनी काढून घेऊन शेतकऱ्यांना त्यांचे वाटप केले. (ह्यामुळे मेक्सिकोतील सरंजामशाही निर्णयिकरित्या संपली.) साम्राज्यवादी भांडवली गुंतवणुकीवर निर्बंध आणणारे कायदे केले. मेक्सिकोच्या मौल्यवान साधनसंपत्तीचे नियंत्रण अनेक परकीय कंपन्यांच्या ताब्यात होते - ज्यात परकीय तेल कंपन्यांचाही समावेश होता - त्याचे राष्ट्रीयीकरण केले; सार्वजनिक कामांमधील सरकारी गुंतवणूकवादविली; आणि मेक्सिकोतील अंतर्गत बाजारपेठ विकसित करण्याचा गंभीरपणे प्रयत्न केला. अशा रीतीने जवळपास अर्धशतकाच्या विकासाचा पाया घातला.¹⁹

परंतु आपण आधी चर्चा केल्याप्रमाणे, तिसन्या जगातील देशांच्या भांडवली विकासाला मर्यादा आहेत. त्यांना अमेरिका, युरोप आणि जपानच्या धर्तीवर विकासाच्या मॉडेलची पुनरावृत्ती करणे सर्वस्वी अशक्य होते. कारण या साम्राज्यशाही देशांचा विकास उर्वरित जगाच्या म्हणजे आजच्या तिसन्या जगाच्या अनिर्बंध लुटीवर आधारलेला होता.

विसाव्या शतकाच्या उत्तराधारित मेक्सिकन अर्थव्यवस्था संरचनात्मक संकटात हळूहळू रुतत

अपरिहार्य शेवट - सड्बाजीच्या विळख्यात

गेली. अर्थव्यवस्थेची प्रगती सुरु ठेवण्यासाठी म्हणजेच उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळून नफा वाढवण्यासाठी मेक्सिकोच्या राज्यकर्त्यांनी आता हळूहळू आपली अर्थव्यवस्था परकीय, विशेषत: अमेरिकी भांडवल गुंतवणुकीसाठी खुली करण्यास सुरुवात केली.²⁰ यामुळे मोठ्या प्रमाणावर नफयाच्या स्वरूपात परकीय चलन मेक्सिकोतून बाहेर जाऊ लागले. हा प्रवाह १९७६ मधील २.२ अब्ज डॉलर्सवरुन १९८१ मध्ये ८.९ अब्ज डॉलर्सवर जाऊन पोहोचला. त्याशिवाय उद्योग व्यवसाय सुरुठेला भांडवलप्रधान तंत्रज्ञानाच्या आयातीवर देखील अवलंबून रहावे लागले. आयात प्रचंड वाढत गेली आणि व्यापारातील तूट वाढत जाऊन १९८१ मध्ये ४.२ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली.²¹ परिणामी मेक्सिकोच्या BOP ची तूट देखील प्रत्येक वर्षी वाढत च गेली. त्यामुळे दरवर्षी आंतरराष्ट्रीय कर्जदारांकडून नव्याने कर्ज घेणे भाग पडूलागले. याचाच अर्थ असा की कर्जाच्या व्याजाची रकमही दरवर्षी वाढत गेली. अर्थव्यवस्था 'कर्जाच्या सापव्यात' अडकली आणि मेक्सिकोवरील कर्जाचे प्रमाण वाढत असूनही निव्वळ भांडवल गुंतवणूक त्रण झाली.

१९८२ मध्ये हा कर्जाचा फुटा पुटला. त्या आधीच्या वर्षी मेक्सिकोच्या BOP च्या तुटीने १४ अब्ज डॉलर्स असा उचांक गाठला होता. म्हणूनच त्यांचे परकीय कर्ज १९८२ मध्ये ८० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचले. परकीय कर्जात प्रचंड प्रमाणात वाढकेली, आणखी परकीय कर्ज घेतलेतरच अर्थव्यवस्था जिंवत राहूशकणार होती. परंतु या वेळी जोखमीचा अंदाज असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बँका मदत करायला तयार नव्हत्या. ऑस्ट १९८२ मध्ये मेक्सिकोची अर्थव्यवस्था कोसळली. मेक्सिकोने तिच्या कर्जदारांचे पैसे परत करण्यास असमर्थ असल्याचे जाहीर केले.²²

जागतिकीकरणाचा पहिला टप्पा: १९८२-१९९४

संकटातून मार्ग काढण्यासाठी मेक्सिकोला IMF कडे जाणे भाग पडले. मदतीच्या बदल्यात त्यांनी दिलेला आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रम स्वीकारावा लागला. ह्या कार्यक्रमातील आवश्यकगोषी अशा होत्या: परकीय भांडवल गुंतवणुकीवरील सर्व बंधने उठवणे आणि आयातीवरील सर्व निर्बंध काढून टाकणे.²³ म्हणजे, ज्या धोरणामुळे मुळात संकटांना सुरुवात झाली त्याचाच वेगाने पाठपुरावा करणे! फरक एवढाच होता की परकीय चलनाच्या खात्यातील तूट भरून काढण्यासाठी परकीय बँकांकडे कर्ज मागण्यारेखी मेक्सिकोला आता परकीय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना गुंतवणुकीसाठी आकर्षित करणारी धोरणे राबवण्याची आवश्यकता होती.

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा दुसरा भाग काटकसरीचा, फार 'कठोर तपश्चर्येचा' होता. या कार्यक्रमाचे एक उद्दिष्ट म्हणजे देशांतर्गत मागणी कमी करायची, म्हणजे देशी उत्पादक आपोआप निर्यातीकडे वळतात. ह्यामुळे आयातीपेक्षा निर्यात जास्त होऊन आंतरराष्ट्रीय कर्जदारांचे पैसे परत करता येतात. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकारी खर्चात मोठी कपात करणे गरजेचे होते.

सरकार पुरवत असलेल्या सर्व माल व सेवांचे दर वाढवणेही आवश्यक होते. अर्थातच, आपण पूर्वी पाहिल्याप्रमाणे ह्या 'तपश्चर्येचा' भार केवळ गरीब व मध्यमवर्गाने सोसायचा होता.²⁴

मेक्सिकोच्या सत्ताधारी वर्गाने या धोरणांची कोटेकोर अंमलबजावणी केली. परकीय गुंतवणूकदारांना देशात आकर्षित करून घेण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर खाजगीकरणाची मोहीम हातीघेतली. तिसच्या आणि चौथ्या प्रकरणात आपण चर्चाकेलीच आहेकी खाजगीकरणाचा खरा अर्थ म्हणजे देशाची अत्यंत महत्वाची उत्पादक मालमत्ता परकीय बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना कवडीमोल किंमतीत विकणे. पुढच्याच दशकात मेक्सिकोच्या प्रचंड सार्वजनिक क्षेत्रांपैकी दोन तृतीयांश क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यात आले.²⁵ ह्या खाजगी करण्यात आलेल्या कंपन्यांपैकी बहुतेक कंपन्या परकीय गुंतवणूकदारांनी विकत घेतल्या. परकीय गुंतवणूकदारांना शेतजमिनी सुद्धा विकत घेण्याची परवानगी देण्यात आली. रालस्टन-पुरीना सारख्या मोठ्या अमेरिकन कंपन्यांनी मोठमोठ्या जमिनी हस्तगत केल्या आणि शेतकऱ्यांना प्रचंड मोठ्या संख्येने बाहेर काढून शहरी झोपडपट्यांमध्ये ढकळून दिले.²⁶ ह्याचा परिणाम मेक्सिकोतील परकीय गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात वाढण्यात झाला. १९८० मधील १० अब्ज डॉलर्सवरुन वाढून ही गुंतवणूक १९९२ मध्ये ५० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली.²⁷

त्याच्याबरोबरीनेच मेक्सिकन सरकारने आयातीवरील उर्वरित सर्व निर्बंध काढून टाकले. व्यापारातील तूट आकाशाला भिडली आणि १९९४ मध्ये ३० अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली.²⁸

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा नफयाचा परतावा आणि व्यापारातील वाढती तूट ह्या सगळ्याचा परिणाम परकीय चलनाची जावक वाढण्यावर झाला. परकीय चलनसाठा पुरेसा राहिल आणि त्यायोगे परकीय गुंतवणूकदारांना दिलासा मिळेल अशी पाऊले उचलणे भाग पडले. परिणामी १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला मेक्सिकोला भांडवली खात्यावरची सर्व नियंत्रणे अपरिहार्यपणे उठवावी लागली आणि संडेबाज भांडवलाला प्रवेश द्यावा लागला. मेक्सिकोच्या शेअर बाजारातील परकीय गुंतवणूक १९९८ मधील १ अब्ज डॉलर्सवरुन १९९३ मध्ये २८ अब्ज डॉलर्स एवढी प्रचंड वाढली.²⁹

मेक्सिकोच्या अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणामुळे मेक्सिकोतील उच्चभूवर्गाचा प्रचंड फायदा झाला. १९८४ ते १४ या दशकात, सर्वात श्रीमंत १०% लोकसंख्येच्या वर्गाचे उत्पन्न तुलनात्मकच नव्हे तर निव्वळ प्रमाणात ही वाढले. तौलनिक २२.३% आणि निव्वळ २०.८% एवढ्या प्रचंड प्रमाणात वाढले (तक्ता क्र. ७.४ पहा). टेलीफोन, दूरदर्शन सारख्या सार्वजनिक क्षेत्रांच्या खाजगीकरणामुळे परकीय गुंतवणूकदारांचे मेक्सिकन भागीदार अक्षरश: एका रात्रीत अब्जावधी बनले. १९९४ च्या सुरुवातीला थोडे थोडके नव्हे तर २४ अब्जाधीश होते. (डॉलर्समध्ये).³⁰

दूसर्या बाजुला, काटकसरीच्या कठोर उपायामुळे सर्वसामान्यांच्या राहणीमानावर घातक

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

परिणाम झाला होता. १९८० ते १९९० च्या दरम्यान वास्तविकवेतन ४० टक्यांनी कमी झाले.³¹ १९९४ च्या सुरुवातीला ५०% लोकबेकार किंवा अधीबेकार होते.³² खर्चात कपात करण्याबाबत सरकारने चांगलेच यश मिळवले होते. राष्ट्रपती कार्लेस सालीनास यांनी २ नोव्हेंबर १९९४ रोजी देशाला उद्देशून केलेल्या भाषणात अभिमानाने जाहीर केले की, “या वर्षी आपण संतुलित अर्थसंकल्पाचे उद्दिष्ट गाठणार आहोत. सलग तिसऱ्या वर्षी राजकोषीय तूट नसेल.”³³ याचा परिणाम काय तर जनतेला देण्यात येणाऱ्या आरोय, शिक्षण आणि निवारा यासारख्या सामाजिक सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर काटछाट.³⁴

परिणामी, लोकसंख्येच्या १०% उच्चभूवर्गाची भरभाटझाली तर १९८४-९४ याकालावधीत उर्वरित ९०% लोकांचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील तुलनात्मकवाटा कमी होत गेला. म्हणजेच विषमता तीव्रपणे वाढत गेली. सगळ्यांत वाईट गोष्ट म्हणजे लोकसंख्येच्या प्रत्येक विभागाच्या खरोखर उत्पन्नात घटव्याली. अर्थात १०% श्रीमंतांचा अपवाद व्याळता - त्यांचे उत्पन्न वर नमूद केल्याप्रमाणे २०.८% नी वाढले. सर्वांत गरीब वर्गाच्या उत्पन्नात सर्वांत वेगाने घट होत गेली (तक्ता क्र. ७.४).

तक्ता क्र. ७.४ : मेक्सिकोतील कौटुंबिक आर्थिक उत्पन्नाची वर्गवारी १९८४ आणि १९९४

	१९८४	१९९४	टक्केवारीत बदल	
			तुलनात्मक	निव्वळ
सर्वांत गरीब १०%	१.३०	१.०१	-२२.३	-२३.२
त्यानंतरचे दुसरे १०%	२.६८	२.२७	-१५.३	-१५.९
तिसरे १०%	३.७६	३.२७	-१३.०	-११.९
चौथे १०%	४.९२	४.२६	-१३.४	-१४.४
पाचवे १०%	६.२०	५.३५	-१३.७	-१४.७
सहावे १०%	७.८४	६.६७	-१४.९	-१५.९
सातवे १०%	९.८१	८.४३	-१४.९	-१५.०
आठवे १०%	१२.७७	११.२०	-१२.३	-१३.३
नववे १०%	१६.९६	१६.३०	-३.९	-५.०
सर्वांत श्रीमंत १०%	३३.७६	४१.२४	+२२.३	+२०.८
एकूण	१००.००	१००.००		

संदर्भ : James W.Russell, *Monthly Review*, December 1997, p.30

१९९० च्या सुरुवातीला मेक्सिको हा तिसऱ्या जगातील ‘चमकदार तारा’ होता. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय बँका, IMF-WB, अमेरिकन सरकार - हे सर्वजण मेक्सिकोच्या मुक्त बाजारपेठेच्या सुधारणांची तोंडभरून स्तुती करत होते. मेक्सिकोने पाश्चात्य भांडवलाला विलक्षण गुंतवणूकीच्या संघी उपलब्ध करून दिल्या. अर्थात त्यासोबत मेक्सिकन जनतेच्या मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या खच्चीकरणाची त्यांना सुतराम चिंता नव्हती.

१९९४ मध्ये मेक्सिकोला OECD चे सभासद करून घेण्यात आले. OECD ही संघटना म्हणजे जगातील सर्वांत श्रीमंत देशांचा गट आहे. IMF ने भांडवली खात्यावरचे निर्बंध काढून टाकल्याबद्दल मेक्सिको आणि लॅटीन अमेरिकेतल्या इतर देशांची भरभरून स्तुती केली. IMF च्या मे १९९४ च्या वर्ल्ड इकॉनॉमिक आज्ञाटलूक (*World Economic Outlook*) या अहवालात म्हटले आहे की, १९९० च्या दशकातल्या वाढत्या परकीय रोखे गुंतवणुकीच्या ओघामध्ये “या देशांमधील सकारात्मक आर्थिक विकासाचे प्रतिक्रिया दिसते.”³⁵ जगातिकबँकैच्या मते मेक्सिकोने ‘मोठ्या प्रमाणावर प्रगतीचे सातत्य राखणे अपेक्षित होते.’ आणि मेक्सिकोच्या अनुभवावरून “असे दिसून येते की सुधारणांना सुरुवात केल्यावर GDP मध्ये प्रत्यक्ष वाढ होण्यासाठी दशकभराचा कालावधी लागतो.”³⁶

२ नोव्हेंबर १९९४ रोजी (मेक्सिकन अर्थव्यवस्था पुन्हा एकदा कोसळण्याच्या काही आठवडे आधी) मेक्सिकोचे मावळते अध्यक्ष कार्लेस सालीनास ह्यांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या अखेरच्या भाषणात जाहीर केले की :

‘गेल्या २५ वर्षांत प्रथमच, मेक्सिको ह्या पद्धतीच्या आर्थिक विस्तारीकरणास सुरुवात करत आहे. ज्यात अतिरिक्त कजाची पाठबळ नाही अथवा कृत्रिम वाढती मागणीही नाही. अर्थव्यवस्थेच्या रोगमुळे होण्याच्या ह्या सुदृढूपयामुळे चलनवाढीचा दबाव निर्माण न होता दीर्घकालीन विकास साधणे शक्य झाले आहे.’³⁷

१९९४ मधील वित्तीय घसरण

अत्यानंदाच्या आणि स्वतःचीच पाठ थोप्टून घेण्याच्या या वातावरणात प्रत्यक्षात मात्र जागतिकीकरणाचे वास्तव सामोरे येत होते. मेक्सिकोच्या चालू खात्यातील तूटवाढणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे परकीय गुंतवणूकदारांमध्ये घबराट पसरण्यास सुरुवात झाली. त्याच वेळी १९९४ च्या सुरुवातीला, अमेरिकेने आपल्या अंतर्गत आर्थिक समस्यावरील उपाय म्हणून व्याजाचे दर वाढवायला सुरुवात केली. काही गुंतवणूकदारांनी मेक्सिकोमधील आपला पैसा काढून तो जगातल्या सर्वांत मोठ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये - अमेरिकेत - गुंतवण्यास सुरुवात केली. ह्याचा परिणाम मेक्सिकोच्या परकीय चलनसाठ्यात घट होण्यामध्ये झाला. १ जानेवारी १९९४ च्या २६ अब्ज

अपरिहार्य शेवट - संडेशाजीच्या विळव्यात

डॉलर्सर्वरुन हा साठा १ नोव्हेंबर १९९४ रोजी १७ अंज डॉलर्सर्वर घसरला. उर्वरित गुंतवणूकदार घायवुतीला येऊलगाले. आपण आधीच चर्चकेल्याप्रमाणे, अशा परिस्थितीत उलथापालथ व्हायल केवळ निमित्त हवे असते. १९९४ च्या डिसेंबरमध्ये भांडवलाच्या बाह्य प्रवाहाला महापुराचे स्वरूप प्राप्त झाले. ३० जानेवारी १९९५ रोजी मेक्सिकोच्या परकीय चलनसाठ्यात एवढी घट झाली की, पुढच्या ४८ तासांत देणी देण्यासाठी चलन नसेल अशी स्थिती निर्माण झाली.³⁸

जामीन योजना व त्या अनुषंगाने सुधारणा

आर्थिक घसरगुंडीमुळे मेक्सिकन सत्ताधारी वर्गच केवळ भयभीत झाला नव्हता. अमेरिकेला देखील तेवढीच चिंता वाटत होती. कारण मेक्सिकोतील परकीय गुंतवणुकीपैकी बरीच मोठी गुंतवणूक अमेरिकन गुंतवणूकदारांनी केली होती, ती आता संकटात सापडली होती. या कंपन्यांचा मेक्सिकोतील पैसा बुडाला असता तर त्या दिवाळ्यावर झाल्याच असत्या शिवाय त्यामुळे निर्माण झालेल्या भीतीने आंतरराष्ट्रीय वित बाजाराला देखील घेरले असते. म्हणूनच अमेरिकन आणि आंतरराष्ट्रीय वित्संसंस्थांनी त्वरित हालचाल करून पुढील पडझड थांबवली. किंलंटन प्रशासनाने पुढाकार घेऊन एकूण ४७.८ अंज डॉलर्सचा मदतनिधी गोळा केला. त्यापैकी २० अंज डॉलर्स एकत्र्या अमेरिकेचे होते.³⁹

मेक्सिकोमध्ये १९८२ सालच्या कर्जसंकटानंतर 'आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रम' (SAP) लादण्यात आला होता. ह्याला एक दशक होते ना होते तोच मेक्सिकन अर्थव्यवस्था पुन्हा एकदा कोसळली. पुन्हा एकवार दिवाळ्यावरी टाळण्यासाठी अमेरिका आणि इतर आंतरराष्ट्रीय वित्संसंस्थांनी त्वरित पैसा पुरवला. ह्या मदतीबरोबरच पुन्हा एकदा कठोर अटी लादल्या. 'आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमाचा' पुढ्या टप्पा स्वीकारण्यासाठी मेक्सिकोला परत भाग पाडले.

कागदेपत्री हे सर्व मेक्सिकोला वाचवण्यासाठी चालले आहे असे दाखवण्यात येत होते. प्रत्यक्षात मात्र अमेरिकन संघेबाज संस्थांना वाचवण्यात येत होते; जसे १९८२ मधील मेक्सिकन संकटाचे वेळी अमेरिकन बँकांना वाचवण्यात आले होते. आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील मुक्तबाजारपेठ ही खन्या अर्थनी काही मूठभर लोकांसाठीच आहे. बडे संघेबाज बिनधोक वातावरणात आपला कारभार करतात. जरी समजा त्यांची गणिते अथवा अंदाज चुकला आणि त्यांच्या गुंतवणुकीला धोका उत्पन्न झाला तरी साम्राज्यवादी शक्ती आणि त्यांच्याच हातातील आंतरराष्ट्रीय वित्संस्था त्यांच्या मदतीला धावून येतातच.

मदतनिधीमुळे आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांमध्ये पुन्हा एकदा विश्वास निर्माण झाला आणि मेक्सिकोकडे परकीय गुंतवणुकीचा ओघ परत चालूझाला. शिवाय मेक्सिकोवर लादण्यात आलेल्या अटीमुळे जागतिक गुंतवणूकदारांना प्रचंड प्रमाणात गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध झाल्या. मेक्सिकोला सार्वजनिक क्षेत्रांचे अजून खाजगीकरण करण्यास भाग पाडले. यामध्ये दूरसंचार,

वीजनिर्मिती, रेल्वे आणि बंदरे वर्गै सारख्या अगदी मूलभूत अशा पायाभूत उद्योगांचा समावेश आहे. ह्यावेळी खाजगीकरण करताना परकीय गुंतवणूकदारांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले. आत्तापर्यंत परकीय गुंतवणुकीपासून लंब ठेवण्यात आलेल्या बँकिंग क्षेत्रावर या खाजगीकरणाचे मोठेपरिणाम झाले.⁴⁰ केवळ एका वर्षात मेक्सिकोतील मोठ्या बँकांचे शेर्अर्स बच्याच मोठ्या प्रमाणात परकीय गुंतवणूकदारांनी घेतले.⁴¹ ह्या वेळी त्यांच्या हातून अत्यंत महत्त्वाचे असे तेलक्षेत्रही वाचले नाही. १९३८ च्या राष्ट्रीयीकरणानंतर प्रथमच तेलक्षेत्रात परकीय गुंतवणूकदारांना खुली सूट देण्यात आली. १९९५ च्या मे दिनाच्या दिवशी मेक्सिकन संसदेने नैसर्गिक वायूच्या (natural gas) वाहतूक, साढवणूक आणि वितरणाच्या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणुकीस परवानगी देणारा कायदा मंजूर केला.⁴²

मेक्सिकन अर्थव्यवस्थेची दिशा पूर्णपणे बदलून तिला निर्यातप्रधान करण्याच्या दृष्टीने बदल करण्यात आले. परकीय उत्पादकांना अमेरिकन सीमेजवळ करमुक्त निर्यातप्रधान जुळणी कारखाने उभारण्याची परवानगी देण्यात आली.⁴³ अशा पद्धतीच्या कारखान्यांमध्ये कामगारांच्या हक्कावर मोठ्या प्रमाणात गदा आणली गेली. अतिशय वाईट परिस्थितीत त्यांना काम करावे लागत आहे.⁴⁴ परिणामी मेक्सिकोच्या निर्यातीत १९९५ साली ३०% नी वाढ झाली. त्याच वर्षी व्यापारात ७.४ अंज डॉलर्स शिळ्पकराहिली.⁴⁵ नवीन अटी लादताना ही खात्री करण्यात आली होती की मेक्सिकोचा परकीय चलनसाठी प्रथम हक्काने जामीननिधीची परतफेड करण्यासाठी वापरला जाईल. मेक्सिकोने तेलनिर्यातीतून आणि बहुतेक इतर सर्व वस्तूंच्या निर्यातीतून मिळणाऱ्या सर्व उत्पन्नातून परकीय कर्जाची परतफेड करण्याचे मान्य केले.⁴⁶ ह्याची खात्री व्हावी म्हणून नवीन जामीन योजनेच्या अटीमध्ये पुढील तरतूद करण्यात आली होती. मेक्सिकोच्या तेल खरेदीदारांनी त्यांची देय रक्कम सराळ फेडरल रिझार्व बँक ऑफ न्यूयॉर्क ह्या अमेरिकन बँकेत जमा करावी.⁴⁷

सप्टेंबर १९९६ मध्ये, म्हणजेच, दिवाळ्यावरीची परिस्थिती निर्माण झाल्यावर केवळ दोनच वर्षात किंलंटन प्रशासनाने दिलेल्या कर्जापैकी ७५% कर्जाची मेक्सिकोने परतफेड केली. त्यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास मेक्सिकोने पुन्हा संपादन केला. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व आंतरराष्ट्रीय संघेबाजांनी पुन्हा मेक्सिकोमध्ये पैसे ओतण्यास सुरुवात केली. अशा रीतीने मेक्सिकोचा परकीय चलनसाठा पुन्हा वाढपण्यास सुरुवात झाली. आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांच्या या गटाला वेगाने घडण्याच्या ह्या घडामोर्डीमुळे विलक्षण आनंद झाला. अमेरिकन कोषागाराचे सचिव रॉबर्ट रुबीन यांनी हे 'सावरण्याचे आदर्श उदाहरण' इतरांसाठी ठरावे, ह्या शब्दांत मेक्सिकोचे वर्णन केले.⁴⁸

त्याच वेळी लादलेल्या अटीमुळे विषमता आणखी वाढली. बारा वर्षांच्या 'तपश्चर्यैची' किंमत चुकवत असलेल्या व आत्यंतिक गरिबीत दिवस कंठणाऱ्या सामान्य जनतेला आयुष्यातून उठवले जात होते. खरेवेतन १९८० च्या पातळीएवढीही पातळी गाठूशकले नव्हते. तोवरे १९९५ मध्ये

अपरिहार्य शेवट - संघेबाजीच्या विळव्यात

आणखी खाली गेले. केवळ ह्या एक वर्षात त्यांची क्र्यशक्ती एक तुतियांशने कमी झाली.⁴⁹ बेकारीत भयानक वाढ झाली. सुधारणांचा नवीन टप्पा सुरु झाल्यानंतर फक्त २ महिन्यांत ७ लाखांपेक्षा अधिक नोकच्या कमी झाल्या असाव्यात असा अंदाज आहे.⁵⁰ सरकार गरिबांसाठी मुळातच अत्यंत कमी खर्च करीत होते, तो खर्च आता जवळजवळ बंद झाला. अमेरिकेतल्या कनेक्टेक्ट इथल्या ट्रीनीटी कॉलेजचे प्राध्यापक विजय प्रसाद यांनी चेन्नईतून प्रसिद्ध होणाऱ्या फ्रंटलाईन या पाकिशाच्या ३० जुलै १९९९ च्या अंकात म्हटले आहे: “१९९४ पासून, मेक्सिकन सरकारचा सामाजिक खर्च (मुख्यतः शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षितता) ४०% नी कमी झाला.”

लोकांवर होणाऱ्या परिणामांशी भांडवलदारांना काही देणे घेणे नाही. मेक्सिकोचा सत्ताधारी वर्ग व त्यांचे आंतरराष्ट्रीय कर्जदार तिथल्या अर्थव्यवस्थेच्या ‘पुनरुत्थानाच्या’ आनंदात मश्शूल आहेत. परंतु अर्थव्यवस्थेचे हे सावरणे हा पूर्णपणे आभास आहे. कारण त्याने आर्थिक पतनाला जबाबदार असणाऱ्या कारणांना हातच घातला नाही. ते कारण म्हणजे मेक्सिकोची परकीय भांडवलाच्या आयातीवर असेलली भिस्त. मेक्सिकोवर लादण्यात आलेल्या व मेक्सिकोच्या उच्चवर्गाने स्वेच्छेने स्वीकारलेल्या अटींमुळे हे अवलंबित्व वाढतच गेले आहे. कारण मेक्सिकोची अधिकाधिक मालमत्ता जसजशी परकीय भांडवलदार आपल्या ताब्यात घेत जातील तस्तशी साहजिकच नफ्याची जावकवाढूलगेल. परकीय चलनाचा साठा सुदृढराखण्यासाठी मेक्सिकोला परकीय भांडवलावर अधिकच अवलंबून रहावे लागेल. त्याहूनही वाईट अवस्था म्हणजे, सुधारणांच्या दुसऱ्यांमुळे आर्थिक पुनरुत्थानासाठी FPI वर आणखीनच अवलंबून रहावे लागले आहे. कारण काटकसरीच्या धोरणांमुळे लोकांची क्र्यशक्ती खूपच कमी होऊलगली आहे. ह्याचा परिणाम म्हणून मेक्सिकोची अंतर्गत बाजारपेठकमकुवत झाली आहे. त्यामुळे मेक्सिकोच्या प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीच्या विस्तारावर मर्यादा आली आहे. FPI च्या पलायनामुळेच मेक्सिको डिसंबर १९९४ मध्ये संकटात लोटला गेला. संगणकाची एक कळ दाबताच हा ओघ पुन्हा बाहेर वळूशकेल.

मेक्सिको FPI च्या चक्रव्यूहात पूर्णतः अडकला आहे.

३) पूर्व आशियाई देशांच्या ‘चमत्काराचा’ अंत

१९९७ च्या शेवटाला अगदी त्यांच्या अर्थव्यवस्था कोसळेपर्यंत पूर्व आशियाई देश जगभारात सर्वाधिक वेगाने विकास करत होते आणि गेल्या दोन दशकांमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये केणाविकसित होणारेहे एकमेव प्रदेश होते. त्या भरभराटीच्या वर्षांमध्ये अर्थतऱ्या, प्रसारमाध्यमातले बुद्धिवादी आणि जागतिक गुंतवणूकद्वारा ‘आशियाई वाघांच्या’ कर्तृत्वावर स्तुतिसुमने उधळत होते. जागतिक बँकेने द एशिअन मिर्कल या १९९३ मध्यल्या अहवालात या देशांचे गुणागान केले

होते. जगभारातल्या सत्ताधार्यांनी खुली बाजारपेठ आणि भांडवलाचा मुख्य प्रवाहच मानवजातीचे कल्याण करसे करू शकतो याचा दाखला म्हणून ‘आशियाई मॉडेल’ चे उदाहरण दिले होते.

पण मग अंचानक १९९७ सालच्या मध्यात या चमत्काराला ग्रहण लागले. १९९७ सालच्या मे-जून मध्ये थायलंड मध्ये या ग्रहणाला सुरुवात झाली. त्यानंतर लगेच बाकी दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांमध्ये त्याची लागण झाली आणि अगदी द. कोरिया देखील त्यातून सुटला नाही.⁵¹ १९९८ च्या नववर्षापर्यंत, जगभारातल्या वृत्तपत्रांमध्येया संकटाची बातमी अगदी पहिल्या पानावर छापून येऊलगली. बिझनेस वीक (अमेरिकन आर्थिक सासाहिक) ने २६ जानेवारी १९९८ च्या अंकात या संकटाचा उल्लेख “जागतिक समृद्धीला भेडसावणारा सर्वात मोठा धोका” असा केला आहे.⁵² तसेच अमेरिकन मध्यवर्ती बँकचे अध्यक्ष अळन ग्रीनस्पॅन यांनी हे संकट इतर भागातही पसरेल अशी धोक्याची सूचना दिली आणि हे संकट रोखण्यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची गरज असल्याचे नमूद केले.⁵³ आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने या ‘तापाची’ साथ पसरूनये म्हणून त्वरित हालचाल केली. एकूण १०० अब्ज डॉलर्सच्या योजना जाहीर केल्या. डोळे विस्फारतील एवढ्या मोठ्या बचाव योजना जाहीर केल्या. (त्यात फक्त द. कोरियासाठी ५७ अब्ज डॉलर्स एवढ्या मोठ्या रकमेची तरतूद होती.) त्याशिवाय आवश्यकता भासल्यास आणखी निधी देण्याचे आशवासनही दिले.

या संकटाबाबत सर्व प्रकारची स्पष्टीकरणे दिली जात आहेत. IMF ने अपुऱ्या उदारीकरणामुळे हे संकट कोसळले असा दावा केला.⁵⁴ जागतिक बँकेने ‘अकाली’ आलेले वित्तीय उदारीकरण (म्हणजे वित्तीय उदारीकरण योग्य हे गृहितच आहे) आणि देखरेख व नियंत्रण संस्थांचा अपुरेपणा हे कारण सांगितले.⁵⁵ व्यापारविषयक वृत्तपत्रांनी अनेक मार्गानी त्याचे स्पष्टीकरण दिले. उदा. भ्रष्टाचार, वशिलेबाज भांडवली सत्ता, किंवा अति नियंत्रित बाजारपेठ - वैरै वैरै.

तथापि याच सर्वांनी ह्या अर्थव्यवस्थांच्या पतनाच्या काही महिन्यांपर्यंत या चमत्काराचे वर्णन ‘जागतिकीकरण’ आणि ‘उदारीकरणाची’ यशोगाथा असे केले होते. याच संस्थांनी या आशियाई देशांच्या नियंत्रण संस्थांबद्ध कधीही शंका घेतली नव्हती आणि याच ‘वशिलेबाज भांडवलशाही’ कडे सर्वजण कानाडोळा करत होते. IMF ने बँकॉकच्या सत्ताधार्यांची “भक्तम व्यापक आर्थिक व्यवस्थापनाच्या सातत्यपूर्ण कामगिरी” साठी खूप स्तुती केली होती.⁵⁶ तर जागतिक बँकेने गुणगान केले, “अर्थव्यवस्थेची बहिर्गमी दिशा, परकीय गुंतवणुकीसाठी असलेली ग्रहण क्षमता, बाजारपेठेला पोषक दृष्टिकोन आणि सावध परकीय कर्जाची दिलेली जोड, यामुळे होणाऱ्या फायद्यांचे थायलंड हे उत्तम उदाहरण आहे.”⁵⁷ त्याचप्रमाणे पायाभूत आर्थिक घटकांची काळजीपूर्वक चिकित्सा आणि IMF-WB ने केलेल्या जोमदार शिफारशीनंतरच द. कोरियाला प्रतिष्ठित OECD चे सदस्यत्व देण्यात आले. ते देखील १९९६ साली म्हणजे द. कोरियाची

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

अर्थव्यवस्था कोसळण्याच्या केवळ एकवर्ष आधी.⁵⁸ याची खरी उत्तरे दुसरीच आहेत हे उघड आहे. त्यासाठी आपल्याला थोडे इतिहासात डोकवावे लागेल.

'चमत्काराची' पाश्वर्भूमी

दुसऱ्या प्रकरणात आपण पूर्व आशियाई देशांच्या विकासाच्या कारणांची चर्चा केलीच आहे. तिसऱ्या जगातल्या या देशांची प्रगती काही विशेष ऐतिहासिक घडामोडी मुळेच कशी झाली हे ठळक करण्यासाठी आपण त्यातल्या मुख्य मुद्द्यांवर पुन्हा एकवार नजर टाकू.

अमेरिकेने या सर्व देशांना पाठबळ दिले. १९४५ नंतरच्या वर्षांमध्ये या देशांमध्ये हुक्मशाही कारकीर्दना मदत केली, तर काही वेळा स्वतःच लालडली. तसेच त्या देशातल्या 'भ्रष्टाचाराकडे' व 'वशिलेबाज भांडवलशाही' कडे पूर्णतया डोळेज्ञाक केली. त्याचे कारण हे देश शीतयुद्धामध्ये अमेरिकेची बाजू घेण्यास अगदी तयार होते. अमेरिकेच्या सक्रिय मदतीने या हुक्मशहानींत्यांच्या देशातल्या साम्राज्यवादविरोधी व भांडवलशाहीविरोधी चळवळींची अक्षरशः करतल केली. त्यांनी अमेरिकेला सुरक्षित लष्करी ठाणी उपलब्ध करून दिली. थायलंडने तर अमेरिकन सैन्याला 'विश्रांती आणि आरामासाठी' स्थळे उपलब्ध करून दिली. आग्रेय आशियातल्या लैंगिक पर्यटनाची हीच सुरुवात होती.

या राजवटी चीन व सोविएत संघांच्या सीमेलगत होत्या आणि या देशातल्या लोकांमध्ये साम्राज्यवाद-विरोधी भावना तीव्र होत्या. त्यामुळे या अर्थव्यवस्थांच्या विकासास अमेरिकेने मदत करणे क्रमप्राप्तच होते. एकत्र, या राजवटींना लोकांची मान्यता मिळवून देण्यासाठी; दुसरे म्हणजे, सीमे पलिकडील देशांमधील (विशेषतः तैवान व दक्षिण कोरिया) भांडवलशाही विरोधी शक्तींशी सेद्धान्तिक लढाईत या देशांना भांडवली विकासाचे मॉडल्स् म्हणून मिरवण्यासाठी. त्यामुळे या देशांना मोठ्या प्रमाणावर परकीय मदत देण्यात आली. त्यांच्या भांडवल आयातीत मोठ्या प्रमाणात अनुदानांचा समावेश होता.⁵⁹

ह्या हुक्मशहानी विकासाला चालना देण्यासाठी अर्थव्यवस्थांमध्ये सक्रिय हस्तक्षेप केला. देशी उद्योगांना परकीय स्पर्धेपासून संरक्षण देण्यात आले. त्यांचा वेगाने विकास व्हावा म्हणून कमी व्याजदार भांडवलपुरवठा करण्यात आला. कामगार संघटनांवर दडपण्याही करून मजुरीचे दर कमी राखण्यात आले. परकीय बँकांना एकत्र प्रवेशच नाकारण्यात आला किंवा अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका बजावण्यापासून रोखलेगेले. या सर्व उपायांमुळे या देशाना वेगाने औद्योगीकीकरण करणे शक्य झाले.⁶⁰ देशी बाजारपेठी क्षमता मर्यादित असल्यामुळे हे देश विकासासाठी परकीय बाजारपेठांवर अवलंबून होते. अमेरिकेने आणि तिच्या पाश्वात्य साथीदारांनी या देशांची निर्यात त्यांच्या बाजारपेठेत वाढवण्यास मुभा दिली. ती वरील भौगोलिक व राजकीय कारणांसाठी.⁶¹

'चमत्काराचा' रहस्यभेद

१९८० च्या दशकाच्या शेवटी सोविएत संघराज्याच्या पतनानंतर आणि चीनच्या नव्या नेतृत्वाने चीनमध्ये भांडवलशाहीची पुनर्स्थापना केल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती पूर्णतः बदलली. पाश्चिमात्य शक्तींनी या राजवटींना ज्या भौगोलिक व राजकीय कारणांसाठी सांभाळून घेतले होते ती कारणे आता नष्ट झाली. अमेरिकेने आता पूर्व आशियाई देशांवर त्यांच्या बाजारपेठा परकीय गुंतवणुकीसाठी खुल्या कराव्यात म्हणून दबाव टाकण्यास सुरवात केली. (दुसऱ्या प्रकरणात आपण ह्या मुद्द्याची उदाहरणांसह चर्चा केली आहे.)

विकसित देशांच्या बाजारपेठा खुल्या रहाव्यात म्हणून १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला, दक्षिण कोरिया, थायलंड, इन्डोनेशिया व तैवान सह या सर्व देशांनी जागतिक भांडवली प्रवाहासाठी आपल्या वित्तीय बाजारपेठा खुल्या केल्या आणि भांडवली खाते परिवर्तनीय करायला सुरवात केली. देशी उद्योगांदे, बँका आणि वित्तसंस्थांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठामधून मुक्तपणे कर्ज घेण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यासाठी खर्च होणारे परकीय चलन मिळवण्याच्या कोणत्याही अटीशिवाय ही परवानगी देण्यात आली.⁶²

पूर्व आशियामध्ये नफा कमवणे सहज शक्य आहे हे परकीय गुंतवणूकदारांनी अचूक हेरले. कारण जगातील इतर अर्थव्यवस्था कमी विकासदरानी ग्रासल्या असताना या देशांच्या अर्थव्यवस्थांची मात्र भरभराट होते होती; आणि या देशांची निर्यात आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धेमध्ये टिकू शकणारी होती म्हणूनच त्यावर अधिकनफा मिळण्याची खात्री होती.

भांडवलदार सतत नवीन गुंतवणुकीच्या संर्दींच्या शोधात असतात. एकदा एखाद्याला अशी संर्दी मिळताच स्पर्धेचे तर्कशास्त्र इतर सर्वांनी त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुकीस भाग पाडते आणि अखेर गरजेपेक्षा जास्त गुंतवणूक केली जाते. पूर्व आशियाची दारे गुंतवणुकीस खुली झाल्यामुळे त्यांना गुंतवणुकीची सुवर्णसंधीच मिळाली. पूर्व आशियात भांडवलाचा अक्षरशः महापूर आला. १९९४ सालापर्यंत तिसऱ्या जगातील सर्व देशांमध्ये मिळून जेवढी गुंतवणूक झाली होती त्यापैकी निम्म्यापेक्षा जास्त गुंतवणूक एकट्या पूर्व आशियात झाली.⁶³ स्वयंचलित वाहने, पोलाद, इलेक्ट्रॉनिक्स, कॉम्प्यूटर चीप्स, फायबर ऑप्टीक्स उद्योग वैगैरे उभारण्यास एकच गौंधळ चालू झाला. त्यामागे कमी दरात मजूर उपलब्ध असणे, सहज वित्तपुरवठा, धंक्यावरची सरकारी मेहरेनजर आणि शिथिल केलेली कामगार धोरणे ह्यांचा फायदा घेऊन, येणाऱ्या वर्षात चांगला नफा मिळावा ही अपेक्षा होती. ह्या देशांमध्ये गुंतवणुकीचा दर GDP च्या ३५% किंवा त्यापेक्षाही जास्तच होता. OECD देशांच्या सरासरीपेक्षाही हा दर तिप्पट जास्त होता, लॅटीन अमेरिकेपेक्षा दुप्पट तर दक्षिण आशियापेक्षा खूपच जास्त होता.⁶⁴ निर्यातीत एकदम वाढ झाली. खरंतर, GDP मधील वेगाने झालेली वाढ निर्यातीवरच अवलंबून होती. दक्षिण कोरियाच नव्ये तर इतर आशियाई

अपरिहार्य शेवट - संडेशाजीच्या विळव्यात

देशांमध्येही निर्यातीचे GDP शी प्रमाण खूप जास्त होते. १९९० ते १६ ह्या काळात थायलंड, इंडोनेशिया आणि मलेशियामध्ये हे प्रमाण जवळपास ३६%, २५%, ८५% इतके होते.⁶⁵

कधी ना कधी हा उत्सव संपणारच होता. या भरभराटीने एकदा का आपली सर्वोच अवस्था गाठली की परिणाम ठरलेलाच असतो. आवश्यकतेपेक्षा जास्त क्षमता व नफा मिळवण्यात अडचणी. स्वयंचलित उद्योगापासून ते पोलाद आणि संगणकापर्यंत प्रत्येक क्षेत्राला अतिउत्पादनाच्या रोगाने ग्रासले. आपण संगणकाच्या DRAM चीप्सचे (Dynamic Random Access Memory chips) उदाहरण घेऊ. १९९५ मध्ये DRAMs चा पुरवठा मागणी एवढाच होता तो १९९८ मध्ये १८% नी अतिरिक्त झाला. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात किंमती घडाधड कोसळल्या. ६४-megabit च्या DRAMs ची किंमत १९९७ च्या सुरुवातीच्या ६० डॉलर्सवरून त्याच वर्षी शेवटी २० डॉलर्स तर १९९८ मध्ये ८ डॉलर्स इतकी कमी झाली. याचा विशेषकरून दक्षिण कोरियाला प्रचंड तोटा सहन करावा लागला. कारण DRAMs च्या जागतिक बाजारपेठेच्या ४०% दक्षिण कोरियाच्या नियंत्रणाखाली होती. स्वयंचलित वाहन उद्योगाच्या बाबतीत जागतिक पातळीवर अतिक्षमता असूनही 'देवू' आणि 'ह्युंदाई' या कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर विस्ताराचे धोरण सुरुवातेले. १९९८ पर्यंत जागतिक अतिरिक्त क्षमता २१०-२२० लाख मोटारी एवढी होती, जी जागतिक बाजारपेठेच्या क्षमतेच्या ३६% जास्त होती. म्हणजेच ८० अत्याधुनिक कारखान्यांच्या उत्पादनाएवढी.⁶⁶ स्वाभाविकपणे ही अवस्था फार काळ चालू राहणे शक्य नव्हते.

ह्या जागतिक अतिउत्पादनाचा परिणाम निर्यात कमी होण्यावर झाला. १९९५ पासून बहुतेक पूर्व आशियाई देशांच्या निर्यातीत घसरण होऊ लागली.⁶⁷ आणखी दोन गोष्टीमुळे ही समस्या अधिकच गंभीर झाली. एक म्हणजे, निर्यात वाढवण्यासाठी चीनने १९९४ साली आपल्या चलनाचे मोठ्या प्रमाणावर अवमूल्यन केले. परिणामी, चीनच्या निर्यातीने इतर आशियाई उत्पादकांची जागा घ्यायला सुरुवात केली.⁶⁸ दुसरे, पाश्चात्य देशांनी पूर्व आशियाई मालाच्या निर्यातीवर बंधने घालण्यास सुरुवात केली. (या मागच्या कारणांची चर्चा आपण दुसऱ्या प्रकरणात केली आहे.)

मंदी जशी अधिकवाढायला लागली आणि गुंतवणुकीच्या फायदेशीर संघी घटूलागल्या तसा भांडवलाचा प्रवाह शेअर्स व स्थावर मालमत्तेच्या बाजारपेठेकडे वळला. किंमती चढूलागल्या, जास्त नफा मिळूलागला, आणि मग ह्या क्षेत्रात भांडवलाची आवक अधिकच वाढली. या परिस्थितीमुळे बांधकाम क्षेत्रात भरभराट आली. आंतरराष्ट्रीय सावकार कर्ज देण्यास एका पायावर तयार होते, कारण त्यांना पूर्व आशियाई देशांत मिळालेला फायदा दिसत होता. मग स्थानिक उत्पादक आणि बांधकाम कंपन्यांनी प्रचंड परदेशी कर्ज घेऊन गगनचुंबी इमारती, महामार्ग, विमानतळ, पंचात्रांकित हॉटेल्समध्ये गुंतवणूक केली. या भरभराटीमुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन स्थानिक मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढूलागली. ह्यामुळे GDP चा विकास दर देखील खूपच

वाढला.⁷⁰

पूर्व आशियाच्या भरभराटीने 'संडेबाजीच्या भरभराटीची' सर्व वैशिष्ट्ये धारण केली. तरीही, राज्यकर्त्त्यावर्गाने त्याला आला घालण्यासाठी काहीही उपाय योजले नाहीत. कारण, त्यांच्याकडे दुसरा पर्यायच नव्हता! आधीच्या FDI वरील नफयाच्या बाह्य प्रवाहात प्रत्येक वर्षांगणिक वाढ होत चालल्या होत्या. ह्याबरोबरच निर्यातीच्या घसरुणीमुळे BoP ची स्थिती वाईटझाली होती. परिणामी अर्थव्यवस्था जिवंत ठेवण्यासाठी सट्टेबाज भांडवलाला प्रोत्साहन देण्याव्यतिरिक्त त्यांच्याकडे दुसरा पर्यायच नव्हता. मात्र, संडेबाज भांडवलाली आवकजितकी जास्त, तेवढी नफयाची जावक देखील अधिक. या अर्थव्यवस्था आता FPI आवक - नफयाची जावक ह्या भोवत्यात पूर्ण अडकल्या होत्या.

संडेबाजीचा हा फुगा फुटायला केवळ एका टाचणीची गरज होती. काही गुंतवणूकदारांना या देशांच्या अर्थव्यवस्था खिळखळ्या बनत असल्याची जाणीव झाल्यामुळे त्यांनी या देशांतून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेणे अपरिहार्य होते. आग्रेय आशियामधील सर्वात कमकुवत दुवा असलेल्या थायलंडपासून याची सुरुवात झाली, या भागातील इतर देशांपेक्षा थायलंडने जास्त कर्ज घेतली होती (एकूण GDP च्या तुलनेत); त्याच्या कर्जातील बराचसा भाग मालमत्तेच्या संडेबाजीत गुंतला होता.⁷¹ एका फटक्यासरशी उसळलेल्या या प्रक्रियेने इतर देशांचा 'भक्तम' आर्थिक पाया डळमळवण्यास सुरुवात केली. परकीय चलनाचे भरपूर 'साठें' असणाऱ्या अर्थव्यवस्थाही डळमळू लागल्या. दक्षिण कोरिया, इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलिपाइन्स आणि थायलंड या देशांमध्ये १९९० ते १९९६ या दरम्यान खाजगी भांडवलाली आयात जवळ जवळ पाच पट झाली होती (२० अब्ज डॉलर्स ते १५ अब्ज डॉलर्स प्रतिवर्षी), तर १९९७ मध्ये या देशांमधून निव्वळ जावक २० अब्ज डॉलर्स एवढी झाली.⁷²

या प्रकरणात आपण पूर्वी पाहिले आहे की BoP ची समस्या जशी गंभीर बनत जाते तसे परकीय गुंतवणूकदारांना देशाबाहेर पडण्यासाठी काहीतरी निमित्तच हवे असते. परकीय गुंतवणूकदारांना अचानक असा 'शोध' लागला की या देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये काही ना काही मूलभूतच दोष आहे. संकट निर्माण होण्याच्या जेमतेम वर्षभरच आधी IMF व जागतिक बँक थायलंडवर स्तुतिसुमने उधळत होते. त्या वेळी खरंतर थायलंडमध्ये चालू खात्यात प्रचंड तूट निर्माण झाली होती (GDP च्या ८% - भारताच्या आजच्या २% च्या तुलनेत), आणि थायलंडजी निर्यातवाढ २७% वरून घसरून ६% वर आली होती.⁷³ अगदी १९९७ च्या मध्यात थायलंडची अर्थव्यवस्था कोसळत असतानाच, IMF व WB इंडोनेशिअन अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत भक्तमपणाची ग्वाही देत होते. थायलंडसारख्या समस्या तिथेनिर्माण होण्याची शक्यताच नव्हती.

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

एका महिन्यानंतर तिथूनही भांडवलाच्या पलायनाचा ओघ चालू झाला व इंडोनेशियाही महासंकटाच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपला. मग याच रथी-महारथींनी इंडोनेशियाच्या ८० अब्ज डॉलर्स कर्जाला दोष द्यायला सुरुवात केली.⁷⁴ तसेच दक्षिण कोरियाच्या आर्थिक पतनानंतर समीक्षकांनी 'चेओबोल्स' (chaebols) या दक्षिण कोरियातील उद्योग समूहाला मोळ्या प्रमाणात कर्जघेतल्याबद्दल दोषी ठरवले. केवळ वर्षभरापूर्वी जेव्हा या 'चेओबोल्स' च्या समभागांचे कर्जाशी असलेले प्रमाण ४०० पट एवढे उन्हां होतेतेव्हा हीच 'भाडेत्री' मंडळी दक्षिण कोरियाला शिफारसपत्र द्यायला तयार होती.⁷⁵

परकीय गुंतवणूकदार या अर्थव्यवस्थांमधून काढता पाय घेत होते. त्याचे कारण अर्थव्यवस्थेतील कच्चे दुवे हेनसून भांडवलशाहीत असलेला अंगभूत अंतर्विरोध होता हे स्पष्टच आहे. नफा केंद्रित गुंतवणूक आणि उत्पादनवाढ यांचा शेवट अतिउत्पादनातच होतो हा भांडवलशाहीतला अंतर्विरोध आहे. उत्पादक गुंतवणूकसंधी संपुष्टात आल्यामुळे, परकीय भांडवली गुंतवणूक सड्बेबाजीकडे वळली. पण मग प्रत्येक सड्बेबाज भरभराटीचा शेवट तिचा फुज्ञा फुटण्यातच होतो.

या पतनामुळे, जागतिकीकरणाचा दुसरा अंगभूत अंतर्विरोध आपोआपच स्पष्ट होऊलगला आहे. जागतिकीकरण झालेल्या जगातील अर्थव्यवस्थांवर साम्राज्यवादी सत्तांचे प्रभुत्व आहे. या सत्ता जगाच्या साधनसंपत्तीवर वर्चस्व गाजवण्यासाठी सतत संर्धीच्या शोधात असतात. अशा या जागतिक अर्थव्यवस्थेत तिसच्या जगातील देशांच्या भांडवली विकासाला अंगभूत मर्यादा आहेत. जेव्हा हे अविकसित देश साम्राज्यवादी भांडवलुं गुंतवणूकीच्या मदतीने (जागतिकीकरण कर्ज) या मर्यादा ओलांडण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्याचे पर्यवर्सन आर्थिक गुलामगिरीतच होते. प्रत्यक्षात हे पुनर्वसाहतीकरण आहे. कारण हे देश पूर्वी या साम्राज्यवादी सत्तांच्या वसाहतीच होते. लोकंसाठी जो आर्थिक वसाहतवाद आहे तो सत्ताधायांसाठी आणि त्यांची भाटगिरी करणाऱ्या प्रसारमाध्यमातील बुद्धिजीवी आणि अर्थतज्जांसाठी आर्थिक 'पुनरुत्थान' आहे. IMF ने बचावासाठी लादलेल्या अटी व त्याच्या अनुषंगाने झालेल्या 'अद्भुत पुनरुत्थाना' विषयी आता आपण चर्चाकरू.

जामीन योजना

अर्थव्यवस्थांच्या पतनानंतर या सर्व देशांनी थोळ्याफार प्रमाणात विरोध करत शेवटी संकटातून बाहेर पडण्यासाठी IMF कडे जाण्याचे ठरवले.

१९९४-९५ साली मेक्सिकोला दिलेल्या मदतीप्रमाणेच (जी म्हणे यशस्वी झाली होती) IMF ने आता याही देशांच्या बचावाची मोहीम हाती घेतली. या मोहिमेचे दोन भाग होते. पहिला भाग म्हणजे मदतीची (प्रत्यक्षात कर्ज) घोषणा करणे हा होता. कर्जाची इतकी मोठी हमी देण्यात

आली होती की त्यामुळे गुंतवणूकदारांना आपले पैसे परत मिळण्याची खात्री पटेल. याचा परिणाम, संकटग्रस्त अर्थव्यवस्थेला घावरून बाहेर जाणा-न्या भांडवलाला थोपवण्यामध्ये होतो. गुंतवणूकदारांना या कृतीच्या योगे आश्वासन मिळते व ते परत कर्जबाजारी अर्थव्यवस्थेकडे परततात. अशा रीतीने सड्बेबाज यातून सुट्टात. दरम्यान, कर्जबाजारी देशाला आर्थिक पुनरुत्थाना कार्यक्रम स्वीकारण्यास भाग पाडले जाते. त्यामुळे 'मदतीची' सव्याज परतफेड होऊ शकणार असते. ह्याचा परिणाम म्हणून होणाऱ्या प्रकंड बोर्जगारीमुळे वेतनकपातीमुळे लोकांची क्र्यशक्ती कमी होते, परिणामी देशांतर्गत बाजारपेटील मागणी कमी होऊन उत्पादकांना निर्यात करणे भाग पडते. निर्यातीच्या मिळकर्तीमधून देश आपले परकीय कर्ज चुकवू शकतो. मेक्सिकोमध्ये हे 'लक्षणीय रित्या' किंती चांगले घडले ते आपण पाहिलेच आहे.

या धोरणाचा दुसरा भाग म्हणजे, कर्जबाजारी देशांना त्यांच्या बाजारपेटा FDI व FPI या दोन्ही तस्हांच्या गुंतवणूकीसाठी खुल्या करण्यास भाग पाडणे; त्याचबरोबर त्या देशांवर त्यांची मौल्यवान स्थानिक मालमत्ता परकीय गुंतवणूकदारांना विकण्यासाठी दबाव आणणे; जेणेकर्जन्या संकटग्रस्त अर्थव्यवस्थांमध्ये परकीय गुंतवणूकदारांना आपले भांडवल आणण्यास प्रोत्साहन मिळेल. या संकटामुळे अमेरिकेतील व इतर साम्राज्यवादी शक्तींच्या बहुराषीय कंपन्यांना या देशांची औद्योगिक मालमत्ता कवडीमोल किंमतीत विकत घेण्याची संधी मिळते आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवर आपली पकड आणखी मजबूत करणे शक्य होते.

खरंतर या देशांवर लादण्यात आलेल्या अटींचा मसुदा जगातील सर्वात मोळ्या बँका आणि दलालांशी गुप्त विचारविनिमय कर्जन्या त्रवण्यात आला होता! उदाहरणार्थ IMF-कोरिया जामीन करारात कोणत्या मुद्द्यांचा समावेश करायचा या संदर्भात वॉल्स्ट्रीट वरच्या सहा मोळ्या व्यापारी बँका (चेस, बँक ऑफ अमेरिका, सीटीकॉर्प, जे.पी. मॉर्गन, इ.) आणि 'पाच बँक्या' मर्चट बँकांचा (गोल्डमन सॅशस, लेहमन ब्रदर्स, मॉर्गन स्टेनले, इ.) सल्ला घेतला गेला.⁷⁶

पहिले धोरण : वापर कमी करा, निर्यात वाढवा ----

या आधीच्या भागात चर्चेकल्याप्रमाणेपूर्व आशियातील १९९० च्या दशकातील सुरुवातीची भरभराट कृत्रिम होती. कारण मोळ्या प्रमाणातील परकीय गुंतवणूक प्रवाहाने तिला इंधन पुरवले होते. जेव्हा या अर्थव्यवस्था भांडवलशाहीचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे, अति उत्पादनाच्या संसर्जन्य रोगाने ग्रासल्या तेव्हा परकीय भांडवलाने काढता पाय घेतला. रातोरात उद्योगधंदे बंद होण्याची व मोळ्या प्रमाणात कामगारांना कामावरून काढून टाकण्याची लाट्य संपूर्ण भागात पसरली. IMF ने काटकसरीच्या उपाययोजना लादल्या. उदाहरणार्थ, सरकारी खर्च कमी करण्यासाठी दबाव आणला. त्यामुळे अर्थव्यवस्था अधिकच आकृतित झाली. लक्षावधी लोकांच्या जीवनात त्यामुळे उलथापालथ झाली. दक्षिण कोरियातल्या कंपन्यांच्या दिवाळखोरीचे प्रमाण एवढे वाढले की अपरिहार्य शेवट - सड्बेबाजीच्या विळख्यात

१९९७ च्या सुरुवातीला दर तीन महिन्यांत जवळपास ३५०० कंपन्यां या सरासरीवरून १९९८ च्या पहिल्या तिमाहीत ९५०० कंपन्या एवढे झाले.⁷⁷ इंडोनेशियाची अर्थव्यवस्था संपूर्ण कोसल्याच्या अवस्थेत जाऊन पोहोचली आणि १९९८ च्या मध्यावर जकार्ता स्टॉक एक्चेंजमधील २८२ कंपन्यांपैकी केवळ २२ कंपन्या तग़ धरून होत्या.⁷⁸ ह्या दिवाळखोरीचा परिणाम पूर्व आशियाई वित्तसंस्थांच्या ताळेबंदात प्रचंड प्रमाणात तूट येण्यात झाला आणि तेथील सरकाराना वित्तव्यवस्थेमध्ये निधी ओतावा लागला.⁷⁹ बन्याच वित्तसंस्थांचा कारभार बंद पडला. एकत्र्या थायलंडमधेच ५६ स्थानिक बँका आणि वित्तसंस्था IMF-च्या आदेशावरून बंद करण्यात आल्या.⁸⁰

यामुळे मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी वाढली. डेवीड मेकनेली या टोरँटो मधल्या यॉर्क विद्यापीठातील राज्यशास्त्राच्या प्राध्यापकांनी मंथली रिह्यु या न्यूर्कमधल्या प्रसिद्ध मासिकाच्या साठेंबर १९९८ च्या अंकात (पान नं. १, ६) म्हटले आहे:

“दररोज, दहा हजार दक्षिण कोरियन कामगारांना कामावरून कमी केले जाते, म्हणजे दर महिन्याला तीन लाख कामगारांना.... जुलै १९९७ पासून इंडोनेशियामध्ये ५० लाख कामगारांना कामावरून काढून टाकण्यात आले आहे. १९९८ च्या शेवटापर्यंत तेथील बेकारांची संख्या २ कोटींवर पोहोचेल. तोपर्यंत थायलंडमध्ये सुमारे ३० लाख बेकार असतील, दक्षिण कोरियामध्ये २० लाख, मलेशियामध्ये १० लाख आणि देशांतर करून आलेले १५ लाख कामगार बाहेर हाकलले जातील.”

इंडोनेशियात ह्या संकटाची सुरुवात होण्यापूर्वी बेकारीचे प्रमाण ५% होते. १९९८ अखेर इंडोनेशियात दोन कोटी लोक बेकार असतील किंवा इंडोनेशियातील एकूण कामगारांच्या एक पंचमांश पेक्षाही जास्त !⁸¹ १९९९ ते १९९५ या भरभराटीच्या काळात बेकारी जवळजवळ नसलेल्या दक्षिण कोरियामध्ये मे १९९९ मध्ये अधिकृत आकञ्चनप्रमाणे बेकारीचा दर ८% पर्यंत पोहोचला. यात जर निराश होऊन नोकरीचा शोध सोडून दिलेल्यांची गणना केली तर हे प्रमाण १०% वर पोहोचते.⁸²

नोक्या जाप्याबोरच लोकांच्या राहणीमानावर आघात झाला आहे. डेवीड मेकनेली यांच्या वर उल्लेखिलेल्या लेखात (पान नं. ६, ७) म्हटले आहे:

“गेल्या वर्षीच्या ऑगस्ट आणि डिसेंबरच्या दरम्यान दक्षिण कोरियाचे सरासरी उत्पन्न निम्म्याने घटले. इंडोनेशियात जे घडले त्यापुढे हे अगदीच फिके पडते, कारण इंडोनेशियात वार्षिक दर झोई उत्पन्न १२०० डॉलर्सवरून ३०० डॉलर्स इतके घसरले. सुराबाया या देशातल्या सगळ्यात मोठ्या औद्योगिक नगरीत किमान दैनंदिन रोजगार

वर्षपूर्वीच्या दोन डॉलर्सवरून कोसळून ३० सेन्ट्सपैक्षाही कमी झाला आणि हे सगळे घडत असतानाच IMF च्या आदेशांनुसार अन्नधान्य आणि इंधनावरची अनुदाने काढून टाकण्यात आल्यामुळे त्यांच्या किमती वाढवला लागल्या. वर्षअखेर पर्यंत दारिद्र्यरेखाली राहणाऱ्या लोकांची संख्या दुपटीने वाढून ती ५.८ कोटी होईल. हे सर्व इंडोनेशियातच घडतेय असे नाही. थायलंडमध्ये फेब्रुवारी १९९८ मध्ये तांदूळ आणि पिठाच्या किमती ४७% नी वाढल्या आणि गरिबांवर आपत्ती ओढवली. पूर्व आशियाई संकट हे केवळ व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या आकञ्चनमधील बदलांचे चिन्ह नसून तेथील गरिबी, बेकारी, कुपोषण आणि रोगराईच्या वाढत्या प्रमाणाचे भेसूर चिन्ह आहे. इंडोनेशियात मदतकार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांनी अशी माहिती दिली की, दुधाच्या तिप्पट वाढलेल्या किंमती परवडत नसल्यामुळे अनेक आया त्यांच्या बालकांना चहा पाजतात. कुपोषणाचे आणि शाळांमधील गळतीचे प्रमाण वाढत आहे. तरुण स्त्रियांना याचा जास्त फटका बसतोय कारण कारखाने आणि दुकाने बंद होत आहेत व मुलींना शाळेतून बाहेर पडावे लागत आहे. थायलंडमध्ये या संकटामुळे आणखी हजारो ग्रामीण कुटुंबांना बँकॉक मधल्या वेश्याव्यवसायासाठी त्यांच्या मुळी विकाव्या लागणार आहेत. काही तज्ज्ञांच्या अंदाजानुसार बँकॉकमध्ये सुमारे १० लाख तरुण मुली वेश्याव्यवसाय करतात...”

मोठ्या प्रमाणावर कारखाने बंद पडण्यामुळे व लोकांचे जीवनमान खचल्यामुळे इच्छित परिणाम साध्य झाला आहे: त्यायोगे पूर्व आशियाई देशांतल्या स्थानिक बाजारपेठा पार रोडावल्या, परिणामी, आयात कमी झाली आणि स्थानिक उत्पादक देशातल्या मंदीपासून सुटका करून घेण्यासाठी परकीय बाजारपेठेत शिरु लागल्यामुळे निर्यात वाढली. १९९५ मध्ये मेक्सिकोच्या बाबतीत घडल्याप्रमाणे, संकट्यास्त पूर्व आशियाई देशात कृत्रिमरित्या व्यापारात शिल्क दाखवण्यात IMF यशस्वी झाले. त्यामुळे अंतरराष्ट्रीय कर्जदारांची देणी त्यांना फेडता आली. दक्षिण कोरियामध्ये तीव्र मंदीमुळे १९९८ मध्ये आयात जवळजवळ ३६% नी घसरली. दुसऱ्या बाजूला ‘कठोर तपश्चर्येच्या’ उपायामुळे प्रत्यक्ष वेतन आणि कामगार खर्चात कपात करण्यात आली. ह्याच्या परिणामी, दक्षिण कोरियाची निर्यात खुपच स्पर्धात्मक बनली. सरकारने निर्यात करणाऱ्या कंपन्यांना विशेष पतपुरवठा उपलब्ध केला. परिणामी निर्यातीच्या आकारमानात ३०% वाढ झाली.⁸³ आणि म्हणूनच दक्षिण कोरियाच्या चालू खात्यातील तूट, जी १९९६ मध्ये २३ अब्ज डॉलर्स आणि १९९७ मध्ये ८.२ अब्ज डॉलर्स होती, तिचे आश्चर्यकारक रीतीने १९९८ मध्ये ४० अब्ज डॉलर्स शिलकीत रूपांतर झाले.⁸⁴ (प्रत्यक्षात, जरी निर्यात वस्तूंच्या आकारमानात वाढ झाली असली तरी दक्षिण कोरियाचे डॉलरमधील निर्यातीतले उत्पन्न घटले होते. कारण चलनाचे प्रचंड अवमूल्यन झाले होते. पण आयातीत प्रचंड घट झाल्यामुळे ही शिल्क निर्माण अपरिहार्य शेवट - सड्हेबाजीच्या विळव्यात)

झाली.⁸⁵) त्याचप्रमाणे, थायलंडमध्ये १९९६ मध्ये चालू खात्यातील तूट एकूण GDP च्या ८% होती, तिचे १९९८ मध्ये १४.३ अब्ज डॉलर्स एवढ्या शिलकीत रूपांतर झाले.⁸⁶

दुसरे धोरण : वाढत्या भांडवली आयातीसाठी परिस्थिती निर्माण करणे -----

पूर्व आशियाईदेशांनी आपली मालमत्ता परकीय गुंतवणूकदारांना विक्रीसाठी उपलब्ध करावयास लावणे - ह्या आपल्या दुसऱ्या अगदी उघड हेतूमध्ये देखील नाणेनिधी यशस्वी झाली. अगदी दक्षिण कोरियाला देखील अमेरिका आणि नाणेनिधी बरोबरच्या वाटाघाटीमध्ये माघार घ्यावी लागली आणि कोरियन बँका आणि कंपन्यांचा ताबा परकीय गुंतवणूकदारांकडे देण्यास मान्यता द्यावी लागली. आर्थिक संकटामुळे परकीय सत्तांपुढे मान तुकवावी लागेपर्यंत दक्षिण कोरियाने ही गोष्ट मोठ्या खंबीरपणे नाकारली होती.⁸⁷

परकीय गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीची अभूतपूर्व संधी बहाल केली गेली. पूर्व आशियाई उद्योगसमूह कर्जाच्या डॉगराखाली दबून गेल्यामुळे त्यांची मालमत्ता अगदी स्वस्तात उपलब्ध झाली. यावर कडी म्हणजे, स्थानिक चलनाचे प्रचंड अवमूल्यन झाल्यामुळे या मालमत्तेची डॉलर्समधील किंमत अधिकच आकर्षक ठरली. पुन्हा एकदा जागतिक संडेबाजांची संकटातून केवळ सुटकाच झाली नाही तर त्यांना उदाहरहस्ते देणगीदेखील मिळाली.

अशा रीतीने दक्षिण कोरियात १९९८ च्या मध्यावर शेअरबाजार ४०% नी कोसळला आणि चलनाचे डॉलरच्या तुलनेत निम्यायेक्षा जास्त अवमूल्यन झाले. परिणामी त्यांच्या मालमत्तेची किंमत डॉलरमध्ये तुलना केली असता, वर्षभरापूर्वी जेवढी होती त्याच्या दोन तृतीयांशाने कमी झाली. उदा. जगातल्या सर्वात मोठ्या मेमरी चिप्सचे उत्पादन करणाऱ्या 'सॅमसंग इलेक्ट्रॉनिक्स' या कंपनीच्या शेअर्सची एकूण किंमत (market capitalisation) २.४ अब्ज डॉलर्स इतकी कोसळली. त्यांच्या अनेक अत्याधुनिक कारखान्यांपैकी फक्त एक कारखाना उभारण्यासाठी एवढीच रक्कम खर्च झाली होती.⁸⁸ आणि म्हणूनच जामीन करारावर सह्या होताच, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, जगातिक संडेबाज अगदी पश्चात्य श्रीमंत व्यक्तिनी देखील स्वस्तात मालमत्ता मिळाण्यासाठी सौदे करायला सुरुवात केली. 'प्रॉक्टर अॅन्ड गॅम्बल' या कंपनीने 'संगयांग' (Ssangyong) पेपर कंपनी काबीज केली, 'कोका कोला'ने 'ओरीएंटल ब्युअरी कंपनी' चा शीतपेय व्यवसायच विकत घेतला. आणि अशी अनेक उदाहरणे आहेत.⁸⁹ जॉर्ज सोरोसने असे जाहीर केले की तो तज्ज्ञांची एक समिती सिओलला पाठवणार आहे. १ अब्ज डॉलर्स एवढी मोठी रोख गुंतवणूक शेअरबाजाराएवजी तिथल्या कंगाल कंपन्यांमध्ये करण्याबाबत अभ्यास करण्यासाठी.⁹⁰ मायकेल जॅक्सन या कलाकाराने एक स्कीडिंग रिसॉर्ट त्याच्या कर्जबाजारी मालकाकडून विकत घेण्यासाठी वाटाघाटी सुरु केल्या.⁹¹ नोव्हेंबर-डिसेंबर १९९७ ते १९९९ च्या पहिल्या तिमाही पर्यंत परकीय भांडवलाने ६०० दक्षिण कोरियन कंपन्यांचे समभाग खरेदी केले. यापैकी ७०% कंपन्या पूर्णपणे

परकीय मालकीच्या झाल्या. या कालावधीत दक्षिण कोरियात आलेल्या १०.८ अब्ज डॉलर्सच्या FDI पैकी, केवळ २०% रक्कम नवीन उद्योगांसाठी वापरली गेली तर उर्वरित रक्कम दक्षिण कोरियाचे उद्योगांधंदेताब्यात घेण्यातच खर्च झाली!⁹²

२००० सालाच्या शेवटी शेवटी, दक्षिण कोरियाच्या शक्तिशाली आणि स्वतंत्र अशा वाहन उद्योगांचा मोठ्या प्रमाणात ताबा पाश्चिमात्य कंपन्या घेणार आहेत. १ सप्टेंबर २००० ला, रेनॉल्ट या मोटारी बनवणाऱ्या फ्रॅंच कंपनीने सॅमसुंग मोटार कंपनी खरेदी केली. डेमलर क्राइसलर ह्या कंपनीने दक्षिण कोरियातील सर्वात मोठ्या हुंदाई या कार उत्पादक कंपनीचे ९.९% समभाग पटकावले होते आणि येण्याच्या तीन वर्षात अजून ५% समभाग विकत घेण्याचा पर्याय ठेवला होता. ह्या व्यतिरिक्त हुंदाईचे ४.६% शेअर्स मित्सुबीशी या जपानी कंपनीकडे आहेत, ज्यात डेमलर क्रायसलरचा ३४% वाटा आहे. त्यामुळे डेमलर क्रायसलर हा जर्मन-अमेरिकन समूह हुंदाईचा सगळ्यांत मोठा भागधारक बनला. अगदी हुंदाई समूहाचे संस्थापक असलेल्या चुंग जु-युंग या कुटुंबापेक्षाही मोठा, कारण या कुटुंबाकडे कंपनीचे ११.८% शेअर्स आहेत. देवू मोटार कंपनी देखील विकायला काढली आहे फोर्डमोटर्स बरोबर त्यांचा विकिंग सौदाही जवळपास पक्का झाला होता. पण फोर्डने अगदी शेवटच्या क्षणी आपला प्रस्ताव मागे घेतला. त्यामुळे जनरल मोटर्स, डेमलर क्रायसलर व फियाट यांच्यामध्ये देवू विकत घेण्यासाठी स्पर्धा सुरु आहे.⁹³

ह्याच प्रकरांची बहुतेक सगळ्या पूर्व अशियाई देशांमध्ये पुनरावृत्ती झाली. सोलोमन स्मिथ बार्ने या अग्रण्य अमेरिकन गुंतवणूक कंपनीच्या अंदाजानुसार १९९८ च्या पहिल्या व दुसऱ्या तिमाहीत पूर्व आशियात परदेशी कंपन्यांनी अनुक्रमे ४.०५ व १०.७ अब्ज डॉलर्स किमतीची मालमत्ता ताब्यात घेतली.⁹⁴

अधिकाधिक डॉलर्स कमावण्याच्या नादात आणि त्याद्वारे आपली अर्थव्यवस्था जिवंत ठेवण्याच्या प्रयत्नात एकेकाळ्येहे 'वाघ' आपल्या जमिनी, जंगले सुद्धा लोभी परकीय भांडवलांदारांना विकण्यास तयार झाले आहेत. IMF ने इंडोनेशिआत केलेल्या जामीन करारामध्ये हे खास नमूद केले आहे की पाम तेल व लाकूड लागवडीमध्ये FDI ला परवानगी दिली जाईल.⁹⁵ म्हणजे आता इंडोनेशियाच्या विषुववृत्तीय जंगलांचा पारच नाश होईल. या द्वीपसमूहांमध्ये जगातील १०% विषुववृत्तीय जंगले आहेत. यापैकी बरीची जंगले सध्या देखील व्यावसायिक लाकूड कंपन्यांच्या ताब्यात आहेत. ह्या कंपन्यांत्यांच्या धंद्याचा भाग म्हणून नियमितपणे जंगलाना आगी लावतात. १९९७ मध्ये या लुटारूनी जवळपास २० लक्ष हेक्टर इतक्या जंगलांना आगी लावल्या. याचे जागतिक पर्यावरणावर व या भागातील लोकांच्या आरोग्यावर अत्यंत घातक परिणाम झाले

आहेत.⁹⁶ ३ मे, २००० च्या टाईम्स ऑफ इंडिया मध्ये छापलेली बातमी अगदी मती गुंग करते :

-- तुमच्या मालकीच्या निर्जन बेटावर विषुववृत्तीय सूर्याची मजा लुटा. इंडोनेशिया लवकर्च तिची वस्ती नसलेली दहा हजार बेटे भाडे कराराने देणार आहे आणि त्यायोगे अत्यावश्यक असे रोख चलन उभे करून आपली अर्थव्यवस्था सुधारणार आहे.

सागरी संशोधन मंत्री (Maritime exploration minister) सरवोनो कुसुमात्मजा यांनी म्हटले की विस्तृत द्वीपसमूहातल्या निर्जन बेटांचा, नफा मिळवण्यासाठी कसा उपयोग करता येईल याची शक्यता आजमावून पाहत आहे.....

“या बेटांचा उपयोग चैनीचे विश्रांतिस्थान म्हणून वा इतर कुरत्याही कारणांसाठी केला जाईल..”

असेत्यांनी बातमीदारांना सांगितले. --

तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये सत्ताधारी वर्ग देशहिताची ज्या रीतीने फसवणूक करत आहेत, तेही केवळ मूठभर डॉलर्ससाठी. हे सर्व मन विषणु करणारे आहे.

IMF च्या हस्तक्षेपानंतर, वाढत्या FDI आयातीच्या बरोबरीने FPI देखील या भागात परत येण्यास सुरुवात झाली. IMF ची एक अट ‘संघेबाज भांडवलासाठी अर्थव्यवस्था खुली करणे’ ही देखील होती.⁹⁷ उदा. IMF च्या कार्यकारी मंडळाने मे १९९८ मध्ये एक अनुमान केले की दक्षिण कोरियाने आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्याच्या दिशेने चांगलीच प्रगती केली आहे व त्याचे एक महत्वाचे कारण FPI ची आवक हे आहे.⁹⁸

‘पुनरुत्थानांचा’ दिंडोरा

भांडवलाची आयात आणि त्याबरोबर मंदीमुळे झालेली चालू खात्यातील शिल्क ह्यामुळे परकीय चलनसाठा पुन्हा एकदा चांगलाच वाढला. मे १९९९ च्या सुरुवातीला दक्षिण कोरियाचा, वापरण्यायोग्य परकीय चलनसाठा ५६ अब्ज डॉलर्स झाला. म्हणजे १९९८ च्या भीषण आर्थिक संकटाचे पुढच्याच वर्षी २ ते ४ % विकास दरात रुपांतर झाले होते.⁹⁹ तर थायलंड मध्ये, १९९८ मधील GDP मध्ये झालेल्या ८% घसरणीनंतर १९९९ मध्ये १% एवढी माफक वाढ अपेक्षित होती.¹⁰⁰

अमेरिका, आंतरराष्ट्रीय वित संस्था आणि त्यांचे प्रचारक व्यावसायिक प्रसारमाध्यमे आता असा घोष करू लागली की, पूर्व आशियामध्ये बन्याच काळाच्या प्रतीक्षेनंतर अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुत्थानाची सुचिन्हे दिसूलगली आहेत. परकीय गुंतवणूकदारांचे परत येणे, परकीय चलनाचा

पुरेसा साठा आणि पुन्हा वाढूलगलेला विकासाचा दर हे मुद्दे पूर्व आशियातले संकट संपूष्ट आले आहे असे जाहीर करायला त्यांच्यासाठी पुरेसे होते. IMF चे व्यवस्थापकीय संचालक मिशेल कॅमदेसूयांनी जाहीर केले की, हे देश “आता किंवा लवकर्च सुदृढतेच्या मार्गावर परतील.”¹⁰¹ २२ जुलै १९९९ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या दक्षिण कोरियन अर्थव्यवस्थेच्या द्वैवार्षिक सर्वेक्षणामध्ये OECD नेही अशाच स्वरूपाच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत.¹⁰²

पण लोकांचे काय? परकीय गुंतवणूकदारांच्या परत येण्यामुळे जनतेच्या गोलेल्या नोक्या परत मिळाल्या आहेत का? वाढलेल्या विकासदरामुळे त्यांचे खालावलेले राहणीमान पुन्हा सुधारले आहे का? या वेळची वृद्धी पर्यावरणाला अनुकूल असेल का? परंतु, साप्राज्यवादी जागतिकीकरणाच्या या युगात मेक्सिकोच्या १९९६ च्या पुनरुत्थानाबाबत आपण पाहिलेच आहे की असले सर्व प्रश्न गैरलागू असतात. ‘पुनरुत्थान’, ‘विकास’, ‘प्रगती’ या सर्वांचे सामान्यांच्या जीवनाशी काही देणेयेणे नसते. म्हणजेच गरिबी, भूक, बेराजेगारी, रोगराई कमी करणे अथवा नाहीशी करणे याच्याशी त्यांचा काहीही संबंध नसतो. एखादा देश गुंतवणूकीसाठी योग्य आहे किंवा नाही हेच फक्त महत्वाचे. तो जर तसा असेल तर भांडवल परत एकदा नफा कमावण्याचे मार्ग शोधूलगते. भांडवलदारांसाठी हेच तर सगळ्यांत महत्वाचे असते. ‘पुनरुत्थान’, ‘विकास’ वरैसैचा सामान्य जनतेवर काय परिणाम होतो याच्याशी त्यांना काहीही कर्तव्य नाही.

पुन्हा एकदा आर्थिक भोवन्यात

भांडवलशाहीच्या दुर्दूवाने, साप्राज्यवादी जागतिकीकरणाच्या अंगभूत अंतर्गिरोधांमुळे या ‘पुनरुत्थान’ च्या मार्गात अनिवार्य अज्ञथळे येत राहतात आणि मग फार काळ ‘विकास’ सुरुराहू शकत नाही.

- पूर्व आशियाई देशांच्या चालू खात्यातील शिल्क दोन कारणामुळे फार काळ टिकून राहू शकत नाही. एक म्हणजे ही शिल्क आयातीमधील प्रचंड घसरणीमुळे होते. जशी वृद्धी होईल तशी आयातही परत वाढेल. तसेच निर्यातीतील भरभाटही टिकून राहू शकत नाही. कारण जागतिक अर्थव्यवस्थाच विकासदराच्या घसरणुंडीमुळे संकटग्रस्त झाली आहे. त्यामुळे, चालू खात्यात तूट यायला फार काळ थांबावे लागणार नाही. दुसरे म्हणजे मौल्यवान देशी मालमत्ता परकीय गुंतवणूकदारांना विकल्यामुळे FDI च्या आवकीत तात्पुरती वाढ झाली असली तरी नफाच्या वालाभांशाच्या रूपात त्याची जावकयेत्या काही वर्षात अधिक जोमाने सुरु होईल. म्हणूनच आज ना उद्या – खरे तर लवकर्च – या देशातील चालू खात्याच्या शिल्कीचे रूपांतर पुन्हा एकदा तुटीत होणार आहे.

- कोणत्याही परिस्थितीत FDI च्या प्रत्येक ओघाचा परिणाम अतिउत्पादनातच होतो, आणि म्हणूनच त्याचा शेवटही होतो. याउपर, IMF च्या अटीमुळे लोकांच्या राहणीमानात प्रचंड

अपरिहार्य शेवट - संघेबाजीच्या विळव्यात

घसरण झाली आहे. त्यामुळे पूर्व आशियातील बाजारपेठा, आवृत्तन पावल्या आहेत. परिणामी, हा अर्थव्यवस्थांमध्ये FDI ला सामावून घेण्याची क्षमता कमी झाली आहे. म्हणून या देशांच्या BoP ची वाढती तूट भरून काढण्यासाठी परकीय गुंतवणुकीचा प्रवाह अपुरा पडू लागेल.

- त्यामुळे या देशांच्या अर्थव्यवस्था सट्टेबाज भांडवलावर अधिकाधिक अवलंबून राहूलगतील. परंतु सट्टेबाज भांडवलाचे व्यवस्थापक कोणी साधुसंत नव्हेत, ते देखील नफा परत घेऊन जातातच. जसजसा नफ्याचा बाह्यप्रवाह वाढत जाईल, तसतशी या अर्थव्यवस्थांची तब्येत अधिक नाजुक होत जाईल. पण मग, आपण वर चर्चा केल्याप्रमाणे १९९७ मध्यल्या या भागाच्या वित्तीय पतनाला हीच परिस्थिती कारणीभूत होती. एखादी छोटीशी ठिणगी देखील मोठ्या प्रमाणात भांडवलाच्या पलायनाला कारणीभूत ठरेल आणि अर्थव्यवस्था पुन्हा एकदा कोलमङ्गून पडतील.

दक्षिण कोरिया व इतर पूर्व आशियाई देशांच्या सुधारणेच्या 'यशस्वी पुनरुत्थाना' ची हीच वस्तुस्थिती आहे। १९९४ च्या पतनानंतर मेक्सिकोमध्ये केवळ दोन वर्षात झालेल्या 'आदर्शवत' पुनरुत्थानां प्रमाणेच पूर्व आशियाई देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे सावरणे हेही पूर्णतः भ्रामक आहे. खरंतर, संकट अधिकंगंभीर झाले आहे. कारण या देशांची मालमत्ता साम्राज्यवादांना विकल्यामुळे हे 'पुनरुत्थान' शक्य झाले. पण ह्या मालमतेच्या अशा विक्रीमुळे नफ्याची जावक वाढगार आहे. याचाच अर्थ असा की हे देश साम्राज्यवादी भांडवलाच्या आयातीवर अधिकच अवलंबून राहणार आहेत! याला 'पुनरुत्थान' म्हणणे म्हणजे नशेबाजाला अजून मादक पदार्थाचे व्यसन लावून तो 'नॉर्मल' झाला आहे असे जाहीर करण्यासारखेच आहे.

पूर्व आशियातल्या संकटाची वर्चा थांबवण्यापूर्वी आणखी एक गोष्ट मांडणे आवश्यक आहे.

भांडवली जगातील जनसंपर्क उद्योगाची 'लोकांच्या मनामध्ये भांडवलशाहीची यशोगाथा ठसवण्याची ताकद' खरोखर विलक्षण आहे की नाही! पूर्व आशियाई वित्तीय पतनाचीच गोष्ट घ्या. सारी वस्तुस्थिती उलट असूनही ते जगभरातील लोकांना पटवून देऊ शकतात की पूर्व आशियाची घसरण ही अपुर्या जागतिकीकरणामुळे झाली व नंतरचे त्यांचे सावरणे IMF च्या देखरेखीखाली झालेल्या जागतिकीकरणाचा परिणाम आहे.

ताजाकलम

हालेच पूर्णकर्त असतानाच डॅडश बँकसमूहाचे मुख्य अर्थतज्ज्ञ नॉर्मल बॉल्टर यांचे निवेदन ११ ऑगस्ट २००० च्या इकॉनॉमिकटाइम्समध्ये प्रसिद्ध झाले:

"(आशियाई) विभागातील चलने आणखी कमवृत्त होत आहेत आणि सट्टेबाजांना एका नव्याशिक्रीचा वासलगाला आहे. आशियाईचलन संवर्तीची पुनरावृती होण्याचा धोका आहे..."¹⁰²

पूर्व आशियाच्या तथाकथित 'पुनरुत्थान' बद्दल आम्ही वर जे विश्लेषण केले आहे त्याला ह्या निवेदनामुळे पुरीच मिळतेकी, हे पुनरुत्थान म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून प्रसारमाध्यमांनी पसरवलेल्या भाकडक्या आहेत.

क) जागतिक संकट अधिक गंभीर होऊन देखील, जागतिकीकरण सुरुच आहे

विकसित भांडवली देशात उपयुक्त अशा उत्पादक गुंतवणुकीकडे वळण्याएवजी भांडवल सट्टेबाजीकडे वळते आहे कारण उत्पादक क्षेत्राला स्थायी मंदीने ग्रासले आहे. त्यांच्या एकूण उत्पादन क्षमतेच्या एक तृतीयांश क्षमता पडून आहे. बाजारपेठेच्या गरजेपेक्षा आधीच जास्त उत्पादन क्षमता असलेल्या कारखाने आणि खार्णीमध्ये भांडवलदार अर्थातच नवीन गुंतवणूक करणार नाहीत. स्पर्धेचा दबाव आणि नफ्याची हाव यामुळे भांडवलदार सतत त्यांचे भांडवल गुंतवण्यासाठी नवीन मार्गाच्या शोधात असतात - आणि म्हणूनच त्यांनी आपला पैसा वित्तीय साधनांमध्ये गुंतवायला सुरुवात केली. यामुळे अमेरिकेतल्या आणि इतर पाश्चिमात्य देशांमधल्या वित्तीय विस्फोटाचा उगम झाला.

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला तिसऱ्या जगातले इतर देश BoP च्या समस्येत खोलवर रुत गेले. त्यांच्या अर्थव्यवस्थांची दिवाळखोरी टाळण्यासाठी त्यांना कोणत्याही प्रकारच्या परकीय भांडवल प्रवाहाची गरज भासूलगाली. म्हणूनच FDI बरोबरच FPI किंवा सट्टेबाज भांडवल त्यांच्या अर्थव्यवस्थांकडे केवळ येऊलगाले आणि वित्तीय विस्फोटाचे जागतिकीकरण झाले.

अशा रीतीने संपूर्ण जग सट्टेबाजीचा एक मोठा फुगा बनला आहे. ही गोष्ट दुसऱ्या तिसऱ्या कोणी नव्हेतर मिल्टन फ्राईडमन यांनीच मान्य केली आहे. फ्राईडमन हे भांडवली अर्थतज्ज्ञांमधले गेल्या तीन दशकांतले बहुधा सर्वात मान्यवर असे व्यक्तिमत्त्व आहे. ते म्हणतात :

"मला असे वाटते की आजच्या बाजारपेठेत निर्माण झालेला बुडबुडा १९२९ च्या बुडबुड्यापेक्षा ही मोठा आहे."¹⁰³

फुगा फुटायला केवळ एका टाचणीचे निमित्त पुरेसे असते! मग ते निमित्त एखाद्या व्यापाच्याने लावलेल्या चुकीच्या पैजांमुळे कोसळलेल्या बेरींग बँकेचे असो, वा अब्जावधी डॉलर्स अचानक बाहेर गेल्यामुळे झालेल्या पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्थांचे कोसळणे असो; जागतिक वित्तीय बाजाराच्या वाढत्या एकीकरणामुळे जगाच्या कानाकोपन्यातील अशा कोणत्याही पतनाने जागतिक वित्तीय

व्यवस्थेच्या स्थैर्याला धोका पोहचवला आहे.

दुसऱ्या बाजूला स्थायी मंदीशी सामना करण्यासाठी जगभर पसरलेला सट्टेबाजीचा विस्फोट महत्त्वाचा ठरला आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांच्या वित्तीय विस्फोटामुळे स्थायी मंदी अजून गंभीर होण्यापासून रोखायला मदत झाली आहे हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. १९९० च्या दशकात, तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये आलेल्या वित्तीय विस्फोटाच्या विस्तारामुळे पाश्चिमात्य कंपन्या, बँका आणि सट्टेबाजांनी तिसऱ्या जगातील देशांमधून असामान्य नफा कमावला आहे. किंवडुना असेही म्हणता येईल की, गेल्या दोन दशकांत पाश्चात्य देशांच्या अर्थव्यवस्थांची जी काही वृद्धी झाली ती पुष्कळशा प्रमाणात वित्तीय विस्फोटामुळे झाली आहे. (ह्या व्यतिरिक्त फक्त लक्ष्यावर झालेल्या खर्चाच्या अभूतपूर्व वाढीमुळे ह्या विकासाला हातभार लगला आहे.)¹⁰⁴

परिणामी, अमेरिका, इतर साम्राज्यवादी शक्ती आणि त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या वित्तीय संस्था जगाला परत परत वेढून टाकणाऱ्या या स्फोटक भांडवलाच्या प्रवाहावर कोणत्याही प्रकारचे निर्बंध घालण्यास मुळीच तयार नाहीत. त्याउलट गेल्या अनेक वर्षांपासून या शक्ती भांडवलाच्या जगभरातल्या हालचाली मुक्त करण्यासाठी दबाव आणत आहेत!

१) सट्टेबाजीचा फुगा मोठा होण्याच्या तयारीत

सप्टेंबर १९९७ मध्ये पूर्व आशियाई संकट अगदी ऐन भरात असताना सट्टेबाज भांडवल प्रवाह अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था खिळायिल्या करून टाकत होते. याला १९३०-३७ नंतरचे भांडवली व्यवस्थेला ग्रासून टाकणारे सर्वात मोठे संकट असे म्हटले जाते. त्याच वेळी IMF च्या अंतरीम समितीने तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था, भांडवली प्रवाहाला पूर्णपणे खुल्या करण्यात याव्यात म्हणून दबाव आणण्यासाठी, IMF ची अधिकारकक्षा वाढवणारे निवेदन जारी केले. दुसऱ्या शब्दांत त्यांच्यावर भांडवली खात्यात परिवर्तनीयता स्वीकारण्याची सक्ती करण्याचे अधिकार IMF ने मिळवले.¹⁰⁵ त्यानंतर एप्रिल १९९८ मध्ये ह्या समितीने IMF च्या कराराच्या कलमांमध्ये दुरुस्त्या करण्याचा औपचारिक निर्णय घेतला. भांडवलाच्या प्रवाहाचे उदारीकरण करणे हे IMF चे एक उद्दिष्ट बनवणे आणि आवश्यकता असल्यास IMF च्या अधिकारांचा विस्तार करणे हा ह्यामागील उद्देश होता. याचाच अर्थ, IMF ला आता सदस्य देशांवर अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण करण्यासाठी दबाव आणण्याचा अधिकार देणे. आजपर्यंत IMF ला हा अधिकार नव्हता. जर एखाद्या देशाच्या भांडवली खात्यात परिवर्तनीयता आणण्याच्या दिशेने होण्याच्या प्रगतीवर IMF समाधानी नसेल तर संकटकाळात दिला जाणारा मदतनिधी ती रोखून धरू शकते.¹⁰⁷

म्हणूनच जागतिक सट्टेबाजीचा फुगा मोठामोठाच होत जाणार आहे!

२) रशियातील संकट: जागतिक अर्थव्यवस्था संकटाच्या उंबरक्यावर

जुलै - ॲगस्ट १९९८ मधील रशियन अर्थव्यवस्थेवरील सट्टेबाजीच्या आक्रमणाच्या वेळी हा फुगा जवळपास फुटलाच होता.

रशियातील संकट बन्याच काळापासून आकार घेत होते. अनेक वर्षांच्या पुनर्रचनेनंतर व विशेष आर्थिक साहाय्याच्या मालिकेनंतर, १९९८ च्या जुलैमध्ये रशियाची अर्थव्यवस्था पुन्हा एकदा कोसळली. आर्थिक पतनापासून वाचवण्यासाठी IMF ने रशियाला २२.६ अब्ज डॉलर्स एवढा जामीन निधी मंजूर केला. तरी देखील जागतिक सट्टेबाजांचे मन वळवण्यासाठी हा निधी अपुराच पडला. आणि त्यांनी रशियातून भांडवल काढून घेण्याचा सपाटा चालूच ठेवला. ॲगस्टच्या सुरुवातीला व्याजाचा दर १५०% पेक्षा अधिक इतक्या नव्या उंचीला पोहोचला. पण तरीही, परकीय गुंवतणूकदारांना त्यांचा पैसा रशियात ठेवण्यात अजिबात रस उरला नव्हता. अशा परिस्थितीत रशियन सरकारने तिच्या पाश्चात्य साथीदारांकडे आणखी एका मदतनिधीची मागणी केली.

IMF आणि पाश्चात्य सरकारांनी याची तयारी केली नव्हती आणि त्यांनी या अचानक आलेल्या संकटात हात वर केले. रशियाच्या मदतीसाठी येण्यास त्यांनी असमर्थता दर्शविली. ह्याच्या काही महिने अगोदरच त्यांनी पूर्व आशियात १०० अब्ज डॉलर्सपैक्षा अधिक निधी ओतला होता. शिवाय रशियालाही दोन महिने अगोदरच मदतनिधी दिला होता. त्यातच परत अत्यंत कमी मुदतीत पुन्हा एकदा एवढा मोठा निधी जमवणे त्यांना शक्यच झाले नाही. आपला आपण मार्ग काढणे रशियाला भागच होते.

१७ ॲगस्ट १९९८ रोजी रशियन सरकारने स्वतःच्या खाजगी बँकांचे पतन वाचवण्यासाठी, खाजगी परकीय कर्जाची परतफेड ९० दिवसांनी पुढे ढकलत्याची घोषणा केली. रशियन भांडवलदारांच्या जोखमीच्या उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी या बँका कमी मुदतीच्या परकीय कर्जावर मोळ्या प्रमाणात अवलंबून होत्या. त्याशिवाय अल्पमुदतीच्या रुबल मधील कर्जाचे रुपांतर दीर्घमुदतीच्या कर्जात करण्याचा एकतर्फी निर्णय सरकारने जाहीर केला. त्यापैकी सुमारे १७ अब्ज डॉलर्स एवढ्या मूल्याची परकीय गुंवतणूकदारांनी दिलेली कर्जे होती. सरकारने जाहीर केलेल्या नव्या अटीमुळे गुंवणुकीच्या मूळ किंमतीपैकी बराचसा हिस्सा त्यांना गमवावा लागणार होता.¹⁰⁸

परकीय गुंवतणूकदार व धनकांनी दिलेल्या कर्जाची परतफेड करण्यात कसूर करणे असा याचा अर्थ झाला. त्यामुळे जागतिक आर्थिक व्यवस्थेची दातियिळीच बसली. जगातल्या अनेक मोठमोठ्या वित्तसंस्थांना रशियातल्या व्यवसायात प्रचंड तोटा सहन करावा लागला. ह्यामध्ये सीटीकॉर्प, बँकर्स ट्रस्ट, मॉर्गन स्टेनले, डिन वीटर, वर्कलेज ॲन्ड सॉलोमन, ड्रेजनर आणि डॉइश बँका ह्या काहीचा समावेश होता.¹⁰⁹ जगभरातल्या वित्तीय बाजारपेठांच्या पातळीत तीव्र

अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळव्यात

घसरण झाली. ३१ ऑगस्ट ला डाऊ जोन्सचा निर्देशांक ५५४ अंशांनी घसरला. ही न्यूयॉर्क स्टॉकएस्चॅंजच्या इतिहासातील दुसरी सर्वात मोठी घसरण होती. केवळ काही आठव्यांच्या कालावधीत (जुलैच्या मध्यावर जेव्हा डाऊच्या निर्देशांकने उच्चतम सीमागाठली होती तेव्हापासून) अमेरिकन शेअरबाजारातील २३०० अंज डॉलर्सचा 'कागदी नफा' हवेत विरुद्ध गेला.¹¹⁰

जगभरातील शेअर बाजारातील नाट्यपूर्ण घसरण्युंडीनंतर, भांडवली जगातल्या घाबरलेल्या नेत्यांनी अत्यंत बेंचैन होउन 'वित्तीय बाजारपेठेला काबूत ठेवण्याची' आवश्यकता असल्याचे नमूद केले. ब्रिटनचे पंतप्रधान टोनी ब्लेअर यांनी 'ब्रेटन वूडस संस्थां' ची (IMF-WB) संपूर्ण फेस्ऱ्चना करण्याची मागणी केली. कारण त्यांच्या मते 'सध्या अस्तित्वात असलेल्या व्यवस्थेने आपल्याला खूप चांगली सेवा दिलेली नाही....';¹¹¹ तर संडेबाज जॉर्ज सोरोस ह्यांचे म्हणणे रॉयटर या वृत्तसंस्थेने उद्धृत केले: 'वित्तीय बाजारपेठा स्वभावतःच अस्थिर असतात, त्यामुळे समाजाला प्रचंड हानी पोहोचू शकते.'¹¹²

३) जागतिक संकटावर जी-७ चा उपाय

पाश्चिमात्य भांडवली देशांमध्ये वित्तीय विस्फोटाला सुरुवात होउन दोन दशकांपेक्षा अधिक काळ लोटला आहे आणि त्याचे जागतिकीकरण झाल्यालाही आता किमान एकदशकतरी लोटले आहे. असंख्य वेळा - किमान जेव्हा जेव्हा संकट निर्माण होते तेव्हा - अधिकारी आणि सत्ताधारी वर्गाच्या बुद्धिजीवींनी वित्तीय विस्फोटाच्या राक्षसी अतिरेकाबद्दल शोक व्यक्त केला आहे. तरीही त्यावर कोणतेच उपाय योजले गेले नाहीत किंवा नियंत्रण ठेवण्यासाठी गंभीरपणे काही सुचवण्यात देखील आलेले नाही. त्याच्या अगदी उलट, प्रत्येक वेळी जेव्हा आपत्ती ओढवते, तेव्हा हेच अधिकारी आग विझ्ववण्यासाठी खूप धावपळ करतात, आणि त्या भानगडीत आग भडकेल असे स्फोटक पदार्थ आजूबाजूला पसरवतात. त्याचे साधे कारण म्हणजे जर हा वित्तीय विस्फोट खरंच नियंत्रणार्थाली आणला तर संपूर्ण अर्थव्यवस्था खोल गर्तेत जाईल. (दिवाळ्यवेळीची मालिका सुरु होऊन देता विस्फोट काबूत आणता येईल असे मानले तरीही हे स्पष्ट आहे.) यालाच 'धरलेतर चावते, सोडले तर पळते' असे म्हणतात!

आपण मेक्सिको आणि पूर्व आशियाई देशांच्या समस्यांबाबत हेच घडताना पाहिले आहे. IMF ने लादलेल्या उपायांमुळे नजीकच्या भविष्यात ह्याहून भेसूर विघ्यंसाची परिस्थिती तयार केली आहे.

रशियन अर्थव्यवस्था कोसळल्यानंतर पुन्हा एकदा पहिले पाढे पंचावन्न - तेच 'उपाय' करण्यात आले. ऑक्टोबर १९९८ अखेर जी-७ देशांचे वित्तमंत्री विश्वव्यापी आर्थिक विलयाचा संभाव्य धोका टाळण्यासाठी घाड्घाईने वॉशिंग्टन येथे जमले. जोरदार चर्चनंतर अध्यक्ष किलंटन

यांनी जी-७ देशांच्या वतीने जाहीर केले की IMF च्या देखरेखीखाली ९० अंज डॉलर्सच्या 'दक्षता निधी' ची उभारणी करण्यात येईल. ह्या निधीचा उपयोग 'वित्तीय उलथापालथीच्या रोगाची साथ एका देशांनुसार देशात पसरण्यापासून रोखण्यासाठी केला जाईल.' हा निधी उभारण्यामागील कथित हेतू 'मुळात निरोगी असलेल्या परंतु बळी जाण्याजोग्या देशांना' चलन आणि शेअर बाजारातील संडेबाजीपासून वाचवणे हा होता.¹¹³

प्रत्यक्षात जी-७ आणि IMF च्या उपायांनी नेमकी उलटीच कामगिरी केली. संडेबाजांना काबूत ठेवण्याऐवजी त्यांना त्यांचे जीवघेणे खेळ चालू ठेवण्यास प्रोत्साहनच मिळाले. संकटाला तोंड देप्यासाठी उभारलेल्या दक्षतानिधीतील अब्जावधी डॉलर्समुळे संडेबाजीतील जोखीम पुष्टक्ळच कमी झाली. एखाद्यावेळी चुकीचा अंदाज बांधून एखाद्या देशात गुंतवणूक केली आणि त्या देशाची अर्थव्यवस्था इशारा मिळण्याआधीच ढासळली, तरी तो देश रशियाप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांची कर्ज बुडवणार नाही, याची हमीच ह्या निधीमुळे मिळाली. IMF-ला आता पाश्चात्य सरकारे व वॉल स्ट्रीटवरच्या बँकर्सबरोबर बचावनिधीसाठी आवश्यक असलेली रक्कम उभारण्यासाठी तात्कालीक कामचलाऊ वाटाघार्टींची गरज उरली नाही. आता IMF पूर्वीपेक्षा अधिक कठोर अटी संकटग्रस्त देशावर अर्थातच लादेल. पण जामीन निधी तातडीने उपलब्ध असेल.

तेव्हा या निधीमुळे संडेबाजांना बाजाराच्या धक्कव्यापासून तर संरक्षणाची हमी मिळतेच, पण शिवाय या हमीसाठी निधी ज्या अटींवर त्या देशाला पतपुरवठा करेल त्यामुळे तो देश त्यांच्या तावडीत आणखीनच सापडेल. हा निधी IMF च्या नेहमीच्या दरापेक्षा ३% अधिक व्याज दराने कर्ज पुरवणार आहे. ह्याच्या परतफेडीचा कालावधी देखील नेहमीच्या ३ ते १० वर्ष कालावधी पेक्षा कमी म्हणजे एकते अडीच वर्ष करण्यात आला आहे.¹¹⁴ त्यामुळे कर्जदार देशाला परतफेडीचे हसे देप्यासाठी त्वरेने वाढणाऱ्या परकीय चलनाच्या आवकीवरच अवलंबून रहावे लागेल. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेवरील संडेबाजांची पकड आणखी घट्ट होते जाईल.

४) ब्राझीलमधील पतनावर या उपायांची अंमलबजावणी

जागतिक वित्तीय संकटावर जी-७ ने सुचवलेल्या उपायांची लगेच ब्राझीलमध्ये कसोटी लागली. ब्राझीलने १९८० च्या दशकात एकदा व १९९४-९५ मध्ये एकदा असे दोन वेळा IMF कडून डोस घेतले होते. जुलै १९९८ पासून संडेबाज भांडवल पुन्हा ब्राझीलमधून बाहेर जाऊ लागले होते. ऑक्टोबरमध्ये या भांडवलाच्या पलायनाचा झपाटा दिवसाला ४० कोटी डॉलर्स एवढा प्रचंड होता. १९९८ च्या जुलैमध्ये ७८ अंज डॉलर्स असलेला ब्राझीलचा परकीय चलन साठा सप्टेंबर १९९८ मध्ये ४८ अंज डॉलर्स एवढा खाली आला.¹¹⁵ जर हा जाणारा ओघ याच वेगाने

चालूराहता - आणि परकीय चलनसाठा जसजसा कमी होईल, तसतसा हा केग्ही वाढणारच - तर ब्राझीलचा परकीय चलनसाठा काही आठवड्यांतच संपुष्टात आला असता.

IMF-जी-७ योजना जाहीर झात्यानंतर दोन आठवड्यांतच म्हणजे १३ नोव्हेंबर १९९८ ला ब्राझीलने IMF बरोबर ४१.५ अब्ज डॉलर्सच्या मदत योजनेच्या वाटाघाटी केल्या.¹¹⁶

या कराराप्रमाणे ब्राझीलला अत्यंत कठोर काटकसर करणे भाग आहे. ब्राझीलने आपल्या अर्पिसंकल्पात २८ अब्ज डॉलर्स एवढी कपात करण्याचे मान्य केले. यामध्ये सरकारी नोकरांना मोळ्या प्रमाणात कामावरून कमी करणे, सामाजिक कार्यक्रम मोडीत काढणे, राज्यसरकारांना देण्यात येणाऱ्या निधीत कपात करणे, विक्रीकरात भरीव वाढ करणे अशा अनेकगोष्टींचा समावेश आहे. खाजगीकरणाचा वेग वाढवण्यास मान्यता दिली आहे. शासकीय टेलिफोन्स व वीजकंपन्यांसारख्या सार्वजनिक सेवा स्वस्त सौद्यामध्ये विकायच्या आहेत. नगरपालिकांच्या पाणीपुरवठा व मलनिःसारण व्यवस्थांचे देखील खाजगीकरण करायचे आहे. कराराच्या अटीमुळे निव्वळ रोजंदारीत मोळ्या प्रमाणात घट होणार आहे - अशा देशात की जिथे निम्म्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या आधीच द्रारिद्र्यरेषेखाली जगते. ब्राझीलमध्ये वाढत्या महागाईमुळे राहणीमान घसरू नये म्हणून पगार दर महिन्याला वाढवत असत. नोव्हेंबरच्या करारामध्ये या पगाराचा महागाईची संबंध तोडण्याचे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे.¹¹⁷

या करारामुळे आजवर तिसऱ्या जगात सर्वात वैविध्यपूर्ण गणल्या गेलेल्या ब्राझीलच्या देशी उद्योगांचा देखील विध्वंस होणार आहे. परकीय भांडवलाने स्थानिक बँकांच्या केलेल्या गळ्येपीमुळे कधीही पतपुरवठा रोखता येईल. या बरोबरच, चढते व्याजदर, खुली आयात, देशी मागाणीची झापाट्याने घट या साच्याच्या परिणामी देशी उत्पादकांवर योजनाबद्दरित्या दिवाळखोरी लादली जाईल. मग विदेशी भांडवलाच्या ताब्यात ते कवडीमोलाने जातील.¹¹⁸

अशा रीतीने एकीकडे ब्राझीलच्या अर्थव्यवस्थेला सड्हेबाज भांडवलाच्या अतिरेकाची किंमत चुकवायला भाग पाढून सड्हेबाज मात्र सहीसलामत सटकून गेले. योग्य वेळी मिळालेल्या जामीननिधीमुळे 'रिअल' (ब्राझीलचे चलन) च्या पतनामुळे त्यांचे जे नुकसान होणार होतेते कमी झाले. ब्राझीलची अर्थव्यवस्था जिंवत ठेवून या पैशामुळे अमेरिकेच्या ब्राझीलमधील हितसंबंधाना झळ पोहोचण्यापासून वाचवले.

- ब्राझीलला आपल्या प्रचंड परकीय कर्जाची परतफेड चालू ठेवता आली. या फेडीच्या नावाखाली झालेल्या प्रचंड लुटीचा अंदाज पुढील आकड्यांवरून येईल. एका बाजूला ब्राझीलचे परकीय कर्ज १९९४ अखेरच्या चौदा हजार कोटी डॉलर्स वरून वाढून मार्च १९९९ मध्ये सत्तावीस हजार कोटी डॉलर्स इतके झाले. त्याच कालावधीत ब्राझीलने त्यांच्या परकीय कर्जदारांना बारा हजार सहाशे कोटी डॉलर्सची परतफेड केली.¹¹⁹

- अमेरिकन कंपन्यांनी ब्राझीलमधील आपली निर्यात सुरुच ठेवली - अमेरिकेची २०% निर्यात ब्राझीलला केली जाते.
- ब्राझील हे हजारो अमेरिकन कंपन्यांचे माहेरघर आहे. त्यांना ब्राझीलमधले आपले उद्योग सुरु ठेवून नफा परत पाठवणेही शक्य झाले. ब्राझील हे त्यांच्या उलाढालींचे अत्यंत महत्त्वाच ठिकाण आहे. उदाहरणार्थ, कोकाकोलाच्या जगभारातील एकूण विक्रीपैकी १७%विक्री ब्राझीलमध्ये होते.¹²⁰

ब्राझीलने सुधारणा अगदी तंतोतंत राबवल्या. २३ ऑगस्ट १९९९ रोजी IMF ने तिथे झालेल्या प्रगतीबाबत समाधान व्यक्त करणारे निवेदन प्रसिद्ध केले.¹²¹ ब्राझीलची साधनसंपत्ती परकीय गुंतवणूकदारांना विकल्पामुळे त्यांनी ब्राझीलमध्ये १९९९ मध्ये विक्रीमी, ३० अब्ज डॉलर्स ओतले. एप्रिल २००० मध्ये ब्राझीलच्या मध्यवर्ती बँकेने जाहीर केले की IMF कडून घेतलेली सर्व तातडीची कर्ज मुदतीपूर्वीच परत केली जातील. ह्या प्रकारे ब्राझीलही मेक्सिकोच्या आदर्शचे अनुकरण करत होता. रॅयर्ट्सवरून याच बातमी सोबत घोषणा झाली की "या प्रदेशातील सर्वात मोळ्या अर्थव्यवस्थेवरील १९९९ चे चलन संकट आता संपले आहे."¹²² त्याच्या समर्थनार्थ त्यांनी सिटीबँकेचे साओपावले येथील प्रमुख अर्थतज्ज्ञ श्री कार्लेस कावाल ह्यांच्या म्हणप्याची पुष्टी जोडली: "(ही फेड) हे ब्राझीलची वित्तीय स्थिती पूर्वपदावर येण्याचेच लक्षण आहे."

ह्या सगळ्याचा अर्थ एवढाच की अज्ञावधी डॉलर्सची लूट करण्यासाठी परकीय गुंतवणूकदार पुन्हा ब्राझीलमध्ये परतले आहेत. परिणामी ब्राझीलच्या चालूखात्यातील लूटपुन्हा वाढू लागली आहे. नोव्हेंबर १९९९ च्या शेवटी ती २५.०३ अब्ज डॉलर्स एवढी प्रचंड होती.¹²³ अर्थव्यवस्था सावरली असे म्हणणे म्हणजे शुद्ध लगाडी आहे! त्यामुळे नजीकच्या भविष्यात यापेक्षाही विध्वंसक स्फोटाची पायाभरणी केली गेली आहे.

५) शेवटी

वित्तीय स्फोटाच्या जागतिकीकरणावर बंधने घालण्यास जागतिक भांडवलदार वर्ग तयारही नाही आणि समर्थ देखील नाही. त्यामुळे वित्तीय भांडवलाचे हिडीस सड्हेबाज स्वरूप असेच चालू राहणार आहे.

त्यामुळे तिसऱ्या जगातल्या आणखी अनेकदेशांमध्ये वित्तीय पतनामधून उद्भवणाऱ्या अरिषंचेचक्र सुरु होईल. आम्ही ह्याला 'अरिषंचे चक्र' असे म्हणतोय याचे कारण या जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीमध्ये ही प्रक्रिया पुनःपुन्हा घडते. एखाद्या तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्था पतनानंतर IMF-WB कळून पुन्हा कर्जेलाढून घेऊन संकटातून बाहेर येते तेव्हा सावरण्याच्या प्रक्रियेतच काही कालावधीनंतर तिथपुन्हा आर्थिक संकट येण्याचे निश्चित होते. दुसरे तिसरे कोणी नाही तर IMF चे व्यवस्थापकीय संचालक मिशेल कॅमदेसू यांनी ही गोष्ट अलीकडे क्षबूल केली आहे. ते म्हणतात:

अपरिहार्य शेवट - सड्हेबाजीच्या विळख्यात

“भांडवलीखातेखुलेकेल्यानंतर अनेकदेश सट्टेबाजी भांडवलाच्या तजाख्यात सापडू शकतात.”¹²⁴

वरील विश्लेषणाचा सरळ अर्थअसाहेतोकी भारतदेखील वितीय पतनाच्याच मार्गावर आहे. मग भारतीय स्ताधारी वर्गानिभारतीय अर्थव्यवस्था ‘आर्थिक महासत्ता’ बनत असल्याचे कितीही दावे केले तरी त्यात तथ्य नाही. वस्तुस्थिती काय दर्शवते ते आपण पाहूया.

ड) सट्टेबाज भांडवलाला भारतात आमंत्रण व त्याचे परिणाम

१) सट्टेबाज भांडवलाच्या आवकीवरील बंधने हटविणे

या प्रकरणाच्या सुरुवातीला नमूद केल्याप्रमाणे भारताच्या चालू खात्यातील तूट भरून काढण्यासाठी FDI अपुरी आहे. भारत सरकारही त्यामुळे सट्टेबाज भांडवलाच्या अर्थव्यवस्थेतील शिरकावरील सर्वबंधने दूर करत आहे. तसेच त्या भांडवलाच्या देशातील व्यवहारांवरीलही सर्व बंधने हल्लहल्लू शिथिल करत आहे.

गेल्या काही वर्षांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या परकीय गुंतवणूकदार संस्थांना (FIIs) भारतीय शेअरबाजारात व्यवहार करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. यामध्ये निवृत्तिवेतन निधी (फेन्शनफंड), गुंतवणूकट्रस्ट, मालमत्ता व्यवस्थापन कंपन्या अशांचा समावेश आहे. २५ जानेवारी २००० रोजी सरकारने एकपाऊल पुढीटाकलेव संस्थात्मकगुंतवणूकदार व व्यक्तिगतगुंतवणूकदार यांच्यातील शेअरबाजारात गुंतवणूक करण्याबाबत असलेला भेद दूर केला - प्रचंड मालमत्ता असलेल्या व्यक्तिगत गुंतवणूकदारांना भारतीय शेअरबाजारात थेटगुंतवणूक करण्याची परवानगी दिली. आजपर्यंत मोठा आवाका असणाऱ्या निधीनाच गुंतवणूक करण्याची परवानगी होती. या निर्णयामुळे आता कुविख्याती हेज फंडांना (hedge funds) - ज्यांची आपण आधी चर्चा केली आहे - देखील भारतात व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.¹²⁵

प्राथमिक आणि दुय्यम बाजारामध्ये व्यवहार होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यास FIIs ना परवानगी देण्यात आली आहे. यामध्ये समभाग (equity), कर्जरेखे, अधिपत्रे (warranty) याबोराबर भारतीय शेअरबाजारात निर्देश केलेल्या किंवा केल्या जाणाऱ्या सर्वांचा समावेश आहे. भारतीय शेअरबाजाराची व्यापी वाढवण्यासाठी व त्यायोगे परकीय सट्टेबाजांना आकर्षित करण्यासाठी, २ मार्च २००० रोजी, सरकारने आगाऊ रोखे व्यवहारावर गेल्या ३० वर्षांपासून असलेली बंदी उठवली. या निर्णयामुळे देशातील शेअरबाजारामध्ये सर्व प्रकारच्या अनुजात रोखे (derivatives) व्यवहारांना सुरुवात होऊ शकते.¹²⁶

भारतीय कंपन्यांमधील FIIs च्या गुंतवणूकीवरील कमाल मर्यादा गेल्या काही वर्षांमध्ये सतत वाढवली जात आहे. सुरुवातीच्या काळात प्राथमिक आणि दुय्यम बाजारामध्ये होणाऱ्या FIIs च्या

गुंतवणूकीवर मर्यादा होत्या. एखाद्या कंपनीच्या विक्रीस काढलेल्या आणि भरणा झालेल्या भांडवलामध्ये (issued & paid-up capital) FIIs च्या एकत्रित गुंतवणूकीची मर्यादा २४% होती. १९९७ मध्ये ही ३०% पर्यंत वाढवण्यात आली आणि २००० साली वित्तमंत्र्यांनी त्यांच्या अर्थसंकल्पीय भाषणात असे जाहीर केले की कंपनीच्या संचालक मंडळाच्या संमतीने आणि कंपनीच्या सर्वसाधारण सभेत मंजुरी मिळाल्यानंतर त्या कंपनीतील एकूण FIIs च्या गुंतवणूकीची मर्यादा त्यांच्या विक्रीस काढलेल्या व भरणा झालेल्या भांडवलाच्या ४०% पर्यंत वाढवता येईल.¹²⁷

या सगळ्यांवर कहर म्हणजे अर्थातच करसवलती. सट्टेबाज भांडवलाला व्यवहार करण्यासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्याऱ्या वरील उपायांबोरबरच, भारत सरकारने सट्टेबाजांना अव्याच्यासव्या करसवलती बहाल केल्या आहेत. दीर्घमुदतीच्या भांडवली लाभावरचा कर १०% इतका किरकोळ ठेवण्यात आला आहे (अल्पमुदतीवरील हाच कर ३०% आहे).¹²⁸ अशा कर आकारणीचा मतितार्थ अजबच आहे. जर तुम्ही उत्पादन क्षेत्रात असाल, सामाजिक दृष्ट्या उपयुक्त वस्तू आणि सेवांचे तुम्ही उत्पादन करीत असाल तर तुम्हाला ३० ते ३५% कर लागू होतो; पण जर तुम्ही सट्टेबाजी करत असाल तर तुम्हाला त्याच्या एक तुटीयांश देखील कर भरावा लागत नाही.

इतक्या सवलतीदेखील लहरी जागतिक सट्टेबाजांना आकर्षित करण्यास पुरेशा नव्हत्या, म्हणूनच की काय FIIs ना करच भरावा लागू नये म्हणून आधीच मिळमिळीत असलेल्या कर पद्धतींमध्ये सरकारने सोयिस्कर पळवाटा ठेवल्या आहेत! सरकारने करसवलतींचे नंदनवन समजाल्या जाणाऱ्या मॉरिशसबोर दुहेरी कर टाळण्यासाठी करार केला आहे. मॉरिशस मधल्या FIIs सह तिथल्या रहिवाशांना केवळ मॉरिशस कर कायद्यानुसार कर लागू करण्यात येईल. आणि मॉरिशसमध्ये अल्प आणि दीर्घमुदतीचे भांडवली लाभ करमुक आहेत.¹²⁹ याचा अर्थ असा की FIIs नी फक्त मॉरिशसच्या अधिकाऱ्यांकडून तेथील निवासी असल्याचे प्रमाणपत्र आणायचे आणि मग भारतातल्या उत्पन्नावरचे वर नमूद केलेले नाममात्र कर भरण्यापासून देखील त्यांची सुटका होईल.

FIIs ना इतक्या भन्नाट कर सवलती देण्याचे कारण उघडच आहे: आंतरराष्ट्रीय सट्टेबाज भांडवल अत्यंत प्रवाही आहे आणि परकीय चलनाच्या संकटात सापडलेले तिसऱ्या जगातील सर्व देश हे भांडवल आपापल्या अर्थव्यवस्थांकडे आकर्षित करण्यासाठी एकमेकांशी सतत स्पर्धा करत असतात. अशा जागतिक परिस्थितीमध्ये ह्या भांडवलाला भारतात आकर्षित करण्यासाठी एकच मार्ग उरतो - तो म्हणजे त्यांचे भारतातील उत्पन्न पूर्णपणे करमुक करणे.

मार्च २००० च्या अखेरीस एकूण ५०६ FIIs ची भारतात नोंदवणी झाली आहे आणि त्यांनी इथे एकूण ११.४ अब्ज डॉलर्सची किंवा साधारणत: पन्नास हजार कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली

अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळख्यात

आहे.¹³⁰ एकवीस हजार पाचशे कोटी डॉलर्सच्या एकूण भारतीय भांडवली बाजारमूल्यात (market capitalisation) जरी FIIs चा भाग केवळ ५% इतका असला तरी त्यांची भारतीय शेअरबाजारावर निर्णयिक पकड येऊ लागली आहे. मुंबई शेअर बाजाराचे माजी कार्यकारी संचालक एम.आर माया यांच्याबरोबर द हिंदू या वृतपत्राने केलेल्या चर्चेत त्यांनी या घडामोडींच्या मागची कारणे विशद केली:

“खरेदी-विक्रीच्या पूर्ण होणाऱ्या एकूण व्यवहारांपैकी ५०% व्यवहार FIIs चे आहेत... केवळ एका समूहाच्या एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहारांमुळे त्यांना बाजारावर प्रभाव टाकण्यासाठी बळ मिळते. त्याचबरोबर भारतीय वित्तसंस्था आणि म्युचुअल फंडाप्रमाणे त्यांचे व्यवहार दीर्घमुदतीचे नसून अल्पमुदतीचे असतात.”¹³¹

FIIs चे भांडवल हे भारत सरकार मनधरणी करत असलेल्या अनेक प्रकारच्या सट्टेबाज भांडवलापैकी केवळ एक प्रकार आहे. खरं तर सरकारला कोणत्याही प्रकारच्या परकीय गुंतवणुकीबाबत कसलीही हरकत नाहीये. फक्त एवढेच पाहिले जातेय की त्यामुळे देशाच्या परकीय चलनसाठ्यात भर पडलीय ना. ह्याबाबत रिझर्व्ह बँकेच्या गवर्नरच्या तोळचेच बोल आम्ही उद्धृत करत आहेत:

“जगभरातल्या उद्योग समूहांना आणि व्यक्तींना गुंतवणूक करण्यासाठी भारत हे एक सुरक्षित नंदनवन होऊ शकते. आमच्या बँकेत असलेली १७ अब्ज डॉलर्सची गंगाजळी या विश्वासाची साक्ष आहे. आम्ही अशा ठेवीच्या संधींचा विस्तार करू शकतो. कदाचित हे करण्यामुळे आम्हाला बोनसच मिळेल. आयकर अधिकाऱ्यांची तयारी असल्यास स्वित्तर्लंड, हाँगकाँग, नेपाळ व चॅनले आयलंड्स मध्ये सुरक्षिततेसाठी ठेवी ठेवणारे भारतीय आपल्या मायदेशात चैसे ठेवू शकतात. अर्थात आम्ही त्यांना राजकोषीय आणि चलनविषयक स्थिरता राखण्याची हमी दिली तर.”¹³²

याच विचाराना अनुसरून भारत सरकार अनिवासी भारतीयांची कसोशीने मनधरणी करीत आहे. सरकारी प्रवक्ते आणि भाटप्रसारमाध्यमांची अनिवासी भारतीयाना देशमत्त म्हणण्यापर्यंत मजल गेली आहे. खरं तर ह्या स्वार्थी स्थलांतरित लोकांना त्यांच्या मायदेशाबद्दल जराही देणेघेणे नाही. अनिवासी भारतीयांच्या ठेवी शुद्ध सट्टेबाजी स्वरूपाच्या आहेत. अगदी छेत्याश्या धोक्याची चाहूल लागताच ते ह्या ठेवी ताबडतोब काढून घेतील. १९९९ च्या संकटाच्या वेळी जशी पळापळ त्यांनी केली होती, त्याचप्रमाणे.

काही महिन्यांपूर्वी अंमलात आलेल्या वित्तीय उदारीकरणाच्या नवीन टप्प्यात सरकारने देशी

उद्योगसमूहांना परदेशी भाग भांडवलाचे मुक्तव्यवहार करण्याची परवानगी दिली आहे. याचबरोबर मोठ्या प्रमाणावर आंतरराष्ट्रीय कर्ज मिळवण्यासाठी परकीय व्यापारी कर्जाचे (External Commercial Borrowings किंवा ECB) नियमही शिथिल करण्यात आले आहेत. परकीय कर्ज काही कारणांसाठीच वापराची परवानगी होती. स्थावर मालमत्ता आणि भांडवली बाजारातील गुंतवणुकीचा अपवाद वगळता ही सर्व बंधने काढून टाकण्यात आली आहेत.¹³³

सरकारने हारा- किरी करण्याचा जणू विडाच उचलला आहे. देशी खाजगी कंपन्यांवरचे आंतरराष्ट्रीय वित्तपुरवठा घेण्यावरील सर्व निर्बंध शिथिल केल्यामुळे व आयातीचे उदारीकरण केल्यामुळे (दुसऱ्या प्रकरणात चर्चा केल्याप्रमाणे) अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की परकीय चलनाचा वापर हा पुन्हा परकीय चलन कमावण्याच्या कोठल्याही जबाबदारी शिवाय करण्यात येत आहे. पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्था कोसळून फार काळ लोटलेला नसताना देखील असे निर्णय घेण्यात आले आहेत: पूर्व आशियाई देशांच्या समस्येचे एक कारण त्यांच्या स्थानिक कंपन्यांनी बेधडकपणे घेतलेली अमर्याद परकीय कर्ज होते. परकीय गुंतवणूकदारांनी ही त्यांना वाटेल तशी कर्ज दिली होती आणि त्यांना स्वतःच्या गुंतवणुकीच्या सुरक्षिततेची अजिबात काळजी नसते. कारण नफ्यासहित त्यांचे पैसे त्यांना परत मिळतील याची हमी द्यायला IMF आणि WB या संस्था आहेतच ना!

२) भारतातील सट्टेबाज भांडवल प्रवाहाच्या विस्ताराचे अनुमान

वरउल्लेखिलेल्या सर्व उपायांची निष्पत्ती म्हणजे सट्टेबाज भांडवलाचा देशात कोसळणारा धबधबा. हे सट्टेबाज भांडवल भारतात येणाऱ्या एकूण परकीय भांडवलाचा एकमोठा हिस्सा आहे. एवढेच नाही तर भारतातील परकीय चलनसाठ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढहोण्यास ह्या भांडवलाची प्रमुख भूमिका आहे. भारताची परकीय चलन गंगाजळी ३५ अब्ज डॉलर्सवर पोहोचली आहे. भारतीय राज्यकर्ते ह्याचा ढोल पिटत आहेत. ह्या गदारोळात वस्तुस्थिती मात्र लपवून ठेवत आहेत. ह्या गंगाजळीची खरी किंमत काय आहे? हे समजून घेण्यासाठी आपण ह्या साठ्याची बाहेरून आलेल्या एकूण उडत्या भांडवलाबरोबर तुलना करून पाहू, त्यामुळे भारतातील परकीय चलनाच्या परिस्थितीच्या अस्थैर्याची कल्पना येईल.

सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इन्डियन इकॉनॉमी (Centre for Monitoring Indian Economy किंवा CMIE) च्या वर्गीकरणाप्रमाणे नाजूक परकीय देणी (Vulnerable External Liabilities) मध्ये खालील गोष्टी येतात:

अ) परकीय गुंतवणूकदार संस्थांनी (FIIs) केलेली शेअर्स मधील गुंतवणूक.

		(दशलक्ष अमेरिकन डॉलरस मध्ये)			
		१८-१९	१९-२०	२०-२१	२१-२२
१	अधिकृत परकीय कर्ज (निव्वळ)	८२०	९०९	११०९	११७-१७
२	व्यावसायिक कर्ज (निव्वळ)	४३६२	३९९९	२८४८	१२७५
३	आंतरराष्ट्रीय नणोनिधी (निव्वळ)	-३९३	-६१८	-९७५	-१७१५
४	NRIs व्या ठेवी (निव्वळ)	१७४२	११२५	३३५०	११०३
५	रुपयांतील कर्जाची प्रतिपेद	-८०२	-७६०	-७२७	-९५२
६	परकीय गुंतवणूक (निव्वळ) पैकी	२३१२	५३५३	५९६३	४६१५
	अ. परकीय थेटगुंतवणूक (FDI) (निव्वळ)	२४६२	३५५०	२८२१	२१४४
	ब. रोखेगुंतवणूक (FPI) (निव्वळ)	-६१	१८२८	३३१२	२०४८
	• FIIs	-३९०	१७९	१९२६	२००९
	• GDRs आणि इतर	३२९	८४९	१३८६	७३९
७	इतर ओध (निव्वळ)	-१७४	-३०६	-११३५	-२२३५
८	एका भांडवली खाते (निव्वळ)	७८६७	९३९३	१०४३७	२१७४
				१०१३	१८८२
					४५६३

संदर्भ : Economic Survey, cited in EPW, No.11, March 11, 2000, p. 859

ब) अनिवासी भारतीयांच्या परकीय चलनातील ठेवी.

क) व्यापारातील पतपुरवठा व अल्प मुदतीचे कर्ज. (इथे या गोष्टीची नोंद घेतली पाहिजे की भारत सरकारच्या व्याख्येप्रमाणे १ वर्षप्रक्षेत्र कमी मुदतीच्या कर्जाना अल्पमुदतीचे परकीय कर्ज म्हटले जाते. तर CMIE च्या वर्गीकरणप्रमाणे पुढील वर्षी फेडण्यात येणाऱ्या दीर्घमुदतीच्या कर्जांचा सुद्धा यामध्ये समावेश केला पाहिजे. बँक फॉर इन्टरनॅशनल सेटलमेंट्स (BIS) आणि OECD सुद्धा अल्पमुदतीच्या कर्जाची व्याख्या CMIE प्रमाणांच करतात.¹³⁴ हीच व्याख्या जास्त बोरेबर आहे. देशातील परकीय गंगाजलीच्या मजबूतीबद्दल बोलताना पुढील वर्षात फेडीला येणारी कर्जाची रकम महत्वाची आहे. त्याचा करार कधी झाला हे महत्वाचे नाही. अशी तातडीची देणी देण्यामध्ये अडचण असल्याची शंका आल्यास FIIs आपला शेअर्समध्ये लावलेला पैसा नक्कीच ताबडतोब देशाबाहेर घेऊन जाण्यास सुरुवात करतील. देश BoP संकटात सापडण्यापूर्वीच, अशा वाढत्या अल्प मुदतीच्या कर्जामुळेच मेक्रिसिकोवर १९९४ साली आर्थिक संकट कोसळले. ह्याची चर्चा पूर्वी आलेलीच आहे.)

आता आपण भारतात आलेले एकूण संभाव्य उडते भांडवल किती ह्याची गणना करू. मार्च १९९९ पर्यंतचा हिशेब आपण पाहू प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ व नियोजन मंडळाचे माजी सभासद अरुण घोष यांनी *The Indian Economy, 1998-99: An Alternative Survey* मध्ये ह्या विषयावर एकलेख लिहिला आहे.¹³⁵ त्यांच्या लेखात योजलेल्या पद्धतीप्रमाणेच आपला हिशेबही प्रामुख्याने त्यांच्या कार्यपद्धतीवर आधारित आहे. त्यांचा हिशेब भारत सरकारच्या १९९९-२००० च्या आर्थिक सर्वेक्षणमध्ये दिलेल्या आकडेवरीनुसार अद्यायावत करून घेऊ. कलकत्ता येथील Centre for Studies in Social Sciences च्या अर्थशास्त्र विभागाचे ख्यातनाम प्राध्यापक अमिय कुमार बागची यांच्या एका मुद्द्याचा अंतर्भावही ह्यात केला आहे. त्याप्रमाणे आपल्या पद्धतीत थोडा बदल केला आहे.

तक्ता क्र. ७.५ मध्ये महत्वाच्या भांडवली खात्यांच्या १९९१-९२ ते १९९८-९९ पर्यंतच्या व्यवहाराची नोंद केली आहे.

एक) शे अर गुंतवणूक (*Portfolio Investments*) -----

१९९१-९२ ते १९९८-९९ मध्ये FIIs ची एकूण शेअर्समधील गुंतवणूक ७.७ अब्ज डॉलर्स होती. ह्यामध्ये आम्ही भारतीय उद्योगांनी आंतरराष्ट्रीय रोख्याद्वारे (GDR) मिळवून देशात आणलेले भांडवल मिळवत आहोत. ह्याप्रकारे मार्च १९९९ पर्यंत भारतात आलेली शेअर्समधील एकूण परकीय गुंतवणूक (पोर्टफोलिओ गुंतवणूक) १५.५ अब्ज डॉलर्स होती.

अरुण घोष त्यांच्या हिशेबामध्ये फक्त आधीचा ७.७ अब्ज डॉलर्स आकडा देतात. तर

अपरिहार्य शेवट - संडेबाजीच्या विळख्यात

Economic & Political Weekly ह्या मुंबईस्थित प्रसिद्ध साप्ताहिकात ए.के. बागची असे नमूद करतात की परदेशी गुंतवणूकदार हे GDR मधून आपला पैसा कधीही काढून घेऊ शकतात आणि म्हणूनच ते भारतात आलेल्या संभाव्य उड्डया परकीय भांडवलात ह्याचा पण समावेश करतात.¹³⁶ खरंतर *The Indian Economy, 1997-98 : An Alternative Survey*¹³⁷ मध्ये अरुण घोष, सी. पी. चंद्रशेखर व जयती घोष ह्यांनी लिहिलेल्या संयुक्त लेखामध्ये सुद्धा भारताच्या अल्प मुदतीच्या परकीय देण्याबद्दल बोलताना सर्व शेअर्समधील गुंतवणुकीचा (मग ती FIIs नी केलेली असो वा भारतीय उद्योगांनी GDRs द्वारे केलेली असो) समावेश केलेला आहे. कारण त्यांच्या मते ह्या सर्व गुंतवणुकी गुंतवणूकदार मर्जीप्रमाणे कधीही काढून घेऊ शकतात. ३१ जानेवारी २००० च्या दिहिंदू मध्ये सी. आर. एल. नरसिंहन ह्यांनी सुद्धा हाच मुद्दा उपस्थित केला आहे.

आम्हालाही हाच मुद्दा अधिक सयुक्तिक वाटतो. ह्या तर्कावर आधारित मार्च १९९९ पर्यंत देशातील एकूण शेअर्स गुंतवणूक १५.५ अब्ज डॉलर्स होते.

दोन) अनिवासी भारतीयांच्या परकीय चलनातील ठेवी ----

मार्च १९९९ अखेरपर्यंतच्या अनिवासी भारतीयांच्या परकीय चलनातील (FCNR) ठेवी आम्हाला तंतोतंतपणे माहीत नाहीत. CMIE च्या मते मार्च ९८ पर्यंत ह्या ठेवी ११.९ अब्ज डॉलर्स इतक्या होत्या.¹³⁸ १९९८-९९ मधील अनिवासी भारतीयांच्या सर्व प्रकारच्या निवळ ठेवी १.७ अब्ज डॉलर्स होत्या. पैकी FCNR ठेवी १.१ अब्ज डॉलर्स असे आपण रास्तपणे गृहित धरू शकतो. म्हणूनच मार्च १९९९ पर्यंत एकूण FCNR ठेवी ह्या किमान १३ अब्ज डॉलर्स होत्या असे म्हणायला हरकत नाही.

तीन) व्यापारी पतपुरवठा व अल्पमुदतीची कर्जे ----

१९९९-९२ ते १९९८-९९ ह्या कालावधीत एकूण निवळ व्यापारी कर्जे अंदाजे १५.३ अब्ज डॉलर्स होती. मात्र या कर्जाचे स्वरूप व त्याच्या फेडण्याच्या मुदतीबद्दल आम्हास काहीच माहिती नाही. अरुण घोष यांच्या अंदाजाप्रमाणे मार्च १९९९ पर्यंत अल्पमुदतीचा व्यापारी व वाणिज्य पतपुरवठा अंदाजे १३.९ अब्ज डॉलर्स एवढा होता.¹³⁹

आता आपण अनिवासी भारतीयांच्या परकीय चलनातील ठेवी (१३.९ अब्ज डॉलर्स) व पुढील वर्षात फेडावयाची अल्प मुदतीची कर्जे (१३.९ अब्ज डॉलर्स) व देशातील एकूण परकीय गुंतवणूक (१५.५ अब्ज डॉलर्स) हे एकत्र करूया. ही एकूण रक्कम ४१.९ अब्ज डॉलर्स एवढी होते. हेच आपले मार्च १९९९ अखेरपर्यंतचे संभाव्य उडते भांडवल होय. ह्याच्या तुलनेमध्ये त्या वेळची भारतातील परकीय चलन गंगाजळी २९.५ अब्ज डॉलर्स होती!¹⁴⁰

एस.एन. तारापोर ह्यांनी ११ ऑगस्ट, २००० च्या बिझनेस स्टॅचर्ड मधील आपल्या लेखात भारतात येणाऱ्या उडत्या भांडवलाबद्दलचे अधिक ताजे अनुमान काढले आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अनिवासी भारतीयांच्या परत पाठवावयाच्या ठेवी, शेअर्स गुंतवणूक आणि एका वर्षात फेडावयाचे कर्ज यांची रक्कम ४६ अब्ज डॉलर्स होते तर त्या वेळचा परकीय चलन साठा फक्त ३६ अब्ज डॉलर्स होता.

आपला परकीय चलनाचा साठा हा परकीय सद्वेबाजांच्या इच्छेवर अवलंबून आहे, हेच हे आकडे स्पष्ट करतात. परकीय शेअर्स गुंतवणूकदारांनी जर आपली गुंतवणूक भारताबाहेर घेऊन जायचे ठरवलेतर आपल्याजवळील परकीय चलनसाठा हा आर्थिक पडज्ञाडरोखण्यास अत्यंत अपुरा आहे.

खरे पाहता आपली BoP ची परिस्थिती ही वरील आकञ्च्यापेक्षा अधिक नाजुक आहे. कारण ज्या क्षणी देशातील परकीय भांडवल देशाबाहेर जायला सुरुवात होईल त्या क्षणी त्याचे दोन परिणाम दिसून येतील. एक, देशाबाहेरील भारतीय कामगार भारतात पाठवत असलेल्या (जो १९९८-९९ मध्ये १० अब्ज डॉलर्सपेक्षा अधिक होता) पैशाचा ओघ वेगाने आटेल. दोन, निर्यातदार आपला निर्यातीचा पैसा आणण्यास विलंब करतील.

हे सर्व पाहता भारत हा “आर्थिक महासत्ता” बनण्याच्या मार्गावर आहे, हा आपले वित्तमंत्री यशवंत सिन्हांचा अगदी अलीकडील दावा अत्यंत हास्यास्पद आहे. वस्तुस्थिती नेमकी उलट आहे. भारतीय सत्ताधार्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला मेक्सिको व पूर्व आशियाई देशांमध्ये नुकत्याच झालेल्या आर्थिक पतनाप्रमाणेच कडेलोटावर आणून ठेवले आहे. आंतराश्रीय सद्वेबाजांनी आपली गुंतवणूकपरत नेण्यास सुरुवात करायचाच अवकाशकी, ही ‘आर्थिक महासत्ता’ पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोलमझून पडायला सुरुवात होईल, त्यासाठी त्यांनी संगणकावरील बटण दाबायचाच अवकाश.

३) भारतीय अर्थव्यवस्था : जागतिक सद्वेबाजांच्या विळख्यात

भारतातील अतिश्रीमंत वर्गाने भारतीय अर्थव्यवस्थेला अशी दशा आणली आहे की आज ती परकीय गुंतवणूकदारांच्या लहरीवर नाचते आहे. परिणामी, भारताच्या आर्थिक धोरणांच्या दिशाच पूर्ण बदलून गेल्या आहेत. आज त्यांचे मुख्य लक्ष आहे, जागतिक भांडवलदारांची व सद्वेबाजी करणाऱ्या जागतिक गुंतवणूकदारांची खास करून लहरी संस्थांची मर्जी राखण्याकडे. देश आर्थिक गुलामगिरीच्या रस्त्यावर घसरत चालल्याचे पुरावे देणाऱ्या दोन घटना खाली नमूद करत आहोत.

घटना नं. १ : परकीय चलनाच्या बाजारात रिझर्व्ह बँकेचा हस्तक्षेप ----

आपण प्रथम रिझर्व्ह बँकेच्या २१ जुलै २००० रोजीच्या देशाच्या परकीय चलन व नाणे

अपरिहार्य शेवट - सद्वेबाजीच्या विळख्यात

बाजारातल्या हस्तक्षेपाबाबत चर्चा करू. या हस्तक्षेपामुळे बँकेने सतत दोन वर्षे पाठपुरावा करीत असलेल्या आपल्या धोरणात अचानक बदल केला आहे.

औद्योगिक क्षेत्रात आलेली मंदी दूर करण्यासाठी म्हणून रिझर्व्ह बँकेने सतत दोन वर्षे व्याजदरात कपात करणे व बाजारात भांडवल खेळते ठेवणे हे उपाय योजले. आत्तापर्यंत रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी बँकांसाठी असलेले रोकड संचिती प्रमाण (Cash Reserve Ratio किंवा CRR) कमी करणे आणि बँक दरात कपात करणे किंवा मध्यवर्ती बँक इतर बँकांना देत असलेल्या व्याजदरात कपात करणे ही धोरणे राबविली होती. २१ जुलै २००० रोजी ह्यात रिझर्व्ह बँकेने अचानक घूमजाव केले. बँक दरामध्ये १% ने तर CRR मध्ये अर्धा टक्क्याने वाढ केली.

धोरणामध्ये आकस्मिक बदल करण्याचे कारण म्हणजे आत्तापर्यंत सातत्याने होत असलेल्या रुपयाच्या संथ घसरणीचा अचानक वाढलेला वेग. मे २००० च्या सुरुवातीला १ डॉलरला रु.४३.६६ असलेले रुपयाचे पूल्यु जुलैच्या मध्यापर्यंत रु.४४.७० एवढेझाले. ही रुपयाची घसरण ठराविक प्रमाणात होत होती. त्यात अचानक वाढझाली. एका दिवसात १५ फैसे वाढ होउन डॉलर ४५ रुपयांवर पोहोचला^{१४१} तेव्हा रिझर्व्ह बँकेने अधिक घसरण थांबवण्यासाठी त्यात हस्तक्षेप केला - खरंतर रुपयाच्या या घसरणीमुळे भारतीय निर्यातीला फायदाच होत होता तरी सुम्बा.

ह्याची कारणे समजून घेण्यासाठी मुळात रुपयाची घसरण का झाली हे समजून घ्यावेलागेल. ह्याला दोन कारणे होती. एक म्हणजे एप्रिल ते जून ह्या कालावधीत आयात-निर्यातील तूट वर्षभरापूर्वीच्या ह्याच काळापेक्षा २६% नी वाढली. दुसरे म्हणजे FIIs नी देशात गुंतवणूक करण्याएवजी आपला पैसा देशाबाहेर घेऊन जापण्यास सुरुवात केली. एप्रिल २००० मध्ये त्यांनी ६१.७ कोटी डॉलर्सची गुंतवणूक केली होती. तर जून-जुलै मध्ये त्यांनी एकूण ५४.६ कोटी डॉलर्स परत नेले.^{१४२} दोन महिन्यांत ५० कोटी डॉलर्स बाहेर जाणे म्हणजे काही लगेच FIIs चा भारतात गुंतवणुकीतला रस्त संपला असे अर्थातच नाही. तरीही रिझर्व्ह बँक मात्र चिंतेत होती. देशाबाहेर जाणाऱ्या ह्या पैशाची दोन संभाव्य कारणे होती. एक म्हणजे पूर्व आशियाई देशाचे मंदीतून बाहेर पडून सावरणे आणि दुसरं, अमेरिकन व्याजदरात वाढ. (लक्षात घ्या की १९९४ मध्ये मेक्सिकोतून ह्याच कारणामुळे पैसा बाहेर गेला होता आणि त्यामुळेच आर्थिक संकट कोसळले होते.) जर भारतातून बाहेर जाणाऱ्या पैशाचा ओघ असाच चालूराहिला तर? भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील ताळेबंदाच्या (BoP) नाजूक अवस्थेकडे पाहता या ओघाचे महापुरात रुगांतर होण्याची शक्यता अधिक होती. म्हणूनच रिझर्व्ह बँकेने मोळ्या प्रमाणात हस्तक्षेप केला.

बाजारातील खेळते भांडवल कमी करणे (CRR वाढवून) व व्याजदरात वाढ करणे हे खुल्या परकीय चलन बाजारपेठेत रुपया - डॉलर चलन दर स्थिर ठेवण्यास दोन प्रकारे मदत करू शकतात. पहिले म्हणजे वरील दोन्ही उपायामुळे उद्योगांसाठी भांडवलाची चणचंग भासू शकते.

परिणामी आर्थिक उलाढालीला आळा बसतो आणि आयातीची मागणीही कमी होते. ह्यामुळे व्यापारातील तूट कमी होऊन रुपया मजबूत होण्याची शक्यता असते. दुसरं, म्हणजे व्याजदर वाढवून परकीय भांडवलास देशात आकर्षित करता येते. देशातील परकीय चलनाच्या बाजारात येणाऱ्या डॉलरमध्ये वाढ होऊन रुपया देखील वधारू शकतो.

अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होणार असून देखील रिझर्व्ह बँकेने आपल्या आर्थिक धोरणात उलटफेर केला. व्याजदरात वाढ आणि खेळते भांडवल कमी करणे (squeeze in liquidity) ह्या दोन गोष्टी औद्योगिक क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम करतात. खास करून औद्योगिक मंदी आहे, ग्राहकोपयोगी वस्तूंची मागणीही कमी आहे, अशा काळात जास्तच.

व्याजदर आणि विनिमयदर हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर व लोकांच्या राहणीमानावर परिणाम करणारे दोन प्रमुख निर्देशक आहेत. आता रिझर्व्ह बँकेला ह्या दोन्ही गोष्टींना परकीय गुंतवणूकद्वारांची, खास करून आंतरराष्ट्रीय सट्टेबाज भांडवलाची मर्जी राखण्याच्या दृष्टीने वलण देणे भाग आहे. अर्थातच बाहेरील हस्तक्षेप नसेल तर रिझर्व्ह बँक हे सर्वोत्तमपणे करू शकते आणि म्हणूनच ह्या वेळच्या बजेट-२००० च्या भाषणास अर्थमंत्र्यांनी “चलननीती ची राबवणूक आणि वित्तव्यवस्थेचे नियमन करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेला आपल्या कारभारात अधिक मोकळीकद्यावी” असा प्रस्ताव मांडला.^{१४३}

प्रशासन आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे संसदेच्या सुद्धा प्रभाव व छाननीपासून रिझर्व्ह बँकेला एका मर्यादिपर्यंत मुक्त करण्यात आले आहे, जेणेकरून ती आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची ताबेदारी करू शकेल!

घटना नं. २ : मॉरिशस मार्ग -----

या घटनेत सरकारने FIIs समोर इतक्या केविलवाणेपणाने शरणागती पत्करली की एवी मवाळ असणाऱ्या प्रसास्माध्यमानाही सरकारचा कडक शब्दांत घिकार करावा लागला.

विवादाचा मुख्य मुद्दा असा होता, की आपली गुंतवणूक मॉरिशस सतर्फ भारतात आणून, भारतात कारभार करण्याच्या FIIs ना भारतीय कर नियमाप्रमाणे कर लागू करावा की नाही? भारतातील FIIs ची मार्च २००० पर्यंत एकूण शेर्समधील गुंतवणूक ११.४ अब्ज डॉलर्स होती. त्यापैकी ६० ते ६५% गुंतवणूक मॉरिशस मार्ग वलविण्यात आलेली आहे. ह्याच प्रकरणात अगोदर उलेख केल्याप्रमाणे ‘मॉरिशस मार्ग’ हा FIIs चा अधिकपसंतीचा मार्ग आहे. कारण त्या देशाचा भारताबरोबर असलेला दुहेरी कर टाळण्याचा समझोता (double-tax avoidance treaty). या समझोत्याप्रमाणे मॉरिशसच्या खन्याखुया नागरिकांना भारतात कर न भरण्याची सूट देण्यात आली आहे. त्यांना फक्त मॉरिशसच्या कर नियमाप्रमाणे कर भरावा लागतो. आणि त्या देशामध्ये भांडवली उत्पन्न (capital gains) हे पूर्णपणे करसुक्त आहे. ह्याचाच अर्थ असा की FIIs ना त्यांनी भारतात अपरिहार्य शेवट - सट्टेबाजीच्या विळव्यात

कमावलेला लट्ठनफा मॉरिशसमार्गदाखविल्यास अजिबात कर भरावा लागत नाही.

या वर्षाच्या सुरुवातीला (२०००) आयकर खात्याच्या काही अतिउत्साही अधिकाऱ्यांनी नेमके किंती FII_s मॉरिशसस्थित आहेत, किंती जणांचे व्यवस्थापन कायमस्वरूपी तिकडेच आहे आणि नेमके किंती नामधारी मॉरिशसवासी आहेत ह्याचा शोध घेण्याचा निर्णय घेतला. मुंबईतील कर अधिकाऱ्यांनी मॉरिशसस्थित ३७ कंपन्यांची शहनिशा केली. त्यापैकी १३ कंपन्यांना सोडून दिलेव २४ कंपन्यांचा पुढील तपास करण्याचे ठरविले. एकुणत त्यांनी ७ FII_s कडून ९ कोटी रुपयांच्या करांची मागणी केली. FII_s च्या नफयाचे प्रमाण लक्षात घेता त्यांच्याकडे मागण्यात आलेला कर हा अगदीच किरकोळ होता (१ अब्ज डॉलर्समध्ये ०.२% हून कमी). असे असले तरी ह्या गोष्टीने एका विलक्षण घटनाक्रमास जन्म दिला.

सर्वघटना अतिशय जलदपणे उलगडत गेल्याव साधारणपणे १०० तासांत ही सगळी कहाणी पूर्णही झाली. FII_s नी व्यापारी टोळी संघाप्रमाणे (cartels) व्यवहार केला. काहींनी त्यांची गुंतवणूक परत घेण्यास सुरुवात केली, तर इतरांनी आयकर खात्याच्या नोटिसांवर निषेध नोंदविला. शेअर बाजाराला कलाटणी मिळून ताबडतोब संकटकोसळले. ४ एप्रिलला भारतातील प्रसार माध्यमांमध्ये FII_s ना पाठवलेल्या आयकर नोटिसांबद्दल गवगवा झाला. त्याच दिवशी मुंबई शेअरबाजार निर्देशांक ३६९ अंशांनी कोसळला. ही आतापर्यंतच्या इतिहासातील दुसरी सगळ्यांत मोठी घसरण होती. (ह्या पडऱ्यांडीला आणखी एक कारण होते: ३ एप्रिलला अमेरिकेच्या एका न्यायाधीशांनी 'मायक्रोसॉफ्ट' ह्या कंपनीविरुद्ध एक कठोर निर्णय दिला. ह्यामुळे अमेरिकेतील 'नासडॅक' निर्देशांकात उच्च-तंत्रज्ञान कंपन्यांच्या शेअर्समध्ये जोरदार घट झाली होती.)

सुरुवातीला सरकारने उसने अवसान आण्याचा देखावा केला. अर्थमंत्र्यांनी असा दावा केला की भारत म्हणजे काही "Banana Republic" (साम्राज्यवाद्यांच्या इशान्यावर नाचणारा देश) नाही आणि कायदेशीर मार्गाची योग्य अंमलबजावणी होईल. त्यानंतर त्यांनी सडेबाजांना शेअर बाजारात गडबडउडवल्याबद्दल दोष दिला आणि गुंतवणूकदारांनी घाबरून जाण्याचे काही कारण नाही असे आश्वासनही दिले.

खरे पाहता शेअर बाजारापेक्षा सरकारच जास्त घाबरलेले होते. एका पाठोपाठ एक FII_s नी पैसे भारताबाबूर घेऊन जाण्याची धमकी दिल्यामुळे सरकारच्या तोंडचे पाणी पळाले. त्यांनी ६ एप्रिलला म्हणजेच कर भरण्याची नोटीस दिल्यानंतर ७२ तासांच्या आत FII_s वर लावलेले कर रद्द करण्यात आल्याची घोषणा केली आणि मॉरिशस स्थित FII_s च्या निवासी स्थितीबाबत पुन्हा कधीही शंका घेतली जाणार नाही - त्यांनी फक्त आपण त्या देशाचे रहिवासी असल्याचा दाखला आणावा. तो आम्ही आहेत सा मान्य करु, अशीही घोषणा केली.¹⁴⁴

४) स्वराज्याला तिलांजली!

भारताची अर्थव्यवस्था साम्राज्यशंहनी ताब्यात घेतली आहे. ह्यासाठी अजून कुरुत्या पुराव्याची गरज आहे?

भारत सरकार आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्थांच्या, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या, बँकांच्या, अमेरिका आणि इतर विकसित देशांच्या सडेबाजांच्या एक एक मागण्या पूर्ण करत आहे. मग भले भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीनेत्या विधवंसक असेनात का! याच कारणासाठी आपल्या देशातील अत्यंत मौल्यवान संपत्ती, उदा. वीजक्षेत्र, टेलीकॉम, बँका, विमा कंपन्या एवढेच नाही तर शेतीसुद्धा त्यांना नजराणा म्हणून दिली जात आहे; याचसाठी एन्ऱरॅन सारखे अत्यंत घातकी करार केले जात आहेत; याचमुळे परकीय चलनाचा अतोनात तुटवडा असून सुद्धा उपभोग्य वस्तूंच्या (consumer goods) आयातीवरील सर्व निर्बंध उठवले जात आहेत; ह्याच कारणाने देशातील सगळ्यात मौल्यवान निसर्ग संपत्ती आणि खनिज संपत्ती - तेल विहीरीसुद्धा - त्यांच्या ताब्यात दिल्या जात आहेत; दरवेळी 'व्हाइटहाउज्स' च्या पीढीधीशांना (अमेरिकन अध्यक्ष) भेटायला जाताना परकीय गुंतवणूकद्वारांना सवलतीच्या आगाऊ घोषणा जणू डॉलरेश्वरासमोर नैवेद्य म्हणून पंतप्रधान करत असतात.

५) गद्दार सत्ताधार्यांच्या पलायनाचे तारू सज्ज

गेंड्याच्या कातडीच्या भारतातील धनदांड्यांना देशावर आलेल्या संकटाशी काहीही देणेघेणेच नाहीये. किंबहुना ज्या क्षणी भारतीय अर्थव्यवस्थेची नौका मेक्सिको, इन्डोनेशिया, द. कोरिया प्रमाणे वित्तीय संकटाच्या भोवन्यात सापडून बुडायला लागेल, त्या क्षणी इथून पलायन करण्यासाठी त्यांनी आपापल्या नावा तयारच ठेवल्या आहेत. खूप दिवसांपासून त्यांची ही तयारी चालूच होती:

- एक) तेत्यांचे भांडवल परदेशातील करांचे नंदनवन असलेल्या देशांमध्ये गुंतवत आहेत.
- दोन) भविष्यात हे अधिक सोपे व्हावे म्हणून कायद्यात फेरफार करून घेत आहेत.

प्रथम आपण भारताबाबूर पळवून नेलेल्या भांडवलाविषयी चर्चा करू. त्याचे प्रमाण भयावह रित्या वाढले आहे:

- ३ डिसेंबर १९९२ च्या 'रॅयटर' च्या (Reuters) रिपोर्टमध्ये केंद्रीय गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या (CBI) च्या डायरेक्टरनी एक अहवाल दिला आहे. त्यांच्या मते, बेकायदेशीरपणे परकीय बँकांमध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या पैशामुळे दरवर्षी कोट्यवधी डॉलर्सचे नुकसान होत आहे. त्याच रिपोर्टप्रमाणे "काही अधिकृत अंदाजानुसार बेकायदेशीरपणे केलेल्या पैशाच्या

स्थानांतरणामुळे भारताचे दरवर्षी ५.५ अब्ज डॉलर्स ते ७.५ अब्ज डॉलर्स एवढे नुकसान होते.”¹⁴⁵

- वरील उदाहरणात केलेले मूल्यांकन कदाचित कमीच असेल. मायामी येथील फ्लोरिडा आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठातल्या तीन अर्थतज्ञांनी निर्यात स्वस्त दाखवून व आयात महग दाखवून वित्ती भांडवल देशाबाहेर जाते ह्याचा अंदाज वर्तीविला आहे. त्यांच्या हिशोबाप्रमाणे हे १९९३ मध्ये ४.४ अब्ज डॉलर्स, १९९४ मध्ये ५.८ अब्ज डॉलर्स तर १९९५ मध्ये ५.५ अब्ज डॉलर्स एवढे होते. भांडवल लंपास करण्याच्या अनेक मार्गांपैकी फक्त एका मार्गाने बाहेर गेलेल्या भांडवलाचा हा अंदाज असेल तर एकून बाहेर गेलेल्या भांडवलाची रकम ह्यापेक्षा किंतीतरी अधिक प्रमाणात असली पाहिजे.¹⁴⁶
- भारतातील स्वित्झर्लंडच्या दूतावासातील एका वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी ८ फेब्रुवारी १९९७ ला केलेल्या वक्तव्याप्रमाणे स्विस बँकांमधील गुप्त खात्यांमध्ये भारतीयांच्या ८० अब्ज डॉलर्सच्या ठेवी आहेत¹⁴⁷ आणि स्वित्झर्लंड हेच फक्त करांचे एकमेव नंदनवन नाही! हे थक्क करून टाकणारे आकडे हेच सिद्ध करतात की देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार व गुंतवणुकीचे (ज्यामध्ये दरवर्षी ८० अब्ज डॉलर्सपेक्षाही जास्त उलाढाल होते) नियमन करणारी व्यवस्था पूर्णतः कुचकामी आहे. कारण सरळ आहे. भारताच्या परकीय अर्थव्यवहारांचे नियमन करणारी सर्व धोरणे अत्यंत बोटचेपी आहेत.

आत्तापर्यंत त्याच्या केंद्रस्थानी १९७३ चा ‘फेरा’ - परकीय चलन नियमन कायदा (Foreign Exchange Regulation Act किंवा FERA) - हा अत्यंत दिसाळ कायदा होता. आता तर हा पारदिसाळ कायदा सुद्धा मोडीत काढण्यात आला आहे आणि त्याच्या बदल्यात त्याहूनही शेळ्पट असा ‘फेमा’ (परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा किंवा Foreign Exchange Management Act) १ जून २००० पासून अंमलात आला आहे. देशातील कुप्रसिद्ध माफिया टोब्यांच्या आणि तस्करी करणाऱ्या टोब्याच्या दबावामुळे काही हा कायदा बदलण्यात आला नसून देशातील तीन ‘प्रतिष्ठित’ व्यापारी गटांच्या दबावामुळे झाला आहे. हे आहेत : द फेडरेशन ऑफ इन्डियन चेम्बर्स ऑफ कॉमर्स अॅन्ड इन्डस्ट्रीज (FICCI), द असोसिएटेड चेम्बर्स ॲफ कॉमर्स अॅन्ड इन्डस्ट्रीज (Assocham), आणि द कॉनफेडरेशन ॲफ इन्डियन इंडस्ट्रीज (CII).¹⁴⁸

नवीन बिलामधील काही तरतुदी पाहूया :

- वर आम्ही उल्लेख केलाच आहे की भारतातील धनदांड्यांनी अब्जावधी डॉलर्स - कदाचित १०० अब्ज डॉलर्स पेक्षा सुद्धा जास्त - वाकऱ्या वाटेने भारताबाहेर नेले आहेत. अशा या नवीन कायद्याला इतक्या पल्ल्याटा आहेत की या बदमाशांना आपल्या बेकायदेशीर संपत्तीचा

साठा कायदेशीर करता येर्इल आणि मग ही संपत्ती देशाबाहेर ठेवून देणे वा परत भारतात आणणे कधीही शक्य आहे.

- नवीन बिलामधील तरतुदी ‘फेरा’ मधील कलीच्या तरतुदीपेक्षा इतक्या सौम्य आहेत की भांडवल बेकायदेशीररित्या बाहेर पाठवण्यावर सरकार परिणामकारक कारवाई करण्यास असमर्थ आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर अधिक झापाट्याने भांडवल देशाबाहेर जाण्यासाठी एक नवीन वाटच मोकळी झाली आहे.
- आणि जर तुम्ही पकडले जाण्याइतके मूर्ख असालच तर मिळणारी शिक्षा अत्यंत सौम्य असेल! ‘फेमा’ कायद्याखाली घडणारे गुन्हे हे फौजदारी स्वरूपाचे गुन्हे नसून, त्यांना फक्त खटला भरणे व दंडाची शिक्षा आहे. सर्वाधिक दंड देखील तुलनेने कमी ठेवण्यात आला आहे.
- या उपर जर तुमचे योग्य ठिकाणी लागेबांधे असतील तर कदाचित तुम्हाला दंडसुद्धा भरावा लागणार नाही. या नवीन कायद्याप्रमाणे रिझर्व्ह बँकेला कोर्टच्या परवानगी शिवाय खटले निकालात काढण्याची मुभा देण्यात आली आहे.¹⁴⁹ या ‘काळ्या साहेबा’ नी केलेल्या विश्वासघाताचे वर्णन करायला शब्द अपुरे आहेत. केवळ अर्ध्यांशतकातच त्यांनी स्वराज्याला तिलांजली देऊन टाकली आहे. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी घटना समितीच्या शेवटच्या भाषणात वर्तवलेली भीती आज खरी ठरली आहे:

“२६ जानेवारी १९५० ला भारत स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्र होईल. पण ह्या स्वातंत्र्याचे पुढे काय? भारतमातेचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिल की ती ते परत गमावेल?

“मुख्य मुद्दा असा आहेकी, लाखोंच्या असीम त्यागातून एकदा मिळवलेले स्वातंत्र्य हा देश राखू शकेल काय? पुन्हा आणणे तेगमावणार तर नाही? भविष्यातील हा विचार मला अस्वरथ करतो. माझ्या मनाच्या बेचैनीचे कारण भारताने एकदा स्वातंत्र्य गमावले हे नसून आपल्याच लोकांच्या फसवणुकीने व विश्वासघाताने तेगमावले हे आहे.”

■ ■ ■

तूफान
कभी
मात नहीं
खाते...

हवा का रुख बदलने से
बहुत उछले, बहुत कूदे
वे जिनके शामियाने डोल चुके थे
उन्होंने ऐलान कर दिया
अब वृक्ष शांत हो गए हैं
अब तूफान का दम टूट गया है -

जैसे कि जानते ही न हों
ऐलानों का तूफानों पर
कोई असर नहीं होता
जैसे कि जानते ही न हों
वह उमस बहुत गहरी थी
जहाँ से तूफान ने जन्म लिया
जैसे कि जानते ही न हों
तूफानों की वजह
वृक्ष ही नहीं होते
वरन् वह धुटन होती है
धरती का मुखड़ा जो
धूल में मिलती है
ओ भ्रमपुत्रों, सुनो
हवा ने दिशा बदली है
हवा बंद नहीं हो सकती
जब तक कि धरती का मुखड़ा
ठहक गुलज़ार नहीं बनता
तुम्हारे शामियाने आज गिरे
कल गिरे
तूफान कभी मात नहीं खाते ।

- पाश

अजून वेळ गेलेली नाही !

अ) संपूर्ण जगावर बेबंद भांडवलशाहीच्या विजयाचा जल्लोष

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दोन दशकांत अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील पश्चिमी साम्राज्यवादी देशांनी आपल्या सर्व प्रतिस्पर्धार्णाना नेस्तनाबूत केले. संपूर्ण जगावर त्यांचे प्रभुत्व पुन्हा प्रस्थापित झाले.

१) सोविएत युनियन आणि चीनचा पराभव

सोविएत युनियनच्या नेतृत्वाखालील साम्राज्यवादी गटपाश्चिमात्य साम्राज्यवादांचा सगळ्यांत महत्वाचा प्रतिस्पर्धी होता. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात त्यांचा पाडाव झाला. तेव्हापासून रशिया आणि या गटातील इतर देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्था पश्चिमी भांडवलासाठी खुल्या केल्या आहेत.

समाजवादी चीन हा त्यांचा दुसरा महत्वाचा प्रतिस्पर्धी होता. १९७० च्या दशकाच्या शेवटी चीनने समाजवादी मार्गाचा त्याग केला. १९४९ च्या क्रांतीनंतर च्या काहीवर्षांत चीनला भांडवली विकासाच्या मार्गावर नेऊ इच्छिणाऱ्या वर्गाचा उदय तिथे झाला होता. तीव्र संघर्षानंतर १९७६ मध्ये ह्या वगाने सत्ता काबीज करण्यात यश मिळवले. चीनच्या या नव्या राज्यकर्त्त्यांनी साम्राज्यवादाचा विरोध सोडून देऊन चीनच्या अर्थव्यवस्थेचे भांडवली रूपांतरण करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी चीनच्या अर्थव्यवस्थेची जागतिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेशी सांगड घालण्यास सुरुवात केली. १९८० च्या दशकाच्या मध्यापासून त्यांनी जागतिक व्यापाराला नियंत्रित करणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये स्थान मिळवण्याचे प्रयत्न सुरु केले. १९९९ च्या नोव्हेंबर महिन्यात चीनने अमेरिकेबरोबर करार केला. या करारात अमेरिकेला भरपूर सवलती देण्यात आल्या. त्या बदल्यात चीनच्या WTO मधील प्रवेशाला अमेरिकेने पाठिंबा दिला. (ह्या व्यतिरिक्त अमेरिकेने चीनला काही देऊ केले नाही. त्यातून चीनची साम्राज्यवादी शक्तीसमोरची शरणागती दिसून येते.) अमेरिकेने पाठिंबा दिल्यामुळे जागतिक व्यापारी व्यवस्थेतल्या चीनच्या प्रवेशातील मुख्य अडथळा दूर झाला.

चीनने अमेरिकेला सवलती देण्याची सुरुवात केली आहे: १) मुक्त व्यापार; २) परकीय कंपन्या आणि गुंतवणूकदारांना अमर्याद सवलती; ३) आर्थिक क्षेत्रात अमर्याद सूट.

अजून वेळ गेलेली नाही !

येत्या काही वर्षांमध्ये चीनच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण होणार हे यातून स्पष्टच होते.¹

२) तिसऱ्या जगावर निर्विवाद ताबा

आपल्या सर्व प्रतिस्पद्धार्थाचा बीमोड झाल्यामुळे पाश्चिमात्य साम्राज्यवादी, तिसऱ्या जगावर वर्चस्व गाजवण्याच्या स्थितीत आले. ते सतत त्या प्रयत्नात होतेच. दुसऱ्या महायुद्धापाठेपाठ तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये स्वातंत्र्याच्या चलवळीची लाट आली होती. या लळांमुळे साम्राज्यवादी शक्तींना माघार घ्यावी लागली. आणि या देशांना राजकीय स्वातंत्र्य द्यावे लागले. आता तिसऱ्या जगातील जनतेच्या पुढारलेल्या जाणिवांमुळे या देशांना पूर्वीप्रमाणे उघड उघड गुलाम करणे अशक्य होते. त्यामुळे विकसित भांडवली देशांनी आपल्या यापूर्वीच्या वसाहतीना साम्राज्यवादाच्या जाव्यात ठेवून कच्च्या मालावर ताबा राखण्यासाठी आणि व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या संघीसाठी पर्यायी मार्ग शोधायला सुरुवात केली.

या काळात रशियाचा गट शक्तिशाली प्रतिस्पर्धी म्हणून अस्तित्वात होता. म्हणून शक्य असेल तेथे सैनिकी कारवाई करणे ही अमेरिका आणि त्यांच्या साम्राज्यवादी गटाची एक नीती होती. विशेषत: जिथे क्रांतिकारी गटांच्या हातात सत्ता होती. त्या देशात त्यांनी परकीय गुंतवणूक जस केली असती आणि आपल्या मूळच्या वासाहतिक मालक देशाशी संबंध तोडले असते; ते कदाचित सोवियत गटातही जाण्याची शक्यता होती. अमेरिकेची विएतनामवरील चढाई हे अमेरिकेच्या लष्करी हस्तक्षेपाचे सर्वात मोठे आणि फ्रूट उदाहरण आहे. १९५३ साली इराणच्या मोझदेक सरकारने परकीय मालकीच्या तेलविहीरीचे राष्ट्रीयीकरण केले. तेव्हा त्यांचे सरकार लष्करी मार्गाने उल्थवण्यात आले. तसेच १९५४ मध्ये ग्वातेमालाच्या शासनाने अमेरिकेच्या मालकीच्या केळी बागांचे राष्ट्रीयीकरण केले, तेव्हा अमेरिकेच्या लष्कराने हस्तक्षेप करून ते शासन उल्थून टाकले. अमेरिकेच्या पाठिंब्याने डॉमिनिकन प्रजासत्ताकावर हुक्मशहा ट्रुजिलो याने ३१ वर्ष दडपशाही केली. त्यानंतर जुआन बॉश हेलोकप्रिय आणि राष्ट्रवादी नेते निवडणुकीत निवडून आले. १९६५ मध्ये अमेरिकेने ४०,००० सैनिक त्या देशात उतरविले आणि लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या या शासनाच्या हातातून सत्ता हिसकावून घेतली आणि ही तर नमुन्यादाखल दिलेली दुसऱ्या महायुद्धानंतरची काही उदाहरणे आहेत.²

लष्करी हस्तक्षेपाशिवाय तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी एक नवीन धोरण सुद्धा अमलात आणले गेले. 'मदती' च्या नावाखाली या देशांना मोठ्या प्रमाणावर विदेशी कर्जे दिली गेली. ह्या कर्जाचा उद्देश फक्त तात्कालिक नफा मिळवणे हा नव्हता. ही कर्जे साम्राज्यवादी भांडवलाला तिसऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये शिरकाव करण्यासाठी मदत करत.

त्यामुळे हळूहळू तिसऱ्या जगातील देशांचा कच्चा माल, उद्योग आणि बाजारपेठांवर साम्राज्यवादी भांडवलाचे वर्चस्व प्रस्थापित होऊ शक्त असे. १९५३ साली अमेरिकेचे अध्यक्ष आयसेनहॉवर यांनी राष्ट्राला दिलेल्या संदेशात म्हटले होते:

"तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये भांडवल गुंतवणुकीसाठी योग्य वातावरण तयार करणे हा आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा अत्यंत महत्वाचा आणि स्पष्ट हेतू आहे."³

१९७० च्या दशकादरम्यान तिसऱ्या जगातील देशांमधल्या भांडवली विकासाची मॉडेल्स संकटात सापडली. आता या देशातील राज्यकर्त विदेशी सावकारांकडून देण्यात येणारी ही 'मदतरूपी' कर्जे स्वीकारण्यास एका पायावर तयार होते. अमेरिकेतील प्रसिद्ध मासिक मंथली रिव्ह्यू चे एक संपादक हैरी मॅगडॉफ आपल्या लेखात म्हणतात:

"१९७० च्या दशकात (पाश्चात्य बँकांचे) प्रतिनिधी जगभरातील सर्व देशांच्या अर्थमंत्रालयांच्या दारासमोर कर्जे देऊ करण्यासाठी तळ ठेकून होते. एक प्रकारे ते अफूच्या तस्करांची भूमिका वरवीत होते. परंतु ही प्रक्रिया एकतर्फी कधीच नव्हती. तिसऱ्या जगातील राज्यकर्त देखील नशेच्या अधीन होण्यास उत्सुक होते."⁴

पाश्चात्य बहुराषीय बँकांनी तिसऱ्या जगावर कर्जाचा जणू वर्षाविच केला. त्याच्या परिणामी १९८० च्या दशकात तिसऱ्या जगातील देश कर्जाच्या संकटात सापडले. हे असेच होणार हे साम्राज्यवादी देश आधीच ओळखून होते. कर्ज पुरते फिटप्प्याची ते अपेक्षा करीतच नव्हते. १९७७ मध्ये सिटीबँकेने "खाजगी बँकांची विकसनशील देशांमधील वाढती भूमिका" म्हणून पत्रककाढले. त्यात कर्ज देण्याच्यांसाठी सांगितलेल्या ठेकताळ्यांमध्ये पहिला असा आहे: "चालू खात्यात तूट असणे ही विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये साधारण गोष्ट आहे. ती कमी होण्याची अपेक्षा ठेवणे अतिशय चुकीचे आहे."⁵ अर्थात गळाला मासा अडकला होता, आता साम्राज्यवादी गळ ओढण्यासाठी योग्य वेळेच्या प्रतीक्षेत होते.

१९७० च्या दशकाच्या शेवटी तिसऱ्या जगातील देश परकीय कर्जाच्या संकटात खोलवर बुडाले. आता केवळ जुने कर्ज फेडण्यासाठी ते नवीन कर्ज घेत होते. अशा वेळेस बरोबर संघी साधून १९८० चे दशक सुरु होताना पाश्चात्य बँकांनी कर्जे देण्याबाबतीत हात मागे घेतला. त्यामुळे हे कर्जदार देश दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर आले.

साम्राज्यवादी देश या संघीची बन्याच काळापासून वाट बघतच होते. त्यांनी तिसऱ्या जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थावर आता पूर्ण वर्चस्व गाजविण्यास सुरुवात केली. त्यांनी या देशांना आपले आर्थिक गुलाम बनविले. आम्ही मागील प्रकरणात या प्रक्रियेची सविस्तर चर्चा केली आहे.

ब) हरलेल्या आणि जिंकलेल्यांवर झालेले परिणाम

१९७० च्या दशकामध्ये प्रगत भांडवलशाही देशांतल्या अर्थव्यवस्था स्थायी मंदीच्या विळख्यात सापडल्या. त्या वेळेप्पासूनच तेथील भांडवलदार नवीन गुंतवणुकीच्या संघोंच्या शोधात होते. १९८० च्या दशकाच्या शेवटास जगामध्ये त्यांना आता कोणी प्रतिस्पर्धी उरला नव्हता. जगाच्या कानाकोपच्यामध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी त्यांना मोकळे रान मिळाले. त्यामुळे सगळीकडे आता FDI आणि FPI यांचा प्रचंड ओघ सुरु झाला. त्यालाच (जागतिक अर्थव्यवस्थेचे) 'जागतिकीकरण' असे नाव दिले गेले.

आज जागतिक प्रसारमाध्यमे, पाश्चिमात्य बुद्धिजीवी आणि त्यांचे तिसऱ्या जगातील चमचे जगभर अनिर्बंध भांडवलशाहीच्या अंतिम विजयाचा डांगोरा पिटत आहेत. आपण अमर्याद जागतिक भरभराटीच्या युगात प्रवेश करत आहोत, भांडवलशाही आता परिपक्व झाली आहे आणि ती आपल्याला सर्वांना श्रीमंत बनवेल असे त्यांनी जाहीर देखील केले आहे.

जागतिकीकरणामुळे अर्थातच जगभरातल्या श्रीमंत वर्गाला अमर्यादलाभ झालेला आहे. १९९९ मध्ये जगभरातल्या सतर लाख कोट्यांधीशांची संपत्ती १८% ने वाढून २५,२०० अब्ज डॉलर झाली आहे. २००४ सालापर्यंत ही वाढून ४४,००० अब्ज डॉलरपर्यंत जाप्याची शक्यता आहे ('मेरील लिन्च' आणि 'जेमिनी कन्सलिंग' च्या सर्वेक्षणानुसार).⁶ ह्या धनाद्वय वर्गाच्या प्रचाराची साधने असलेल्या जागतिक प्रसारमाध्यमांच्या प्रचाराच्या केंद्रस्थानी याच वर्गाची जीवनपद्धती आहे जगभरामध्ये सौख्य नांदत असल्याचे खोटेवातावरण निर्माण करायचे आहे. ह्यातून बाहेर पडून आता आपण सर्वसामान्य जनतेवर आलेल्या सत्य परिस्थितीचा आढावा घेऊ.

१) तिसऱ्या जगाची परिस्थिती

जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्या जगातील जनतेवर होत असलेल्या भीषण परिणामांची आपण मारील प्रकरणात सविस्तर चर्चा केलेलीच आहे. येथे आम्ही त्याचा थोडक्यात आढावा घेत आहोत.

- शंभरापेक्षा जास्त देशांमध्ये दरडोई उत्पन्न १५ वर्षांपूर्वी होते त्यापेक्षा कमी झाले आहे. १६० कोटी लोक १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीपेक्षा ही अधिक वाईट स्थितीत आहेत.
- ७९ कोटी लोक कुपोषित आहेत. एका अंदाजानुसार या देशांतील ५० कोटी लोक ४० वर्ष देखील जगणार नाहीत.
- तिसऱ्या जगातल्या प्रत्येक पाच मुलांपैकी दोघांची वाढ खुंटली आहे. प्रत्येक तीनपैकी एक मूल अपुन्या वजनाचे आहे. वैद्यकीय उपचारांमध्ये रोज तीस हजार लोक मृत्यू पावत आहेत. लाखो मुली वेश्या व्यवसायामध्ये ढकलल्या जात आहेत. १३ कोटी मुले प्राथमिक

शिक्षणापासून वंचित आहेत. २५ कोटी अल्पवयीन मुलांना जगण्यासाठी काम करणे भाग पडत आहे.⁷

या व अशा उदाहरणांवरून भयानककरस्तुस्थिती इतक्या स्पष्टपणे समोर येते किंती अमान्य करणे अशक्य आहे आणि म्हणून जागतिक बँकेला देखील आता हे कबूल करणे भाग पडले आहे. त्यांच्याच २०००-०१ च्या जागतिक विकास अहवालानुसार (*World Development Report*): १९८७ ते १९९८ या कालावधीत दारिद्र्यरेषेखाली जगणाच्या जनतेच्या - ज्यांची रोजची कमाई एक डॉलरपेक्षा कमी आहे (जागतिक बँकेची दारिद्र्यरेषा) - संख्येत वाढ झालेली आहे; आणि १९९० च्या दशकात जगामध्ये गरिबी-श्रीमंतीमधील दरी वाढतच चालली आहे.⁸

२) रशियावरील महासंकट

१९८० च्या दशकाच्या शेवटी सोविएत गटातील देशांच्या अर्थव्यवस्था कोसळल्या. त्यांनी पाश्चिमात्य भांडवलशाहीचे मॉडेल स्वीकारले आणि आपल्या अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण करण्यास सुरुवात केली. १९६० पासूनच्या ठप्प अवस्थेतून बाहेर पडून तिथे आता भरभराटीचे नवे युग येणार ह्याविषयी प्रसारमाध्यमांमध्ये खूप गवगवा झाला होता. ह्या लेखाचा उद्देश तिसऱ्या जगातील देशांवर जागतिकीकरणाचे होणारे परिणाम जाणून घेण्याचा असल्यामुळे या देशांतील घडामोडीचे विश्लेषण आम्ही केलेले नाही. एकेकाळच्या सोविएत संघराज्य असलेल्या आणि दशकापूर्वी विघटित झालेल्या ह्या भागातील सद्य स्थितीवर आपण एक धावती नजर टाकू.

ह्या भागाला जगातील सर्वांत भयानकमंदीच्या तडख्याला सामरेजावेलागले. १९८९ ते १९९५ च्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादनात ४८.८% आणि GDP मध्ये ४४% एवढी प्रचंड घट झाली. (युरोपसाठीच्या युनायेटेनेशन्स इकॉनॉमिक कमिशनच्या अहवालानुसार).⁹ आता आपण सोविएत संघातल्या सर्वांत मोठ्या रशियाच्या परिस्थितीवर सूक्ष्म नजर टाकूया. खालील आढावा देन अभ्यासकांच्या अहवालांवर आधारित आहे. पहिले आहेत स्टिफन कोहेन (न्यूयॉर्कविद्यापीठातील रशियावरील अभ्यासाचे प्राध्यापक)¹⁰ आणि दुसरे आहेत सुप्रसिद्ध स्वतंत्र पत्रकार प्रफुल्ल बिदवई.¹¹

IMF-WB आणि पाश्चात्य तज्जांच्या निर्देशनाखाली रशियाने 'खुला बाजार व लोकशाही' लागू करण्यासाठी आपली अर्थव्यवस्था झटपट बदलून टाकली. थोड्याच कालावधीत त्यांच्यावर आर्थिक महासंकट कोसळले. GDP मध्ये किमान ५०% घट झाली आहे. एका अहवालानुसार ही घट ८३% इतकी प्रचंड आहे. तर भांडवल गुंतवणुकीत ९०% ने घट झाली आहे. मांस आणि दुधासाठीच्या जनावरांमध्ये ७५% ने घट झाली आहे. उत्पादन, विज्ञान-तंत्रज्ञान, वाहतूक, नागरी सोयीसुविधा इत्यादि क्षेत्रांतील व्यवस्थेचा पायाच उखडला गेला आहे.

अजून वेळ गेलेली नाही!

तस्करी, काळाबाजार आणि गुन्हेगारी हे रशियातील सर्वाधिक पैसे मिळवून देणारे उद्योग बनले आहेत. माफिया भांडवलशाहीचे राज्य आहे. लाखो लोकांना वर्षानुवर्षे त्यांचा पगारच मिळाला नाही! राष्ट्रीय संपत्तीचे वेगाने खाजगीकरण होत आहे. तिचा ताबा मिळवण्यासाठी दरोडेखोर बनलेल्या धनदांडयांची चढाओढचालू आहे.

याचे जनतेवर भयानक परिणाम झाले आहेत. शिक्षण, आरोग्य आणि निवारा ह्यांसारख्या पूर्वी सहज उपलब्ध असलेल्या प्राथमिक सुविधा काढून घेण्यात आल्या आहेत. जवळजवळ ७५% समाज कसेबसे जगण्यापुरते कमवून आयुष्य कंठत आहे. कमीत कमी १.५ कोटी जनतेवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. गुन्हेगारी, अशांतता आणि अमली पदार्थाच्या व्यसनांमध्ये भयंकर वाढ झालेली आहे. एकेकाळी उच्चाटन झालेल्या रोगांचा पुन्हा प्रसार होत आहे. पुरुषांचे आयुर्मान ५७ वर्षांवर आलेले आहे. १०० वर्षांपूर्वी पिक्षाही ही स्थिती वाईट आहे.

आणि म्हणूनच, बर्लिन भिंत जमीनदोस्त होउन एक दशक उलटून जाईपर्यंत पाश्चात्य प्रसारमाध्यमे रशियन जनतेला सोयिस्करपणे विसरून गेली आहेत. याला अपवाद मात्र तोकऱ्या कपऱ्यातल्या रशियन मॉडेल्स्ये छापलेले फोटो.

३) चीनसमोर उभे ठाकलेले संकट

पूर्व आशियाई देशाच्या अर्थव्यवस्था कोसळल्यानंतर देखील चीनचा विकासाचा वेग लक्षणीय आहे. जागतिकीकरणाच्या यशस्वितेच्या प्रचारासाठी आज चीनचे उदाहरण दिले जात आहे.

परंतु प्रत्यक्ष परिस्थिती उलटी होत असल्याची चिन्हे दिसूलागली आहेत. २२ जुलै १९९७ साली मार्क ओ' नील यांनी साऊथ चायना मॉर्निंग पोस्ट (हॉगकॉंग) मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार चीनची अर्थव्यवस्था अतिउत्पादनाच्या संकटात सापडली आहे:

“अधिकृत आकडेवारीनुसार १९९६ अखेरीस १३% वस्तूंचे उत्पादन पुरेसे वा जादा झाले होते. एकूण ५४० अब्ज युआन (सुमारे ५०२ अब्ज डॉलर्स) चे साठे आहेत. हे गरजेपेक्षा खूपच जास्त आहेत..... १९९५ पर्यंत दोन तृतीयांश औद्योगिक माल उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर होईनासा झाला होता.”¹²

भांडवलशाही समाजामध्ये अतिउत्पादन सर्वसाठी समृद्धी आणण्याचेकाम करत नाही. चीनच्या नवीन शासनाच्या धोरणानुसार “मूर्टभर लेकंनी प्रथम श्रीमंत झालेपाहिजे.” ह्याचीच अटळदुसरी बाजूम्हणजे, “मोत्या जनसंख्येने गरीब क्षयलाच हवे.” चीनच्या शहरांमधील स्तर्यावर दोन लाख मुले निराधार अवस्थेत आयुष्य कंठत आहेत.¹³ नवीन धोरण लागू करण्यात येत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील अंदाजे १५ ते ३२ कोटी ग्रामीण कामगार बेकारीच्या खाईक्त लोटलेजाणार आहेत.¹⁴ आताच ३ ते ५ कोटी शेतकरी रोजगाराच्या शोधात वणवण भटकता आहेत. त्यामध्ये ८०% तरुण आहेत.¹⁵

शहरी बेरोजगारी सध्या कमी आहे. १९९७ मध्ये ४६ लाख बेकार तरुणांची अधिकृत नोंद होती.¹⁶ परंतु या समस्येचा स्फोट होण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसत आहेत. जागतिकीकरणाच्या दबावामुळे चीनच्या व्यापार आणि आर्थिक क्षेत्रांचे उदारीकरण होत आहे. त्यामुळे जवळजवळ एक लाखापेक्षा जास्त सरकारी उद्योग बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यांतील १० कोटी कामगारांवर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळणार आहे. चीनच्या कामगारमंत्र्यांच्या निवेदनानुसार १९९९ मध्ये ३० लाख कामगारांनी त्यांच्या नोकच्या गमावल्या आहेत.¹⁷

समाजवादाचा बुरखा घातलेल्या चीनच्या भांडवलशाही शासनाचे मूळ स्वरूप आता उघड होतआहे. जसजसे या ‘बाजारी समाजवादी’ व्यवस्थेतील अंतरिक्षीय तीव्र होत जातील तस्तशी चीनची विनाशाकडील वाटवाल स्पष्ट होत जाईल.

४) पाश्चिमात्य देशांतील जनतेची परिस्थिती

जागतिकीकरणामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असलेल्या देशांमधल्या सर्वसामान्य लोकांच्या आयुष्यात तरी किमान समृद्धी यायला हवी होती. पण आश्र्व्य असे की, असे काहीही घडलेले नाही. मंदीच्या या काळात स्वतःचा नफा वाचविण्यासाठी पाश्चिमात्य भांडवलदार वर्गाने आपल्याच देशातील जनतेवर देखील हल्ला चढविला आहे. जनतेला देण्यात येणाऱ्या सवलती कमी करण्यास सुरुवात केली आहे. या देशांतील प्रस्थापित कल्याणकारी राज्य संपृष्ट येत आहे. याकूर हल्ल्यामुळे वाढत जाणारी असमानता धक्कादायक आहे. उदाहरणार्थ, अमेरिकेमध्ये १% धनाद्व्य लोकांचे उत्पन्न मागील दोन दशकांत ८०% पेक्षाही अधिक वाढले आहे, तर तत्त्वातल्या ६०% लोकांच्या वास्तव उत्पन्नात निरपेक्ष घट झाली आहे.¹⁸ ह्याच्या परिणामी बकाली व दारिद्र्यमध्ये प्रचंड वाढलाई आहे. त्याची तुलनाफक्त १९३० च्या आर्थिक महामंदीच्या काळाशीच होऊ शकते. ब्रिटनमध्ये जवळजवळ अर्धी जनता एकत्र अत्यंत अपुच्या वेतनावर जगत आहे, किंवा कायमच्या मानसिक तणाव आणि असमानतेच्या ओझ्याखाली दबून गेली आहे. हे एका प्रसिद्ध ब्रिटीश अर्थतज्ज्ञाचे मत आहे.¹⁹ वाढती गरिबी लहान गुन्हांच्या वाढत्या प्रकारावरून दिसून येते. १९८० ते १९९६ च्या कालावधीत अमेरिकेच्या तुरळातील लोकांची संख्या तिप्पट होऊन १७ लाखांवर पोहोचली आहे; महिला कैद्यांची संख्या चौपट झाली आहे; ह्याशिवाय ३८ लाख जामिनावर आहेत; आजच्या घडीला अमेरिकेतील २० ते २९ वयोगटातील एकूण काळ्या पुरुषांपैकी २३% एकत्र तुरळात आहेत किंवा जामिनावर आहेत - हे प्रमाण इतर कुठल्याही ठिकाणापेक्षा सर्वाधिक असेल.²⁰

जी समाजव्यवस्था आपल्या जनतेला तिच्या उर्जेचा माणसाच्या दृष्टीने योग्य व मनासारखा समर्पक वापर करू देत नाही तिच्या नशिबात अजून काय असू शकते?

अजून वेळ गेलेली नाही!

क) भांडवलशाहीचे संकट

लोभी लोकांच्या प्रचंड हव्यासाची किंमत अशा तळेने जगातल्या प्रत्येकाला मोजावी लागत आहे. संपन्न भांडवलदरी वर्गमेजवान्या झोडत आहे. जगभरातील सामान्य जनता त्याची किंमत चुकवीत आहे. नवीन अर्थव्यवस्थेचा सुंदर देखावा जगभरात उभा केला जात आहे. वस्तुस्थिती मात्र निराळीच आहे. जगभरातील मानवी समाजाचे जीवनमान खालावलेले आहे. सामाजिक विषमतेमध्ये कल्पनातीत वाढ झालेली आहे. जागतिक लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा अक्षरशः भिकेस लागला आहे. ह्या उलट अब्जाधीशांच्या संपत्तीत रोज वाढ होत आहे. आजच्या घडीला जगातील सर्वांत श्रीमंत ४७५ अब्जाधीशांची संपत्ती जवळजवळ १७०० अब्ज डॉलर आहे. हा आकडा संपूर्ण जगातील निम्म्यापेक्षा अधिक लोकसंख्येच्या एकत्रित संपत्तीपेक्षा जास्त आहे.²¹

भांडवलाची वाढी भूक्तभांडवलशाही व्यवस्थेच्या विवेकहीनतेचे दोतक आहे. यातून वाढणारी असमानता भांडवलशाहीच्या विकासाला रोखते. ह्या संकटातून सुट्ट्यासाठीच त्यांनी विसाव्या शतकाच्या शेवटी विश्वअर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाची नीती अवलंबली जिने जागतिक भांडवलशाही व्यवस्था जागतिक वित्तीय पतनाच्या टोकावर आपून ठेवली. १९३० च्या दशकातील महामंदीची सुरुवात देखील अशाच वित्तीय पतनातून झाली होती.

यातून असे जाणवून येते की पूर्व आशिया, मेक्सिको, ब्राझील, भारत, रशिया, किंवा अमेरिका आणि जपान - इथे आलेली संकटे त्या त्या देशांतील विशिष्ट अर्थव्यवस्थांमधील विशिष्ट त्रुटींमुळे नव्हती. या देशांच्या अर्थव्यवस्थावर ओढवलेले प्रत्येक संकट हे जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेला ग्रासून टाकणाऱ्या समग्र संकटाचाच एक भाग आहे. त्या त्या वेळेस त्याचे प्रतिबिंब तिच्या विविध भागांत पडणे अपरिहार्य आहे.

ड) भांडवलशाही एक ऐतिहासिक उत्पत्ती

१९ व्या शतकाच्या शेवटी एका महान राजकीय शास्त्रज्ञाने भाकीत केले होते: भांडवली वर्ग आणि पूर्वीच्या सर्व राज्यकर्त्यांवर्गामध्ये मूलभूत फरक आहे. भांडवलशाही वर्गाच्या विकासात एक असे महत्त्वाचे वळण येते की, त्यानंतर जसजशी त्यांची ताकद वाढत जाईल (भांडवल व भांडवलाचे वर्चस्व वाढत जाईल) तरसतसे भांडवली शासकवर्गाला राजकीय सत्ता चालवणे अशक्य होते.

हेतॅच एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भांडवली समाजाला अगदी तंतोतंत लागू पडते यात काहीच शंका नाही. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दोन दशकांत भांडवलाच्या जगभरातील वर्चस्वात अमर्याद वाढ झाली आहे. सर्व प्रतिस्पर्धी नष्ट झाले आहेत. म्हणजे राजकीय दृष्ट्या, राज्यकर्त्याला आजच्या इतिकी अनुकूल परिस्थिती भांडवलदार वर्गाला कधीच नव्हती. अब्जावधी

डॉलरसंगुंतवणुकीची संधी शोधत आहेत. तंत्रज्ञानाने मोठी प्रगती केली आहे. जगाच्या इतिहासात प्रथमच भांडवलामध्ये इतकी सुस शक्ती निर्माण झाली आहे, की ते जगभरातील मानवसमाजाच्या प्राथमिकगरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य) पूर्ण करू शकते. प्रत्यक्षात यापैकी काहीही घडलेले नाही. भांडवलाने फक्त आपला स्वार्थ साधला आहे. असे करताना जगाला मात्र विनाशाच्या मार्गावर ढकलले आहे. आपण आत्तापर्यंत जागतिक भांडवली व्यवस्थेच्या संकटाच्या सामाजिक आणि आर्थिक पैलूंचाच विचार केला आहे. दुसऱ्या एका महत्वाच्या मुद्द्यावर चर्चा केलेलीच नाही. तो मुद्दा म्हणजे - भांडवलशाही जागतिक पर्यावरणाला देखील विनाशाच्या खाईत लोटत आहे. परंतु तो वेगळाच चर्चेचा विषय आहे.

भांडवलशाहीने इतिहासातील आपली भूमिका चोखपणे पार पाडली आहे हे निश्चित. बन्याच दशकांपूर्वी विकसित भांडवली देशांत भांडवलशाहीची वाढ खुंटली. हे जागतिक महामंदीच्या काळात अगदी स्पष्टपणे उघड झाले. तिसऱ्या जगामध्ये जेवढा भांडवली विकास होऊ शकत होता, त्याचीही परिसीमा आता गाठली गेली आहे. येथून पुढेया देशांत भांडवली विकास होण्याची शक्यता संपलेली आहे.

आतापर्यंत चेविशेषण आणि त्यातून निघालेल्या निष्कर्षापासून आपल्याला एक महत्वाचा धडा मिळतो. आजच्या व्यवस्थेविषयी असमाधानी असणाऱ्या, त्या विषयी काहीतरी करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकासाठी पुढीची दिशा त्यातून मिळते. त्याचा अर्थ असा की भांडवली व्यवस्था एका निर्णयिक टप्प्यावर आहे. त्या व्यवस्थेचा मूळ गाभा, संरचना व कार्यतत्त्वे कायमच ठेवून सुधारणेचा कोणताही प्रयत्न यशस्वी होण्याची शक्यता नाही. दुसऱ्या शब्दात, नफा कमावणे व भांडवल संचय हीच सर्व व्यवहारांची प्रेरक शक्ती का आहे, हा सवाल न उठवता, आहे त्याच भांडवलीव्यवस्थेत सुधारणा करण्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ आहेत. एकदा का ही खात्री पटली, की मग हीच सडलेली व्यवस्था डागडुजी करून कामचलाऊ बनवण्याची आपली निष्फल धडपड संपते, स्वन्नाळू भ्रम संपतात. त्या ऐकजी ही व्यवस्थाच बदलण्यासाठी संघर्ष करायला कंबर कसली पाहिजे, त्याजागी भांडवलाचा उदो उदो करणारी नव्हे तर सर्व लोकांच्या गरजा भागवून सन्मान्य, समाधानी, सार्थक, सुरक्षित व जास्तीत जास्त निर्मितीशील आयुष्य घडवणारी व्यवस्था आणण्यासाठी झटले पाहिजे हे ही लक्षात येते.

अशा प्रकारची समाजव्यवस्था निर्माण करणे आज नक्कीच शक्य आहे. आता ते केवळ स्वप्नरंजन राहिलेले नाही. भांडवली समाजव्यवस्थेमध्ये गेल्या तीन शतकांत मानवी ज्ञान आणि क्षमतेमध्ये प्रचंड वाढ झालेली आहे. तसेच शास्त्र आणि तंत्रज्ञानाने देखील मोठी मजल गाठली आहे. एवढेसगाळे मिळवल्यानंतर मात्र भांडवलशाही आज मरणोन्मुख झाली आहे.

अर्थातच भांडवली वर्ग आणि त्यांची प्रसारमाध्यमे मात्र अशी इच्छा बाळगून आहेत की, आपण

अजून वेळ गेलेली नाही!

भांडवलशाहीचा पूर्वेतिहास विसरावा. त्यांना अस वाटतंय की त्यांच्या मांडणीवर आपण विश्वास ठेवायला हवा. म्हणे 'इतिहास त्याच्या प्रवासाच्या अंतिम टप्प्यावर पोहोचला आहे आणि आता आहेत्या स्थितीत कसलाच बदल कधीच घडणार नाही. यासारख्या सिद्धांतावर आपण विश्वास ठेवावा अशी त्यांची इच्छा आहे. भांडवलशाहीच्या सर्व कृष्णकृत्यांना, रक्तरंजित इतिहासाला, त्याच्या सतत गंभीर होत जाणाऱ्या संकटाला, त्यामुळे संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेवर आलेल्या आर्थिकपतनाच्या टांगत्या तलवारीला, भांडवली उत्पादन पद्धतीच्या सर्व ऐतिहासिकमर्यादांना आपण अगदी पार विसरून जावे अशीच त्यांची इच्छा आहे.

मात्र पूर्वीच्या सर्व समाजव्यवस्थांप्रमाणेच भांडवलशाही देखील मानवाच्या विकासातील एक ऐतिहासिकटप्पा आहे. आणि फार पूर्वी द्रष्ट्या बुद्धाने सांगितल्याप्रमाणे:

जी गोष्ट अस्तित्वात येते तिचा नाश होणे अटल आहे.²²

इ) जगभरात लढ्याची सुरुवात

भांडवलशाहीने तिची ऐतिहासिक भूमिका पार पाडली आहे. आणि तिचा आता मानवजातीच्या प्रगतीच्या मार्गात अडथळा होत आहे. तरी ती काळाच्या पड्यावरून आपोआप लुप्त होणार नाही. इतिहासात ज्या समाजव्यवस्थेची भूमिका संपते, तेहा ती इतिहासाच्या मंचावरून आपोआप नष्ट होत नाही. सामान्य लोकांच्या सामूहिक प्रयत्नांनीच ती बदलेल.

जगभरात जनतेने लढा चालू केला आहे. पूर्व आशियातील कारखाने आणि विद्यापीठांच्या आवारांपासून झिंबाव्येतील शेतांपर्यंत आणि दक्षिण आपिक्रेतील गलिच्छवस्तीपासून ब्राझीलच्या शेतजमिनीपर्यंत, इक्रेडोर मधील डोंगराळ प्रदेशापासून मेरिसिकोतील मूळ रहिवाशांपर्यंत. साम्राज्यवादी आणि निरनिराळ्या विचारांचा बुरखा पांघरलेले तिसर्या जगातील राज्यकर्ते यांनी संगमताने जनतेवर केलेल्या सतत च्या हल्ल्यांनंतर आता दीर्घकाळाने तिसर्या जगातील लोकांनी आपल्या लढ्याला सुरुवात केली आहे. प्रसिद्धीमाध्यमांनी या सर्वलढ्यांना प्रसिद्धी देणे जाणीवपूर्वक टाळले आहे. ह्यामध्ये काहीच आशर्यजनक बाब नाही. अमेरिकेच्या जनसंपर्कउद्योगातील एक विख्यात अधिकारी एडवर्डबार्नज यांच्या म्हणण्यानुसार प्रसारमाध्यमांचे उद्दिष्ट आहे, "सैन्यातील सैनिकांच्या शरीराला लावलेल्या शिस्तीसारखीच शिस्त जनतेच्या मनाला लावणे." १९४९ साली अमेरिकन मानसशास्त्रीय संघटनेने²³ त्यांच्या या महत्वाच्या योगदानाबद्दल बार्नेंज यांचा सन्मान केला. त्याच्या आधीच काही दिवसांपूर्वी बार्नेंज यांनी पुढील उद्गार काढले होते: ठोकूनठाकून सहमती तयार करणे हा लोकशाही व्यवस्थेचा आत्मा आहे.²⁴ या विचारांना अनुसरून प्रसिद्धीमाध्यमांनी जनतेच्या लढ्यांच्या बातम्या जाणीवपूर्वक दाबून टाकल्या. ते सर्व जगातील जनतेने जागतिकीकरणाचा आणि आपल्या उपजीविकेच्या न्हासाचा मूकपणे स्वीकार

केल्याचे भेसूरव निराशाजनकचित्र निर्माण करीत आहेत. प्रत्यक्षात, तिसर्या जगातील जनतेच्या जागतिकीकरणविरोधी लढ्यांचा मोळ्या प्रमाणावर स्फोटझाला आहे. हे जनतेचेनवीन लढेत्तसाहित करणारे आहेत. जनलढ्यांबरोबरच मोळ्या जमिनी ताब्यात घेण्यापासून गनिमी युद्धापर्यंत त्यांच्या पद्धती वेगवेगळ्या आहेत. परंतु हे सर्वजण उघडपणे आपल्या देशातील राज्यकर्ते आणि त्यांच्या साम्राज्यवादी पाठीराख्यांना आव्हान देत आहेत. अद्याप या लढ्यांसमोर पर्यायी व्यवस्थेचा पूर्ण आराखडा तयार झालेला नाही. तरी हे सर्व लढे जागतिकीकरणाच्या विरोधाच्या पुढे जाऊन भांडवलशाहीलाच आव्हान देत आहेत. ह्या सर्व संघटनांचे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये स्त्रिया आणि तरुण कामगार महत्वाची भूमिका निभावत आहेत. आता आपण या नवकैतन्य देणाऱ्या लढ्यांचा आढावा घेऊ.

१) ब्राझील, कोलंबिया आणि इक्वेडोर

ब्राझीलमधील भूमिहीन कामगार चल्वळीने (MST) चोवीस राज्यांतील जमिनी मोळ्या प्रमाणात ताब्यात घेऊन पाच लाख कुटुंबांना स्थैर्य दिले आहे. राष्ट्रवादी व राजकीय स्वरूप असणाऱ्या MST ने यशस्वीरित्या शहरी व ग्रामीण कामगारांची जागतिकीकरणाविरुद्ध एकी केली आहे.²⁵ ब्राझीलमधील जनतेच्या चल्वळीमुळे तेथील सरकार एवढे भयभीत झाले आहे, की त्यांनी राजकीय नेत्यांचे जनतेपासून सरक्षण करण्यासाठी संसदेमोवती खंडक खोदण्याचे काम हाती घेतले आहे. त्यासाठी आठलाख डॉलर्सची तरतुद केली आहे.²⁶

कोलंबियामध्ये भयानक दडपशाहीला भीकन घालता कोलंबियाची क्रांतिकारी सशस्त्र सेना (FARC) आणि राष्ट्रीय मुक्ती सेना (ELN) आपला देशभर प्रभाव पाडण्यात यशस्वी झाली आहे. क्रांतिकारी सशस्त्र सेनेच्या ताब्यात जवळ-जवळ निम्या नगरणालिका आणि त्रेचाळीस हजार पाचशे चौरस कि.मी. जमीन आहे. ४ कोर्टीच्या देशातील जवळ-जवळ दहा लाख जनतेचा त्यांना पाठिबा आहे आणि पंधरा हजारांवर त्यांची सशस्त्र क्रांतिकारी सेना आहे. कोलंबियाच्या गनिमी क्रांतिकारी सेनेने सरकारला प्रचंड धोका किंमती दिली आहे. त्यामुळे घारलेल्या अमेरिकने कोलंबियाच्या जनतेचे उठाव चिरडून टाकण्यासाठी कोलंबियाच्या सरकारला मोळ्या प्रमाणात आर्थिक आणि लष्करी मदत देऊ केलेली आहे.²⁷

खनिज संपत्तीने समृद्ध असलेल्या इक्वेडोरमध्ये मूळ रहिवासी आणि कामगारवगनि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि देशी राज्यकर्त्यांनी संगमताने राबविलेल्या धोरणांविरुद्ध बंड पुकारले आहे. त्यांचे लढेप्रत्येक वर्षी नवीन उंवी गाठत आहेत. जून १९४९ मध्ये मूळ रहिवासी, कामगार आणि शेतक्यांच्या संघटनांनी एकत्र येऊन इक्वेडोरमधील ग्रामीण भागाचा दोन आठवडेताबा मिळवला होता. कारण सरकारने नवीन शेतकी कायदा करून पाण्याचे खासगीकरण केले आणि जमिनीच्या फेरवाटपाला तिलांजली दिली. ह्या कायद्यामुळे मोठे जमीनमालक आणि शेतीविषयक मोळ्या

अजून वेळ गेलेली नाही!

उद्योगधंद्यांना सर्व शेतजमिनीचा ताबा घेणे शक्य होणार होते. तीन वर्षांनंतर या संघटनांनी नवीन आर्थिक धोरणांविरुद्ध संपांची एक मालिकाच चालू केली. ५ फेब्रुवारी १९९७ ला ज्या वेळेस पेट्रोलचे भाव साडेचार पट आणि दूरध्वनीचे दर नऊ पट इंग्लॅ, त्या वेळी पुकारलेल्या संपामध्ये (एककोटी वीस लाख लोकसंख्या असलेल्या देशातील) वीस लाख लोक सामील झाले होते. या संपाच्या चळवळीमुळे इकवेडोरचे विदूषकी अध्यक्ष अब्दाला बुकारम यांना सत्तेवरून हुसकून लावण्यात आले.

परंतु त्यांच्या वारसदारांनी आर्थिक सुधारणा लादण्याची प्रक्रिया चालूच ठेवल्यामुळे लढा तीव्र होत गेला. दोन वर्षांनंतर एका सार्वजनिक संपामुळे इकवेडोरमधील कामकाज आठवडाभर ठप्प झाले होते (१० मार्च ते १८ मार्च, १९९९). अध्यक्षांनी आणीबाणीची परिस्थिती जाहीर केली आणि हत्यारबंद सैनिकांना संप चिरडून टाकण्याचे आदेश दिले. पण त्यामुळे चिरडून जाऊन आण्याची लोकांनी लळ्यात भाग घेतला. अरबेरीस अध्यक्षांना माघार घेऊन IMF च्या दबावाखालील काही धोरणांची अंमलबजावणी मागे घेणे भाग पडले.²⁸

२००० सालच्या जानेवारी मध्ये ह्या लळ्याने एक नवीन उंची गाठली. कामगार आणि मूळच्या रहिवाशांच्या शक्तिशाली संयुक्त आघाडीने सैन्यातील एका विभागाच्या मदतीने राजधानी विवटेवर हल्ला चढविला. त्यांनी अध्यक्ष जमील महाऊ यांच्या नेतृत्वाखालील शासनाला हुसकून लावून संसद आणि अध्यक्षीय प्रासादाचा ताबा घेतला. त्या जागी नवीन हंगामी 'राष्ट्रीय मुक्ती सरकारची' स्थापना केली. परंतु अमेरिकेच्या दबावामुळे ह्या नवीन लोकप्रिय शासनातून लष्करी प्रतिनिधीने राजीनामा दिला आणि सरकार कोसळले. सतेचा लगाम पुन्हा एकदा घटनात्मकरित्या समाजातील वरच्या वर्गाच्या हातात गेला. नवीन सरकारने चक्र पूर्वीची धोरणे पुन्हा लागू करण्यास सुरुवात केली.²⁹

लोकांची सत्ता काबीज करण्याची पूर्ण तयारी नव्हती, आणि म्हणून ते आपापल्या घरी परतले. पण फार काळापर्यंत ते स्वरूप बसणे शक्य नाही. येत्या काही वर्षांमध्ये इकवेडोरमधील लढा अधिकाधिक तीव्र होत जाईल.

२) आफ्रिका

१९९० च्या दशकाच्या मध्यापासून सामूहिक बहिष्काराची एक लाट झिंबाब्वेला व्यापून राहिली आहे. त्यातून एक गोष्ट स्पष्ट होत आहे, की जनता रॉबर्ट मुगाबे यांच्या नेतृत्वाखालील झिंबाब्वे आफ्रिकन नॅशनल युनियन (ZANU) च्या प्रभावातून बाहेर येत आहे. १९८० साली ZANU च्या नेतृत्वाखाली देशाने स्वातंत्र्यलढा जिंकला होता आणि तेव्हापासून ते सतेवर आहेत. १९९० च्या दशकामध्ये मुगाबे देखील झिंबाब्वेला त्याच थेट पुनर्वसाहतीकरणाच्या रस्त्यावर घेऊन गेले. जागतिक बँकेच्या आर्थिक धोरणांच्या मुगाबे यांनी केलेल्या कठोर

अंमलबजावणीमुळे झिंबाब्वेवर आर्थिक अरिष्ट कोसळले, त्यामुळे १९८० च्या दशकात जनतेच्या जीवनमानाच्या थोऱ्याफार उंचावलेल्या दर्जामध्ये पुन्हा घसरण सुरु झाली.

जागतिकीकरणविरोधी लळ्यामध्ये झिंबाब्वेच्या स्वतंत्र आणि लोकशाही कामगार संघटना आघाडीवर आहेत. गेल्या काही वर्षांमध्ये लढा तीव्र होत आहे. आणि त्याची व्यासी वाढत आहे. अशाच १९९७ च्या मध्यातील एका संपामध्ये खासगी क्षेत्रातील एकलाख कामगार सामील होते, त्यात शेतमळ्यातील कामगारांचा पण समावेश आहे.³⁰

गेल्या काही वर्षांमध्ये, एका नवीन प्रकारच्या उठावाने झिंबाब्वेचा विशाल ग्रामीण भाग पेटला आहे. पूर्ण तिसऱ्या जगामध्ये नवजागृती निर्माण करण्याची सुस शक्ती या लळ्यात आहे. झिंबाब्वेच्या भूमिहीन शेतकऱ्यांनी असे ठरवले की आता पुष्कळ प्रतीक्षा झाली आणि आता त्यांनी काही दशकांपूर्वी गोऱ्या चाच्यांनी ताब्यात घेतलेली राष्ट्रीय शेते आणि जमिनी मुक्त करण्यास पावले उचलायला सुरुवात केली. जरी दोन दशकांपूर्वी जनतेने गोऱ्या साम्राज्यवादांविरुद्ध लळून स्वातंत्र्य मिळविले असले तरी जमिनीचा ताबा गोऱ्या शेतकऱ्यांकडे च होता. आता जनतेने हा प्रश्न आपणच सोडविण्याचा निर्णय घेतला. हजारोंच्या संख्येने झिंबाब्वे मधील ग्रामीण गरीब जनतेने देशातील गोऱ्यांच्या ताब्यात असलेल्या व्यापारी शेतांचा ताबा घेण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खब्लबळ माजली. अमेरिका, ब्रिटन आणि बाकीच्या साम्राज्यवादी देशांनी या जमिनी बळकावण्याच्या 'बेकायदेशी' कृत्याचा तीव्र निषेध केला. ह्याचे कारण स्पष्ट आहे, ह्या लळ्याचे लोण बाकीच्या खंडांमध्ये पसरण्याची सुस शक्ती त्यात आहे. ह्यामध्ये दक्षिण आफ्रिकेच्या पण समावेश आहे. तिथे नेल्सन मंडेलांच्या शासनाने देशातल्या जमिनीच्या फक्त १% जमिनीचे पुनर्वाटप केले आहे. आतापर्यंत केनियामध्ये अशाच प्रकारच्या लळ्याला सुरुवात झालेली आहे.³¹

वर्णद्वेषी सरकारविरुद्ध लळून मिळवलेल्या स्वातंत्र्यानंतर सहा वर्षांनी दक्षिण आफ्रिकेतील जनतेमध्ये नवीन जागृती येत आहे. त्यांच्या आता हे लक्षात येऊ लागले आहे की, मंडेलांच्या आफ्रिकन नॅशनल कॉँग्रेस (ANC) च्या नेतृत्वाखालील शासन अनेक दशके चाललेल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लळ्यांच्या स्वजनांशी बेझमानी करत आहे. वर्णद्वेष विरोधी संघर्षाचे भांडवलशाही विरोध हे महत्वाचे मूल्य होते. या मूल्याचा ANC ने त्याग केला आहे. एवढेच नाही तर, ANC ने पूर्वी वर्णद्वेषी सरकारशी संबंध असलेल्या 'गोऱ्यांच्या' मालकीच्या कंगन्यांचा अर्थव्यवस्थेवरचा ताबा काढून घेण्यासाठी काहीही पावले उचललेली नाहीत. कहर म्हणजे ANC आता दक्षिण आफ्रिकेवर गोऱ्यांचे वर्चस्व पुनर्पर्स्थापित करणाऱ्या धोरणांना कवठाळूलागली आहे, अर्थातच नव्या, छुप्या रूपात दक्षिण आफ्रिकेच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करत आहे. मोर्चा प्रमाणावर परकीय गुंतवणूकदारांना देशात बोलावत आहेत. त्यांचा असा दावा आहे की यामुळे रोजगार वाढेल, संपत्तीचे फेरवाटप होईल आणि विकासाची प्रक्रिया वेगाने सुरु होईल. 'स्वार्थत्यागी' परकीय अजून वेळ गेलेली नाही!

गुंतवणूकदाराना उत्तेजन देण्यासाठी त्यांनी मोर्खा प्रमाणावर सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याची प्रक्रिया सुरु केली आहे. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये आधीच एक कोटी चालीस लाख कामगारांपैकी ४०% कामगार बेकार आहेत. खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ह्यात सर्वांनिक क्षेत्रातील लाखो कर्मचाऱ्यांची भर पडत आहे.

वंशावर आधारित संपत्तीची व्यवस्था बदलण्यासाठी सरकारने केलेल्या प्रयत्नांमुळे फक्त एवढेव झाले आहे, की लहान प्रमाणात एक काळा भांडवलदारी वर्ग उदयास आला आहे. लोकसंघेच्या केवळ लहानशाच गटाला या 'लोकशाहीवादी' भांडवलशाहीमुळे फायदा होण्याची शक्यता आहे आणि उर्वरित जनता ह्यातील अंतर्विरोधाच्या ओझ्याखाली दबून गेली आहे. जनतेच्या हळूहळूहे लक्षात येऊलाग्ले आहे की वर्णावर आधारित सामाजिक अस्पृश्यतेचे धोरण जरी संपुष्ट आले असलेतरी त्याची जागा बाजारातील आर्थिक शक्तींनी घेतली आहे, त्या वर्गावर, आधारित नवीन प्रकारची अस्पृश्यता निर्माण करत आहेत.

आणि म्हणूनच दक्षिण आफ्रिकेमध्ये एका नवीन प्रकारच्या लळ्यांची लाट आलेली आहे. १९९९ मध्ये दहा लाखांपेक्षा जास्त शिक्षक आणि सरकारी कर्मचारी रस्त्यावर आले. देशभरातील सहा लाख सरकारी कर्मचाऱ्यांनी २५ ऑगस्टला केलेल्या एकदिवसीय संपाने हा लढा कळसाला पोहोचविला. २००० सालामध्ये हा विरोध चालूच राहिला. दक्षिण आफ्रिकेतील कामगार संघटनेच्या (COSATU) नेतृत्वाखाली ३१ जानेवारीला जनतेने संघर्ष चालूकेला. ११ मे २००० च्या एक दिवसीय संपाने तो शिखराला नेला.³²

दक्षिण आफ्रिकेला जनतेच्या सशस्त्र लळ्यांची एक जाज्वल्य पंरपरा आहे. त्यामुळे जनतेचे हे लढे एका नवीन उत्तुंग पातळीवर जाप्यास जास्त काळ लागणार नाही. थोड्याच काळात हे संघर्ष भांडवलशाहीला आव्हान देतील. कोणत्याही प्रकारची सामाजिक अस्पृश्यता नसणाऱ्या समाजव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी हेलढेपुढेजातील. संपूर्ण आप्रिका खंडातील जनतेच्या चळवळींना चैतन्य आणि स्फूर्ती देण्याचे काम हे लढे करतील.

३) पूर्व आशिया

१९८० च्या दशकापासून दक्षिण कोरियातील कामगार चळवळींनी झापाट्याने प्रगती केली आहे. अखेर १९९५ मध्ये या चळवळींनी सरकारच्या दडपशाहीला न जुमानता कोरियन कॉनफेडरेशन ऑफ्ट्रेड युनियनस (KCTU) या संघटनेची स्थापना केली. ही संघटना म्हणजे राष्ट्रीय स्तरावरच्या स्वतंत्र आणि पुरोगामी परंतु सरकारी मान्यता नसलेल्या अशा कामगार संघटनांचा समूह आहे. नंतर KCTU ने दक्षिण कोरियाच्या इतिहासातील जनतेचा सर्वात मोठा संप १९९७ च्या जानेवारीत आयोजित केला. ज्यामध्ये सहा लाख तीस हजार कामगार सामील होते. हा संप मोर्खा प्रमाणावर कामगारांची हकालपट्टी करू शकेल अशा नवीन कामगार

कायद्याविरोधात होता. ही संपाची चळवळ जवळजवळ वीस दिवस चालली. संपाला पाठिंबा देण्यासाठी काढलेल्या मोर्चामध्ये दहा लाखांवर जनता सहभागी झाली. केवळ दहा वर्षांच्या कालावधीत दक्षिण कोरियातील कामगारांनी जगातील सर्वात लढाऊ कामगार चळवळींपैकी एक चळवळ उभी केली होती.

१९९७ च्या शेवटी झालेल्या दक्षिण कोरियातील आर्थिक व्यवस्थेच्या पतनानंतर IMF ने ५७ अब्ज डॉलर्सची मदत देऊकेली. त्याच्या बदल्यात त्यांनी मोर्खा प्रमाणावर कामगार क्यातीची मागणी केली होती. वर्षापूर्वीच ह्याच्या विरोधात मोठे संप झालेले असल्यामुळे सरकारने KCTU च्या प्रतिनिधींना IMF च्या अटींबाबत चर्चा करण्यास बोलाविले. ६ फेब्रुवारी १९९८ ला कार्यकर्त्यांचा विरोध असताना देखील KCTU च्या पुढाऱ्यांनी सरकारबरोबर करारावर सह्या केल्या, ज्यात IMF च्या मूलभूत अटींना किंकोळ सवलर्टींखातर मान्यता देण्यात आली. काही दिवसांमध्येच KCTU च्या शेकडे कार्यकर्त्यांनी या विरोधात बंड पुकारले. ज्या पुढाऱ्यांनी हा करार मान्य केला होता त्यांना हाकलून दिले व एका देशव्यापी सार्वजनिक संपाची तयारी सुरु केली. परंतु काही दिवसांनंतर पुरेसा पाठिंबा नसल्यामुळे त्यांना संप माग घेणे भाग पडले.

दक्षिण कोरियातील सत्ताधारी वर्गाने बुद्धिजीवी आणि प्रसारमाध्यमांच्या सळिक्य पाठिंब्याने आर्थिक पतनाची खरी कारणे हादरलेल्या जनतेपासून बेमालूमपणे दडवली. सरकार ह्याला राष्ट्रीय संकटाचे स्वरूप देण्यात, तसेच आर्थिक घडी सावरण्यासाठी आणि देशाच्या स्वाभिमानाची रक्षा करण्यासाठी प्रत्येकाने त्याग केला पाहिजे असे जनतेला समजाविष्यात यशस्वी झाले. राष्ट्राच्या परकीय चलन खात्यात सोने आणि डॉलर दान करण्याच्या सरकारच्या आवाहनाला हजारो लोकांनी प्रतिसाद दिला. ह्या देशभक्तीच्या लाटेमुळे KCTU च्या पुरोगामी कार्यकर्त्यांना जनतेला सत्ताधारी वगऱ्यावरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त करणे अवघड झाले आहे.

कोरियातील सत्ताधारी वर्गाने जनतेमधील नेहमीच्या राष्ट्रभक्तीच्या श्रद्धेचा वापर केला आहे. त्यातून जनतेला बाहेर काढून त्यांच्यामध्ये साम्राज्यवाद विरोधी - जी भांडवलशाही विरोधीही आहे - जाणीव निर्माण करणे हे कामगार संघटनेपुढील आज सर्वात मोठे आव्हान आहे. जनतेच्या लळ्यांची राजकीय जाणीव उंचावणे हे एक प्रचंड काम आहे. एका दशकाच्या अविरत लळ्यांनी हजारो समर्पित कार्यकर्त्यांची फौज असलेली बंडखोर कामगार चळवळ उभी केली आहे म्हणून भविष्यकाळ हा निश्चितच उज्ज्वल आहे.³³

१९९८ च्या सुरुवातीला आलेल्या काही अपयशानंतर लळ्यांनी नवीन शक्ती प्राप केली आहे. १९९९ च्या एप्रिलमध्ये KCTU ने पुन्हा संप आणि जनतेच्या मोर्चाचे आयोजन केले. कोरियातील कंपन्यांतून मोर्खा प्रमाणावर कामगार कपात करण्याच्या योजनाविरुद्ध हे लढे होते.³⁴

अजून वेळ गेलेली नाही!

इंडोनेशियामध्ये १९६५ साली जनरल सुहार्तोयांनी सत्ता काबीज करण्यासाठी लाखो लोकांची जी कऱ्टल केली त्या धक्क्यातून लोक आत्ताच वुठेबाहेर पडत आहेत. अमेरिकेच्या सक्रिय मदतीने घडवून आणलेल्या या कऱ्टलीत किमान पाच लाख पुरोगामी कार्यकर्त्यांची हत्या करण्यात आली. १९७७-७८ मध्ये विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखाली जनता परत एकदा मोठ्या संख्येने रस्त्यावर उतरली आणि त्यांनी एकशक्तिशाली चळवळ उभी केली. चळवळीचे धैर्यखोबरच वाखाणण्याजोगे होते. विद्यार्थ्यांनी मोर्चे, आमरण उपोषण, प्रचारफेण्या आणि सरकारी कचेच्यांचा ताबा अशा मार्गांनी अनेकमहिने आपला लढा चालूठेवला होता. लाठीधारी पोलिस आणि अश्रुघुराची नळकळी फोडण्याचा सैनिकांनी आंदोलन चिरडण्याचे प्रयत्न केले. हे प्रयत्न असफल झाल्यानंतर गोळीबार करून मोठ्या संख्येने विद्यार्थ्यांची हत्या ही करण्यात आली. तरीही आंदोलन चालूच राहिले आणि शेवटी कऱ्टलखोर सुहार्तोला राजीनामा देणे भाग पडले.

दुसरी उत्साहजनकगोष्टम्हणजे विद्यार्थी आणि तरुणांच्या चळवळीबरोबरच लहान प्रमाणात परंतु लढाऊ बंडखोर कामगारांच्या चळवळीने जन्म घेतला आहे. १९७७ च्या जुलैमध्ये इंडोनेशियातील प्रतिबंध असलेल्या कामगार संघटनेने ('इंडोनेशियन सेंटर फॉर लेबर स्ट्रगल' किंवा PBBI) सुराबायामधील संपाद्ये नेतृत्व केले, ज्यामध्ये वीस हजार लोकसामील होते. काही महिन्यांनंतर त्यांनी बांडुंग येथील सरकारी विमानांच्या कारखान्यामध्ये सोळा हजार कामगारांचा संपाद्ये आयोजित केला. वरवर पाहता हेलेडलहान प्रमाणावर दिसतात परंतु पोलिस आणि सैनिकांच्या अमानुष डडपशाहीच्या पार्श्वभूमीवर इंडोनेशियातील कामगारांचे लढे विलक्षण धैर्य दाखविणारे आहेत. जनतेच्या ज्या चळवळींनी सुहातोना सतेवरून हाकलून दिले, त्यामध्ये कामगारांचा देखील सहभाग होता. परिणामी कामगारांच्या चळवळींमध्ये आत्मविश्वासवाढ्या आहे. तेव्हापासून त्यांचे आंदोलन निस्तंत्र पुढेजात आहे. जाकार्ता येथील 'गरुडा एअर लाईन्स' मधील कामगारांनी संपुकारला. तरेच सुराबाया येथे 'मास्पिअन कॉर्पोरेशन' चे पन्नास हजार कामगार संपावर गेले.^{३५} १९७९ मध्ये इंडोनेशियातील लोकशाहीवादी आणि लढाऊ कामगार संघटनांनी एकत्र येऊन 'इंडोनेशियन प्रॅटफॉर लेबर स्ट्राल्स' (FNPBI) ची स्थापना केली. प्रेरणादायकगोष्टम्हणजे तुरुंगात असलेल्या डिटा सारी नावाच्या एकातरुण स्त्री कार्यकर्तीची FNPBI च्या जनरल स्प्रेटरीपदी निवडझाली.^{३६} इंडोनेशियातील विद्यार्थी आणि कामगारांनी एक नवीन प्रकारच्या चळवळींचा पाया रचला आहे. नजीकच्या भविष्यात हात हात चळवळी निश्चितच जागतिक भांडवलाच्या भीषण हल्ल्याला आव्हान देतील हेनकी.

'आशियाई चमत्कारा' चा अंत होत असताना, प्रतिकाराच्या नवीन शक्ती उदयास येत आहेत. आगामी काही वर्षात आंतरराष्ट्रीय भांडवलाने केलेल्या विध्वंसाविरुद्ध त्या प्रखर लढा उभा करतील. ह्या लढ्यांमधून एक नवीन प्रकारचे 'आशियाई मॉडेल' उदयास येईल. ते जगभरातील जनतेपुढे जागतिकीकरणाला विरोध करण्यासाठी आदर्श उभेकरेल.

४) भारत

भारतामध्ये देखील देशभरातील जनता जागृत होऊ लागली आहे. या वर्षाचे (२००० चे) उदाहरण घेऊन. जानेवारीमध्ये उत्तर प्रदेशातील एक लाख वीज कर्मचाऱ्यांनी वीज मंडळाच्या (UPSEB) खाजगीकरणाविरुद्ध तीन आठवड्यांचा ऐतिहासिक संप्रेरणा केला. जानेवारी / फेब्रुवारीमध्ये राजस्थानमधील सहा लाख सरकारी कर्मचाऱ्यांनी ६४ दिवस संप्रेरणा केला. एप्रिलमधील किंटन यांच्या भारतीय दौऱ्याच्या वेळी देशभर जनतेने भारत सरकारच्या अमेरिकेयुडलोटांगण घालण्या धोरणाविरुद्ध निदर्शने केली. जागतिकीकरणाच्या विध्वंसाला विरोध करण्यासाठी देशभरातील कामगार जनतेने १९ मे रोजी संप्रेरणा केला. वीजदरातील मोठ्या वाढीविरुद्ध आंंप्रेरदेशातील जनतेने जून महिन्यात लढाऊ विरोध उभा केला. हा लढा तीन महिने चालला. २८ ऑगस्टला काढलेल्या हैद्राबादमधील प्रचंड मोर्चाने हा लढा कळसाला पोहोचविला. दूरसंचार क्षेत्राच्या खाजगीकरणाविरुद्ध देखील तेथील कर्मचारी अनेक संप्रेरणा करत आहेत. ओरिसातील सरकारने शैक्षणिक संस्थांच्या अनुदानामध्ये मोठी कपात केल्यानंतर ऑगस्ट महिन्यात हजारो शिक्षकांनी विधानसभेला घेराव घातला होता. जागतिकीकरणाविरुद्ध गेल्या एक वर्षात केलेल्या संघर्षांची ही काही ठळक उदाहरण.

गेल्या काही वर्षांमध्ये जागतिकीकरणामुळे उपजीविकेवर होणाच्या विनाशकारी परिणामाविरुद्ध भारतीय जनतेने मोठ्या प्रमाणावर झुंजार लडे उभारले आहेत. भारतीय किनारपट्टी महाकाय विदेशी यांत्रिक मच्छिमार ट्रॅलर्सना बेळूट मासेमारीसाठी आंदण देणाच्या सरकारच्या धोरणाविरुद्ध भारतीय मच्छीमारांनी मोठा शक्तिशाली लढा दिला आहे. बियाणांचे पेटंट, शेतीला देण्यात येणाच्या सरकारी अनुदानामधील कपात, आणि पाश्चिमात्य शेती व्यापारातील कंपन्यांच्या भारतीय शेतीतील घुसखोरीविरुद्ध येथील शेतकऱ्यांनी लढाऊ चळवळी उभ्या केल्या आहेत. अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपनी 'मॉन्सर्टन्टो' च्या कर्नाटकमधील चाचणी शेताना नष्ट करण्यापर्यंत या आंदोलनाची व्यासी वाढली आहे. ही मॉन्सर्टन्टो कंपनी जनुक अभियांत्रिकीच्या सहाय्यानेतेयार केलेल्या विविध जातींवर प्रयोग करत होती. तसेच या शेतकऱ्यांनी 'कारगिल सीड्स' आणि 'केंटुकी फ्राईड चिकन' यांच्या कार्यालयांवर देखील हल्ले केले. ओरिसातील चिलका सरोवराच्या १२०० चौ. किमीच्या परिसरातील लाखो लोक 'कोळंबी माफिया' च्या विरोधात लढत आहेत. कारण या माफियांनी प्रचंड डॉलर्स मिळवून देणाच्या कोळंबीचे उत्पादन घेण्यासाठी या लोकांच्या परंपरागत मच्छिमारी क्षेत्रावर कब्जा केला आहे. पारंपरिक मच्छिमारांच्या बाजूने सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल दिलेला असूनही डॉलर्स कमाईसाठी सरकारने त्यांची अंमलबाजवणी करण्याचे नाकाराले. निर्दीयी भारतीय सरकार आदिवासींची जमीन लुटारू परकीय आणि भारतीय खाणकंपन्याच्या ताब्यात देत आहे. याविरुद्ध आदिवासी जनता लढे देत आहे. विमा क्षेत्राचे, तत्त्वशून्य परकीय अजून वेळ गेलेली नाही!

विमा कंपन्यांना हस्तांतरण करण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्याविरुद्ध विमा क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांनी तीव्र लढा उभा केला आहे. असे बरेच स्फूर्तिदायक लडे देशाच्या कोनाकोपन्यात होत आहेत. प्रसारमाध्यमांनी एकत्रया आंदोलनाना नगण्य लेखले किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्षण केले. उलटया आंदोलनाविरुद्ध प्रचार मोहिम उघडून ही अगदी अपवादात्मक उदाहरणे आहेत असे लोकांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. तसेच असेही भासवले की, बहुसंख्य जनतेची उदारीकरण - खाजगीकरण-जागतिकीकरण ह्या गोष्टीना संमती आहे.

हे संघर्ष सध्या जागतिकीकरणाला विरोध करण्यापर्यंत मर्यादित आहेत. त्यांचा उद्देश प्रचलित वर्तमान व्यवस्थेत सुधारणा करण्यापर्यंत सीमित आहे. जसजसे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील संकट वाढेल आणि भारतीय राज्यकर्त्यांचे जागतिकीकरणाच्या नावाखाली जनतेवरील हल्ले तीव्र होत जातील, तसेच जनतेला या संघर्षाच्या मर्यादा लक्षात येतील आणि त्यातूनच हे संघर्ष नवीन पातळीवर पोहोचतील.

५) मेक्सिको

जगभरच्या जागतिकीकरण विरोधी चळवळीमध्ये मेक्सिकोतील मूळ रहिवासी, कामगार, विद्यार्थी आणि शेतकऱ्यांचा लढा विलक्षण आणि स्फूर्तिदायक आहे. अमेरिकेच्या अगदी परसातील या चळवळीतून मेक्सिकोतील क्रांतिकारी राजकारणाचा पुनर्जन्म झाला. १९९०-२० च्या कालावधीत झालेल्या मेक्सिकोमधील क्रांतीनंतर कामगार आणि भांडवलदार वर्ग यांच्यात सामाजिक करार झाला होता. १९८० च्या दशकात भांडवलदार वर्गाने आपल्या बाजूने या कराराचा भंग केला. त्यांनी जागतिकीकरणाच्या नावाखाली जनतेवर तीव्र हल्ला केला. यातून देशभरातील जनतेची दुर्दशा झाली. लोकांनी आता आपल्या प्रतिकारास सुरुवात केली आहे आणि काय जबरदस्त सुरुवात आहे!

चिआपास या अत्यंत मागासलेल्या प्रदेशातील आदिवासी शेतकऱ्यांनी ह्या लळ्यांची तुतारी फुंकली. हे आदिवासी शेतकरीच मेक्सिकन धोरणाचे सवार्धिक बळी ठरले आहेत. 'झापाटिस्टा आर्मी ऑफ नॅशनल लिबरेशन' (EZLN) च्या नेतृत्वाखाली १९९४ च्या नववर्षादिनी ते मैदानात उतरले. झापाटिस्टांनी युद्ध घोषित करताना जाहीर केले की हा लढा "काम, जमीन, निवारा, अन्न, आरोग्य, शिक्षण, स्वातंत्र्य, लोकशाही, न्याय आणि शांती" साठी आहे.³⁷ या संघर्षातून मेक्सिकोतील कामगार चळवळींत वाढत्या असंतोषाला वाचा फुटली आणि ते वेगाने पुढे जाऊलागले. मेक्सिकोतील शासनाने शेतकऱ्यांचे आंदोलन विरडण्यासाठी साठहजार सैनिकांची तुकडी पाठवली होती. परंतु कामगारांच्या बंडामुळे ते हतबल झाले. ७ जानेवारीला कामगार संघटनांनी लऱ्यांडन जंगलाला घातलेल्या सैन्याच्या वेढ्याविरुद्ध आवाज उठविण्यास सुरुवात केली. त्याच वेळेस त्यांनी कामगार कपात रोखण्याची आणि किमान वेतन कायद्याची काटकोर

अंमलबजावणी करण्याची मागणी केली. लाखो कामगारांनी ह्या लळ्यात भाग घेतला. पाचच दिवसांनंतर विद्यार्थी आणि कामगारांच्या मोठमोठ्या गटांनी मेक्सिको शहरातील मध्यवर्ती चौकातल्या क्रांतीचे प्रतिक असलेल्या स्मारकावर मोर्चे नेले. त्यांनी चिआपास येथील शेतकऱ्यांवर शासनाने केलेला रक्तरंजित हल्ला थांबविण्याची मागणी केली. काही दिवसांमध्येच मेक्सिकोतील सर्व प्रमुख शहरांमध्ये लाखोंच्या संख्येने कामगार, विद्यार्थी आणि शिक्षक रस्त्यावर उतरले. त्यांनी चिआपासच्या बाबतीत राजकीय तोडगा काढण्याची मागणी केली. याबोराबरच जागतिकीकरणाचा विधकंस रोखण्याची मागणी केली. १६ फेब्रुवारीला मेक्सिकोच्या शेअरबाजाराची भव्य इमारत आक्रमक कामगार संघटनांनी कित्येक तास ताब्यात घेतली आणि सविनय कायदेभंगाच्या वातावरणात बंडाची चुणूक दाखवून दिली. ह्या वाढत्या लळ्यांमुळे मेक्सिकन सरकारला झापाटिस्टांचे आंदोलन विरडून टाकण्यासाठी पाठवलेली सेना परत बोलावणे भाग पडले.

झापाटिस्टांनी मेक्सिकोतील जनतेला एकत्र आणण्यासाठी बचाच कल्पक योजना आखल्या. जनतेला आपले भवितव्य आपल्या हाती घेण्यास प्रवृत्त केले. उदा. ॲगस्ट १९९४ ते फेब्रुवारी १९९५ च्या कालावधीत त्यांनी तीन राष्ट्रीय अधिवेशने आयोजित केली. हजारो कामगारांचा त्यात सक्रिय सहभाग होता.

या प्रयत्नामुळे च मेक्सिकोच्या कामगार चळवळीमध्ये शक्तिशाली नवीन प्रवाहाचा जन्म झाला. Intersindical किंवा CIPM - ही कामगार चळवळ अधिकृत कामगार संघटनेपेक्षा सर्वस्वी भिन्न आहे. त्यांनी पुकारलेल्या मेदिनाच्या निर्दर्शनांमध्ये मेक्सिकोच्या सर्व प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रातील कामगार लाखोंच्या संख्येने सहभागी झाले. अधिकृत कामगार संघटनांच्या उलट, ह्या कामगार संघटनेने सर्व कामगारांना एकत्र आणुन त्यांच्या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नावर लक्ष केंद्रित केले. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचा देखील यात समावेश आहे. त्यांची मागणी फक्त काही सुधारणांपुरतीच मर्यादित नाही. ती मेक्सिकोतील समाजव्यवस्था मुळापासून बदलून समाजाच्या विकासाच्या केंद्रस्थानी गरिबांना आणण्यास इच्छुक आहे. या लळ्यासाठी त्यांनी झापाटिस्टांबोराबर संयुक्त मोर्चा उभारला आहे.

चिआपासमधील शेतकऱ्यांच्या उठावाचे लोण बाकीच्या राज्यांत देखील पसरत गेले. दोनच वर्षांमध्ये वेगवेगळ्या राज्यांमधून तेरा सशस्त्र आधारज्या उभ्या राहिल्या आहेत.³⁸

कामगार आणि शेतकऱ्यांबोराबर विद्यार्थी देखील चळवळीत सामील होणारच. 'नॅशनल ऑटोनॉमस युनिवर्सिटी ऑफ मेक्सिको' (UNAM) ही लॅटिन अमेरिकेतील सर्वात मोठी उच्चशिक्षण देणारी संस्था आहे. २० एप्रिल १९९९ रोजी या संस्थेतील दोन लाख सतर हजार विद्यार्थ्यांनी शिक्षणाच्या खाजगीकरणाविरुद्ध बंडपुकारले. एवढेच कर्जान हे थोंबलेनाहीत तर त्यांनी सार्वजनिक

अजून वेळ गेलेली नाही!

क्षेत्रातल्या उद्योगांच्या खाजगीकरणाच्या विरोधात आणि कामगारांच्या राहणीमानावर होत असलेल्या सरकारी हल्ल्यांच्या विरोधातील लळ्याशी आपल्या मागण्या जोडून घेतल्या. या लळ्याला मेकिसिकोतील जनतेने मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा दिला. हा ऐतिहासिक लढा नऊ महिने चालला. फेब्रुवारी २००० च्या पहिल्या आठवड्यात हा लढा मागे घ्यावा लागला. मेकिसिकन सरकारने विशेष पोलिसांना विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांवर हल्ला करण्याचा आदेश दिला, तेव्हाच हा संपर्संपला.³⁹ परंतु यामध्ये मेकिसिकोतील राज्यकर्त्यांचे जनविरोधी स्वरूप लोकांसमोर स्पष्टपणे उघड झाले. सर्वांसमोर हे स्पष्ट झाले आहे, की मेकिसिकोतील राज्यकर्त भांडवलदार वर्गाचे दलाल आहेत. निश्चितपणे मेकिसिकोतील शूरु विद्यार्थीयेणाऱ्या काही दिवसांमध्येच संघर्षाचा बिगूल पुन्हा वाजवतील.

मेकिसिकोतील प्रसिद्ध स्तंभलेखक पिलार वाल्डेस यांनी लिहिले आहे, “जे मेकिसिकोतील लाखो दरिद्री जनतेच्या संपर्कात राहिले आहेत, त्यांना जाणीव आहे, की आम्ही एका टाईम बॉब बरोबर जगत आहेत.”⁴⁰ झापाटिस्टांनी ह्या टाइम-बॉब ची वात प्रज्वलित करण्याचे काम केले आहे. तिसच्या जगात असे बरेच ‘टाइम-बॉब’ स्फोट होण्याची वाट पाहत आहेत.

६) नवीन आंतरराष्ट्रवाद

१९९० च्या दशकात तिसच्या जगातील देशांमध्ये सुरु झालेल्या बंडखोर लळ्यांचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा आंतरराष्ट्रवाद आहे. या लळ्यांनी आंतरराष्ट्रीय युती, संपर्कयंत्रणा आणि संस्था उभ्या केल्या आहेत. झापाटिस्टांना जगभर समर्थन मिळाले आहे. अगदी श्रीमंत औद्योगिक समाजातल्या अनेक लोकांकडून त्यांना पाठिंबा मिळाला. त्यांची परिस्थिती मिन्ह असली तरी त्यांना आपले प्रश्न तसेच असल्याचे आढळले. ब्राझीलच्या MST ने लॅटिन अमेरिकेतील शेतकऱ्यांची संघटना (‘लॅटिन अमेरिकन पीइंट कॉन्फेडरेशन’ किंवा LDOC) उभारण्यात मुख्य भूमिका निभावली आहे.⁴¹ १९९७ मध्ये झालेल्या दक्षिण कोरियातील ऐतिहासिक संपाला पाठिंबा देण्यासाठी २२ देशांमध्ये जनतेने मोर्चे काढले.⁴²

या नव्या आंतरराष्ट्रवादी संघर्षातील सर्वांत स्फूर्तिदायक संघर्ष जागतिकीकरणाचा बालेकिला असणाऱ्या अमेरिकेत झाला. १९९९ च्या नोक्हेंसमध्ये सिएटल शहरात WTO ची तिसरी परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या वेळी जगभरातून आलेल्या ७०० पेक्षा जास्त संघटना आणि चालीस हजार पेक्षा जास्त निदर्शकांनी WTO चा निषेध केला. त्यांनी केलेल्या निदर्शनांमुळे उद्घाटन समारंभ रद्द करावा लागला आणि परिषदेवा बोच्या वाजला. त्या सुमारास लंडन, पॅरिस आणि जगभरातील अनेक शहरांमध्ये असेच निषेध मोर्चे निघाले होते.

ह्या नवीन आंतरराष्ट्रवादाच्या उदयात आश्चर्य काहीच नाही. साम्राज्यवाद ही शेवटी एक जागतिक व्यवस्था आहे, ती सर्व जगातील सर्वसामान्य जनतेच्या शोषणावर आधारित आहे.

म्हणूनच त्याविरुद्धच्या लळ्याचे स्वरूप मुळातच आंतरराष्ट्रीय असणे स्वाभाविक आहे. आज एकविसाच्या शतकाच्या पहाटेसाम्राज्यवादांनी तिसच्या जगातील देशांना आर्थिकगुलामगिरीत ढकलण्याचा जो उद्योग चालवला आहे – अशा वेळी आंतरराष्ट्रीय ऐक्याची आज अत्यंत गरज आहे. आणि दुसच्या महायुद्धानंतर प्रथमच आज तसा लढा उभारण्याची पुरेपुर शक्यताही आहे.

७) निष्कर्ष

या महत्वपूर्ण लळ्यांकडे लोकांचे लक्ष वेधण्यामागचा आमचा उद्देश भविष्याचे आशादायक चित्र उभे करणे किंवा त्यातल्या अडचणीबद्दल गफील राहणे हा मुळीच नाही. अर्थात या सर्व लळ्यांना आंतरराष्ट्रीय भांडवलाला आव्हान देण्यापूर्वी खूपच मोठा पल्ला गाठायचा आहे हेनिश्चित. हे सर्व लढे भांडवलशाहीची ऐतिहासिकता अधोरेखित करीत आहेत हेच आम्हाला विशेषत्वाने दाखवून द्यायचे आहे. ह्या लळ्यांमुळे हेच स्पष्ट होते की, भांडवली जागतिकीकरण हा इतिहासचा अंत नाही. किंवडुना, भांडवलाच्या जागतिकीकरणामुळे भांडवलशाहीची इतिहास घडवण्याची भूमिकाच संपृष्टात येणार आहे. भांडवली जागतिकीकरणाने कामगारांच्या आंतरराष्ट्रवादाच्या रूपात स्वतःचा प्रतिवाद निर्माण केला आहे. आता जगभरातल्या जनतेच्या भांडवलशाहीच्या विरोधातील लळ्यांमुळेच इतिहास घडणार आहे. आता हा जगभरातील लोकांचा लढा आहे, ज्या द्वारे एकनवसमाज निर्माण होणार आहे. या समाजात सर्वसामान्य उत्पादकांच्या सुविधेवर भर असेल, प्रत्येकाला कामाचा जन्मसिद्ध अधिकार असेल, स्थिर उत्पन्न, निवारा आणि आरोग्य सुविधा तसेच वृद्धापकाळातील सुरक्षितता या गोर्टीना प्राधान्य आणि त्यावरच संपूर्ण भर असेल. तो समाज खरोखरच मुक्त आणि लोकशाहीवादी असेल – असा इतिहास, वेगळा इतिहास घडत आहे.

या पुस्तकाचा उद्देश जागतिकीकरणाची पांडित्यपूर्ण चर्चा करणे हा नाही. याचा मुख्य उद्देश जागतिक भांडवलशाही जगाचे वास्तव स्वरूप समजून घेणे हा आहे, कारण ते बदलायचे आहे. जर आपल्यापैकी काही जण हा निबंध त्याच्या शेवटच्या निष्कर्षपर्यंत समजून घेऊन नवा इतिहास लिहिण्याच्या कामगार वर्गाच्या लढाईत सामील होण्यास प्रवृत्त झाले असतील, तर आमच्या प्रयत्नांचे सार्थक झाले असे म्हणता येईल.

पुस्तकात वापरण्यात आलेली संक्षिप्त रूपे

IMF	: International Monetary Fund	आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी	ONGC	: Oil & Natural Gas Corporation	तेल आणि नैसर्गिकवायू महामंडळ
WB	: World Bank	जागतिक बँक	MSEB	: Maharashtra State Electricity Board	महाराष्ट्राज्य विद्युत मंडळ
FDI	: Foreign Direct Investment	परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक	BHEL	: Bharat Heavy Electricals Limited	भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लि.
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development	ऑर्गनायझेशन फॉर इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन अँड डेव्हलपमेंट	LIC	: Life Insurance Corporation	आयुर्विमा महामंडळ
SAP	: Structural Adjustment Programme	आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रम	GIC	: General Insurance Corporation	सर्वसाधारण विमा महामंडळ
SAL	: Structural Adjustment Loan	आर्थिक पुनर्रचना कर्ज	NPA	: Non-performing Asset	वापरता नयेणारी मालमता
WTO	: World Trade Organisation	विश्वव्यापार संघटना	FII	: Foreign Institutional Investor	परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदार
BoP	: Balance of Payments	आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहाराचा ताळ्बळंद	WHO	: World Health Organisation	जागतिक आरोग्य संघटना
MNC	: Multinational Corporation	बहुराष्ट्रीय कंपनी	FCI	: Food Corporation of India	अन्नधान्य महामंडळ
WIR	: World Investment Report	वर्ल्ड इन्वेस्टमेंट रिपोर्ट	NSS	: National Sample Survey	राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण
UNCTAD	: United Nations Conference on Trade And Development	संयुक्त राष्ट्र व्यापार आणि विकास परिषद	ILO	: International Labour Organisation	आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना
TDR	: Trade and Development Report	व्यापार आणि विकास अहवाल	LTCM	: Long Term Capital Management	लॉन्ग टर्म कॅपिटल मॅनेजमेंट
RBI	: Reserve Bank of India	रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया	FPI	: Foreign Portfolio Investment	परकीय रोखे गुंतवणूक
VER	: Voluntary Export Restraint	ऐच्छिक नियर्त नियंत्रण	CMIE	: Centre for Monitoring Indian Economy	सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी
GATT	: General Agreement on Tarriffs & Trade	जनरल अंग्रीमेंट ऑन टेरिफ	CRR	: Cash Reserve Ratio	रोकड संचिती प्रमाण
NAFTA	: North America Free Trade Agreement	उत्तर अमेरिका मुक्त व्यापार संघ			
AOA	: Agreement on Agriculture	शेती विषयक करार			
GDP	: Gross Domestic Product	एकूण राष्ट्रीय उत्पादन			
ECLAC	: Economic Commission for Latin America and the Caribbean	लॅटिन अमेरिकन आणि कॅरिबियन देशांसाठीचा आर्थिक आयोग			
M&As	: Mergers & Acquisitions	विलीनीकरण आणि ताबा			
FERA	: Foreign Exchange Regulation Act	परकीय चलन नियमन कायदा			

जीवन ही माणसाची सर्वात मौल्यवान ठेव आहे. त्याला ते एकदाच लाभते आणि त्याने ते असे जगले पाहिजे, की वर्ष वाया घालवल्याबद्दल त्याला खंत वाढू नये, क्षुद्र आणि अतिसामान्य भूतकाळाच्या जळत्या शरमेची त्याला कधी अनुभूती घडू नये. असे जगावे की मरतेवेळी त्याला म्हणता यावे : संबंध आयुष्यभर मी माझ्या सर्व शक्ती सांच्या जगाच्या सर्वोत्तम कायर्साठी कारणी लावल्या - मानवजातीच्या मुक्तीच्या लढ्यासाठी !

- निकोलाय अस्त्रोवस्की (१९०४-३६)

संदर्भ सूची

संदर्भ सूचीत वापरलेली संक्षिप्त रूपे

- MR** : **Monthly Review** – monthly magazine published by *Monthly Review Foundation*, New York; editors: *Paul M.Sweezy & Harry Magdoff*.
- EPW** : **Economic & Political Weekly** – a weekly published from Mumbai; editor: *Krishna Raj*
- TWR** : **Third World Resurgence** – monthly magazine of the *Third World Network*, Penang, Malaysia; chief editor: *S.M.Mohamed Idris*.
- AIE** : **Aspects of Indian Economy** – a bulletin of the Research Unit for Political Economy, Prabhadevi, Mumbai-25; editor: *Rajani X.Desai*
- TOI** : **Times of India**
- THBL** : **The Hindu Business Line**
- ET** : **Economic Times**
- HT** : **Hindustan Times, Delhi**
- FL** : **Frontline** – fortnightly magazine published from Chennai; editor: *N.Ram*

प्रस्तावना

1. *Business Week*, Aug 31, 1998, p.146, cited in David McNally, *MR*, July-Aug 1999, p.149
2. Editorial, *TOI*, 3.3.2000
3. PTI Report, *THBL*, 15.9.2000
4. Malini Parthasarathy, *The Hindu*, 15.9.2000
5. Sridhar Krishnaswamy, *FL*, Oct 13, 2000, p.24
6. Malini Parthasarathy, op.cit.
7. Editorial, *TOI*, 18.9.2000
8. Praful Bidwai, *FL*, Apr 14, 2000, p.101
9. Ibid., p.102
10. Ibid.
11. Fidel Castro, Speech at the South Summit of the G-77 in Havana, Apr 2000, reproduced in *TWR*, No.117, May 2000, p.30

१) जागतिकीकरण कशासाठी?

1. Noam Chomsky, *Class Warfare*, Oxford University Press, Delhi, 1998, p.19
2. MR Press, New York, 1974, p.12
3. Cited by Harry Magdoff in *The Age of Imperialism*, MR Press, New York, 1968, p.125
4. Walden Bello & others, *Dark Victory: The US, Structural Adjustment & Global Poverty*, Third World Network, Malaysia, 1994, p.69
5. Editors, *MR*, Jan 1984, p.1
6. Paul M. Sweezy, *MR*, June 1994, p.6
7. Paul M. Sweezy, *MR*, May 1995, pp.6-7
8. Harry Magdoff, *Globalisation – To What End?*, MR pamphlet, 1992, reprinted by Cornerstone Publications, Kharagpur, W.B., pp.6-7
9. Quoted in Ethan B. Kapstein, *Foreign Affairs*, May-June 1996, p.28
10. Doug Henwood, *MR*, July-Aug 1999, pp.135-136
11. Marjorie Olster, *ET*, 16.1.2000
12. Doug Henwood, *MR*, July-Aug 1999, p.140 & Fred Moseley, *MR*, Mar 1999, p.19
13. Fred Moseley, *MR*, Mar 1999, p.18
14. *TOI*, 24.1.1999
15. Frederic Clairmont, *EPW*, Nos. 36-37, Sept 5-12, 1998, p.2349 and Fred Moseley, *MR*, Mar 1999, p.15
16. UNCTAD, *World Investment Report*, 1998, quoted in Jayati Ghosh, *FL*, Dec 18,1998, p.94
17. For more details, see Samir Amin, 'Fifty Years is Enough', *MR*, Apr 1995
18. See W.Bello & others, op.cit., pp.26-27 and John Mihevc, *The Market Tells Them So: The World Bank and Economic Fundamentalism in Africa*, Third World Network, Malaysia, 1995, pp.48-50
19. Walden Bello & others, op.cit., p.31
20. As for instance in its publication: World Bank, *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, 1993, Washington, D.C., 1993, Back Cover
21. Dalip S. Swamy, *The World Bank and Globalisation of Indian Economy*, Public Interest Research Group, Delhi, 1994, p.3
22. *Statistical Outline of India*, 1999-2000, Tata Services Ltd., Mumbai-1, p.177
23. Dalip S. Swamy, op.cit., p.5
24. Ibid., pp.15,19
25. Ibid., p.17
26. AIE, No.9, p.16
27. AIE, No.9, p.15

२) मुक्त व्यापार(!)

1. Quoted by C.P.Chandrasekhar, *FL*, May 21, 1999, p.104
2. World Bank, *Accelerated Development in Sub-Saharan Africa*, 1981, p.24
3. James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, p.45
4. World Bank, *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington, 1994, p.48
5. Fidel Castro, quoted in *TWR*, No.117, May 2000, p.30
6. Jayati Ghosh, *FL*, Oct 22,1999, p.98
7. World Bank, *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington, 1994, p.48
8. James Petras & Henry Veltmeyer, op.cit., p.45
9. Alfred Maizels in *UNCTAD Review*, UN, Delhi, quoted by B.S.Chimni, op.cit.
10. Cited in *AIE*, No.9, p.33
11. Quoted in *AIE*, No.6, p.46
12. Quoted by Prof.Alejandro Nadal, *TWR*, No. 110/111, Oct-Nov 1999, p.33
13. John Martinussen, *Transnational Corporations in a Developing Country: The Indian Experience*, p.156, quoted in *AIE*, No.6, p.49
14. *AIE*, No.6, p.59
15. *AIE*, No.3, pp. 49-51
16. Sharif D.Rangnekar, *ET*, 3.1.2000
17. Harry Magdoff, *Globalisation: To What End?*, op.cit., p.33
18. Peter Evans, *Class, State and Dependence in East Asia: Lessons for Latin Americanists*: essay in Frederic C.Deyo ed., *The Political Economy of the New Asian Industrialism*, Cornell University Press, Ithaca, 1987
19. Quoted by Noam Chomsky in *Profit over People*, Madhyam Books, Delhi, 1999, p.32
20. Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*, op.cit., p.151
21. Stephen Gill, *MR*, Mar 1999, p.4, and William K.Tabb, *MR*, June 1998,pp.30-31
22. W.Bello & others, op.cit., pp.74-75
23. Quoted in Noam Chomsky, *Profit over People*, op.cit., pp.32-33
24. Shafiqul Islam, 'America and the World', *Foreign Affairs*, 1989-90, quoted by Noam Chomsky in *Profit over People*, ibid., p.66
25. Quoted in W.Bello & others, op.cit., p.136
26. Biplob Dasgupta, *FL*, Nov 26, 1999, p.101
27. David Sanger, *New York Times*, Oct 12, 1996 - quoted in Noam Chomsky, *Profit over People*, op.cit., p.84
28. A.S.Firoz, *EPW*, No.32, Aug 7,1999, pp.2220-22
29. Patrick Low, *Trading Free – The GATT and the US Trade Policy*, A Twentieth Century Fund Book, New York, 1995, pp.63-64, 89-91, quoted in Biplob Dasgupta, *FL*, Nov 26, 1999, p.102
30. Editorial, *ET*, 3.2.1998
31. Prabhat Patnaik, *FL*, Feb 26, 1999, p.124
32. *THBL*, 2.5.2000
33. *AIE*, No.21, p. 46
34. *ET*, 4.5.1999
35. *EPW*, No.11, Mar 11, 2000, p.858 & *EPW*, No.30, July 22, 2000, p.2594
36. CRR, *The Hindu*, 28.1.2000
37. G. Rambabu, *THBL*, 4.4.2000
38. Quoted in *AIE*, No.9, p. 37
39. World Bank, *Trends in Developing Economies*, 1992, quoted in *AIE*, No.9, p.37
40. *AIE*, No.4, p.19
41. Ashok Gulati & others, *EPW*, No. 41, Oct 9, 1999, pp.2931-41
42. Kevin Watkins, *TWR*, No.100/101, Dec 1998-Jan 1999, pp.35-36
43. *TOI*, 2.12.1999
44. *UNCTAD*, *TDR-99*, p.136
45. Quoted in *AIE*, No.21, pp.50-51
46. *Business Standard*, 27.3.1996 - cited in *AIE*, No.21, p.50
47. 'Macroscan' by C.P.Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *THBL*, 4.4.2000
48. For a detailed analysis, see *ibid*.
49. Ashok Dasgupta, *THBL*, 15.1.2000
50. Thomas E.Ambrogi, *TWR*, No. 107, July 1999, p.12
51. John S.Saul & Colin Leys, *MR*, July-Aug 1999, p.19
52. James Petras & Henry Veltmeyer, op.cit., p.40
53. Finance Ministry report, quoted in *AIE*, No. 17, p.14
54. *Statistical Outline of India*, 1999-2000, op.cit., p.178
55. Thomas E.Ambrogi, *TWR*, op.cit., p.12
56. John Mihevc, op.cit., p.73
57. James Petras & Henry Veltmeyer, op.cit., p.40
58. Quoted in W.Bello & others, op.cit., p.68
59. Figures for 1991-92 and 1992-93 taken from Finance Ministry Report, 1995, quoted in *AIE*, No.17, p.17, and figures for the remaining years taken from *ET*, 25.12.1999
60. *MR*, Jan 1984, p.2
61. Editors, *MR*, Jan 1984, pp.8-9
62. Quoted in W.Bello & others, op.cit., p.25
63. Quoted in Editors, *MR*, Jan 1984, p.6
64. W.Bello & others, op.cit., p. 69
65. W.Bello & others, *ibid*, pp. 68-69

३) परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी तिसऱ्या जगाचे दरवाजे उघडले

1. IMF report, cited in Doug Henwood, *TWR*, No.99, Nov 1998, p.20
2. *EPW*, No. 44, Oct 31, 1998, p. 2763
3. *Ibid.*
4. UNCTAD figures, *The Hindu*, 9.2.2000
5. UNI report, *THBL*, 12.2.2000 & C.P.Chandrasekhar, *FL*, Mar 3, 2000, p.9
6. *THBL*, 3.2.2000
7. UN report, *EPW*, No.9, Feb 28, 1998, p.461
8. *TOI*, 14.2.2000
9. Chakravarthi Raghavan, *TWR*, No.110-11, Oct-Nov 1999, p.19
10. *TOI*, 1.9.1996 - cited in *AIE*, No.21, p.41
11. James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, pp.43-44
12. John S.Saul & Colin Leys, *MR*, July-Aug 1999, p.31
13. James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, p.44
14. Cited in Prof.Alejandro Nadal, *TWR*, No.110-11, Oct-Nov 1999, p.31
15. *ET*, 4.1.2000
16. CRR, *The Hindu*, 28.1.2000
17. Arun Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, Delhi Science Forum, New Delhi-19, p.52
18. Jayati Ghosh, *FL*, Sept 24, 1999, p.106
19. Paul Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays*, MR Press, New York, 1972, p.22
20. CRR, *The Hindu*, 13.1.2000
21. Badar Alam Iqbal, *THBL*, 11.2.2000
22. S.Majumdar, *HT*, 14.11.1999
23. Frederic Clairmont, *EPW*, No.1-2, Jan 8, 2000, pp.26-27
24. Calculated from World Bank, 1999 *World Development Indicators*
25. *Ibid.*
26. Michael Dawson & John Bellamy Foster, *MR*, July-Aug 1996, p.43
27. Sarah Anderson & John Cavanagh, *TWR*, No.97, Sept 1998, p.38
28. Jayati Ghosh, *FL*, Dec 18, 1998, p.94
29. John Vidal & Marc Vilner, *TWR*, No.97, Sept 1998, p.12
30. Sarah Anderson & John Cavanagh, *op.cit.*, p.37
31. James Petras & Henry Veltmeyer, *op.cit.*, p.42
32. UNCTAD, *WIR-98*, cited in *ibid.*, pp.42-43 & 57
33. Jayati Ghosh, *FL*, Sept 24, 1999, p.106
34. Sushil Khanna, *EPW*, Nov. 6, 1999, p.3239

35. Quoted in Noam Chomsky, *Profit over People*, *op.cit.*, p.53
36. *THBL*, 29.2.2000
37. Frederic Clairmont, *EPW*, No.6, Feb 6, 1999, p.326
38. James Petras & Morris Morley, *EPW*, No.30, July 27, 1991, p.PE-105
39. Reuters Report, *THBL*, 10.4.2000
40. Vijay Prashad, *FL*, Sept 24, 1999, p.60
41. Noam Chomsky, *Profit over People*, *op.cit.*, p.71 & World Bank, *Global Development Finance*, 1999, p.142

४) भारत : आर्थिक गुलामगिरीकडे वाटचाल

1. Sushma Ramachandran, *The Hindu*, 25.2.2000
2. V.Sridhar, *FL*, Dec 10, 1999, pp.125-128
3. C.P.Chandrasekhar, *FL*, Nov.19, 1999, p.113
4. Praful Bidwai, *FL*, Apr 5, 1996, p.98
5. Arun Ghosh, *FL*, Nov 18, 1994, pp.102-104
6. Arun Ghosh, *THBL*, 25.1.2000
7. V.Sridhar, *FL*, May 20, 1994, p.119 & N.K.Chandra, quoted in *AIE*, No.16, p.75
8. V.Sridhar, *ibid.*
9. Arun Ghosh, *THBL*, 21.2.2000
10. Lyla Bavadam, *FL*, Sept 10, 1999, p.110
11. *Ibid.*
12. V.Sridhar, *FL*, May 20, 1994, p.120
13. Arun Ghosh, *THBL*, 21.2.2000
14. Praful Bidwai, *FL*, May 30, 1997, p.107
15. Arun Ghosh, *THBL*, 25.1.2000
16. Arun Ghosh, *THBL*, 21.2.2000
17. *Ibid.*
18. Praful Bidwai, *FL*, May 30, 1997, pp.106-107
19. Arun Ghosh, *FL*, Mar 3, 2000, p.17
20. *AIE*, No.16, p.75
21. Prabhat Patnaik, *FL*, Feb 4, 2000, p.115
22. *AIE*, No.16, p.76
23. *FL*, Mar 31, 2000, p.120
24. Prabhat Patnaik, *FL*, Feb 4, 2000, p.115
25. *AIE*, No.28, p.8
26. Prabhat Patnaik, *FL*, Feb 4, 2000, p.115

27. Arun Ghosh, *THBL*, 25.1.2000
28. Indrani Dutta, *THBL*, 21.3.2000
29. *The Hindu*, 27.2.2000
30. Sudha Mahalingam, *FL*, Mar 17, 2000, pp.96-98
31. Arun Ghosh, *THBL*, 25.1.2000
32. Arun Ghosh, *THBL*, 21.2.2000
33. For the example of Maharashtra, see the article by Sucheta Dalal in *Indian Express*, 26.3.2000
34. Sharad Pradhan, *Sakal*, Pune, 21.1.2000
35. Rajaram Satapathy, *TOI*, 29.1.2000
36. Sudha Mahalingam, *FL*, Mar 17, 2000, pp.94-98
37. *The Hindu*, 19.8.2000
38. Archana Srivastava, *TOI*, 20.1.2000
39. *THBL*, 7.2.2000
40. Jayati Ghosh, *FL*, Dec 10, 1999, p.77
41. *EPW*, No. 4, Jan 22, 2000, p.164
42. Jayati Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.80
43. Ibid.; R.Padmanabhan, *FL*, Apr 22, 1994, pp.111-112; *In Defence of Nationalised LIC & GIC*, Part-I, All India Insurance Employees Association (AIIEA) pamphlet, 1994, pp.70-76
44. AIIEA pamphlet, ibid., p.72
45. Jayati Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.79
46. AIIEA pamphlet, op.cit., Part-II, p.10 & *AIE*, Nos.26-27, p.153
47. AIIEA pamphlet, op.cit., Part-I, pp.45-46
48. Jayati Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.83
49. Ibid.
50. *AIE*, Nos.26-27, p.148
51. Jayati Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.81
52. Ibid.
53. Union Home Minister L.K.Advani, quoted in *TOI*, 13.12.1998; Finance Minister Yashwant Sinha, quoted in *Business Standard*, 9.12.1999: to give a few examples.
54. *AIE*, No.28, p.20
55. Ibid., p.22
56. Ibid., pp.27-29
57. *AIE*, Nos.26-27, p.148
58. *Business Standard*, 28.11.1999, cited in *AIE*, No.28, p.37
59. Jayati Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.82
60. *AIE*, Nos.26-27, p.107
61. Samir Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.88
62. Ibid., p.87
63. V.Sridhar, *FL*, Nov 19, 1999, pp.114-116
64. *ET*, 16.12.1999
65. Samir Ghosh, op.cit., p.88; C.P.Chandrasekhar, *FL*, Jan 21, 2000, p.97
66. *AIE*, Nos.26-27, pp..113-114
67. World Bank, *India: Trends, Issues and Options*, May 1990, p. 38 – quoted in *AIE*, No. 2, p. 13
68. Prabhat Patnaik, *FL*, Feb 4, 2000, p.111
69. J.M.Keynes, quoted by Prabhat Patnaik, ibid.
70. AFP Report, *The Hindu*, 23.1.2000
71. Reuters Report, *THBL*, 14.1.2000
72. M.R.Sivaraman, quoted in *Statesman*, 17.5.1995 & cited in *AIE*, No.24, p.80
73. *AIE*, No.25, p.47
74. Ibid.
75. *AIE*, No.28, p.62
76. *AIE*, No.25, p.79
77. Quoted in *ET*, 26.3.98 & cited in *AIE*, No.25, p.81
78. Pragati Kapoor, *ET*, 8.1.2000
79. *AIE*, No.25, p.51
80. Cited in *AIE*, No.22, p.49
81. *AIE*, No.25, pp.54-56
82. B.H.Dholakia, *ET*, 15.1.1998, cited in *AIE*, No.25, p.71
83. Arun Ghosh & others, *The Indian Economy, 1997-98: An Alternate Survey*, Delhi Science Forum, New Delhi-19, p.23
84. Editorial, *TOI*, 8.2.2000
85. *The Telegraph*, 23.6.83, cited in *AIE*, No.24, pp.86-87
86. *THBL*, 1.4.2000
87. *ET*, 3.2.1998
88. Excerpts from the *Economic Survey*, GOI, in *THBL*, 29.2.2000, p.III, Article 1.46
89. Samir Ghosh, op.cit., p.89
90. Praful Bidwai, *FL*, July 16, 1999, p.109
91. *AIE*, No.2, p.13 & *Macroscan*, *THBL*, 7.3.2000
92. *AIE*, No.22, p.16
93. *Macroscan*, *THBL*, 7.3.2000 & *AIE*, No.22, p.16
94. *AIE*, No.22, p.22
95. *THBL*, 22.2.2000
96. *Macroscan*, *THBL*, 7.3.2000

97. C.P.Chandrasekhar, *FL*, Mar 31, 2000, p.90
98. *AIE*, No.22, p.41
99. Abhijit Sen, *FL*, Apr 4, 1997, p.98
100. RBI Report on Currency & Finance, 1998-99, p.III-13
101. Biplab Dasgupta, *FL*, Nov 5, 1999, p.93
102. Planning Commission, Ninth Plan, Vol.I, p.37, quoted by Arun Ghosh in *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., pp.15-16
103. S.D.Naik, *THBL*, 25.1.2000 & Prabhat Patnaik, *FL*, 4.2.2000, p.113
104. Editorial, *THBL*, 6.3.2000
105. Ibid.
106. C.P.Chandrasekhar, *FL*, Mar 31, 2000, p.92 & Arun Ghosh, *THBL*, 7.3.2000
107. P.Manoj, *THBL*, 5.4.2000 & *THBL*, 7.4.2000
108. For details, see *AIE*, No.20, pp.26-29 & *AIE*, No.16, pp.42-43
109. Noam Chomsky, *Class Warfare*, op.cit., p.52
110. Noam Chomsky, *Profit Over People*, op.cit., p.71
111. Quoted by Noam Chomsky, ibid., p.32
112. Joseph Stiglitz in *Research Observer*, World Bank, Aug.1996 - Quoted by Noam Chomsky, ibid., p.32; also recognised by Amiya Kumar Bagchi, *EPW*, No. 18, May 2, 1998, p.1026
113. *ET*, 13.7.1999
114. Ibid.
115. Sudha Mahalingam, *FL*, Apr 14, 2000, p.90
116. *AIE*, No.19, p.22
117. *AIE*, No.18, p.39
118. *AIE*, No.18, pp.71-72
119. *AIE*, No.19, p.23
120. Editorial, *The Hindu*, 2.3.2000
121. M.S.Swaminathan, *The Hindu*, 21.4.2000
122. Jandhyala B.G.Tilak, *Mainstream*, May 20, 1995, p.17
123. P.R.Panchamukhi, *EPW*, No.10, Mar 4-10, 2000, p.839
124. EPW Research Foundation, *EPW*, Nos.10-11, Mar 6-13, 1999, p.575
125. Imrana Qadeer & others, *The Indian Economy, 1997-98: An Alternate Survey*, op.cit., p.86
126. K.R.Nayar, *FL*, Feb 4, 2000, p.128
127. Imrana Qadeer & others, *The Indian Economy, 1997-98: An Alternate Survey*, op.cit., p.82
128. D.P.Dubey, *FL*, Oct 17, 1997, p.92
129. S.Srinivasan, *EPW*, No.9, Feb 27, 1999, pp.514-17
130. B.K.Keayla, *FL*, Apr 17, 1998, p.74
131. D.Sampathkumar, *THBL*, 28.2.2000
132. K.R.Nayar, op.cit.
133. *The Hindu*, 23.4.2000, p.1 (magazine)
134. *EPW*, No.52, Dec 26, 1998, p.3288
135. Editorial, *TOI*, 7.3.2000
136. Agencies report, *ET*, 12.12.1999
137. Editorial, *EPW*, No.40, Oct 2, 1999, p.2823
138. K.P.Prabhakaran Nair, *THBL*, 6.4.2000
139. Dr.Patrice Engle, Chief of Child Development & Nutrition, United Nations Children's Fund, in *The Hindu*, 21.4.2000
140. M.S.Swaminathan, *The Hindu*, 21.4.2000
141. World Bank, *India: Trends, Issues, Options*, May 1990, quoted in *AIE*, No.3, p.5
142. *AIE*, No.3, p.5 & *AIE*, No.23, p.37
143. *AIE*, No.3, p.4
144. Madura Swaminathan, *FL*, Mar 31, 2000, p.98
145. *AIE*, No.23, p.39
146. Madura Swaminathan, *FL*, May 16, 1997, p.102
147. Madura Swaminathan, *FL*, Mar 31, 2000, p.99
148. Editorial, *HT*, 5.6.1999
149. *AIE*, No.23, p.46
150. Madura Swaminathan, *FL*, Mar 31, 2000, p.99
151. Ibid.
152. Ibid. & Harish Damodaran, *THBL*, 7.2.2000
153. Harish Damodaran, *THBL*, 7.2.2000
154. C.P.Chandrasekhar, *FL*, Sept 1, 2000, p.93
155. Carol Upadhyaya, *EPW*, No.2, Jan 14, 1995, pp.87-88

५) तिसऱ्या जगातील शेतीचा विधवंस

- Martin Khor, *TWR*, No.100/101, Dec 1998/Jan 1999, p.32
- Philip McMichael, *MR*, July-Aug 1998, p.104
- William D.Hefferman, ibid., p.151
- World Bank, *Global Economic Prospects and Developing Countries*, 1994, p. 41
- Philip McMichael, *MR*, op.cit., p.105
- Nidhi Nath Srinivas, *ET*, 17.7.1999 & Nidhi Nath Srinivas, *ET*, 10.12.1998
- AIE*, No.14, pp.14-16
- Philip McMichael, *MR*, op.cit., p.106
- Meera Nanda, *EPW*, No.4, Jan 28, 1995, p.PE-21
- Philip McMichael, *MR*, op.cit., p.103

६) लोकांवर होणारे परिणाम

1. Cited by Prof.Alejandro Nadal, *TWR*, No.110/111, Oct-Nov 1999, p.30
2. Sarah Anderson & John Cavanagh, *TWR*, No.97, Sept 1998, p.38
3. Frederic Clairmont & John Cavanagh, *EPW*, Feb 5, 1994, p.284
4. P.Sainath, *FL*, Mar 10, 1995, p.104
5. Praful Bidwai, *FL*, Jan 9, 1998, p.100
6. Quoted in *AIE*, No.15, p.8
7. *AIE*, No.15, p.8
8. R.N.Sinha, *THBL*, 12.5.2000
9. M.V..Srinivasan, *EPW*, No.28, July 10, 1999, pp.1873-74
10. World Bank Report on India's transport sector, reproduced in *ET*, 16.4.1995 & quoted in *AIE*, No.16, p.51
11. D.Bandopadhyay, *Mainstream*, May 13, 1995, p.13
12. Anita Katyal, *TOI*, 28.5.1998
13. Arun Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.27
14. Jawid Laiq, *TOI*, 4.3.2000
15. Sushil Khanna, *EPW*, No.45, Nov 6, 1999, pp.3235-36
16. Sudha Mahalingam, *FL*, Apr 28, 2000, p.16
17. Shabnam Minwalla & Sameera Khan, *TOI*, 15.11.1998
18. PTI report, *The Hindu*, 17.3.2000
19. See for instance: Vijay Prashad, 'Another America', *FL*, Nov 19, 1999; & various issues of *MR*
20. T.K.Rajalakshmi in: *FL*, Apr 14, 2000, p.95 & *FL*, Feb 26, 1999, p.104
21. *THBL*, 28.3.2000
22. Interview: M.K.Pandhe, *FL*, Mar 3, 2000, p.20
23. Rishi Raj, *Indian Express*, 22.4.2000
24. Arun Ghosh, *The Indian Economy, 1998-99: An Alternate Survey*, op.cit., p.27
25. V.Sridhar, *FL*, Apr 28, 2000, p.18
26. Ibid., pp.18-19
27. Interview: Dr.M.S.Swaminathan, *FL*, Dec 24, 1999, p.23
28. *AIE*, No.15, p.4 & *AIE*, No.14, pp.17-18
29. *AIE*, Nos.26-27, pp.3, 24
30. Parvathi Menon, *FL*, May 26, 2000, p.130
31. *AIE*, No.22, pp.33, 35
32. *AIE*, Nos.26-27, p.28
33. Ibid., p.29
34. Ibid., pp.124-125
35. Ibid., pp.107-108
36. N. A. Majumdar, *THBL*, 27.1.2000
37. Parvathi Menon, op.cit., pp.130-131; *AIE*, Nos.26-27, pp.4-24, 36-39
38. V. Sridhar, *FL*, Apr 28, 2000, p.18
39. Editorial, *THBL*, 28.2.2000
40. *Bombay Times*, *TOI*, 28.3.2000
41. Praful Bidwai, *FL*, Apr 14, 2000, p.102
42. S.D.Naik, *THBL*, 25.1.2000
43. C.Rammanohar Reddy, *The Hindu*, 8.1.2000; also CRR, *The Hindu*, 30.12.1999
44. Editorial, *TOI*, 20.4.2000 & also Arun Ghosh, *THBL*, 4.4.2000
45. Editorial, *HT*, 5.6.1999 & Ramesh Chandran, *TOI*, 3.6.1999
46. S.D.Naik, *THBL*, 15.2.2000
47. In Kevin Danaher, ed., *50 Years is Enough: The Case Against the World Bank & the IMF*, Boston: South End Press for Global Exchange, 1994, pp.20-22, quoted in *MR*, Sept 1995, p.10
48. Walden Bello & others, *Dark Victory*, op.cit., p.2
49. Mr. Rubens Ricupero, Secretary General, UNCTAD, quoted in S.D.Naik, *THBL*, 15.2.2000
50. John Mihevc, op.cit., p.11
51. Quoted in John S.Saul & Colin Leys, *MR*, July-Aug 1999, p.16
52. Bade Onimode, *A Future for Africa: Beyond the Politics of Adjustment*, London: Earthscan, 1992, p.1, quoted in John S.Saul & Colin Leys, ibid., pp.21,32
53. Quoted in John S.Saul & Colin Leys, *MR*, July-Aug 1999, p.21
54. Walden Bello & others, *Dark Victory*, op.cit., pp.2,52
55. James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, p.48
56. Robert Evans, *TOI*, 23.8.1999
57. Ibid.
58. G.S.Fields & A.B.Newton in *Labour Markets in Latin America*, S.EDWARDS & N.Lustig, eds., Washington D.C.: Brookings Institute, 1997, cited in James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, pp.49-50
59. James Petras & Henry Veltmeyer, ibid., p.52
60. Ibid., p.53
61. Walden Bello & others, *Dark Victory*, op.cit., p.52
62. James Petras & Henry Veltmeyer, op.cit., p.50
63. Vijay Prashad, *FL*, Apr 23, 1999, pp.60-62
64. Jayati Ghosh, *FL*, Feb 12, 1999, p.110
65. Michel Chossudovsky, *FL*, Dec 4, 1998, p.95
66. Adam Entous, *ET*, 12.11.1998
67. John Cherian, *FL*, Nov 26, 1999, p. 64
68. Marc Cooper, *FL*, Apr 17, 1998, p.51
69. Ibid., p.52
70. Ibid., pp.51-52
71. Walden Bello & others, *Dark Victory*, op.cit., p.52
72. James Petras & Henry Veltmeyer, op.cit., p.50

73. Vijay Prashad, *FL*, Sept 24, 1999, p.60
74. V.Sridhar, *FL*, Sept 24, 1999, p.61
75. Walden Bello & others, *Dark Victory*, op.cit., p.52
76. Ibid., p.53
77. Frederic Clairmont, *EPW*, No.10, Mar 4, 2000, p.770

७) अपरिहाय शेवट - सहेगाजीच्या विळव्यात

1. *Economic Survey*, GOI, 1999-2000, p.3
2. Arun Ghosh, *The Indian Economy: 1998-99, An Alternate Survey*, op.cit., p.52
3. Cited in Editors, *MR*, Dec 1985, pp.1-2
4. Cited in Doug Henwood, *TWR*, No.99, Nov 1998, p.20
5. *Economic Survey*, GOI, cited in *EPW*, No.11, Mar 11, 2000, p.859
6. *EPW*, No.33, Aug 17, 1996, p.2202, & Harry Magdoff, *Globalisation - To What End?*, op.cit., p.17
7. Harry Magdoff, *Globalisation - To What End?*, ibid., pp.18-19
8. Chakravarthi Raghavan, *TWR*, No.106, June 1999, p.31 – quoting Bank of International Settlements data
9. *EPW*, No.33, Aug 17, 1996, p.2201
10. Noam Chomsky, *Profit Over People*, op.cit., pp.23-24
11. Editors, *MR*, Nov 1988, p.1
12. Michel Chossudovsky, *EPW*, No.3, Jan 15, 2000, p.103
13. Doug Henwood, *TWR*, No.99, Nov 1998, p.20
14. Neeraj Kaushal, *ET*, 6.10.1998
15. Martin Khor, *TWR*, No.99, Nov 1998, pp.24-25
16. *AIE*, No.21, p.41
17. Patrick Bond, *TWR*, No.98, Oct 1998, p.21
18. Cited by Praful Bidwai in *FL*, Jan 9, 1998, p.100
19. Bernard Rosen, *MR*, May 1994, pp.1-4
20. Ibid., pp.4-5
21. John C.Pool & Stephen C.Stamos, *MR*, Mar 1985, p.18
22. Ibid., pp.12,14,18
23. James W.Russell, *MR*, Dec 1997, p.28
24. John C.Pool & Stephen C.Stamos, op.cit., pp.13,16
25. *AIE*, No.15, p.18; Bernard Rosen, op.cit., p.5
26. Bernard Rosen, ibid.
27. Banco de Mexico, *The Mexican Economy 1993*, June 1993, cited in Bernard Rosen, ibid.
28. *AIE*, No.15, p.21
29. Ibid., pp.19, 22
30. Ibid., p.19

31. Vijay Prashad, *FL*, July 30, 1999, p.60
32. Bernard Rosen, op.cit., p.6
33. Quoted in *AIE*, No.15, p.14
34. Bernard Rosen, op.cit., p.6; see also James Petras & Steve Vieux in *MR*, May 1992 for more specific details
35. Cited in *AIE*, No.15, p.15
36. World Bank, *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington, Apr 1994, pp.22-23
37. *AIE*, No.15, pp.11-12
38. Ibid., pp.26, 28
39. Ibid., p.28
40. Ibid., p.30 & D.N.Ghosh, *EPW*, No.5, Jan 31, 1998, p.203
41. 'Where the Global Free Market Backlash Could Hit Hardest', *Global Finance*, New York, March 1996, cited in *AIE*, No.19, p.74
42. *AIE*, No.15, p.31
43. 'Where the Global Free Market Backlash Could Hit Hardest', *Global Finance*, New York, March 1996, cited in *AIE*, No.19, p.73
44. Vijay Prashad, *FL*, July 30, 1999, pp.60-61
45. 'The Case for Mexico's Rescue', *Foreign Affairs*, USA, May-June 1996, cited in *AIE*, No.19, p.75
46. D.N.Ghosh, *EPW*, No.5, Jan 31, 1998, p.202
47. *AIE*, No.15, p.29
48. D.N.Ghosh, *EPW*, No.5, Jan 31, 1998, pp.202-203
49. 'Where the Global Free Market Backlash Could Hit Hardest', *Global Finance*, New York, Mar 1996, cited in *AIE*, No.19, p.68; & William K.Tabb, *MR*, June 1998, pp.35-36
50. *AIE*, No.15, p.32
51. See Wiliam K.Tabb, *MR*, June 1998, pp.26-27 for a more detailed chronology
52. Cited in David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 2
53. Cited by William K. Tabb in *MR*, June 1998, p.28
54. Siddharth Varadarajan, *TOI*, 27.12.1997
55. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 30, 1999, p.273
56. Cited by Praful Bidwai in *TOI*, 22.11.1997
57. Ibid.
58. Siddharth Varadarajan, *TOI*, 27.12.1997
59. William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 30
60. Ibid., p. 31
61. Jayati Ghosh et. al., *EPW*, No. 4, Jan 24, 1998, p. 143 & Stephen Gill, *MR*, Mar 1999, p. 4
62. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan. 30, 1999, p.277; and also Sunanda Sen, *EPW*, No.30, July 24, 1999, p. 2072

63. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 2
64. Jayati Ghosh et. al., *EPW*, No. 4, Jan 24, 1998, p. 143
65. Sunanda Sen, *EPW*, No. 30, July 24, 1999, p. 2072
66. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 4
67. Ibid., p.3; and William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 29
68. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 30,1999, p.276; and also Sunanda Sen, *EPW*, No.30, July 24, 1999, pp. 2072-73
69. Stephen Gill, op. cit., p. 5; and William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 26
70. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 4; and C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 30,1999, p.277
71. William K. Tabb, *MR*, June 1998, pp. 26-27
72. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 5
73. Praful Bidwai, *TOI*, 22.11.1997
74. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 5
75. Siddharth Varadarajan, *TOI*, 27.12.1997; and David McNally, *MR*, Sept 1998, p.5
76. Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 8
77. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 30,1999, p.285
78. David McNally, *MR*, Sept 1998, p. 1
79. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan. 30,1999, pp.284-5; and C. P. Chandrasekhar, *FL*, Aug 27, 1999, p. 110
80. Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 7
81. Reuters report, *ET*, 24.6.1998
82. Amiya K. Bagchi, *FL*, July 30, 1999, p.62
83. Ibid., p. 65
84. C. P. Chandrasekhar, *FL*, June 18, 1999, p. 104
85. Amiya K. Bagchi, *FL*, July 30, 1999, p.65
86. C. P. Chandrasekhar, *FL*, June 18, 1999, p. 104
87. D. N. Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 31, 1998, p. 203; Bill Tarrant, *ET*, 6.12.1997; and William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 36
88. William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 36
89. Amiya K. Bagchi, *FL*, July 30, 1999, p.65
90. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Mar 6, 1998, p. 96
91. William K. Tabb, *MR*, June 1998, p. 36
92. Survey by the Ministry of Finance & Economy, South Korea, cited by Amiya K. Bagchi, *FL*, July 30, 1999, p.65
93. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Aug 4, 2000, pp. 107-8; and (*New York Times* report), *The Hindu*, 21.09.2000
94. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Aug 27, 1999, p. 110
95. Vandana Shiva, *EPW*, No. 14, Apr 4, 1998, pp. 756-757
96. Diane Feeley, *Against the Current* 72, Jan-Feb 1998, p. 17; and Curtis Runyan, *World Watch*, May-June 1998, pp. 12-23: cited in David McNally, *MR*, Sept 1998, pp. 7-8
97. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Mar 6, 1998, p. 96
98. C. P. Chandrasekhar & Jayati Ghosh, *EPW*, No. 5, Jan 30,1999, p.285
99. Amiya K. Bagchi, *FL*, July 30, 1999, p.62
100. C. P. Chandrasekhar, *FL*, June 18, 1999, p. 104
101. Cited in ibid.
102. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Aug 27, 1999, p. 109
103. Patrick Bond, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 22
104. Paul Sweezy & Harry Magdoff, *MR*, Dec 1985, pp. 8-9
105. Ranjit Sau, *EPW*, No. 50, Dec 12,1998, p. 3191
106. IMF, 'Commuque of the Interim Committee of the Board of Governors of the IMF', Press Release No. 98/14, Washington, 16 Apr 1998: Cited by Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 98, Oct 1998, pp. 8-9
107. Robert Wade, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 29
108. Facts taken from: C. P. Chandrasekhar, *FL*, Sept 25, 1998, pp. 53-54; and C. P. Chandrasekhar, *FL*, Sept 11, 1998, pp. 52-54
109. Jayati Ghosh, *FL*, Sept 25, 1998, p. 115; and Michel Chossudovsky, *EPW*, No. 52, Dec 26, 1998, p. 3311
110. Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 6
111. *Financial Times*, London, Sept 21, 1998, p. 1, cited by Michel Chossudovsky, *EPW*, No. 52, Dec 26, 1998, p. 3310
112. Reuters press despatch, Nov 10, 1998, cited by Michel Chossudovsky, *ibid*.
113. Michel Chossudovsky, *EPW*, No. 52, Dec 26, 1998, , p. 3309
114. Ibid., p. 3310
115. Michel Chossudovsky, *EPW*, Nos. 42-43, Oct 17-24, 1998, p. 2707
116. Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 102, Feb 1999, p. 17
117. Ibid., pp. 16,19; and Michel Chossudovsky, *EPW*, Nos. 42-43, Oct 17-24, 1998, p. 2708
118. Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 102, Feb 1999, pp. 19-20
119. V. Sridhar, *FL*, Sept 24, 1999, p. 62
120. Vijay Prashad, *FL*, Sept 24, 1999, p. 60
121. V. Sridhar, *FL*, Sept 24, 1999, p. 62
122. Carried by *THBL*, 8.4.2000
123. Stephen Wisniewski, *THBL*, 17.1.2000
124. Quoted by Michel Chossudovsky, *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 9
125. *THBL*, 26.1.2000
126. *THBL*, 3.3.2000

127. Abhijit Roy, *The Hindu*, 26.4.2000
 128. Ibid.
 129. Abhijit Roy, op. cit. & Editorial, *The Hindu*, 14.4.2000
 130. Editorial, *The Hindu*, 14.4.2000
 131. Oomen A. Ninan, *The Hindu*, 15.4.2000
 132. RBI Governor S. Venkitaraman, quoted in *TOI*, 19.3.1995, cited in *AIE*, No. 15, p. 43
 133. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Mar 3, 2000, p. 9
 134. A. K. Bagchi, *EPW*, No. 45, Nov 6, 1999, p. 3228
 135. Published by Delhi Science Forum, New Delhi, 1999, pp. 53-54
 136. *EPW*, No. 45, Nov 6, 1999, pp. 3228-9
 137. Published by Delhi Science Forum, New Delhi, 1998, p. 33
 138. Arun Ghosh, *The Indian Economy 1998-99: An Alternate Survey*, op. cit., p. 54
 139. Ibid.
 140. *Statistical Outline of India, 1999-2000*, Tata Services Ltd., Bombay-1, p. 172
 141. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Aug 18, 2000, p. 104
 142. Ibid., p. 106; and Editorial, *TOI*, 11.8.2000
 143. Editorial, *FL*, Mar 31, 2000, p. 93
 144. Facts taken from: Editorial, *The Hindu*, 14.4.2000; Editorial, *THBL*, 8.4.2000; D. Sampathkumar, *FL*, Apr 28, 2000, pp. 14-15
 145. Cited in *AIE*, No. 9, p. 62
 146. Praful Bidwai, *FL*, June 27, 1997, p. 99
 147. Ibid.
 148. Ibid., p. 98
 149. Ibid., pp. 98-99; and Sudha Mahalingam, *FL*, Sept 11, 1998, pp. 108-110
- c) अजून वेळ गेलेली नाही !
1. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Dec 10, 1999, pp. 99-100
 2. For a comprehensive list, see the article, 'Pox Americana' in *MR*, July-Aug 1991, by the Editors
 3. Harry Magdoff, *The Age of Imperialism*, op. cit., p. 126
 4. Harry Magdoff, *MR*, Feb 1986, pp. 3-4
 5. Ibid., p. 4
 6. *THBL*, 5.5.2000
 7. Statistics from a speech by Fidel Castro at the G-77 Summit, Havana, Apr 2000, op. cit., p. 30
 8. Editorial, *The Hindu*, 15.9.2000
 9. Michel Chossudovsky, *FL*, Oct 31, 1997, p. 67
 10. *TWR*, No. 98, Oct 1998, p. 20
11. *TOI*, 29.7.1997
 12. Editorial, *MR*, Sept 1997
 13. Robert Weil, *MR*, Jan 1995, p. 14
 14. C. T. Kurien, *FL*, Sept 25, 1998, p. 107
 15. Robert Weil, op. cit., p. 15
 16. C. T. Kurien, op. cit., p. 106
 17. C. P. Chandrasekhar, *FL*, Dec 10, 1999, p. 100
 18. Vijay Prashad, *FL*, Nov 19, 1999, p. 66
 19. Alex Callinicos, *EPW*, No. 4, Jan 27, 1996, p. PE-14
 20. Praful Bidwai, *FL*, Nov 6, 1998, p. 50
 21. Vijay Prashad, *FL*, Nov 19, 1999, p. 66
 22. For a more detailed elaboration of Buddha's theory of 'Pratitya-Samutpada', see Debiprasad Chattopadhyaya, *What is Living and What is Dead in Indian Philosophy*, PPH, New Delhi, pp. 503-532
 23. Noam Chomsky, *Profit Over People*, op. cit., p. 53
 24. Ibid.
 25. James Petras & Henry Veltmeyer, *MR*, July-Aug 1999, p. 54
 26. Vijay Prashad, *FL*, Sept 24, 1999, p. 60
 27. James Petras & Henry Veltmeyer, op. cit.; and Vijay Prashad, *FL*, Mar 12, 1999, pp. 58-59
 28. Vijay Prashad, *FL*, Apr 23, 1999, pp. 60-62
 29. Gerard Coffey, *TWR*, No. 114/115, Feb/Mar 2000, pp. 57-59
 30. Based on: John S. Saul & Colin Leys, *MR*, July-Aug 1999, p. 30; and Patrick Bond, *MR*, Apr 1999, pp. 1-17
 31. Based on: Katy Salmon, *TWR*, No. 118/119, June/July 2000, pp. 54-55; and Jeremy Seabrook, *TWR*, No. 117, May 2000, pp. 34-35
 32. Based on: M. S. Prabhakara, *FL*, Jun 9, 2000, pp. 60-62; M. S. Prabhakara, *FL*, Nov 5, 1999, p. 62; and Franco Barchiesi, *MR*, Oct 1999, pp. 16-21
 33. David McNally, *MR*, Sept 1998, pp. 11-12; and Hochul Sonn, *MR*, July-Aug 1997, p. 125
 34. Koo Hee-Jin, *ET*, 22.4.1999
 35. David McNally, *MR*, Sept 1998, pp. 9-10
 36. David McNally, *MR*, July-Aug 1999, pp. 159-60
 37. Noam Chomsky, *Profit Over People*, op. cit., p. 122
 38. Information for this write-up on Mexico is taken from: Richard Roman & Edur Velasco Arregui, *MR*, July-Aug 1997, pp. 98-115
 39. Vijay Prashad, *FL*, July 30, 1999, p. 60; and Vijay Prashad, *FL*, Mar 3, 2000, pp. 50-52
 40. Noam Chomsky, *Profit Over People*, op. cit., p. 122
 41. James Petras, *MR*, Oct 1997, p. 20
 42. Hochul Sonn, *MR*, July-Aug 1997, p. 125

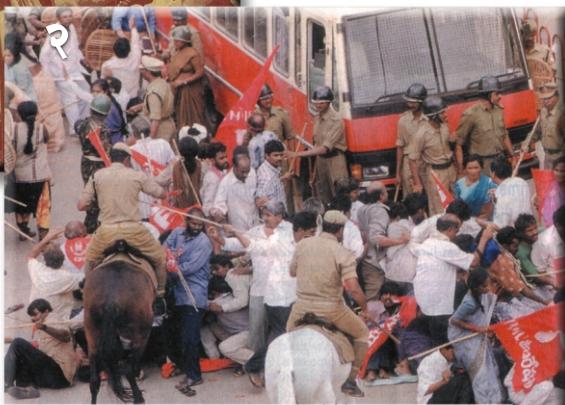

आतील पृष्ठांवर जागतिकीकरण विरोधी आंदोलनांच्या छायाचित्रांबद्दल

- १) एशियन डेव्हलपमेंट बँकेची मीटिंग उधळून लावण्याचा आंदोलकांचा प्रयत्न : चिअँग मे,
थायलंड, मे २०००
- २) वीजदरातील वाढीविरुद्ध आंदोलन करणाऱ्या सामान्य जनतेला पोलिंसाची निर्दयपणे
मारहाण : हैद्राबाद, ऑगस्ट २८, २०००
- ३) लाल किल्ल्याजवळ जमा झालेले आंदोलक शेतकरी : नवी दिल्ली, डिसेंबर २०००
- ४) वेतनवाढीसाठी आंदोलन करणाऱ्या कोळसा खाण कामगारांना थोपवण्यासाठी आलेली
पोलिसांची फौज : मेट्झा, प्रान्त, डिसेंबर १९९९
- ५) ओरिसा असेंप्लीजवळ शिक्षणखर्चातील प्रचंडकपातीविरुद्ध निदर्शने करणारे शिक्षक:
डिसेंबर २०००
- ६) वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या बैठकीच्या वेळी जागतिकीकरण विरोधी आंदोलकांची
निदर्शने : डेवॉस, स्वित्झर्लंड, जानेवरी २०००
- ७) IMF विरोधी मोर्चा : ब्रासिलिया (ब्राझीलची राजधानी), ऑगस्ट २६, १९९९
- ८) IMF-WB च्या वॉशिंग्टनमधील कार्यालयासमोर आंदोलकांची निदर्शने : एप्रिल २०००
- ९) कामगारकपातीला विरोध करणारे कामगार पोलिसांशी झटापट करताना : सिओल,
दक्षिण कोरिआ, नोव्हेंबर २०००
- १०) COSATU ने आयोजित केलेल्या नोकर कपाती विरुद्धच्या मोर्चात सामील झालेले
कामगार : जोहान्सबर्ग, दक्षिण आफ्रिका, मे १०, २०००

जगभरातील
जागतिकीकरणविरोधी
आंदोलनांची झालक
(तपशील पान २४८ वर)

जगभरातील
जागतिकीकरणविरोधी
आंदोलनांची झालक
(तपशील पान २४८ वर)

